

A huszadik század egyik meghatározó filozófusa, Martin Heidegger, *Lét és idő* című főművében vezette be a „kéznéllévőség” (*Zuhandenheit*) fogalmát. A dolgok, amelyek alkalmasan és kezelhetően körülvesznek bennünket, amelyekkel a „használó, tevékenykedő foglalatzkodás” során találkozunk – Heidegger ezeket nevezi eszközöknek –, „kéznéllévők”.¹ A kéznéllévőség magátólértetődő használhatóságot jelent; az eszköz – mondjuk a meghibásodott szerszám – csak akkor tűnik fel, ha immár nem „kezelhető”, vagy akár egyáltalán nincs is „kezünk ügyében”.² A mobiltelefonok egyre inkább kéznél vannak – a mai német köznyelv a mobilra sajátos módon éppenséggel az angolból vett *Handy*, „kéznél lévő”, „praktikus”, szót alkalmazza –,³ azt azonban aligha feltételezhetjük, hogy Heidegger kedvét lelte volna ezekben az eszközökben.⁴ Hiszen egyfelől a mobiltelefon csúcstechnikájú gép, s Heidegger a szerszámot és kézműipart élesen szembeállítja a géppel és technikával. Ismeretes, hogy aggályai voltak még az írógéppel szemben is, amely pedig „nem is gép a gépi technika szigorú értelmében, hanem ‘köztes dolog’ a szerszám és a gép között – mechanizmus”. A szó, az írás és a kéz, hangsúlyozza Heidegger, „eredeti lényegi összefüggésben” állnak egymással, amelyet „az írógép elfed”.⁵ Másfelől Heidegger nem lelkesedett a mobilításért, s különösen nem a technikai korszakhoz alkalmazkodó mobil tudásért.

¹ Martin Heidegger, *Sein und Zeit* (1927). Magyar kiadása: *Lét és idő*, Budapest: Gondolat, 1989, az idézett helyek a 177. sk. oldalon találhatók. A magyar kiadás a „Zuhandenheit”-ot „kézhezállóság”-nak fordítja, magam a kiadás előszavát is jegyző Fehér M. István „kéznéllévőség”-fordítását részesítem előnyben (vö. *Lét és idő*, id. kiad. 36. o., illetve Fehér M. István, *Martin Heidegger*, Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1984, 61. o.).

² *Lét és idő*, 184. o.

³ Miközben angolul a „mobile phone” vagy „cell phone” elnevezések használatosak.

⁴ A kérdés kitűnő elemzését nyújtja Alexander Roesler „Das Telefon in der Philosophie: Sokrates, Heidegger, Derrida” c. esszéjében, a Stefan Münker és Alexander Roesler által szerkesztett *Telefonbuch: Beiträge zu einer Kulturgeschichte des Telefons* c. kötetben, Frankfurt/M.: Suhrkamp, 2000.

⁵ Martin Heidegger, *Parmenides*, Frankfurt/M.: Vittorio Klostermann, 1982, 127. o. és 125. sk. o.

„A tudós eltűnik”, írta. „Felváltja a kutató... A kutatónak nincsen többé szüksége otthoni könyvtárra. Ezenkívül folyton úton van. Üléseken tárgyal és kongresszusokon tájékozik.”⁶

Pedig a mobiltelefon nem feltétlenül mond ellent a heideggeri romantika szellemének. A mobil nemcsak minden idők legsikeresebb, példátlan tempóban terjedő gépe,⁷ de egyszersmind olyan gép is, amely egészen mély, őseredeti emberi kommunikációs igényeknek felel meg. A mobiltelefon jelensége megkerülhetetlen kihívást jelent a filozófia és egyáltalán a társadalomtudomány számára. A Westel Mobil Távközlési Rt. és az MTA Filozófiai Kutatóintézete A 21. SZÁZAD KOMMUNIKÁCIÓJA címet viselő interdiszciplináris kutatási programja 2001 januárjában vette kezdetét.⁸ A program első eredményeit 2001 folyamán két kötetben jelentettük meg.⁹ Ez év májusában Budapesten nemzetközi konferenciára került sor, jelen kötet a konferencia előadásait tartalmazza,¹⁰ továbbá néhány időközben elkészült tanulmányt.

Kutatási programunk korai szakasza a „mobil információs társadalom” megjelölést kapta. Ez a formula 1999 táján terjedt el, most is használjuk projektünk weboldalán, ám egyre inkább arra a felismerésre kellett jutnunk, hogy az adott összefüggésben sem az „információ”, sem a „társadalom” nem a legszerencsésebb kifejezések. Hiszen a mobilkommunikáció olyan jövő felé mutat, amely nemcsak az információ, hanem a tudás bőségét is kínálja; s annak ígéretét hordozza, hogy a modern társadalom élete a valódi közösségiség elemeivel gazdagodhat. „Közösség” és „társadalom” kétségtelen jelentésbeli különbségét, mint ismeretes,

⁶ Martin Heidegger, „Die Zeit des Weltbildes” (1938), Heidegger *Holzwege* c. kötetében, Frankfurt/M.: Vittorio Klostermann, 1980, 83. sk. o. – Vö. Heidegger, „A világkép korszaka”, *Vigilia* 1980/2, 174. o.

⁷ Ld. különösen James E. Katz és Mark Aakhus bevezető tanulmányát az általuk szerkesztett *Perpetual Contact: Mobile Communication, Private Talk, Public Performance* c. kötetben, Cambridge: Cambridge University Press, 2002, 2–6. o.

⁸ A program munkálatairól folyamatosan frissített áttekintést ad a www.fil.hu/mobil webhely. Innen érhető el a mobil kommunikáció témájára összpontosító online könyvtár is.

⁹ Nyíri Kristóf (szerk.), *Mobil információs társadalom. Tanulmányok*, Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete, 2001, és Nyíri Kristóf (szerk.), *A 21. századi kommunikáció új útjai. Tanulmányok*, Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete, 2001. A külföldi műhelyek publikációi: a mértékadó Katz és Aakhus (szerk.) kötetén kívül Roesler fentebb említett esszéje; továbbá James E. Katz, *Connections: Social and Cultural Studies of the Telephone in American Life*, New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 1999; Timo Kopomaa, *The City in Your Pocket: Birth of the Mobile Information Society*, Helsinki: Gaudeamus, 2000; Barry Brown, Nicola Green és Richard Harper (szerk.), *Wireless World: Social and Interactional Aspects of the Mobile Age*, London: Springer, 2002.

¹⁰ Ezeket németül is publikáltuk, ld. Nyíri Kristóf (szerk.), *Allzeit zuhänden: Gemeinschaft und Erkenntnis im Mobilzeitalter*, Wien: Passagen Verlag, 2002. Az angol nyelvű változat a közeljövőben jelenik meg.

Tönnies kristályosította elméleti-fogalmi szembenállássá a tizenkilencedik század végefelé.¹¹ A közösségi lét Tönnies szerint „valóságos”, „szerves”, *tartós* kapcsolatokat jelent. Míg a társadalomban „az emberek minden kapcsolat ellenére egymástól elkülönülten élnek”, addig „a közösség esetében a kapcsolat minden elválástás ellenére is fennáll”. Tönnies persze aláhúzza, hogy „a közösség régi, a társadalom új, mind valóságos létezőként, mind pedig elnevezésként”;¹² ami viszont a mobiltelefonia legújabb irodalmában feltűnik, az éppen ama megfigyelés, miszerint az állandó kommunikatív összekapcsoltság egyfajta visszatérést képez korábbi közösségek eleven személyes interakcióihoz.¹³ Jelen kötetben Z. Karvalics László és Nicola Green is érinti Tönnies közösségfogalmát. Green jelesül olyan új közösségfelfogásért száll síkra, amelyben a lokalitás jelentősége háttérbe szorul bizonyos *szimbolikus folyamatokhoz*, mindenekelőtt a *bizalmi viszonyok* kölcsönös kialakulásához képest.

A német romantikus nyelvfilozófia egyik alapvető felismeréséhez csatlakozva Tönnies azt a nézetet képviseli, miszerint az emberi gondolkodás hordozója nem annyira az egyéni tudat, mint sokkal inkább a *közösségi kommunikáció*. „A mentális élet”, írja, „mindenekelőtt közlés, azaz a jelek útján történő hatás az azonos fajtájú lényre, ezért kiváltképp a vokális szervek használata szavak kimondására; s ebből fejlődik ki az önmagunk iránti közlés hangzó vagy néma beszéd révén, vagyis a gondolkodás.”¹⁴ A bevezető fejezetben („A közösség elmélete”) Tönnies kiemeli, hogy a nyelv, a „mozdulatokban és hangokban közölt és felfogott kifejeződés”, nem „eszköz”, amely „a megértést *segíti elő*”, hanem „maga az ele-

¹¹ Ferdinand Tönnies, *Gemeinschaft und Gesellschaft*, 1887. Magyar kiadása: *Közösség és társadalom*, Budapest: Gondolat, 1983.

¹² Vö. *Közösség és társadalom*, 9., 11. és 57. o.

¹³ Hiszen ez az üzenete az „állandó kapcsolat” fordulatnak is a Katz és Aakhus által szerkesztett *Perpetual Contact* c. kötetben. A nem szűnő kontaktus „szociálogikája”, sőt „ontológiája” itt a 305–309. lapokon különösen gondolatgazdag elemzést nyer – amúgy Heideggerre is vetve egy oldalpillantást – a szerkesztők „Befejezés: Értelmezzük a mobilokat – az *Apparatgeist* elmélete” c. zárótanulmányában. Claude S. Fischer már a drótos készülékek kapcsán is érveket hoz fel ama tézissel szemben, miszerint „a telefon a modernitás újabb csapása a helyi *Gemeinschaft*tal, a közeli-szoros közösséggel szemben” (Fischer, *America Calling: A Social History of the Telephone to 1940*, Berkeley: University of California Press, 1994, 25. o.). Barry Wellman publikációk egész sorában képviseli azt a tételt, hogy az internet és kivált a mobiltelefon által a közösségek *jellege* változik meg: „a küszöb-től-küszöbig és helytől-helyig közösségeket felváltják a személytől-személyig és szereptől-szerepig közösségek... ... a mobiltelefon a hely hatalma alóli fundamentális felszabadulást nyújtja... Használata révén a közösségi kapcsolatok a helyhez kötött emberek közötti kapcsok felől eltávolodnak a bárhol lévő emberek közötti kapcsok felé.” (Barry Wellman, „Physical Place and CyberPlace”, *International Journal of Urban and Regional Research*, 25, 2001.)

¹⁴ Vö. *Közösség és társadalom*, 123. o.

ven megértés”,¹⁵ Mint köztudott, ugyanezen felismerés főszerepet játszik Heideggernél is, aki számára az „érthetőség” és az „együttlét” egymástól elválasztva el sem gondolhatók. „A kijelentő ’közlés’, például a tudósítás”, olvasható a *Lét és idő* híres 34. paragrafusában, „csak különös esete az egzisztenciálisan alapvetően megragadott közlésnek, amelyben a megértő egymássalét artikulációja konstituálódik. ... A közlés sohasem élmények ... átvitele az egyik szubjektum bensőjéből a másikba.”

Azt az állítást, hogy a társadalmi életet a kommunikáció nem egyszerűen fenn tartja, hanem éppenséggel konstituálja, már az amerikai filozófus John Dewey megfogalmazta. A *Mobil információs társadalom* c. kötetünkhöz írt előszavamban idéztem nevezetes formuláját:

Nemcsak úgy áll a helyzet, hogy a társadalom átadás-átvétel [transmission] *által*, közlés-közlekedés [communication] *által* marad fenn, de joggal mondható, hogy az átadás-átvételben, a közlés-közlekedésben létezik. Több mint verbális kapcsolat van a közös, közösség, közlés-közlekedés között. Az emberek a közösen birtak révén élnek közösségben; s a közösen birtokoltakhoz a közlés-közlekedés juttatja őket.¹⁶

Dewey álláspontját a jelenkori evolúcióslelektani kutatások messzemenően alátámasztják. Robin Dunbar jelen kötetben közölt tanulmánya szerint a nyelv annak okán keletkezett, hogy biztosított legyen a szociális kohézió az olyan számosságot elért főemlős hordákban is, amelyek esetében a kölcsönös odafigyelés pre-verbális eszközei már szükségképpen elégtelennek bizonyultak. Ám a verbális – tehát egyszermind a digitális-hálózott – kommunikáció lehetőségei sem engedik meg, véli Dunbar, hogy lényegesen növekedjék azon személyek száma, akikkel kognitív értelemben átlátható kapcsolatokat vagyunk képesek ápolni. Dunbar téziséhez kapcsolódik Sándor Klára. A nyelv társadalmi kohéziót és csoportidentitást teremt; a nyelvi különbségek a különböző csoportok kölcsönös elkülönülését szolgálják. Az írásbeliség fokozódó befolyásával azonban, érvel Sándor, funkciózavar keletkezik: az írott nyelv a pusztán beszélt dialektusokkal szemben a „helyes” nyelvként lép fel. Az új kommunikációs technológiák – az ún. másodlagos szóbeliség¹⁷ kibontakozása, kivált a mobiltelefonía formájában – e funkciózavar megszűnésével kecsegtetnek.

¹⁵ Uo. 31. o.

¹⁶ John Dewey, *Democracy and Education*, New York: Macmillan Co., 1915, 4. o.

¹⁷ A „másodlagos szóbeliség” terminust Walter J. Ong vezette be, akinek munkásságára alább még visszatérek.

Itt újra alkalmunk van Heideggerre utalni. Hiszen Heidegger – egyébként épp-
úgy, mint Wittgenstein – a másodlagos szóbeliség filozófusa volt.¹⁸ A nyelv Hei-
degger számára mindig *beszéd*; az embert eredetileg a *hangzó* nyelv veszi körül.
„A hallás”, írja Heidegger, „konstitutív a beszéd számára. S ahogy a hangnyelvi
megformálás a beszéden alapul, úgy alapul az akusztikus felfogás a halláson.”
A nyelv „hanghordozás”, „moduláció”, „a beszéd tempója”.¹⁹ Ez a felfogás leg-
alább Rousseau-ig és Herderig vezethető vissza – és különösen maradandó meg-
fogalmazást nyer Richard Wagnernél, „Beethoven” c. híres esszéjében, amely
1870-ben jelent meg. „Ha el akarjuk képzelni az emberi szellem termékenységé-
nek valódi paradicsomát”, írta itt Wagner,

akkor vissza kell helyezkednünk abba az időbe, amely megelőzte
az *írás* feltalálását és pergamentre vagy papírra való feljegyzését.
Azt tapasztaljuk, hogy voltaképpen itt született az egész kulturális
élet... Itt a *költészet* sem volt más, mint mítoszok ... kitalálása... Az
erre való képességet minden nemesebb fajú népnél fölleljük, de
csak addig az időpontig, amikor rátanult az írás használatára. Ettől
fogva elhagyta költői ereje; az eddig mintegy szakadatlan termé-
szeti fejlődésben elevenen kialakuló nyelv most a kristályosodás
folyamatába kerül és megfagy...²⁰

Nietzsche, mint ismeretes, hasonlóan gondolkodott. „A német nem hangosan
olvas, nem a fül számára”, hangzik az egyik sokat idézett Nietzsche-hely,

hanem pusztán a szemével... Az antik ember, ha olvasott – s ezt
elég ritkán tette –, fölolvastott magának, mégpedig fennhangon...
Fennhangon: vagyis a hang ... és ütem mindama változásával-vál-
takozásával, amelyet az antik nyilvános világ olyannyira kedvelt.
Annak idején az írott stílus szabályai azonosak voltak a beszélt stí-
lus szabályaival.²¹

¹⁸ Két idevágó korábbi tanulmányom: „Heidegger és Wittgenstein” (*Valóság* 1990/3, újranyom-
tatva *A hagyomány filozófiája* c. kötetemben [Budapest: T-Twins-Lukács Archivum, 1994]), valamint
„Poszt-literalitás mint a XX. század filozófiájának forrása” (1998), a Schmal Dániel által szerkesztett
Descartes, Kant, Husserl, Heidegger: Tanítványok írásai Munkácsy Gyula tiszteletére c. kötetben (Bu-
dapest: Atlantisz, 2002).

¹⁹ Heidegger, *Lét és idő*, 308. sk. o.

²⁰ Richard Wagner, *Beethoven*, Budapest: Kultura Könyvkiadó és Nyomda, é. n., 113–115. o.

²¹ Friedrich Nietzsche, *Jenseits von Gut und Böse*, 247. paragrafus. – Nietzsche már bázeli előadá-
saiban megalkotta a *nem-irodalmi műveltség* igencsak időszerűtlen fogalmát, ld. különösen a „Ge-
schichte der griechischen Litteratur” c. kollégiumát az 1874/75-ös téli szemeszterben: *Nietzsche's
Werke*, Leipzig: Alfred Kröner, XVIII. köt.: *Philologica*, második kötet, *Unveröffentlichtes zur Litteratur-
geschichte, Rhetorik und Rhythmik*, 1912.

Nietzsche, aki sokat kínlódott gyenge szeme miatt és idővel csaknem megvakult, éppenséggel éles pillantással vette észre az írott nyelv cselvetéseit. Rövidlátása csakhamar arra kényszerítette, hogy csupán aforizmákat, néhány soros bekezdéseket írjon, amelyeket előbb hangosan fogalmazott s emlékezetében megőrizni próbált. Nietzsche a maga „átkozott távirati stílusát” emlegeti,²² gyűlöli az írott nyelv távirat-okozta rövidülését és laposodását, miközben azonban az esélyt, miszerint a távíróra alapozott *napilap* a könyvkorszak végének kezdetét hozhatja el, láthatólag fölszabadítónak érzi. Az írott nyelv hordozta logikát és fogalmiságot Nietzsche nem tartja valami nagyra – megelőlegezve ezzel azt a beállítottságot, amely a kommunikációfilozófiai diskurzusban ma igencsak jelen van, s amelyet kötetünkben Wolfgang Coy és Benczik Vilmos helyez újszerű perspektívákba.

A mindennapi kommunikáció Nietzsche idejében már valóban összefonódott a telegráfiával – az ezernyolcszázhetvenes évek elejére alig volt nagyváros, ahová a drót ne ért volna el. S a távíró jelensége szinte üdvtörténeti reményeket ébresztett.²³ A kortársak az emberiségről mint eggyé váló lélekről, s a kereszténység világméretű győzelméről, általános békéről és általános harmóniáról álmodoztak.²⁴ Álmodozások – és csalódások –, amelyeknek öröksége ma is hat. Háttérükről és jelenkori változataikról kötetünkben György Péter ír.

A távíró térhódítására következett a telefon elterjedése az ezernyolcszáznyolcvanas, a rádiós műsorszórás az ezerkilencszázhuszas és a televízióé az ezerkilencszáznegyvenes évektől – történések, amelyek a közvetlen kommunikáció ill. a személyes jelenlét jelentését persze mélységesen megváltoztatták, s amelyeknek mai problematikáját jelen kötetben Herbert Hrachovec és Karácsony András elemzi mélyenszántóan.²⁵ Valóságos jelenlét és virtuális jelenlét – *valóság és vir-*

²² Levél Köselitz-hez, 1879. nov. 5-én.

²³ A *Mobil információs társadalom* c. kötetünkhöz írt előszavamban emlékeztetek arra, hogy Samuel Morse az első távíróvonalat, amelyet 1844-ben Baltimore és Washington között húztak ki, a *What hath God wrought?*, „mit akar tenni az Isten” bibliai kérdés (Számok 23,23) lepötyögésével nyitotta meg. Ilyen horderejű találmány, kívánta Morse érzékeltetni, csakis az isteni terv része lehet. Amerika egész felülete, hirdette, csakhamar mintegy *idegyszálakkal* lesz átszöve, amelyek mindannak tudását, ami az országban történik, a gondolat sebességével fogják terjeszteni s valójában egyetlen *szomszédságot* teremtenek.

²⁴ Ld. különösen Daniel J. Czitrom, *Media and the American Mind: From Morse to McLuhan*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1982, 6–12. o. Tanulságos még Carolyn Marvin, *When Old Technologies Were New: Thinking About Electric Communication in the Late Nineteenth Century*, New York: Oxford University Press, 1988.

²⁵ A Katz és Aakhus által szerkesztett *Állandó kapcsolat* egyik ragyogó tanulmányában Kenneth Gergen az „absent presence”, a *távollévő jelenlét* fogalmának segítségével törekszik a mobiltelefon személyességet-fenntartó potenciáljának magyarázatára. Először a könyvnyomtatás, majd a rádió, magnó, film, televízió és internet olyan új kommunikációs technológiákat jelentenek, amelyek révén fizikailag jelen nem lévő személyek gondolatai, hangja, képe rombolóan hatolhatnak be itt-és-most

tualitás – fogalomkörének nagyívű filozófiatörténeti áttekintését adja Kondor Zsuzsanna háttér tanulmánya.²⁶

A tizenkilencedik századbéli történeteket recipiáló és elemző – tág értelemben filozófiai – korabeli gondolkodás Dewey-val és körével veszi kezdetét. Dewey tanítványától, Charles Horton Cooley-től származik a *primércsoport* kifejezés. Cooley-nak itt fontos hipotézise volt: Amit a primércsoportokban taglejtés és beszéd teljesítenek, azt biztosítanak a modern kommunikációs eszközök, vélte Cooley, az egész társadalomban.²⁷ Dewey ezzel a hipotézissel szkeptikusan állt szemben. Szerinte a szűkebb közösség személyes intimitása aligha vihető át a tágabb társadalomra. „A szabad és teljes interkommunikáció értelmében vett ‘Nagy Közösség’, *Great Community*, elképzelhető. Ám az sohasem fog mindazon tulajdonságokkal bírni, mint amelyek a lokális közösséget alkotják.” A közösségnek, annak úgymond „legmélyebb és leggazdagabb jelentésében”, hangsúlyozta Dewey, mindig „személyes, szemtől-szembe közlésen-közlekedésen” kell alapulnia; a „beszélgetés hangzó-szárnyaló szavai” olyan hatékonysággal bírnak, amely „hiányzik az írott nyelv rögzített és megdermedt szavaiból”.²⁸ – Nem kétséges, hogy a hangot, szöveget és mozgóképeket ötvöző modern mobil multimédiás telefonokat Dewey a társadalmi kohézió erősítésére kiválóan alkalmas eszközöknek tartotta volna.

A kommunikációfilozófiai reflexió érdekes közjátéka zajlott a háború utáni Bécsben. Itt tette közzé Robert Musil 1923-ban Spengler-recenzióját, melyben a kultúra/civilizáció ellentétet – a közösség/társadalom ellentét párját – kommunikációtechnológiai szempontból törekedett föloldani. Mint írta:

A kultúrából a civilizációba történő átmenet főoka a benne érintett emberek számának növekedése. Világos, hogy emberek százmillióinak áthatása egészen más feladatokat jelent, mint százazreké. A civilizáció negatív oldalai legnagyobbbrészt azzal függenek össze, hogy a társadalomtest vezetőképesége, képesége a hatások vezetésére, ennek a társadalomvolumennek már nem felel meg. ... Jelenleg semmilyen kezdeményezés nem képes a társadalomtestet

világunkba, közvetlen interakcióinkba. A mobiltelefon viszont, hangsúlyozza Gergen, fordulat, mivel – nyilvánvalóbban, mint a vezetékes telefon – lehetőséget ad arra, hogy valóban a legszemélyesebb környezetünkkel maradjunk folyamatos összeköttetésben. A távollévő jelenléte ebben az esetben az itt-és-most kapcsolatok megszakíthatlanságát, nem pedig megzavarását jelenti.

²⁶ Kondor tanulmánya Gergen gondolataira is kitér.

²⁷ Itt Czitrom *Media and the American Mind* c. könyvére támaszkodom, ld. id. kiad., 93. skk. o.

²⁸ John Dewey, *The Public and Its Problems*, itt Dewey, *The Later Works* alapján idézve, 2. köt., szerk. J. A. Boydston, Carbondale: Southern Illinois University Press, 1988, 367. és 371. o.

hosszabb távolságra áthatni, s utóbbi totalitásának visszahatásait fogadni. Tehetünk amit akarunk, Krisztus újra alászállhatna a földre: teljesen kizárt, hogy hatást gyakorolhatna.²⁹

Musil társaságához tartozott ebben az időben Balázs Béla, aki 1924-ben befolyásos filmelméleti könyvet publikált (*Der sichtbare Mensch*, „A látható ember”). S éppen a filmben – úgymond az *új népművészetben* – vélte Balázs azt a közeget megpillanthatni, amely a könyvnyomtatás következményeképp előállott kommunikációs szakadékot újra betemetheti. „Most már az egész emberiség ott tart”, írta Balázs, „hogy az arcjáték és taglejtések sokszorosan elfelejtett nyelvét újra megtanulja. ... Az ember újra láthatóvá lesz. – A taglejtések nyelve az emberiség tulajdonképpen anyanyelve.”³⁰

Balázs gondolatait később – mások mellett – Marshall McLuhan és torontói köre fogadta be. Ez volt az a kör, amelyből a nyomtatott szövegek elleni nagy támadás az 1950-es/1960-as években kiindult. 1963-ban jelent meg Goody és Watt időközben klasszikussá lett tanulmánya,³¹ s abban a szerzők már utalhattak a tényre, miszerint a jelent persze nem a könyvnyomtatás, hanem egyre inkább az új kommunikációs médiumok – ők a rádiót, a filmet és a televíziót említik – hatják át. Ezek a médiumok, véli Goody és Watt, immár nem „az olvasás és írás elvont és elszigetelő természetét”, hanem a „közvetlen személyes interakció” visszatértét képviselik. „Még az is megtörténhet”, folytatódik a tanulmány,

hogy az új kommunikációs módok, amelyek a képet és hangot minden tér- és időbeli korlátozás nélkül közvetítik, új kultúrához vezetnek, olyan kultúrához, amely kevésbé befelé fordul és kevésbé individualisztikus lesz, mint amilyen az írásbeliség kultúrája volt, s amelyet bizonyos fokig az írásbeliség nélküli társadalom viszonylagos homogenitása jellemez...³²

McLuhan, Goody-Watt, Milman Parry³³ (valamint Parry kutatásainak örököse, Lord³⁴) és a klasszika-filológus Eric Havelock³⁵ képezik végül Walter J. Ong munkás-

²⁹ Musil, „Geist und Erfahrung. Anmerkungen für Leser, welche dem Untergang des Abendlandes entronnen sind”, *Gesammelte Werke in neun Bänden*, Reinbek bei Hamburg: Rowohlt, 1978, 8. köt., 1057. sk. o.

³⁰ Balázs, *Schriften zum Film I-II*, I. köt.: *Der sichtbare Mensch. Kritiken und Aufsätze 1922–1926*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982, 53. o.

³¹ Jack Goody-Ian Watt, „The Consequences of Literacy”, *Comparative Studies in Society and History*, 5/3 (1963. ápr.).

³² Jack Goody, szerk., *Literacy in Traditional Societies*, Cambridge University Press, 1968, 63. o.

³³ Milman Parry, „Studies in the Epic Technique of Oral Verse-making”, I-II, *Harvard Stud. in Class. Phil.*, 41 és 43 (1930 és 1932).

ságának hátterét. Ongé az érdem, hogy *szintézist* teremtett a posztliterális, a literális és a preliterális kommunikáció elméletei között. Mint írja:

A telefonnal, rádióval, televízióval s a különböző fajta hangszalagokkal az elektronikus technológia a „másodlagos szóbeliség” korába hozott el bennünket. Ez az új szóbeliség föltűnő hasonlóságokat mutat a régivel: részvételi misztikájában, a közösségi érzés fokozásában, a jelen pillanatra történő összpontosításában... Ám lényegét tekintve ez akartabb és tudatosabb szóbeliség, mely állandó jelleggel az írás és nyomtatás használatára alapozódik, hiszen ezek nélkül a megfelelő felszerelés nem állítható elő és nem is alkalmazható.³⁶

Vattimo *Az átlátszó társadalom* című könyvében³⁷ arra figyelmeztet, hogy aki a közösségséget úgymond a korlátlan kommunikációval tekinti egyenlőnek, romantikus eszményeket képvisel. Szavai megszívlelendőek; nyilván nem akarunk romantikus fogalmak áldozatául esni; s éppenséggel oszthatjuk Edgerton álláspontját, aki *Beteg társadalmak* című kötetében a történelem „elvesztett közösség” jellegű rekonstrukciójával vitatkozik, vagyis ama nézettel, miszerint a múlt „kicsiny, elszigetelt, homogén, népi társadalmak” kivétel nélkül „harmonikus közösségek” lettek volna.³⁸ Ezzel együtt is úgy gondolom, hogy a közösség és társadalom közötti különbségtétel módszertanilag hasznos, s hogy a különbségtétel alapjául éppen a kommunikációs mintázatok eltérő volta szolgálhat. Ezt a megközelítést választotta Karl W. Deutsch az 1950-es években,³⁹ amikor a *komplementaritás* eredetileg kommunikációelméleti fogalmát a társadalmi kommunikáció kérdéskörére alkalmazta. Deutsch szerint a közösségeket a kommunikáció

³⁴ Albert B. Lord, *The Singer of Tales*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1960.

³⁵ Ld. mindenekelőtt Eric A. Havelock, *Preface to Plato*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1963.

³⁶ Walter J. Ong, *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*, London: Methuen, 1982, 136. o.

³⁷ Gianni Vattimo, *The Transparent Society*, Cambridge: Polity Press, 1992.

³⁸ Robert B. Edgerton, *Sick Societies: Challenging the Myth of Primitive Harmony*, New York: The Free Press, 1992, 2. sk. o.

³⁹ Ld. Karl W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality*, New York: John Wiley & Sons, 1953. „Közösség” és „társadalom” mellett harmadik fogalomként Deutsch itt a „kultúra” fogalmát vezeti be. Mint írja: „A 'kultúra' és a 'közösség' szavak felváltva használhatók, hiszen folyamatok egyetlen komplexumát írják le. Amikor 'kultúrát' mondunk, preferenciák vagy értékek konfigurációját hangsúlyozzuk; amikor 'közösséget' mondunk, a kommunikáció aspektusát hangsúlyozzuk. ... Társadalom nélkül nincsen közösség és nincsen kultúra. Az információátadás minimuma, kommunikáció nélkül pedig nem lehetséges társadalom, munkamegosztás. Ám a társadalom és a közösség közötti különbség döntő.” (*Nationalism and Social Communication*, 63. és 69. o.)

olyan mintázatai jellemzik, amelyek a különböző csatornákon át közvetített információ komplementaritásának magas fokát mutatják.⁴⁰ A hálózott és mobilkommunikációt jellemző *multimedialitás* Deutsch nézőpontját ma különösen időszerűvé teszi.

Bevezetőm elején úgy fogalmaztam, hogy a jövő, amely felé a mobilkommunikáció mutat, nemcsak az információ, hanem a tudás bőségét is ígéri. Megfogalmazásom mögött az a nézet rejlik, miszerint a tudást alkalmasan tekinthetjük *összefüggésekbe helyezett információ*nak.⁴¹ Elfogadott megállapítás mármost, hogy a mobiltelefonokon át igényelt információ jellegzetesen helyfüggő és helyzetfüggő. Úgy tűnik tehát, hogy a mobilkommunikáció nem pusztán információt hoz létre, hanem eleve kontextusba ágyazott információt: vagyis *tudást*. Kötetünkben négy tanulmány foglalkozik megismerés és tudás kérdéseivel. Csépe Valéria a gyermekek mobilkészülék-használatára jellemző sajátosságokat vizsgálja, és azt mutatja meg, hogy náluk az ún. *procedurális* – gyakorlati – tanulás és emlékezet játssza a főszerepet, szemben a felnőttekkel, akik explicit szabályokat tanulnak meg és alkalmaznak. Csépe érvelése ugyanakkor nemcsak a tudásfeldolgozás egyik partikuláris nemzedéki különbségét érinti, hanem azt az elvi problémát is, hogy vajon az elkövetkező időkben a tanulási és emlékezeti mintázatok általános átalakulására kell-e számítanunk. Kovács Kristóf, Krajcsi Attila és Pléh Csaba úgy teszi fel a kérdést, hogy vajon a mobilkészülékek megváltoztatják-e a használók mentális attitűdjeit, avagy a már kialakult biológiai és kognitív viszonyok – jelesül tér-, idő- és személyiségstruktúrák – keretei közé illeszkednek az új eszközök is? Barbara Tversky tanulmánya a mentális architektúra verbális és grafikus mozzanatai közötti lenyűgöző kölcsönhatásokat elemzi, s utal arra a szerepre, amelyet a grafikus ábrázolás mint kognitív eszköz a közösség kollektív gondolkodásában játszik. A kötet szerkesztője pedig arra kérdez rá, hogy a képi megismerés milyen lehetőségekkel és jelentőséggel bírhat jelesül a mobilkommunikáció viszonyai között.

Kötetünk gondolatmenete végül visszakanyarodik a mobiltelefonia közösségi feltételrendszere és közösségi következményei problémaköréhez. Dessewffy Tibor és Galács Anna tanulmánya a mobilkészülékek *társadalmi elterjedésének* jelentéseit és dinamikáját vizsgálja; Szekfű Balázs elemzése a társadalmi diffúzió kérdését a valós felhasználói igények igencsak fogas kérdésével összekapcsolva taglalja; Buda Béla dr. írása a mobiltelefon problematikáját a pszichoterapeuta szemszögéből tekinti, arra a következtetésre jutva, hogy ama sokat emlegetett „mobilfüggőség” a konkrét empirikus kutatások fényében aligha tekinthető va-

⁴⁰ Uo. 69. skk. o.

⁴¹ „Információ” és „tudás” viszonyát részletesebben elemzem a *Mobil információs társadalom* című, idézett kötethez írt bevezetőmben.

lódi veszélynek – jelesül a serdülőkori-ifjúkori mobiltelefonálás, mint Buda dr. írja, éppenséggel „a csoporthoz tartozást, az egyenrangú kapcsolatépítés képességét, az önkifejezést, a szociális normaérzékét, a kontextusok értékelését és felhasználását” segíti elő.

A befejező tanulmány bizonyos, a *politikai közösség és politikai megismerés* körébe tartozó közelmúltbeli fejleményekről szól. A 2002-es magyarországi országgyűlési választási kampány során első ízben mutatkozott meg, hogy a mobiltelefon általános elterjedtsége következtében az európai politikai színtéren milyen új jelenségek bontakoznak ki. Sükösd Miklós és Dányi Endre egyszerre empirikus és elméleti elemzése lényeges adalékokkal szolgál ahhoz a képhez, amelyet kötetünkben az eljövendő mobil tudásközösségekről megrajzolni igyekeztünk.

Nicola Green, Robin Dunbar, Wolfgang Coy, Herbert Hrachovec és Barbara Tversky tanulmányát az eredeti angolból Draskóczy Piroska fordította magyarra. A szerkesztés munkájában Schmal Alexandra volt segítségemre. Mindkettőjüknek hálás köszönetemet fejezem ki.

Amikor az internet és a mobilkommunikáció forradalmának a társadalom mélyszerkezetét átalakító hatáskövetkezményeit próbáljuk felmérni, az *ultima ratio* talányos módon elrejtőzik a mikroszociológiai leírások mögé. Habár sikerült már túllendülni az új médiumok percepciójának korai szakaszát jellemző zsurnaliszta banalitásokon (a „bunkofon-korszakon” és az azt felváltó „tini szubkultúra”-központú elemzéseken), de az öröndetesen megindulni látszó vitafolyam egyelőre kevés gondolati hordalékot sodor a *funkcionális megragadás* vízgyűjtője felé, ahol az antropológiai fordulat mibenléte, a történetfilozófiai lépték, a társadalomszerkezeti dimenzió és az ismeretelméleti mélység vár magyarázatra. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy bárhonnan érkeznek is majd a hiányolt narratívák, cselekvés- és közösségelméleti beágyazás híján féloldalasak maradnak.

A multipont–multipont architektúra nem egyszerűen kommunikációs mintázatokat rajzol ki ugyanis, hanem *kölcsönös kommunikációs összekapcsoltságra, interkonnektivitásra épülő cselekvő óriásgépeket (megamachines)*. Ma, amikor egy néhány száz fős nagyvállalat vagy katonai alakulat teljesítménye játszva felülmúlja egy egykori százezres vagy milliós birodalmi termelő- vagy hadigépezetét, Lewis Mumford metaforája jól használhatónak tűnik a mobiltelefon kultúrája révén megváltozó hatásfokú „akciós kimenetek” értelmezésére is. Az *átlag internet- és mobilhasználó számtalan kimenet-vezérelt társadalmi csoportba tartozik*: a család „minigépecskéje” mellett a baráti vagy kortárs közösség, a munkahelyi, a szakmai, illetve az ezen keresztül felépülő áttételes társadalmi kapcsolatok egyre kiterjedtebb „megagépezeteibe”. Számu(n)kra a kommunikáció technológiájának forradalma két szinten jelentkezik:

- *a cselekedetek sikeresebb összehangolásával elért „nyereségen” keresztül*, amely kedvezően változtatja meg a hagyományos közösségi alakzatokra „lefordított” teljesítményt;
- az összekapcsolhatóság új eszközei és új kultúrája révén korábban (koordináció híján) együttműködésre alkalmatlan közösségek cselekvő megagépezetté tétele formájában – vagyis *a közösségek mérete felől*.

Mindez határozottan mutat egy kiterjesztett cselekvés- és közösségelmélet felé, ráadásul a sürgetés már több mint negyvenéves. Marshall McLuhan *A Gutenberg-galaxis*ban Karl R. Poppert idézve felismeri, hogy az elvont kapcsolatok révén létező modern társadalmakat a csere, illetve az *együtműködés* abroncsolja össze, s mindezt a technológia adottságai aktualizálják.

Most, az elektronikus korban a technológiai eszközeink közötti nagyon is pillanatnyi együttlétezés olyan válságot eredményezett, amely egészen új az emberiség történetében. Kiterjesztett képességeink és érzékeink most a tapasztalás egyedülálló mezőjét hozzák létre, amely megköveteli, hogy ezek a képességek és érzékek kollektívan tudatossá legyenek. Technológiánk, miként személyes érzékeink is kölcsönhatást és arányosulást igényelnek, ami racionális együttlélést tesz lehetővé. Amíg technológiánk éppoly lassú volt, mint a kerék, a betűírás vagy a pénz, addig az a tény, hogy ezek különálló, zárt rendszerek voltak, társadalmilag és lélektanilag is kezelhető volt. Ez nem így van manapság, amikor látvány, hang és mozgás egyidejű és globális kiterjedésű. *Emberi funkcióink ilyen kiterjedése közepette e kölcsönhatás éppoly szükségszerűen kollektív* [kiemelés – Z. K. L.], mint egykor a privát és személyes racionalitásunk saját érzékelésünk és értékelésünk – vagy „intelligenciánk”, ahogy valaha nevezték – keretén belül szükségszerűen egységes volt.¹

A fenti összefüggések számos gyakorlati vizsgálódás felé is elvezetnek (izgalommal várjuk például a megagépezetként felfogott közösségek hatékonyságnövekedés-mérésének szellemes kísérleteit), de a „nincs praktikusabb, mint egy jó elmélet” mottó jegyében ezúttal teoretikus irányba fordulunk. Úgy véljük, a hiányzó fogalmi megragadáshoz a közösség és az információ sajátos „metszéspontján” bukkanhatunk. A „közösség” és az „információ” kategóriájának mérlegre tétele után ezért bevezetjük az „információközösség” kifejezést, áttekintjük tudománytörténeti előzményeit, majd – megelőlegezve az elvégzendő feladatoknak a megoldottnak tekintetteknel jóval számosabb körét – felvázolunk néhány olyan szempontot, amelyek szinte kikényszerítik az információközösség alapszerkezetének és mozgásformáinak szisztematikus leírását (erre azonban csak később, e tanulmány folytatásaként vállalkozunk).

¹ Marshall McLuhan, *The Gutenberg Galaxy. The Making of Typographic Man*, Toronto: University of Toronto Press, 1962. Magyarul: *A Gutenberg-galaxis. A tipográfiai ember létrejötte* (fordította Kristó Nagy István), Budapest: Trezor, 2001, 17–18. o.

Közösségdefiníciók² és tipológiai üzenete

Se szeri, se száma a különböző közösségmeghatározásoknak és csoportdefinícióknak, amelyek egyetlen, látszólag tautologikus szempontban közösek: tárgyakat *minimum két személyből* álló entitásként határozzák meg.³ A csoportmeghatározások túlnyomó többsége egyúttal *kritérium-modellként* épül fel: *minimum két személy akkor és csak akkor közösség, ha kielégíti a csoporttal szemben támasztott követelményeket.*

² Kiváncsiságunk ezúttal a közösség vizsgálatához szükséges kategóriákra, nem pedig a „közösség mint olyan” ontológiai modelljeire vonatkozik. Marx, Vigotszkij, Wallon és Mead megegyeznek abban, hogy a pszichikum, az én-tudat és a viselkedésszabályozás értelmezésének kulcsa az ember tevékenység szervezte társas-társadalmi mivolta. A „mikortól és miért beszélhetünk közösségről” kérdéseire azonban nem tőlük kapjuk a legjobb válaszokat. Továbbá: noha „csoport” és „közösség” nem ugyanazt jelentik, mint később majd látható, információs szempontból „emberek más emberek-től információhálózatainak tartalma alapján elkülöníthető halmaza” jelentésben kiscsoport, közösség, nagycsoport és társadalom vizsgálható együtt. A továbbiakban csoport és közösség fogalmát tehát szinonimaként használjuk. (Ld. még a „társas és kollektív” dichotómiát: Kónya Anikó [bev. és szerk.], *Társas és kollektív* – A Magyar Pszichológiai Társaság XIII. Tudományos Nagygyűlésének és vitájának anyaga a *Magyar Pszichológiai Szemle* 1997–1998/5–6. számának 1–255. oldalain.) Ugyanezek a megfontolások igazak, ha a „nép” definícióját keressük. Nép „az a történetileg kialakult embercsoport..., amelyet az jellemez, hogy tagjainak közös a szemiotikai rendszere, hogy tagjai tudatosan megkülönböztetik magukat más népektől és amely csoportnak saját, hosszú időn keresztül tartós önnevezése van ... alakító tényezői a közös leszármazás tudata, közös terület, közös politikai szervezet, közös kultusz, vallás ... de az egész kultúra, beleértve a viseletet, amit az különböztet meg a ruhától, hogy információt közöl viselőjéről.” Róna-Tas András, „A néppé válás az újabb kutatások tükrében”, *Magyar Tudomány*, 1996/4, 409. o.

³ *Ulvendo uluveme Iva babili* (a jó utazáshoz társ kell) – tartja már a bantu közmondás is (idézi Voigt Vilmos *A kaméleon és az Isten felesége. Kelet-afrikai népmesék* című kötet utószavában [Budapest: Európa, 1969], 241. o.), sok hasonló tárgyú állandósult szókapcsolattal jelezvén, hogy létezik egy „ösztönösen kételemű” „népi” közösségsszemlélet. Az is igaz, hogy bizonyos helyzetekben ez a testetlen és kollektív „bölcsség” hármas szerkezetet érzékel, elég, ha csak a „tres faciunt collegium” típusú szállóigékre gondolunk. Sőt: ennek a megközelítésnek komoly teoretikusai is vannak. A domináló angolszász csoportelméleti irodalomtól eltérően Csepeli György szerint például legkevesebb három egyén szükséges valódi csoportjelenségek produkálásához, minthogy a „személyek alternatíváiban történő választási szabadság” egyedül A, B, és C személyek megléte esetén realizálható (Csepeli György, „Az információ a modern társadalomban”, *Jel-Kép*, 1985/2, 5–11. o.). Mindez azt jelenti, hogy Csepelinél sem a közös (interaktív) cselekvés, sem a kommunikáció, sem a későbbiekben felsorolt jellemzők nem elégséges csoportalkotó elemek. A „legkisebb csoport három tagból áll” kiindulópontot természetesen mások is követik – ld. például G. J. Galanes– J. K. Brilhart, *Communicating in Groups: Applications and Skills*, WCB, 1991. – A Biblia nem foglal állást a kérdésben („Azt is mondom nektek: Ha ketten közületek valamiben egyetértenek a földön, és úgy kérik, megkapják mennyei Atyámtól. Ahol ugyanis ketten vagy hárman összegyűlnek a nevemben, ott vagyok közöttük.” – Mt 18,15–20).

A legelfogadottabb szociálpszichológiai elméletek közül Morton Deutsch összegzése például hét megkülönböztető jegy megléte esetén beszél csoportról.⁴
A csoporttagok

1. egy vagy több közös tulajdonsággal rendelkeznek;
2. önmagukat minden másától megkülönböztethető egységként szemlélik;
3. bizonyos célok és érdekek pozitív kölcsönös összefüggésének tudata él bennük;
4. interakcióban állnak egymással;
5. céljaik egymást kölcsönösen feltételezik, és e célok elérése érdekében együttesen cselekszenek.

A tartósan fennálló társadalmi egységeknél ezenkívül

6. normarendszer alakul ki, amely szabályozza és irányítja a tagok interakcióit;
7. szabályok sora alakul ki, amelyek mindegyike a tagok meghatározott tevékenységeit, kötelezettségeit és jogait feltételezi.

Deutsch kategóriáit átvéve a fenti hét ismérv alapján a szakirodalom három „csoportfokozatot” különít el. Ha legalább az első három jelen van, akkor már csoporttal vagy *kvázi-csoporttal* állunk szemben. A *funkcionális csoportra* öt, a *szervezett csoportra* mind a hét megkülönböztethető jegy jellemző.⁵

Érdekes, hogy mennyire hasonlóan írja le a csoportalakulás archetípusát Deutsch

⁴ Morton Deutsch, „A csoport kialakulása”, a *Csoportlélektan* című kötetben (szerkesztette Pataki Ferenc), Budapest: Gondolat, 1980.

⁵ Cartwright és Zander „csoport-minimálrendszere” csak a kifejezések formájában különbözik Deutschétól: náluk négy feltétel szükséges egy csoporthoz. 1. Az egyének egymás jelenlétére ébredjenek; 2. az együttműködésen kívül ne legyen más választásuk; 3. interakció mélyítse el a kölcsönös együttműködés iránti igényt; 4. az egyének ébredjenek tudatára, hogy minden másától megkülönböztethető egységet képeznek. (D. Cartwright–A. F. Zander [szerk.], *Group Dynamics: Research and Theory*, New York: Harper and Row, 1968). Sherif még rövidebben fogalmaz: „Egy csoport akkor jön létre, amikor a személyeknek egymással kölcsönösen összekapcsolódó cselekvések révén kell megvalósítaniuk egy célt, s ilyenkor társas hierarchiát és sajátos normákat dolgoznak ki.” (M. Sherif–O. J. Harvey–B. J. White–W. R. Hood–C. W. Sherif, *Intergroup Conflict and Cooperation*, Oklahoma: The University Books Exchange Norman, 1961, 212. o.) Tordai Zádor szerint a közösség konstituens tényezői: 1. a közösséget alkotó egyedek maguk és együttesen határozzák meg tevékenységük megosztódását, megosztottságát; 2. az azonosság ténye s az ennek megfelelő tudati forma, az azonosulás; 3. közvetlenség (közvetlen kapcsolat). Lásd Tordai Zádor, „Közösség és illuzórikus közösség”, a szerző *Közösséges emberi dolgok* című kötetében, Budapest: Magvető, 1974. – Nyilvánvaló, hogy a tipológia-elemek számának különbsége abból fakad, hogy melyik szerző mit tart triviálisnak, s így önálló kiemelésre érdemtelennek (a Sherif meghatározásából hiányzó „ébredjenek a személyek egymás tudatára” követelmény kiemelése például valóban felesleges volna, hiszen a „kölcsönösen összekapcsolódó cselekvések” megléte ezt eleve feltételezi).

és Mérei. Deutschnál egy New York-i bérház lakói valamennyien elégedetlenek a ház nyújtotta körülményekkel. Még nem beszélhetünk csoportról: „idegenek egymás számára, ... óvatosan méregetik egymást.” Ahhoz, hogy funkcionáló csoporttá alakuljanak, a közös elégedetlenség felismerése (1) és a körülmények megváltoztatásának szándéka mint közös cél (2) fogja a kölcsönös kapcsolatot kialakítani (3).

Méreinél egy fővárosi téren tartózkodó járókelők halmaza a kiindulópont, amely még nem csoport. Nem lesznek azzá még akkor sem, ha valamennyi személynek közös szükséglete van (például gyufát akarnak venni). Abban a pillanatban azonban, hogy az üzletét bezárni készülő gyufaárust a vásárolni szándékozók együttes erővel kényszerítik az árusítás folytatására, megjelenik a közös érdek, illetve a közös cél érdekében végzett közös cselekvés. Létrejött a csoport.⁶

Valtaképpen szinte kizárólag abban nincs egyetértés a szerzők között, hogy a fenti kritériumok közül melyiket tartják alapvetőnek. Az interakcionista szerint *a kapcsolat meglétének ténye* (Homans) vagy *a csoport tagjainak egymásról való tudomása* (Hare) a legfontosabb. A behaviorizmus és a *Gestalt*-pszichológia leágazásain az *emocionális interakciók és a kommunikatív aktusok* megléte a csoport létrejöttének alapvető feltétele (Cooley, Bales, Cartwright, Asch, Crutchfield).⁷ Megint mások számára – ahogy azt Tordainál is láttuk – a közös cselekvés ténye, a *praxis*, illetve az egymásról való tudomáson túlmenő *azonosulás* a döntő momentum. Lévi-Straussnál *a kommunikáló* egyének a csoportokat, a kommunikáló egyének és csoportok a társadalmat konstituálják.⁸ A *közös érdeket* egy Arisztotelész-hely és a szociálpszichológus Festinger és Cattel nyomán a politikaelmélet csoportkoncepciói hangsúlyozzák, elsősorban Laski, Bentley és McIver.⁹

A kritériumelméletek módszertani hiányosságai ugyanarra vezethetők vissza: *valamely társadalmi problémátér megragadásához szerkesztik meg a maguk közösség-definícióját ahelyett, hogy egy általános (univerzális) közösségelméletet alkalmaznának speciális esetekre.*

⁶ Mérei Ferenc: „Társadalomlélektan” (1946). Megjelent a szerző *Társ és csoport* című kötetében, Budapest: Akadémiai, 1989, 173. o.

⁷ A felsoroltak áttekintő bemutatását ld. A. V. Petrovskij, „A kollektíva szociálpszichológiai elméletéről”, a Huszár Tibor összeállításában megjelent *Tudomány-közösség-művészet. Szovjet szociológiai tanulmányok* című kötetben, Budapest: Gondolat, 1978, 106–130. o.

⁸ Még tovább megy a Lévi-Strauss által kitaposott ösvényen (Claude Lévi-Strauss, *Anthropologie structurale deux*, Paris: Plon, 1973) Ferruccio Rossi-Landi, aki szerint a közösség létét és folyamatoságát biztosító társadalmi újratermelés (beleértve az anyagi oldalt is) minden formájában jel-folyamat, amely a nem verbális jelrendszerek bonyolult szövevényében valósul meg. (Ferruccio Rossi-Landi, „A dolgok és a jelek cseréje”, a Hoppál Mihály és Niedermüller Péter szerkesztette *Jelképek-kommunikáció-társadalmi gyakorlat* című kötetben, Budapest: ELTE, 1988, 83–93. o.)

⁹ Mancur Olson, Jr., *A kollektív cselekvés logikája*, Budapest: Művelődési Minisztérium Marxizmus-Leninizmus Főosztály, *Szociológiai Füzetek*, 29, 1982.

Ezt a hiányt az sem pótolhatja, hogy a meglévő csoportok, illetve közösségek (történeti) típusainak leírásához és osztályozásához számos másodlagos modell született: ezek szerzői ugyanis látszatra egészen különböző oldalról, de mégis azonos módszertannal gyártották fogalmi szerkezeteiket.

A marxi felosztás a *természetadta (elsőfokú)* közösségek rendszerét (család-
vérségi, lakóhelyi, illetve azonos foglalkozást űzőké) a pénz-, áru- és piaci viszonyok által közvetített *másodfokú* közösségek világával állítja szembe. Ezt a kettősséget képezi le Tönnies híres *Gemeinschaft/Gesellschaft* kategóriapárosa is, amelyben a „lényegakarát” erejével létrehozott természetadta „közösségek” különülnek el a szükségletek kielégítésére irányuló, racionális törekvések által megteremtett „társadalmaktól” (az önmagukat közös jegyek alapján „egységnek” tekintő csoportokat Tönnies „összességnek” nevezte). Később a *primer*, illetve *szekunder közösségek* oppozíciója terjedt el, amelyben a primer (elsőfokú) jelleg a *face to face* kapcsolatokat, a szekunder (másodfokú) jelleg pedig azokat a kapcsolatokat jelzi (Marx téziséát átvéve), amelyekben csak a személyiség egy része vesz részt.¹⁰ Weber a „*társult csoportokat*” állította szembe a „*közösségi csoportokkal*”, ahol a „társas csoportokban vagy társulásokban” a társadalmi cselekvés irányultsága racionálisan motivált érdek-kiegyenlítődésen nyugszik, míg a „közösségi csoportok” a családhoz hasonlóan személyes érzelmeken alapulnak. Egész társadalomtudományi iskolák épülnek a *kiscsoport kontra nagycsoport* oppozícióra, sokszor érdekes történeti fejlődésrajzot kínálva.¹¹

Durván képez le egy másik kettősséget a szociálpszichológia „*formális-informális csoport*” szembeállítását, ahol a formális jelleg az önálló léttel rendelkező társadalmi szervezetbe mint öntőformába tagolódásra, az informalitás pedig a „szabad” szerveződésre utal.¹² Olson *exkluzív-inkluzív közösségi* felosztása a „kollektív jóságok” birtoklásához való viszony alapján osztja ketté a csoportokat: az exklu-

¹⁰ Minderre részletesen ld. Vitányi Iván, „A közösségek elmélete és valósága”, *Valóság*, 1985/7, 1–13. o.

¹¹ Homans kiinduló állítása az, hogy a történelem során a kiscsoportok mindig életképesebbek voltak, mint a nagyok. Spengler és Toynbee érvelésével egybehangzóan úgy véli, hogy valamennyi civilizáció (kivéve a mai nyugati) megbukott, mivel „hiányzott a nagybani kooperáció, amely módot nyújtott volna az ... ismeretek alkalmazására ... a technikai ismeretek jó részét egyszerűen elfelejtették, s a civilizációk visszasüllyedése a 'sötétség birodalmába' a törzsi vagy csoportszintű képletek újratermelődését hozta.” (George C. Homans, *The Human Group*, New York: Harcourt Brace, 1950.)

¹² Ld. Csepeli György, *A szociálpszichológia vázlata*, Budapest: Múzsák, 1979. A szociálpszichológia (Hyman és Merton nyomán) a szűkebben vett kiscsoporttól való elhatárolás eszközeként használja még a vonatkoztatási csoport kategóriáját is. A szociológia e nagy találmánya – az egyén olyan csoportokhoz viszonyítja magát, amelyekhez nem tartozik – némi önellentmondást hord magában: minek alapján különül el a saját-nem-saját oppozíció, ha a viszonyítás lehetősége egyfajta megélt, cselekvő ismeretre vagy az információs folklór valamely részjelenségére vezethető vissza, a viszonyítás mozzanatával pedig értékközvetítés történik?

zív csoportok hasznuk maximalizálása érdekében csökkenteni igyekeznek a csoport nagyságát, az inkluzív csoportoknál pedig a kollektív javak kínálata és a csoport együttesen bővül.¹³

A *dichotóm modellek* történeti alkalmazásával óvatosan kell bánnunk. Ha kiemeljük őket érvényességi körükből, gyakran azonnal mesterséggé válnak. A legjellemzőbbek a *hatalmi viszonyok* értelmezésével kapcsolatos szerkezetek. A kételemű modellek, amelyek minden meghatározónak érzett társadalmi viszonyt a maguk öntőformáiban képeznek le, képtelenek figyelembe venni a dichotómia-barikád két oldalán állókat összekapcsoló közös mozzanatokot, ezért minél inkább ki kívánják terjeszteni magyarázó értéküket (ti. időben és közösségi térben), annál inkább tarthatatlanok lesznek.¹⁴

A közösségek rendszerének megragadására született elméletek nagy része ráadásul az ún. *koncentrikus leírás* (sokszor csak implicit módon megvalósított) módszerére épül. (Belül az egyén-mag, körülötte a tágabb, családi-rokoni közösségek, a lakóhelyi-területi stb. közösségek, a nemzet gyűjtőfogalma, s egy-két áttétel után végül az emberiség.)

Miközben teljesen nyilvánvaló, hogy a csoport nagysága *minősítő elem* (ennek alapján juthatnak el az elemzések a kis- [mikro-] csoporttól az össz-emberi képletig), az már korántsem egyértelmű, hogy ezt milyen *útvonalakkal és struktúrákkal* lehet megtenni. Mindinkább bebizonyosodik, hogy a szimpla *koncentri-*

¹³ Olson, i. m.

¹⁴ A világtörténelem osztályharcok történeteként való (vulgár)marxista vagy romantikus-konzervatív történeti felfogása (ki innen, ki onnan látja a barikádot) még módszertanilag sem tartható. A tőke-munka (kizsákmányoló-kizsákmányolt) opposíció számtalan esetben alkalmazhatatlan, s ahogy a valóságban például az Internacionálé első világháborús csődje megmutatta, másodlagos mozzanattá is visszaszorulhat. Egymással hierarchikus aszimmetriában lévő csoportok tagjai esetében Mérei gyermekkísérletei mutatták ki, hogy a struktúra csúcsán álló személy csak megtestesíti a közösség norma-elvárásait, Lugosi pedig a malgas társadalom példáján igazolta meggyőzően, hogy a kétosztatú társadalmi struktúra megteremtése a tradicionális Madagaszkáron korántsem az erőszak erővonalai mentén, hanem sajátos közös érdekek eredőjeként jött létre. (Mérei Ferenc, *Közösségek rejtett hálózata*, Budapest: Tankönyvkiadó, 1988; Lugosi Győző, „Uralmi elhivatottság, ideológia és propaganda a tradicionális Madagaszkáron”, előadás a Történeti Informatika Műhelykurzuson, 1992 [kézirat]). A hatalmi viszonyok genezisének, funkció-értelmezésének és apológiájának, illetve támadásának mozzanatait a dichotóm felfogások magától értetődő természetességgel mossák egybe. Ugyanakkor figyelemre méltó Marxnak az az okfejtése, amelyben az „alacsonyabb” szintű (elsődleges) közösségek együttes cselekvéseinek a „magasabb” szint (másodlagos, összetársadalmi) össz-cselekvésébe való beolvasásáról ír: ha az elsődleges közösségek közti viszonyok hierarchikusak és/vagy konfliktusosak, akkor magukat az elsődleges közösségeket is döntően ez határozza meg, ahogy például a munkamegosztás kényszerűsége kihat a közösségi formákra. (A „mindenkinél való alárendelés” azt jelenti Marxnál, hogy az egész társadalom közösségi típusú felépítettséggel bír.)

kus leírás a legegyszerűbb történeti kérdésekben is teljesen használhatatlan.¹⁵ A sok különböző típusú közösségbe való tartozás által kirajzolt formák viszont hierarchiába rendeződnek, s gyűjtőkategóriákkal egyre magasabb, egyre elvontabb és egyre kevésbé valóságos szintre emelkednek.¹⁶ S bár látszatra egyre távolodunk a valóságos közösségektől, hogy végül össz-emberi szinten mesterségesse váljon a rendszer, valójában mégsem egyszerű aggregátummal, hanem nagyon is reális közösségi képlettel állunk szemben. Ennek manifeszt megjelenéséhez természetesen össz-emberi szintű közös szükséglet, cél és interakcióforma kellene – a globalizálódás gyorsulása, illetve a természeti környezet pusztításának világméretű veszélyei ezt máris megelőlegezik.¹⁷ Ennek híján is belátható azonban, hogy például a katarzis lényege éppen ennek az össz-emberi minőségnek a tudatára ébredés, az akármilyen partikuláristól (individuális, mikroközösségi, nemzeti stb.) a nembeli (össz-emberi) szintre történő pillanatszerű ugrás élmény-feszültsége által.

Ezeknek az „útvonalaknak”, hierarchiáknak a legnagyobb hiányossága abból fakad, hogy noha teoretikusan túlnyomórészt elismerik, hogy „csoportreakció,

¹⁵ Ez nem jelenti azt, hogy ne lenne igaza például Eliásnak, amikor koncentrikus ábrában rajzolja le „azt a gondolati modellt, amelyet az emberek szem előtt tartanak, amikor saját maguk és a 'társadalom' viszonyáról elmélkednek” (Norbert Elias, *A szociológia lényege*, Budapest: Napvilág, 1999, 10–11. o.), vagy ne lenne igaza Róna-Tas Andrásnak: „A közös mi-tudat sajátos koncentrikus körökben jelenhet meg ... magába ölelheti a családot, a rokonságot, az alvéget, a falut, a vidéket, az országot, a kontinenst. A mi-csoportoknak ebben a bonyolult, hierarchikus szerkezetében kitüntetett helyet foglalnak el azok a közösségek, amelyeknek tartós önelnevezése van”. (Róna-Tas, i. m., i. h.) Annak a logikai szerkezetnek ugyanis, amelyben az emberek szemlélik saját „csoportba tartozásukat”, egyáltalán nem kell egybeesnie avval, ahogyan a tudomány írja le ugyanezt – mi több, éppenhogy ettől a „sugallt” sémától függetlenül kell tudni elméleteket alkotni.

¹⁶ Egy Magyarországon élő szlovák jehovista közösségattribútumai alapján így például egyfelől az „adott jehovista közösség tagja – a Jehova Tanúi magyarországi közösségének tagja – jehovista – krisztianus – hívő, vallásos ember – ember” útvonalon, másfelől a „három községi asztalos egyike – asztalosok – mesteremberek – fizikai munkát végző emberek – emberek”, vagy a „szlovák – szláv – európai – fehér ember stb.” útvonalon lehet eljutni a legtágabb gyűjtőkategóriához. Ez természetesen bármelyik attribútummal „eljárható”, akárhány köztes fázissal gyarapítva a láncot.

¹⁷ Ezt persze már McLuhan is látta: „Másképp viszont az, hogy a zárt társadalmak a beszéd, a dob és a fül technikájának a termékei, az elektronikus kor kezdetével elvezet bennünket ahhoz a következtetéshez, hogy az egész emberi nem egyetlen világtörzsbe tömörül.” (McLuhan, i. m. 21. o.) Ld. még: Z. Karvalics László, „A világtársadalom mint információközösség”, a szerző szerkesztette *Neumann Jánostól az internetig* című kötetben, Budapest: Napvilág, 1999, 29–71. o.

csoportlélek, csoporttudat” mint egyén feletti szubsztanciát jelentő elem nem létezik,¹⁸ a gyakorlatban mégis ezt feltételezve építenek rendszert. Amikor ugyanis két vagy több csoportot mint elemi egységet pusztán bizonyos hasonlóságfaktorok alapján rendeznek egy olyan csoporttá, amelynek ekképpen elemei is csoportok, megfelelnek azokról az alapvető módszertani követelményekről, amelyeket az egyénekből álló csoportok definiálásakor következetesen érvényesítenek (interaktivitás, kommunikáció, azonosságtudat stb.). A valóságban nincsen koncentrikus „csoport – csoportthalmaz – csoportthalmazok aggregátuma – aggregált csoportthalmazok összessége” útvonal – *minden emberi csoportbalépés és tartozás közvetlenül és direkt formában valósul meg*. Az össz-emberi minőségbe tehát bármifajta útvonal és köztes kategória nélkül azonnal beletartozik az egyén, akárcsak a nemzeti vagy lakóhelyi közösségbe – természetesen attól függően, hogy milyen csoportkritériumokat állítunk fel.

A koncentrikus elméletek további nagy hibája, hogy csak a legkézenfekvőbb közösségi halmazokkal operál, az elméletnek nem tetszőket figyelembe sem veszi. A megszilárdult, tartós közösségi szerkezeteket kedvelve borzadva tekint az ad hoc, alkalmi közösségi formákra – *miféle történeti módszertan lehet az, amelyik nem képes figyelembe venni, hogy minden közösségi forma alkalmi jellegűként indul?*

A koncentrikus elrendezés nem képes lefedni a lehetséges közösségtartományok kapcsolódási módjait és esetleges hierarchiáját. Az aprólékosságával is meggyőző *kontaktometriai vizsgálat* például 16 közösségmetszetet „vesz fel” a kutatáskor, és sokszor még ez is kevésnek bizonyul.¹⁹ De tegyük fel egy pillanatra, hogy elég: egy adott társadalmi körülményegyütttestől függően ezek különböző konfigurációinak megragadásával remélhetünk eleget tenni az igénynek, hogy megtaláljuk a *releváns közösségi mozzanatot* egy folyamat, esemény vagy döntés értelmező elemzésekor.

A hagyományos csoportkritériumokkal való műveletek még nagyobb nehézségeket támasztanak, ha ezeket a *tudás társadalmi természetének, termelésének és újratermelésének* megértéséhez szeretnénk segítségül hívni. Az aktivitás-

¹⁸Természetesen szegényebb lenne a tudománytörténet, ha nem volna olyan iskola, amelyik mégis a „csoportlélek” meglétéből indul ki: Gustave Le Bon magyarul 1913-ban megjelentetett munkája (*A tömegek lélektana. Kultúra és tudomány*, Budapest, 1913) ennek az álláspontnak a nagyívű kifejtése. Mumford „megagépezete” alkalmi metafora (Lewis Mumford, *A gép mítosza*, Budapest: Európa, 1986), Dawkins önző génje módszertani provokáció (Richard Dawkins, *Az önző gén*, Budapest: Gondolat, 1986). Spencer (1887) társadalom-organizmusával az történt, hogy aki komolyan vette, azt szakmai környezete nem vette komolyan (Herbert Spencer, *The Factors of Organic Evolution*, London: Williams & Norgate, 1887). Lovelock, a Gaia-hipotézis szerzője maga haladta meg álláspontját (J. E. Lovelock, *Gaia. A földi élet egy új nézőpontból*, Budapest: Göncöl, 1987).

¹⁹Fonyó Ilona, *A személyközpontú társas mező vizsgálata kontaktometrikus explorációval*, bölcsészdoktori értekezés, 1967.

formákkal különösebb nehézség nélkül körülírható közösségi keretekhez képest ugyanis a tudatformákkal való körülírás számtalan buktatót tartalmaz. A tudástermelésben, az információháztartásban beálló változások értelmezéséhez ugyanis elégtelenek a leíró modellek: a dinamikus – történeti – megközelítés számára az egyének és csoportok közti tudásmozgások megragadására van szükség. Ez a szemlélet a közösségekre mint információ-, illetve tudásközvetítő (tároló) rendszerekre tekint, mivel mind az információtermelés, mind a fogyasztás individuális szintű folyamat. Ennek megfelelően közösségkritériumai a következők: *az adott közösségi metszetben szignifikánsan megegyező információs bázis és a közös történeten alapuló közös emlékezet (információőrzés)*. Természetesen ezek tartalmazzák a hagyományos kritériumok egy részét (az információs bázis például magában foglalja a szükségletek, célok felismerését, feltételezi a kommunikabilitást, a közös történet az interakciót stb.)²⁰ Ha ilyen alapon tesszük mérlegre a korábban ismertetett közösségkritériumokat, akkor – legyen szó szabályról, normáról, célról, egymásról való tudásról stb. – ezek közösen birtokolt, adott szinten szervezett információk egyetlen összekapcsolt halmazaként is kezelhetők. A közösségeket felfoghatjuk tehát sajátos információrendszerek letéteményeseiként, egyfajta tezaurszként. A következőkben azt szeretnénk igazolni, hogy egy efféle *„információközösség” nem egyszerűen csak a tudástermelésre alkalmazható, hanem a közösségek korábban hiányolt „általános” elméletének is fundamentuma lehet. Nem szünteti meg tehát egyik hagyományos közösségelmélet érvényét sem, csupán speciálissá teszi őket, beépítve azokat saját fogalmi hálójába.*

²⁰ A „kölcsonös függés”, az „egymásra irányultság” vagy az egyszerű „kapcsolat” (amelyek a marxi „érintkezésnél” már sűrítettebb terminusok, s amelyeket Elias idézett művének 11. oldalán szinonimaként használ), látszatra megoldja a „befoglaló rendszer” problémáját. Csakhogy az összekapcsoltság tényét megállapítani nem elég az azt aktualizáló lényegi mozzanat(ok) tárgyalása nélkül. Elias például a legelemibb típusnak az „érzelmi valenciát” tartja, ábrájában azt is rajzolja fel, miközben megjegyzi, hogy „másfajta irányultságoknak és emberi kapcsolatoknak, például azoknak, amelyek funkciómegoszláson, szakmai specializáción, törzsi és állami integráción, az azonosulás, az én és az ideálok, a másokkal szembeni ellenséges érzület vagy a nyelvi és gondolati hagyományok közönségén alapulnak, ugyanilyen szerepük van” (uo.). Jól látható, hogy az a kategória, amely valamennyi „kapcsolattípus” közös tartalmát írja le, nem azonos magának a „kapcsolatnak” a kategóriájával.

Információs alakzatok és közösségek

„Valamennyien, akik megjártuk Rómát, belső, titkos szövetségben élünk. Sohasem hallottunk egymásról, s mégis, mint valami különös szekta tagjai, akikben a dolgok új jelentése világosodott meg, eltéphetetlenül összetartozunk.”
(Berczeli A. Károly, 1943)²¹

Szabályközösség, normaközösség, cél-közösség – komolyan véve a kritérium-elméleteket, ilyen szöszerkezeteket kellene gyártanunk, leképezve a mögöttük álló valóságos entitásokat. Akik ugyanazon szabályok ismeretének birtokában cselekszenek, bizonyosan leírhatók *egyfajta* közösségként – és ez abban a pillanatban elég egyértelművé válik, amikor *az adott szabály ismeretének hiányát eltérő viselkedésmintázat formájában* érzékeljük. Az is belátható, hogy – mivel az eseti viselkedésre, illetve a mögötte álló egyedi döntésekre situációtól függően gyakorta több szabály összetett együttesének „eredőjeként” kell tekintenünk – ugyanez az egyszerű képlet bonyolultabban szervezett szabályegyüttesek esetén is érvényes lehet, csak éppen ebben az esetben „szabályok ugyanazon kombinációjának” megléte helyettesíti a „szabályt”. Léteznek természetesen olyan komplexumok is, amelyek egyszerre tartalmaznak szabályokat és más jellegű input tartalmakat: ismereteket, vélekedéseket, háttértudást, megoldást biztosítani képes jártasságot. Szükségesnek látszik tehát, hogy legyen „gyűjtő-megnevezése” mindazon elemi és összetett tartalmaknak, amelyek gondolkodásunkat és viselkedésünket együttesen határozzák meg.

A következőkben erre az „*információs alakzat*”²² kifejezést alkalmazzuk. Úgy véljük, a hasonló értelemben használt *séma*, *modul* vagy *mintázat* (*pattern*) ter-

²¹ Idézi: P. Szűcs Julianna, *A Római Iskola*, Budapest: Corvina, 1987. Jelen szöveg gondozása közben jártam Niklán, a Berzsényi- emlékházban, s a kiállított kéziratok között döbbenet fedeztem fel Berczeli gondolatának „negatív lenyomatát” Takáts Gyula Berzsényihez, cím nélkül írt 1948. júniusi, páros jegyzésű (Nikla-Fonyód) versében: „Türcsi lovad nyergébe, ha ültél, messze tekintve, / s gyertyád fényin is ez lebegett, s Rómát sose láttad...”

²² Az alakzat angol megfelelőjeként leginkább közelinek a *set*, illetve a *settings* tűnik használhatónak. A *set* a probléma mély halmazelméleti beágyazódására is utal, a *settings* viszont Seymour B. Sarason könyve (*The Creation of Settings and the Future Societies*, London: Jossey-Bass, 1989) óta nagyon hasonló – igaz, az információs mozzanatot nélkülöző – közösségi dimenzióban is használatos. („... creation of settings: it referred to any instance when two or more people [kiemelés tőlem – Z. K. L.] come together in new and sustained relationship to achieve certain goals.”) Sarason közösségtípológiája is a legkisebb diádokkal (kételemű közösségekkel, mint például a házasság) indul, hogy aztán még a mumfordi megagápezetet is felülmúló óriás-alakzatokig (például a forradalmak által kialakított új együttműködési módokig, illetve az új társadalmakig) jusson. A kettő között pedig az alakzatok elképesztő változatossága („a fantastic array of types of new settings”) található. Sarason *settings*-fogalma vélhetőleg azért nem tudott nagyobb „karriert” befutni, mert formálisan és ötlettelően alkalmazza – nála az „intézményesedés” mechanikus mozzanata a „gyűjtőkategória”.

minusoknál átfogóbb és általánosabb értelme ezt kifejezetten követeli²³ – a felsorolt változatok ugyanis mind *speciális* információs alakzatokat definiálnak.²⁴

Hasonló megfontolásból – legalábbis ebben a problématerben – száműzni kívánjuk a szótárból az *információ/tudás*, illetve az *információ/tudás/bölcsesség* kategóriáinak keresztdefiníciókra, illetve koncentrikus „befoglalásokra” épülő rendszerét. Miközben értékelnünk kell a tudás információ felőli meghatározásának eleganciáját (ti. hogy a tudás nem más, mint kontextusba helyezett információ – ahogy azt Nyíri Kristóf következetesen képviseli), és a kognitív képességek rendszerének „továbbírhatóságára” vonatkozó állításokat (ti. hogy létezik valami, a Tudásnál is átfogóbb kategória²⁵) is, észre kell vennünk, hogy ez a fogalmi tengely végtelenül leszűkítő. Érvényességi köre teljesen alkalmatlan a különböző modalitások, sémacsoportok, viszonyok és kognitív műveletek összetett, formagazdag világának leíró értelmezéséhez. Nem több tehát, mint metafora, amellyel szellemesen megragadható egy összefüggés, de nem építhető belőle szisztematikus fogalmi rendszer, amelyből súlyos elméletek nyerhetnek erőt.

Igaz, ameddig az agyutató, a neurobiológia és a kognitív pszichológia a műveleti lokalizációkon túlmenően nem ad megfelelő folyamatmodelleket és leírásokat az idegrendszer működésének morfológiai és funkcionális egységeiről (ti. hogy miképpen is szerveződik az információnak nevezett entitás, amikor kognitív „művelet” zajlik, fizikailag [biokémiai] pontosan mi is megy végbe, mi az információörzés/az emlékezet elve és topológiája, milyen anyagi struktúrák hordozzák az elemek közti kapcsolatot stb.), addig *minden fogalmi tengely csak „fekete doboz” jellegű lehet*. Az információs alakzat jellegzetesen „fekete doboz” jellegű fogalom, mivel minden, elemi információs egységekből felépülő származtatott, illetve összetett struktúrára alkalmazható, ellentétben azokkal a kifejezésekkel, amelyek csak *valamely* információs alakzatot építik kifejtésükbe.

Ha ilyen módon helyezzük nagyító alá a társadalomelmélet-történeti hagyományt, jól látszik, hogy információs alakzatok tucatjairól írták már le azonos módon azok közösségképző (konstituáló) mivoltát.

²³ Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy ne kellene elvégezni ezeknek a fogalmaknak a részletekbe menő, összehasonlító elemzését.

²⁴ A különböző információs alakzatok vizsgálatának részben analógia-termelésre, részben szerves „nyersanyag”-képzésre szolgáló kútforrása jó ideje a nyelvészet. A szavak/elemi jelentések és a szó szerkezetek (nyelvi alakzatok, trópusok)/összetett jelentések párosa például jól vizsgálhatóvá teszi az egyik szerveződési/hierarchia-mintázatot, ekképpen speciális mivoltában egyúttal segít az általános összefüggések feltérképezésében is.

²⁵ Amint erre T. S. Eliot *bon mot*-jának (az információban elvesző tudás és a tudásban elvesző bölcsesség) megszületése óta nem is szűnnek meg figyelmeztetni a frissen felfedezett költői sorok mélységétől megmámosodó gondolkodók.

Az alábbi, rögtönzött gyűjtemény nemcsak azt igazolja, hogy a hivatkozott szerzők túlnyomó része saját vizsgálódásának részeként jutott el valamely alakzat megnevezéséhez, hanem azt is, hogy a fogalmi megragadás „szintaxisát” valamennyien ugyanúgy látták. Nem a közösségek felől, információháztartásuk adott, jellegzetes darabjának izolálásával közelítettek ugyanis, hanem pontosan fordítva, az adott információs alakzat köré szerveződő közösségi képlet keresésével. A „-közösség” utótagú szószerkezetek világa ezért módszertanilag ugyanabba az irányba mutat, ugyanannak a megközelítésmódnak az eredménye, még ha a szerzők egészen különböző okok miatt és eltérő diskurzusokban használták is őket.

Táblázat: Az információközösség fogalmának előzményeiből²⁶

KATEGÓRIA	SZERZŐ	IDÉZET
KULTÚRKÖZÖSSÉG	Weber (1912)	„Milyen értelemben áll fönn – ha egyáltalán fönnáll – ‘kultúrközösség’ egy ország arisztokráciája és proletariátusa között?”
	Holenstein (1995)	„Minden kultúra egy sor részskultúrára (szubkultúrára) oszlik, olyan határvonalak mentén, amelyeknek közvetlenül semmi közük az adott kultúrához magához: mint pl.

²⁶ A táblázatban közölt idézetek forrásai, sorrendben: Max Weber, „Diskussionsreden auf dem Deutschen Soziologentag in Berlin 1912”, a *Gesammelte Aufsätze zur Soziologie und Sozialpolitik* című kötetben (Tübingen: 1924), a 487. oldalon; Elmar Holenstein, „Összehasonlító kultúrfilozófia”, *Magyar Filozófiai Szemle*, 1995/6, 976–1004. o.; Józsa Péter, *Kulturális blokkok Budapesten*, Népművelési Intézet, 1977; a Fleck-idézetet lásd Nyíri Kristóf, „Társastudat: a szociologizáló ismeretelmélet gyökereihez”, a szerző *Keresztút* című kötetében, Budapest: Kelenföld, 1989, 46–65. o.; Mannheim Károly, „A kultúraszociológiai megismerés sajátosságairól”, a szerzőnek *A gondolkodás struktúrái. Kultúraszociológiai tanulmányok* című kötetében (Budapest: Atlantisz, 1995, 60–63. o.); J. J. Gumperz 1968-as írását: „The Speech Community” lásd a szerzőnek a *Language in Social Groups* című kötetében (Stanford University Press, 1971); D. H. Hymes, *Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1974; G. Böhme-W. van den Daele-R. Hohlfeld, „‘Finalisierung’ revisited” című írását, amely a Böhme és mások szerkesztette *Die gesellschaftliche Orientierung des wissenschaftlichen Fortschritts* című kötetben olvasható (Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1978, 195–250. o.) idézi G. Frederichs a „Risk research – a ‘problem community’ and its role in society” című írásában (ez utóbbit lásd a J. Conrad szerkesztette *Society, technology and risk assessment* című kötetben: London: Academic Press, 1980, 123–131. o.); Loren E. Lomasky, *Persons, Rights and the Moral Community*, Oxford: Oxford University Press, 1987; Douglas G. Haring (összeáll., szerk.), *Personal Character and Cultural Milieu*, Syracuse University Press, 1956; Konrád György, „Mésék vagyunk mindannyian”, *Kritika*, 1998/12, 12. o. – Lomasky egyébként az a szerző, aki visszatérően hangsúlyozza: a közösség erkölce (*community moral*) nem azonos az erkölcsközösséggel (*moral community*).

KATEGÓRIA	SZERZŐ	IDÉZET
KULTURÁLIS BLOKK	Józsa (1976)	az életkor, a nem, a foglalkozás, a státus, a réteg, a régiók és fejlődési törvények ... [miközben] ugyanazon társadalmi réteg összehasonlító természetes életkörülményei, túl egy adott kultúra határain, helyenként olyan közös tényezőket mutatnak fel, amelyben az egyik nyelvi és kultúrközösség más rétegei nem osztoznak.”
Gondolatközösség/ Denkgesellschaft	Fleck	„...az emberek értékválasztásaiban, ízlésiteleteiben jól körvonalazható kulturális blokkok mutathatók ki: azok, akik bizonyos könyveket olvasnak, más filmeket néznek és máshogy is értelmezik őket, mint tőlük különböző ízlésnormák követői: az ítéletek rendszert alkotnak, s más-más rendszer szerint ‘működnek’ a társadalom különböző csoportjai.”
Élményközösség	Mannheim	„...olyan személyek közössége, akik ‘valamely gondolati terület, meghatározott tudásállapot vagy kultúrállapot’ hordozói. A kreatív szakember a különböző gondolati kollektíváknak, valamint az eszmék különböző fejlődési vonalainak megszemélyesített kereszteződési pontja.”
Beszélőközösség/ Speech community²⁷	Gumperz (1971)	„Bármely embercsoport, amelyet verbális jelek közös halmazának segítségével bonyolított rendszeres és gyakori interakció jellemez, és amelyet hasonló csoportoktól a nyelv használatában mutatkozó jelentős különbségek választanak el. A viszonylagos tartósságot mutató csoportok legnagyobb része, legyenek azok közvetlen kontaktusokkal összekapcsolt kis társaságok, modern, kisebb alrégiókra bontható nemzetek, vagy akár foglalkozási egyesületek, vagy szomszédsági kompániák, kezelhetők beszélőközösségekként...”

²⁷ A beszélőközösség kifejezést Bloomfield használta 1933-ban. Erre (valamint a Gumperz- és Hymes-idézetek forrására) ld. Ronald Wardhaugh, *Szociolingvisztika* (V. fej.: „Beszélőközösségek”), Budapest: Osiris-Századvég, 1995.

KATEGÓRIA	SZERZŐ	IDÉZET
Beszélőközösség/ Speech community	Hymes (1974)	„Helyi egység, amelyet tagjai számára a közös hely és az elsődleges interakció jellemez ... egy egyénnek egy-idejűleg több beszélőközösséghez kell tartoznia...”
Problémaközösség/ Problem community	Böhme et al. (1978)	„a tudományos közösségek növekedése már nem a tudományos kutatási programokon, hanem problémakapcsolatokon alapul ... A közös ‘problémamező’ [<i>problem field</i>] a tudományos nyilvánosság partikuláris formájából válik ki, ... tagjai számára tudományuknak az akadémiai kultúrán kívül eső referenciaszemélyeket teremti...”
Erkölcsközösség/ Moral community	Lomasky (1987)	„Amiként a nyelvközösségen belül fejlődik és virágzik a nyelv (önkéntes akadémiai előírások hiányában is), ugyanúgy fejlődik és virágzik a jogok közösségi szintű koncepciója (a kormányzat fellépése nélkül is)...”
Gyakorlatközösség/ Community of practice		„A kilencvenes évek elején vették észre a Xerox Research on Learning nevű intézetének kutatói, hogy cégük műszerészei nem az útmutatók, szabványok, oktatási csomagok és egyéb segédletek, hanem saját informális eszmecseréik, ebédői beszélgetéseik alapján tudták cserélni és fejleszteni azt a tudást, amelynek segítségével képesek voltak a rendszerhibák megszüntetésére. A gyakorlatközösségnek elnevezett, társas tudáskezelő rendszerekre emlékeztető belső hálózatok szinte mindenütt akadnak, de – ésszerű határok mellett – mostanra vált lehetővé az erőforrásként való tudatos hasznosításuk.”
Tudásközösség/ Knowledge community		A 40 ezer alkalmazottat foglalkoztató számítógépes tanácsadó cég, a CSC több mint 500 „tudásközösséget” (knowledge communities) hozott létre adott kérdéskörök specialistáiból, gyakorló szakemberekből. Ezek a tudásközösségek kezdték el terelgetni a személyes tudás és tapasztalat formájában megjelenő hallgatólagos tudás áramát, szervezeti és földrajzi határokon keresztül. A CSC dolgozói számára ugyanakkor az explicit tudás gyors és hatékony megszerzését biztosító tudáskörnyezetet (<i>knowledge environment</i>) is kiépítettek a világ különböző pontjain. A mintegy 300 adatközpont a legjobb gyakorlatokat, a projektek tanulságait összegző feljegyzéseket, az újrahasználató eredményeket és módszereket, a tudás forrásának közös készletét tartalmazza.

KATEGÓRIA	SZERZŐ	IDÉZET
Vízióközösség	Haring (1956)	„Az omahák között olyan társaságok alakultak ki, amelyeket az ugyanolyan tárgyról vizionáló férfiak alkottak. Azt is gondolták ..., hogy ugyanannak a dolognak a látványa mögött az adott emberek természetének közös mozzanatai lehetők fel, ezért köztük sajátos testvériség létezett.”
Meseközösség	Konrád (1998)	„Ego sum fabula. Mi egyéb lennék, mint a múltam, az emlékeim? Mi tartja össze a közösségeket? Mi tartja össze a vallásokat és a családokat, a nemzeteket és a pártokat? A közös mese, az, amit olvasunk, amit tanítanak nekünk, amit hallunk úton-útfélen, ha kinyitjuk a rádiót, és amiről a családi asztal mellett vagy a kocsmában beszélnek, no meg amihez művelődésünk stílusával, csápjaival hozzáférünk.”

És a sor még hosszan folytatható volna, Nyíri hagyományközösségével, Assmann emlék-közösségével, Hámori kockázatközösségével, a mind népszerűbb „identitásközösséggel” – gyakorlatilag nincs olyan információs alakzat, amelyik ne kívánná magához vonzani azoknak az embereknek a csoportját, amelyek ennek az alakzatnak a birtoklásában közösek. Ez a közösség azonban nem általános, hanem konkrét információkra épül. Nincs általános „élményközösség”, hanem születnek és fennmaradnak adott élmények közösségei, milliárdszám. A fejezet elején közölt idézet nyomán így válik valóságossá „a Rómát megjártak” élményközössége, az ugyanazon színházi előadás nézői által formált ad hoc élményközösség, az azonos könyve(ke)t olvasók vagy az ugyanazon tanárhoz járók csoportja.²⁸

Mielőtt azonban ennek megfelelően megpróbálkoznánk az „információközösségek” (adott információs alakzatok közös birtoklása révén meghatározott emberi csoportok) általános leírásával, ki kell térnünk a „közösnek” tartott információk azonosságának (illetve „beazonosíthatóságának”) kérdésére.

²⁸ Kolléganőm meséli: „Soha nem értettem, miért érzek megmagyarázhatatlan rokonságot, szellemi hasonlatosságot a *Hócipő* egyik állandó szerzőjével, Trunkó Barnabással, miért van az, hogy írásai annyira tetszenek, olyan közel állnak hozzám. Aztán egyszer csak kiderült: egyik esedékes szatirikus írásában valakit éppen egy helyesírási hibával kapcsolatban ‘cikizett’, amikor valami olyasmit talált mondani, hogy ‘Nemesváry tanár úr biztos egy nagy karót adott volna...’ Helyére került minden: Nemesváry tanár úr az osztályfőnököm volt, akinek nagy szerep jutott gondolkodásom – és ezek szerint mások gondolkodásának – formálásában.” (Szőke Márta, 1997. február 27.) – Elgondolkodtató, hogy egy „nagy” pedagógusegyéniség nyomán hogyan szaporodhatnak el azok a „kópiák”, „mintázatok”, amelyek lényegében egymástól függetlenül alkotnak valami közöset, s válnak sokszorosíthatóvá.

Az információk közös mivoltáról és azonosságáról

„Az emberiséggé alakulás valójában akkor következik majd be, amikor meglesz a lehetőség arra, hogy egy és ugyanabban a pillanatban minden ember ugyanazt lássa, hallja, érezze és tanulja.”

(Abraham A. Moles)²⁹

A lírikus és a szociálpszichológus gyakorta rácsodálkozik arra a tényre, hogy „minden ember önálló világ”, vagyis érzéseiben, döntéseiben, viselkedésében egyedi és megismételhetetlen. Ahogy a szorgalmas gének az arcokat, úgy az ismereteink és döntéseink alapját alkotó élethelyzetek és háttértudások komplex rendszere (másoknál: a mémek, a „kultúrgének”) a „mentális univerzumokat is” különbözővé formálják.

Információközösségi szempontból mindez indifferens, hiszen nem az „univerzumok” különbözősége érdekli, hanem éppenséggel az alacsonyabb szerveződési egységek (az „információs alakzatok”) közös mivoltára kérdez rá. A hasonlatnál maradva: naprendszerek, bolygók, kontinensek vagy mozgási törvényszerűségek azonossága, egybevágósága válik érdekessé. Hogyan lehet azonban valami azonos – teszik fel gyakorta a kérdést –, ha fizikailag különböző egyedisége van? A percepció apparátusok teljesítménykülönbségei és a mindenkor érzékelési pozíciók eltérése (ti. nem lehet egyszerre ugyanott, ugyanúgy két ember) már a közösnek gondolt elemi információ azonosságát is megkérdőjelezi, és akkor még nem is beszéltünk az egyre bonyolultabban szervezett, egyre több áttélt tartalmazó fogalmi absztrakciókról... Minek alapján állíthatjuk tehát, hogy ugyanaz az információ (vagy információs alakzat) közös? Vagy másképpen: honnan tudjuk, hogy az akár látszatra ugyanolyan dolognak a jelentése is azonos?

Még szerencse, hogy az információtudomány hűséges útítarsa, a nyelvészet már jó ideje küszködik a maga szűkebb világában ugyanezekkel a kérdésekkel, és – úgy tűnik – sikerrel meg is oldotta őket. A beszéd illékony közegében a jelentések azonossága (nem állandósága!) sokféleképpen biztosítható, és az elkerülhetetlen félrehallások, félreértések vagy félreértelmezések ellenére éppen ettől „működik” bármilyen kommunikáció.

A sokszorosan igazolt felismerés jelentősége messze túlne a nyelvészet határain – jól igazolja mindezt a képi kommunikáció és az evolúcióbiológia kutatóitól

²⁹ Lásd: „Az adatközlés tudománya” *Az atomkor enciklopédiája* című könyv (Budapest: Gondolat, 1967) II. kötetének 11. oldalán, idézi: Licskó György, „Az emberi kapcsolatok, viszonyok és a személyiség jövője” című tanulmányában, amely a Gábor Éva szerkesztette *A kívánt jövőtől a lehetséges jövőig. Tanulmányok a jövőkutatás témaköréből* című kötet (Budapest: Gondolat, 1976) 130–152. oldalán olvasható.

választott két idézet, amelyben Ivins a „szimbolikus egyenrangúság” kimondását, Maynard Smith pedig a „másolások után is változatlan üzenetek” fogalmát építi a nyelv valóságára.

...bármely kinyomtatott szót számtalan módon lehet ejteni... (táj-szólások). Ennek következtében a beszélő által kiejtett hangok a beszédhangok tágas osztályának reprezentatív tagjai csupán, amelyeket a köztük meglévő minden tényleges különбözőség ellenére szimbolikusan egyenrangúnak tekintünk.³⁰

...minden elfogadhatóan működőképes kommunikációs rendszer digitális jellegű, minthogy ... a kismértékű változások nem hamisítják meg az üzenetet. Az angolok például nem egyformán ejtik a CAT (macska) szót, de ha az eltérés nem túl nagy, a CAT-et senki nem hallja COT-nak (kunyhó). Ha a szavak jelentése valamilyen folytonos változó értékén alapulna, az üzenet minden másolás alkalmával némiképp megváltozna.³¹

A kérdés látszatra hasonlóképpen vetődik fel a tárgyasított információk esetében. Az azonosság mind a szöveg, mind a kép, mind a hang esetében megismételhetőséget, illetve pontos reprodukálhatóságot jelent. Csak vigyázzunk, nehogy ránk is átragadjon McLuhan ez irányú lelkesedése, aki mindennek „a tudás, a gondolkodás, a tudomány és a technika legkülönbébbébb válfajaira” gyakorolt „felbecsülhetetlen hatásáról” beszél, a pontosan megismételhető képet „a tudásátadás új, szabadabb és demokratikusabb módjának” nevezve.³²

Itt azonban el kell időznünk egy-két, különösen fontos részlet körül.

Először is: a képek és a szöveg hordozzák az információt, de ők maguk pusztán adott módon kódolt jelek. Információvá akkor lesznek ismét, amikor elsajátításuk révén emberi fejekbe kerülnek. Mindez azt is jelenti, hogy a jelek azonossága (a szöveg vagy a kép pontos megismételhetősége) önmagában semmilyen többletet nem hordoz az információk közössége szempontjából, pusztán egy dramaturgiai lépéssel „eltolja” a jelentések azonosságának kiinduló problémáját.

Másodszor: azzal, hogy a rögzítettség miatt a jelfolyammá lett információk alakzatok elszakadnak a metakommunikációt, visszakérdezést, pontosítást, kiegészítő értelmezést mozgósítani képes *in situ* információcserétől, sokkal élesebb

³⁰ William M. Ivins, Jr., *A nyomtatott kép és a vizuális kommunikáció* (ford. Lugosi Lugo László), Budapest: Enciklopédia, 2001, 38. o.

³¹ John Maynard Smith, *Kulcskérdések a biológiában*, Budapest: Gondolat, 1990.

³² Ld. McLuhan, i. m. 94-96. o. A pontos megismételhetőség forradalmának bemutatásakor McLuhan Ivinset is idézi: „Nem túlzás kijelenteni, hogy az írás feltalálása óta a pontosan megismételhető nyomtatott kép volt a leglényegesebb találmány.”

ben vetődik fel a jól ismert kérdés: az információk egyfajta „felszíni azonossága” nem vész-e el azáltal, hogy azonos információkat különböző „befogadók” fejében lévő teljesen más alakzatok transzformálnak tovább, vagy akár szélsőségesen eltérő feldolgozó sémákba illesztenek bele. (Sőt: a „visszaolvasást”, illetve az értelmezést segítő kódok hiányában a jelfolyam akár jelentéstelen is lehet – ha nem ismerjük az adott vizuális szimbólumot vagy a nyelvet, amelyen a szöveg íródott.)

A transzformációs apparátusok különbségét az információközösségek elméletének kezelnie kell – és viszonylag kézenfekvő módon kezeli is. Minden jelfolyam és minden közlés „mélységben” tagolt.³³ A Tolsztojt olvasó tapasztalt russzista – háttérismeretei okán – egészen más kontextusokba helyezi az adott novellát, mint az ifjú középiskolás, aki egyszerre ismerkedik az élettel, az irodalommal, a világgal és önmagával. A russzista számtalan információs alakzatot termel tehát, amelyek révén nem képződik információközösség a szépreményű gimnazistával. Van azonban egy olyan tartomány (a cselekmény és bizonyos nevek ismerete, egy dramaturgiai megoldás alkalmazásának felismerése stb.), ahol mégis létrejön az azonos (elemi) alakzatok közössége, és a két olvasó (és „később” az adott novella valamennyi olvasója) mégiscsak egyetlen információközösségbe „fagy bele”. Ennek a kételemű közösségnek az információs kiterjedése nagyjából pontosan annyival nő, mint amennyit az általuk már korábban is közösként birtokolt információs alakzatokhoz a frissen szerzett „szimbolikusan egyenrangú” élmény hozzász. A transzformációs apparátusok különbségéből tehát mindössze az következik, hogy a belépő új információs „csomagok” egyszerű kumuláció helyett az érintettek sokféle, különböző méretű és egymást részben metsző információközösségeinek változásaihoz járulnak hozzá.

Harmadszor: a reprodukálhatóság igazi forradalma valójában nem az információkezelés, illetve használat új paradigmája, hanem a közösségi funkciók és az információk közössé tételén keresztül megnövelt közösségméretek felől bomlik ki.

A kéziratos másoláshoz képest a nyomtatás például kétségkívül a szöveganyagomány sztenderdizálódását és ezen keresztül az ismeretek egymásra épülésének és a megismerés nagy kalandjának új peremfeltételeit teremti meg. A meg-rázó erejű váltás mégis abból fakad, hogy a közvetlen fizikai érintkezés kalodájából kiszakadva ugyanazok az információs alakzatok a jelközvetítés révén egyre nagyobb számban kerülnek be a transzformáló apparátusokba – az emberi fejekbe. Azzal ugyanis, hogy a kéziratos kultúra átlagosan néhány százaz (az egyetemi scripatoriumok tömegtermelése révén maximum néhány tízezres) felhasználói

³³ Kosztolányi bolgár kalauza nem képez információközösséget az író-narrátorral a megértett nyelvi kifejezés szintjén – de képez a köztük ad hoc kialakult személyes szituáció elemeinek közös érzékelésével, illetve a lélek szavakkal nehezen kifejezhető örvényeinek gesztusnyelvi „lefordíthatósága” révén.

darabszáma helyett egy csapásra milliós információközösségi nagyságrendekre ugrunk, drámai változások állnak be a nagy megoldó értékű új információk képződésének esélyére nézve, de még nagyobbak az azonos információs alakzatok birtoklásában közös, mind nagyobb méretű csoportok cselekedeteinek összehangolhatóságában.

A kommunikáció technológiájának forradalma a mennyiségi paraméterek (átviteli gyorsaság, átvitt egységnyi jelmennyiség, ár/teljesítmény, védhetőség) megnövelésével ugyanis csak kullog az információközösségek méretének megnövekedése mögött. Adott ismeretek és adott jelentések „nyelvként” felfogott szétterjedése adja ugyanis a minőségi alapot ahhoz, hogy legyen, amit a kölcsönös összekapcsolódás (az interkonnektivitás) aktualizálhat. Az igény a hatékony kommunikációra attól támad fel, hogy van mit és miért eljuttatni egyre táguló információközösségi tartományokba. (Ebből a szempontból például a mai napig nem nyerte el méltó helyét³⁴ az információtörténelem színpadán a könyvek átlagosan néhány ezres példányszámához képest a modern tömegsajtó által elért elköpesztő, milliós példányszámok világa. A merítése, témaválasztása, nyelvezete miatt egyre nagyobb tömegekhez eljutó és emiatt egyre nagyobb információközösségeket produkáló tömegsajtó egyúttal a sokszorosított kép számára is új távlatokat nyit, hogy aztán a televízió forradalmával új nagyságrendekig, a milliárdos információközösségekig jussunk el.

Azt már korábban, a közösségek kritérium-elméleteinél is láttuk, hogy az adott információk közös birtoklásának tényére vonatkozó tudás nem feltétele az információközösségi minőség tételezhetőségének:³⁵ az akkor is létezik, ha tagjai mindezt nem tudatosítják is. Ezzel azonban ahhoz az állításhoz jutunk, hogy az

³⁴ Meg kell jegyeznünk, hogy erre a mozzanatra is Nyíri Kristóf figyel fel először, amikor Benedict Andersont idézi a világtörténet előző nagy rendszerszintű közösségfejlődési szakaszának, az elvontan-szimbolikusan értelmezhető „nemzeti” közösség kialakulásának (illetve a „nemzet” „imaginárius” voltának) elemzésekor. A reggeli napilap olvasásakor ti. „minden olvasó tudatában van annak, hogy az általa tartott ceremóniához hasonlóan ugyanabban az időben ezek (vagy milliók) végeznek, akiknek létezéséről meg van győződve, de akiknek kilétéről a leghalványabb fogalma sincs”. Nyíri Kristóf, „Globális társadalom és lokális kultúra a hálózottság korában”, *Magyar Tudomány*, 1998/11, 1286–1297. o.

³⁵ A társadalomkutatók közül az eddigi leletek alapján talán J. H. Fichter volt az, aki ennek az összefüggésnek leginkább hangot adott, kifejtve, hogy korántsem szükséges egy csoport esetében, hogy tagjai ismerjék egymást. Lásd: J. H. Fichter, *Sociology*, University of Chicago Press, 1957.

³⁶ Az információkészlet közös elemei között leggyakrabban az emberi faj biológiai-morfológiai azonosságaira épülő, az ezekből is levezethető viselkedési-problémamegoldási módokból fakadó, valamint a (természeti) környezet univerzálisnak tekinthető jellemzőihez igazodó információs alakzatokat említik, az „egyetemes” nyelvi kompetencia és a sztenderd „gesztusnyelvi” mozzanatok (mosoly, nevetés, sírás stb.) mellett. Az emberiség szellemi értelemben felfogott egységének támogatása a „világnyelv”-törekvéseknek is implicit kiindulópontja: Platón még csak ironizál, hogy egy közös nyelvvel az isten mennyivel jobbat tett volna az emberiségnek, Galenus azonban – gyakorlati szakember

információközösségként felfogott emberiség ténylegesen „működő” kategória az antropogenezis első pillanataitól fogva, hiszen az emberként való létezésnek számos olyan attribútuma van, amely a kulturális, földrajzi, időbeli, életmódbeli és más társadalmi-környezeti peremfeltételek szélsőséges eltérései esetén is univerzáléként eredményezi közös információs alakzatok (reflektálatlan) birtoklását, köztük éppen a más törzsi-társadalmi csoportok ismeretében „gyűjtő kategóriaként” megalkotott „emberiség” fogalmát.³⁶

Gills és Gunder-Frank nagyívű tanulmánya azzal erősíti meg ezt a gondolati építményt, hogy kezdettől fogva összekapcsolt világrendszerben élnek tartja a különböző korai kultúrákat a kereskedelmi utakkal összekötő gazdasági (és információs) óriás-alakzatként összefogó emberiséget.³⁷

Az az állítás ugyanakkor, hogy egyre inkább „léteznek mindenki által közösen birtokolt információk”, korántsem azonos azzal az állítással, hogy mindez „egyes világkultúrát” eredményezne. Bös és Stegbauer³⁸ úgy véli, hogy az internet például csak a hagyományos kommunikáció határainak kitolása, nem pedig megszüntetése, s ekképpen nem hoz létre minőségi változást, globalitás helyett éppen a kulturális minták heterogenitását erősíti. Csakhogy a határok kitolása néhány információ esetében elér egy kritikus közösségi küszöböt, s a határok további tolódása automatikusan egyre több közösen birtokolt információ meglétét eredményezi. Mikor csapnak át az egyre komplexebb közös információs alakzatok egy új kulturális minőségbe? Nehéz megmondani.³⁹ Mindenesetre a globális információközösséggel létrejövő új kulturális állapot nem felváltja a lokális kultúrákat, hanem azok mellé lép, és egészében hosszú ideig jóval szegényebb marad bármelyik lokális kultúránál.

lévén – már jeltervezetet dolgoz ki különböző nyelvű emberek kommunikációjának lehetővé tételére. A globális információközösség felé való mozgásra közel száz évvel ezelőtt ráérezett Jászi Viktor jogakadémiai tanár, aki 1904-es, „Kollektív Lélek” című tanulmányában (amelyet a *Husadik Században* való megjelenést követően Politzer Zsigmond és Fia tartott érdemesnek újrakiadásra) mintegy „megjósolja” a sajátos állapot közelgő bekövetkezését. „A modern civilizáció a közlekedés nagy fejlődésével a közösségi intézmények demokratizálásával azt eredményezi, hogy az embereknek mind szélesebb köreiben fog egy vélemény, egy gondolat, egy értékelés elterjedni és így sokak közt közössé válni: ennél fogva sok ember tudattartalma elég egyező lesz.” (Jászi, i. m. 29. o.) Minderről részletesen ld. Z. Karvalics László, i. m.

³⁷ Barry K. Gills–André Gunder-Frank, „A felhalmozás felhalmozódása. Tézisek és kutatási terv az 5000 éves világrendszer történetéhez”, *Eszmélet*, 11–12, 1991, 192–236. o.

³⁸ Mathias Bös–Christian Stegbauer, „A virtuális utazás határai. Miért nem vezet az internet egyes világkultúrához?”, *Századvég*, 6, 1997, 117–129. o.

³⁹ Toynbee szerint „kommunikációs szempontból ... a világ-társadalom már egy évszázados: kialakulása a posta nemzetközi szervezetének 1875-ös létrejöttétől számítható”. Toynbee számára egyébként a levelezés megnövekedése a döntő, amelynek méretnövekedése meghaladja a lakosság „nyaktörő számbeli növekedését”. Ld. Arnold Toynbee, „Hogyan válik az emberiség az általa létrehozott mesterséges környezet rabjává”, a szerző *Válogatott tanulmányai*ban (Budapest: Gondolat, 1971, 385. o.).

Napjaink egyre nagyobb méretű információközségei azonban nem egyszerű médiakonstrukciók: kölcsönös összekapcsolhatóságuk mértéke egyenesen a demokrácia-állapot legfontosabb korrelatív párja, fontosabb és pontosabb, mint bármely hagyományos szempont (iskolázottság, egy főre eső GDP, életkor-kilátások stb.). Christopher R. Kedzie mindezt a hálózatfejlődés korai szakaszában mérte meg és mutatta ki⁴⁰ olyan óriások vállán állva, mint Phillips Cutright és Ithiel de Sola Pool.

Cutright a vonatkozó statisztikai adattömeg összevetésekor már az újságos-telefonos-postai levelezős hatvanas évek elején azt vette észre, hogy a kommunikációs index „jobb előrejelzője a politikai fejlődésnek [ti. a demokratizálódásnak], mint a gazdaság nyers mutatói”. Ithiel de Sola Pool pedig kimutatja, hogy mindig a szabadság erői indulnak növekedésnek, amikor a kommunikáció eszközvilága könnyen hozzáférhető, decentralizált és elosztott, és a központi ellenőrzés erősödik, amikor ez az eszközvilág monopolizált, koncentrált és ritkasága miatt nehezen hozzáférhető.

Így érkezünk vissza kiinduló kérdésünkhöz – ha létezik a hálózati és mobilkommunikációnak teleológiája, akkor azt talán éppen itt kell keresnünk.

⁴⁰ Christopher R. Kedzie, „The Third Waves”, a Brian Kahin és Charles Nesson szerkesztette *Borders in Cyberspace: Information Policy and the Global Information Infrastructure* c. kötetben, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1997, 106–128. o. Cutrightot és Sola Poolt Kedzie tolmácsolásában idéztük.

A telefontól az internetig a technológiák a történelem során átalakították a közösség fogalmának jelentését, és a közösségek megvalósulásának mikéntjét. Mi történik a közösség fogalmával akkor, amikor interperszonális és intézményes kapcsolataink nem csupán egyre „virtuálisabbak”, hanem egyre „mobilabbak” is?

Úgy tűnik, mintha egyre inkább a mobiltechnológiák által közvetített szociális világunkban az egyének láthatóbbakká, transzparenssebbekké és mások által számonkérhetőbbekké válnának – egyrészt a mobiltelefonok által létrehozott állandó kommunikációs összeköttetés révén, másrészt a technológia azon tulajdonsága által, hogy információt képes generálni egyénenként. Az Egyesült Királyságban végzett kvalitatív és etnográfiai kutatásokra alapozva ez a cikk a mobil láthatóságnak és számonkérhetőségnek a közösségről alkotott fogalmunkra gyakorolt hatásait tárgyalja. Amellett érvel, hogy a közösségi kapcsolatokat tekintsük olyan bizalmi hálózatoknak, amelyek kontextusban jönnek létre, s amelyekben a bizalom létrejöttének legfontosabb tényezője a láthatóság és a tudás reciprocitása, következésképpen az ezen tudásban implikált erőviszonyok reciprocitása.

Bevezetés

A tanulmány előzetes kísérlet az én és a közösség közötti viszony elemzésére és elemeire bontására a mobiltechnológiák révén létrejött közvetített relációk közepette. Első pillantásra úgy tűnhet, hogy a mobilkészülékek elég furcsa eszközök egy olyan eszmecsere elindításához, amely kialakulófélben lévő „községek”-ről szól, hiszen ezekre a technológiákra általában a kései modernitás fogyasztói társadalmainak erősen *individualizált* kommunikációs eszközeiként tekintünk.

Bizonyos értelemben a mobiltelefonok valóban individualizált és perszonalizált árucikkek, amelyeket olyannyira asszociálunk az egyénnel és az egyes emberrel, hogy anyagi tulajdonságaik és információs nyomaik „személylé”, „személyi létté” válnak, illetve ezeket jelképezik a kommunikációs fogyasztásról szóló

diskurzusokban, a kommunikációs fogyasztás fizikai gyakorlatában.¹ Az individualizációnak ezek a fizikai és diskurzív szokásai a „közösség” hagyományos szociológiai értelmezéséhez viszonyítva eltérést implikálnak a személyi létnek kölcsönös elkötelezettség és egymásrautaltság reciprok, megtestesített és közös helyen megvalósuló relációkként való definíciójától (a személyi lét mint a közösségen belüli szociális reláció) a személyeknek a kései modern szociális relációk és árfogyasztás szervezetén belüli különálló, identitással felruházott, elidegenedett szubjektumokként való felfogása felé (a személyi lét mint individualizált egyéni lét).²

A többi információs technológiához hasonlóan azonban a mobiltechnológiák is kifejezetten kétarcúak, hiszen egyszerre a fogyasztás tárgyai és a szociális kapcsolatokat példázó, megvalósulásukat szolgáló médiumok.³ Perszonalizált árucikkek, ugyanakkor természetesen kommunikációs médiumok is, amelyek az egymástól távol lévő egyének interperszonális hálózatait kötik össze. A közösség hagyományos szociológiai megközelítése szerint tehát már az a tény, hogy ezek a technológiák *lehetővé teszik*, illetve *ösztönzik* a távolból való kommunikációt, azt implikálja, hogy az általuk összekapcsolt egyének „területen kívül vannak”, térben kimozdultak azokból a „közösségekből”, amelyeknek részei.

Mindkét jellemzés egyfajta nosztalgiaát táplál az olyan társas lét és csoportok iránt, amelyek figyelmen kívül hagyják a „közösségek” határainak, jelentéseinek

¹ Vannak arra utaló jelek, hogy terjed a személynek a mobil tárgyi és kommunikatív nyomain általi helyettesítése. Az Egyesült Királyságban nemrégiben lefolytatott gyilkossági perben a védelem érve-
lése két vádlott vonatkozásában elsősorban a mobilhálózat forgalmi adataira támaszkodott, amelyek a vádlottak tulajdonát képező mobiltelefonokkal – az állítólagos gyilkosság helyszínétől távol, de az-
al egy időben – lebonyolított hívásokat rögzítették. A védőügyvéd a következőket állapította meg a vádlottakról: „Összefoglalva: ha használták ezeket a telefonokat 16.47-kor, nem követhették el ezeket a bűncselekményeket, és az egyetlen ítélet, amit a bíróság hozhat, a nem bűnös. Ez szilárd, egyértelmű bizonyíték.” (http://news.bbc.co.uk/1/hi/english/uk/england/newsid_1908000/1908648.stm) A tárgyalás végén kimondott határozatában a bíró megállapította: „Aki használta ezeket a telefonokat, annak nem lehetett köze Damilola Taylor halálához”, amivel világosan kifejezésre juttatta, hogy a készülék használata és a vádlott személye elválaszthatatlanul összekapcsolódott (http://www.tiscali.co.uk/cgi-bin/news/newswire.cgi/news/telegraph/2002/04/12/news/77_.html&template=/news/telegraph/templates/main.html). A személy ilyen adatokkal való helyettesítése átviszi a mindennapi fogyasztási és kommunikációs relációkat a szociális-jogi tartományokba, hasonlóan ahhoz, ahogyan a vezetékes hálózatú szervezeti adatbázisok „adat-szubjektuma” szociális relációban helyettesíti a megtestesített szubjektumot. Ld. D. Lyon, *Surveillance Society*, Milton Keynes: Open University Press, 2001, 15. sk. o.

² Lásd még D. Nafus és K. Tracey, „Mobile Phone Consumption and Concepts of Personhood”, a James E. Katz és Mark Aakhus által szerkesztett *Perpetual Contact: Mobile Communication, Private Talk, Public Performance* című kötetben (Cambridge: Cambridge University Press, 2002).

³ E. Hirsch-R. Silverstone (szerk.), *Consuming Technologies: Media and Information in Domestic Spaces*, London: Routledge, 1992.

és megélt relációinak definiálási kísérletétől elválaszthatatlan kétértelműséget. Pontosan a „közösség”-nek ezeket a hagyományosabb és problematikusabb szociológiai értelmezéseit, s azoknak az „egyén”-ről alkotott fogalmához való viszonyait szeretném itt megvizsgálni a kialakulóban lévő mobiltechnológiák által implikált kommunikációs viszonyhálózatokon belül a láthatóság, a számonkérhetőség, a kockázat és a bizalom aspektusaira összpontosítva. Ezek a hálózatok nemcsak reciprok interperszonális viszonyokat foglalnak magukban, hanem olyan szervezeti és szabályozó struktúrákat is, amelyek keretein belül az interperszonális relációk elhelyezkednek.

Bizonytalanságok

A mobiltechnológiák esetenként interperszonális és szervezeti bizonytalanságokat keltenek, amelyek kapcsolódnak olyan rokon technológiákhoz, mint a vezetékes telefon vagy az internet, ugyanakkor különböznek is tőlük.

Történelmileg nézve az utóbbi technológiákat olyan technikai erőforrásokként állították be, amelyek használata a szociális relációkban arra szolgál, hogy lehetővé tegyék a hozzáférést a másokkal való kommunikációhoz az éppen globalizált időben és térben,⁴ azzal szemben, amit Giddens „az idő és a tér eltávolodása”-nak nevez.⁵ Azóta számos szerző elmélkedett azon, hogy a számítógép által közvetített kommunikáció (*computer-mediated communication* – CMC) révén milyen módon alakítják újra különösképpen az internet-technológiák az én és mások közötti viszonyt. A kommunikáció mechanikus, pusztán „adó-vevő” alapú modelljén túl az én és mások közötti viszony itt alapvetően a jelentéssel, identitással és a kommunikatív információs terekben megélt viszonyokkal kapcsolatos *kétértelműségek* köré szerveződik. Ezeket a kétértelműségeket a névtelenség lehetősége generálja; annak a lehetősége, hogy több ént és identitást hozunk létre, továbbá az internetes kommunikáció által kínált „terek”. Egyes korai, nosztalgikus látomásokban ezeket a kétértelműségeket annak lehetőségeként dicsőítették, hogy magunk mögött hagyjuk a testünket, és „személyi létünket” kizárólag értelmünkkel építjük fel úgy, hogy az információs nyomok képlékeny, többszörözött és eltolódó éneket és relációkat hoznak létre, amelyek mentesek a közvetlen kommunikációval asszociált normáktól, rituáléktól és előítéletektől. Az az érvelés, hogy „az online létező valóság szociális szerkezete ... nem a CMC felhasznál-

⁴ Másutt amellett érveltem, hogy a 'hely' és a 'helyszín' fogalmak jobban elősegítik a mobilrelációk megértését, mint az idő és a tér fogalmai, mivel a mindennapi életben többszörös és egymást átfedő szituatív ritmusokat és megtestesített aktivitást hoznak létre. Lásd Nicola Green, „On the Move: Technology, Mobility, and the Mediation of Social Time and Space”, *The Information Society* 18/4, 2002.

⁵ Anthony Giddens, *The Consequences of Modernity*, Cambridge: Polity, 1990.

nálók által használt hálózatok által, hanem *bennük* teremődik meg”,⁶ azt a véleményt támasztja alá, miszerint a kommunikációs technológiák által közvetített valóságban a *szimbolikusnak* kiemelkedő szerepe van a személyi lét és a közösség megélt relációinak létrehozásában, amely relációk nem követelik meg a megtestesített jelenlét relációiban nélkülözhetetlen hivatkozást a személyi lét „megalapozottságára”.

Az információs személyi lét felépítése *pusztán* adatok formájában (a szimbolikus tartományában) azonban nagyon problematikus, és számos szerző hangsúlyozta, hogy a CMC olyan megtestesítést igényel, amit soha nem lehet megsemmisíteni, továbbá hogy az online és off-line ének elválaszthatatlanul össze vannak kapcsolva. Mégis jelentős mértékű bizonytalanság és kétértelműség marad a CMC relációkban, mivel az én, amely relációiban szimbolikus és materiálisan is megalakult, „megduplázódik”. Egyrészt az én mások szemében a „személyi lét”-nek az időbeli *interperszonális* relációban való szubjektív elhelyezkedése és szereplése révén jött létre szimbolikus eszközökkel. Másrészt az én az „adat-szubjektumság”-nak az egyszerre alkotóelemként és a kapcsolat hatásaként generált információhoz viszonyított elhelyezkedése és szereplése révén is kifejeződik. Ennek az „adat-szubjektumság”-nak a nyomai a reciprok interperszonális kapcsolaton túl is fennmaradnak. Ahogy Lyon mondja, a kommunikatív információs technológiák egyik lenyűgöző tulajdonsága abban áll, hogy képesek rögzíteni és nyomon követni a szimbolikus elektronikus magatartás aspektusait (amivel nem azt akarom állítani, hogy ezáltal a megtestesített egyén bármilyen azonosítására kerülne sor, s nem jelenti azt sem, hogy az interperszonális kommunikációs kapcsolaton túl megmaradó adatoknak bármilyen szervezeti felhasználása az adott egyénekről való tudást képezné).⁷

A vezetékes információs és kommunikációs hálózatok teljesítményéből eredő kétértelműségek és bizonytalanságok megismétlődnek a mobilinformációs és -kommunikációs kapcsolatok révén megvalósult hálózatokban, de a jelentéssel, identitással és megélt relációkkal kapcsolatos kétértelműségek több lényegi ponton különböznek is. Egyrészt, szervezeti értelemben, a személyi létnek a mobiltechnológiákban megmaradó nyomai (amelyek a forgalmi adatokból, a szerződés szerinti szolgáltatásokból és az árukapcsolatokból keletkeznek) semmivel sem garantálják jobban az egyén identitását, mint a vezetékes hálózati technológiák. A megtestesített egyén „valósága” a szituatív cselekvés során homályban marad, mivel csak a készülék adatai képezik rutinszerű, jelentős mértékű ellen-

⁶ S. Jones, „Information, internet and Community: Notes Toward an Understanding of Community in the Information Age”, a szerző által szerkesztett *Cybersociety 2.0: Revisiting Computer-Mediated Communication and Community* című kötetben, Thousand Oaks, CA: Sage, 1998.

⁷ D. Lyon, i. m.

örzés tárgyát. Másrészt azonban a mobiltelefonon keresztül megvalósított interperszonális és kommunikatív viszonyok a technológia és a megtestesített egyén közötti kapcsolatok következtében bonyolultabbak. Ez először is abból ered, hogy a mobiltelefon protetikusan készül, amely a test erősebb materiális (és szimbolikus) nyomait viseli magán, mint amilyen a hang és a beszéd, és magában foglalja a testet mint komplikáló tényezőt, továbbá annak a térhez való relációját minden kommunikatív interakcióban. Igaz, hogy érzékelhetőek azok a helyszínek, amelyeken keresztül az internet-kapcsolat történik, jelentőségük mégsem terjed ki magára a kommunikációs térre. A mobiltechnológiáknál a kapcsolat helyszíne áttevődik a kommunikáció által létrehozott „tér”-be, mert a kapcsolódási pont nincs elválasztva a megtestesített egyéntől. Más információs terekhez hasonlóan az én mások szemében a „személyi lét”-nek az időbeli *interperszonális* relációban való szubjektív elhelyezkedése és szereplése révén jön létre szimbolikus eszközökkel.

A mobilkommunikációs relációkat ezenfelül bonyolítja a szubjektum relációjának „megduplázása” nemcsak a technológiával mint médiummal, de mint tárgy-áruval is, amely az áruforgasztási rendszerben helyezkedik el. A mobiltelefonok, legalábbis nyugaton, ezeknek az árucikkeknek a jelentései révén válnak perszonalizált pótlékokká, amelyek a test számára biztosítják az (akármennyire is kétes) identitás alapjául szolgáló technológiát, és a törvényben rögzített szerződéses kötelezettségről való neoliberalis felfogások révén a szolgáltatás számára a személyt.

Ezáltal különféle bizonytalanságok generálódnak. Egyrészt a mobiltechnológiák és az egyén közötti kapcsolatok rendelkeznek azzal a potenciállal, hogy láthatóbbá tegyék a megtestesített egyént mind az interperszonális, mind a szervezeti mások számára, ezáltal transzparensbé téve az ént és magatartását. A mobiltelefonokat állandó kapcsolati készülékeknek gondoljuk, „mindig bekapcsolt” technológiának, amelyek azt sugallják, hogy az egyén mindig rendelkezésre áll interperszonális mások számára, és ezzel szimbolikusan köteles vállalni a reciprok kommunikatív relációkat. Ez az állandó kommunikatív kapacitás továbbá potenciálisan láthatóbbá teszi a szubjektumot szervezeti mások számára, tehát olyan jogi személyek számára, mint a cégek vagy az állam – a technológiának azon képessége révén, hogy információt generáljon egyénekről, és azt megossza másokkal.

Másrészt azonban bizonytalan marad a technológia és a test közötti kapcsolat. A mobiltechnológián keresztüli interperszonális reláció semmivel sem garantálja jobban az identitást és a személyi létet, mint az internet tereiben megvalósított szimbolikus relációk. A megtestesített egyén materiális visszajelzései erősebbek, de nem garantálják a személynek és szituatív cselekvésének autenticitását vagy a róla szóló tudást. Hasonlóképpen a készülék működésének nyomai (ahogyan

például a forgalmi adatokban megtestesülnek) sem garantálják a test és a technológia közötti fizikai kapcsolatot. Ahogy Lyon mondja:

...a közvetett kommunikáció ... egy instabil, bizonytalan és deterriorizáló világ[ban] kérdéseket vet fel a szubjektivitások, testek és helyek hagyományos fogalmaival kapcsolatban. Korunk felügyeleti helyzeteiben a digitális szereplő mintha megfelelné a szubjektum valamilyen célú reprezentációjának ... és a helyek csak futólag foglalnának. Ezért inkább a nyomok kötik össze a testet a hellyel, nem pedig a hagyományok.⁸

A szubjektum megduplázása materiális és szimbolikus „nyom” formájában bizonytalan és instabil interperszonális és szervezeti viszonyokat eredményez. Ezek a bizonytalanságok a „kockázat” bizonyos fajtáit is magukban foglalják az egyének és az interperszonális mások számára, mivel a közösségi relációkon belül helyezkednek el.

Kockázatok

A mobilrendszerek üzemeltetésében egy sor társadalmi intézmény és erő találkozik, hogy lehetővé tegye a kommunikatív interakciót, beleértve nemcsak az interperszonális kommunikációs partnereket (vagy nyomaikat), hanem egy jogi személyt is a cégektől az államig, továbbá hardver- és szoftver-technológiákat, szabályozó- és vezérlőrendszereket az általuk létrehozott információs testületekkel együtt. Az pedig, hogy az egyének és nyomaik hogyan pozicionálódnak (és pozicionálják magukat) ebben a relációs mátrixban, döntően függ a szubjektum különböző pozícióiból eredő kockázatok jellegétől a mobiltechnológiákat kísérő bizonytalanságok vonatkozásában.

Eddig a mobiltechnológiáknak az identitás és a jelentés körüli bizonytalanságaira a szervezetek azzal reagáltak, hogy egyre racionalizáltabb eszközökkel próbálták összekötni a testeket, a személyi létet és a technológiákat. Itt két különböző diskurzus folyik, mivel az állam jogi személyei és az ipari szervezetek jogi személyei eltérő erővel, tudással és felelősséggel rendelkeznek a mobilegységnek illetően. Egyrészt az állam (legalábbis az Egyesült Királyságban) a kockázatokat kiszámítható, rendszerszerű jelenségekként alkotja meg, amelyek aggregált „adat-szubjektumokat” eredményező technológiák révén generálódnak. A szabályozórendszerek szimbolikus információs nyomok és megtestesített liberális szubjektumok közötti megfelelést tételeznek fel (legalábbis részben). Azok a

⁸ D. Lyon, i. m. 19. o.

kockázatok, amelyekkel az egyének szembetalálják magukat, a „kockázati társadalom”⁹ kockázataiként jelennek meg, amely társadalomban a kései modernitás strukturális technológizálása és racionalizálása fenyegeti a liberális demokráciák (ideologikusan definiált) független és privát egyéni alapértékeit. Az államnak mint rendszerszerű állampolgár-testületnek ezért szabályozó szerepet kell vállalnia e kiszámítható kockázatok kezelésében, tehát a vezérlő és jogi rendszerekben, amelyek definiálják és szabályozzák az „adat-szubjektumok” (beleértve azokat a megtestesített egyéneket, akikhez kapcsolódnak) létrejöttét és védelmét, valamint kodifikálják az egyén és a jogi személyek közötti relációkat (legyenek azok materiális vagy szimbolikus relációk). Másrészt a mobilipar szereplői a kockázatok gazdasági kapcsolatokként, a vállalat és a „tulajdonos egyén” közötti kapcsolat mutatói révén olyan relációkként alkotják meg, amelyek kívül esnek a szerződésben meghatározottakon. A független liberális szubjektum itt a munkaerő- és árucikkértékek cseréjének relációiban elhelyezett gazdasági entitásként van megjelölve – és ez a csereérték, valamint a tulajdonlás és a fogyasztás ideológiái „biztosítják” a kötődést a szervezet, a technológia és a személy között. Az egyének és a szerződésileg kötelezett szervezetek felelőssége minden olyan kockázat kezelése, amellyel a cserereláción felül és túl szemben találhatják magukat (mivel ez a reláció az információnak inkább szervezeti, mint egyéni tulajdonlásán és ellenőrzésén alapul).

Eddigi kutatásaink eredményei azt mutatják, hogy a mobiltechnológiákkal való információcseré és kommunikáció szervezeti és állami szabályozása a „magánszférá”-hoz viszonyít. Ez azon a hipotézisen alapul, hogy a mobilkészülékek és a mobilkommunikáció individualizáltsága olyan racionális, neoliberális és individuális-fogyasztó társadalmi szubjektumok létezését feltételezi, akik nemcsak árucikkeket és szolgáltatásaikat, hanem szociális és közösségi relációkat is szabadon választják.

Sem a „kockázat”-nak ezek a konstrukciói, sem pedig a szervezeteknek a magánszférával kapcsolatos jogalkotás formájában megadott válaszai nem térnek ki a mobilszubjektum vagy a mobiltechnológiák megduplázott voltára. Egyáltalán nem világos például, hogy a mobiltechnológiák mint objektumok és médiumok révén létrehozott interperszonális relációk a megélt relációban „kockázatok” hordoznak, mivel az állami vagy magáncég definiálja őket. Ha a „kockázatok” (racionalizált értelemben) kiszámíthatókként, egyedi hellyel és szerződésben definiáltként jönnek létre, akkor a kockázatok inkább objektívnak tekintendők, mint relációsak. Mary Douglas viszont azt állítja, hogy amikor megfigyelhető valamely kockázatvállaló magatartás (a mobilrelációk esetében bizonytalanságok

⁹ Ulrich Beck, *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1986.

formájában), szükségszerűen létezik a bizalmi relációk rendszere is. Ahogy a folyamatos interperszonális kommunikatív relációkat alakítják a mobiltechnológiák, a szituatív cselekvésekben implikált reciprocitások idővel azt sugallják, hogy a bizalom ugyanannyira része a mobilrelációknak, mint a kockázat. Sőt, az implikált reciprocitás azt sugallja, hogy a kockázat és a bizalom határai (valamint a személy, a jelentés és az identitás határai) a *megélt* relációkban folyamatos újratárgyalás tárgyát képezik, ellentétben az objektíven vagy szerződésben definiált relációkkal.

Bizalom és közösség

Ha az individualizált mobilszubjektum, mint fentebb láttuk, egyszerre megtestesített szubjektum, realizált személyi lét és adatnyomok összege, akkor talán a mobilszubjektumok perszonalizált konfigurációjának *bizonyos fajtája* csak abban az esetben szolgál az egyének alapjául a bizalmi interperszonális relációkban, amikor az én mindezen aspektusai idővel újra realizálódnak és újra konfigurálódnak. Ez nem az állami és tőke-csereérték liberális szubjektuma, amely mindenekelőtt a perszonalizáltság révén definiálódik, hanem inkább a bizalom és reciprocitás szubjektuma, amely a relációban szimbolikus és materiális csere, a kölcsönös „ajándék” révén jön létre.¹⁰

Az egyén megalkotása mint független liberális szubjektum, amely ugyanakkor a fent leírt áru fogyasztás révén gazdaságilag pozicionált, ahogy Gedeonnál olvashatjuk, „egy gyártási és szabályozó paradigmát” eredményez, amelyben

a tömegfogyasztó individualizált és perszonalizált fogyasztóvá vált, akivel az eladónak személyes kapcsolatot kell kiépítenie... Ebben az új paradigmában növekedni fog a bizalom jelentősége... a pénzben való személytelen bizalmat a piaci tranzakciókban a személyes kapcsolatokra való törekvés egészíti ki. E két tendencia eredményeként a piacot ma a „személytelen intimitás” – a személytelen mint személyes – elve irányítja.¹¹

Ez a modell annak az irányításnak a kiterjesztése, amelyet a modern testületek a szociális szubjektumok felett gyakorolnak. Noha szerződésen alapul, kiter-

¹⁰ Marcel Mauss, „Techniques of the Body”, *Economy and Society*, 2/1, 1973, 70–88. o.

¹¹ Az idézet annak az előadásnak előzetes összefoglalójából (http://21st.century.phil-inst.hu/2002_konf/Gedeon/gedeon_abst.htm) származik, amely a Westel Rt. és az MTA Filozófiai Kutatóintézete NEW PERSPECTIVES ON 21ST-CENTURY COMMUNICATIONS címmel rendezett konferenciáján hangzott el Budapesten, 2002. máj. 24–25-ikén. Részletesebben ld. Gedeon Péter, „Piac és pénz a mobil információs társadalomban”, a Nyíri Kristóf által szerkesztett *A 21. századi kommunikáció új útjai. Tanulmányok* c. kötetben (Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete, 2001, 159–171. o.).

jeszti az állam és a cég irányító hatalmát az egyén felett a róla szerzett tudás révén – a megtestesített szubjektumoknak az információs rendszerekben megőrzött adatnyomai révén. Lupton így vélekedik:

kialakult a szaktudások óriási hálózata, és ezzel párhuzamosan olyan apparátusok és intézmények, amelyek ezeknek a tudásoknak a megalkotása, reprodukciója, terjesztése és gyakorlása köré épültek. Ez a liberális kormányzás modern rendszere keletkezésének eredménye, amelyben nagy hangsúlyt kap a szabály és a rend fenntartása önkéntes önfegyelem révén... A kockázat a fegyelmező erő heterogén kormányzati stratégiáinak egyike, amellyel a népességet és az egyéneket úgy figyelik és irányítják, hogy a lehető legjobban megfeleljenek a demokratikus humanizmus céljainak.¹²

A fogyasztói rendszerrel együtt tehát, amelyben az egyéneket úgy figyelik és irányítják, hogy a lehető legjobban megfeleljenek az ipari tőke szükségleteinek, az egyéneket perszonalizált egyénekké szabványosítják. Ebben a modellben maga a „bizalom” mint a „személytelen intimitás” relációja válik árucikké. A szerződésen alapuló bizalom (a liberális individualizmusra vonatkozó autenticitási garanciájában és az intézményes érvényesítésben való megbízás általi megalapozottságában) az egyénről való tudás szimbólumainak (az adatnyomok, vagy, Lyon kifejezésével, „szimbolikus jelek”¹³) cseréje révén oly módon kerül kiterjesztésre, hogy maga a bizalom válik szimbolikusan cserélendő árucikké. A bizalom árucikké válásában a „bizalomra méltóságot” mint a szociális tőke egyik formáját szimbolikus és materiális eszközök egyaránt jelzik (a mobilkészülék személyes tulajdonlása, valamint használata).

A szervezeti „tudás” (vagy inkább információ) a mobilkészülék tulajdonlásáról és használatáról azonban végső soron nem biztosítja a bizalmi relációkat, mert a tudás cseréje s így a hatalom is egyenlőtlen ebben a viszonyban. Ha csak az árucikké változott bizalmi szimbólumok cseréjére kerül sor (akár szerződés alapján, akár önként), a viszony figyelmen kívül hagyja a realizált személyi létet és a megtestesített szubjektivitást, amelyek mindegyike a mobilszubjektum egy-egy alkotóeleme. Az összegyűjtött információ, az adatnyomok nem mondanak semmit a vágy működéséről (csupán annak a fogyasztásban való megnyilvánulásáról), az interperszonális motivációról (csupán annak magatartásbeli eredményéről), továbbá értékekről, világnézetről vagy kultúráról. Ezek nélkül a kölcsönösen fenntartott önkéntes tudásrelációk nélkül a bizalom, mivel árucikké vált, kevésbé stabil.

¹² D. Lupton, „Introduction: Risk and Sociocultural Theory”, a szerző által szerkesztett *Risk and Sociocultural Theory* című kötetben, Cambridge: Cambridge University Press, 1999.

¹³ D. Lyon, i. m. 8. o.

Nem azt akarom ezzel mondani, hogy létezhet egyfajta kollektív reciprok bizalom (amely természetesen kapcsolódik a közösséghez) az irányítás ezen formáin kívül, hanem azt hangsúlyozom, hogy a szociális relációk rendezésének ezek a különböző módjai egyszerre léteznek,¹⁴ átfedik egymást oly módon, hogy az egyének pozicionálása egyszerre történik a személytelen és az interperszonális intimitás és bizalom szerint. Ez azt jelenti, hogy a szociális szubjektumok ezen konkuráló diskurzusok mindegyikét illetően relációsan pozicionáltak. Így a mobilkészülékek által keltett bizonytalanságok azt a lehetőséget kínálják az egyén számára, hogy olyan szubjektív pozíciókat foglaljon el, amelyek korábban csak a jogi személyek számára voltak elérhetők – a kormányzati szubjektum-pozíció kiterjesztéseként azokon a szervezeteken túlra, amelyek hagyományosan generáltak információt az adat-szubjektumokról. Amint másutt kifejtettem,¹⁵ a mobiltechnológiák egyszerre lehetővé teszik és ösztönzik a megfigyelés eszközeinek megosztását. Ahogy kevésbé stabilá válnak a határok a mobilinformációval és -kommunikációval történő szervezeti és interperszonális megfigyelés között, a létrejövő relációk interperszonális „kockázatokat” jelentenek, mivel az adatszubjektumról gyűjtött, szimbolikus adatokon alapuló (árucikké vált) bizalom a szociális viszonyokban fontosabbá válhat, mint a materiális és szimbolikus realizált személyi lét, avagy a megtestesített szubjektivitás, amelyet a szubjektum önként alkudott ki. Ez magában foglalja a tudásnak, akár interperszonális tudásnak, a felek közötti egyenlőtlen (vagy akár akaratlan) cseréjét, ugyanúgy, ahogyan a szervezeti irányítás személyre szabottsága a tudás egyenlőtlen cseréjén alapul. Bizalmon alapuló diskurzust sejtet, de nem szükségszerűen implikálja a reciprok „bizalomra méltóság” relációját.

A bizalomra méltóság ezért nem annyira az objektív kockázatokra és bizonytalanságokra való reakció, nem is szerződéses viszonyon alapuló elsőrendű fontosságú morális elkötelezettség, és nem feltétlenül általánosítható, hanem inkább szituatív és relációs jellegű a kockázatnak és bizonytalanságnak a releváns szociális hálózatokban előforduló konfigurációi vonatkozásában. Kölcsönös alap a kollektív megállapodás számára arról, hogy mi jelent „bizonytalanságot” vagy „kockázatot” az én számára, mi a jelentés és az identitás valamely időbeli relációban, és mi az az interperszonális és kollektív megállapodás, amelyet aktívan meg kell tartani. A bizalomra méltóság fontossága egyben a bizalommal való visszaélés lehetőségét tartalmazza. Így nem annyira azért létesítünk szociális kapcsolatokat, mert a kockázat ellenére bizalommal vagyunk, hanem inkább azért,

¹⁴ S. Crook, „Ordering Risks”, a D. Lupton által szerkesztett *Risk and Sociocultural Theory* című, idézett kötetben.

¹⁵ Nicola Green, „Who’s Watching Whom? Monitoring and Accountability in Mobile Relations”, a Barry Brown, Nicola Green és Richard Harper által szerkesztett *Wireless World: Social and Interactional Aspects of the Mobile Age* című kötetben (London: Springer, 2002).

mert olyan kölcsönös relációkat tartunk fenn, amelyekben megállapodunk a kockázatok mibenlétéről. A mobiltechnológiáknál alapvető fontosságú a szubjektumról szóló tudásban való megállapodás (s ezért hatalmi reláció), ezek a tudások pedig nemcsak az interszónális másokról a hálózatokban lévő adatnyomokat foglalják magukban, hanem az énnel másokkal történő realizált és megtestesített interakcióit is.

Mi következik tehát a bizalmi relációk különböző fajtáinak ezen megfogalmazásaiból a közösség kialakulása és megállapodása szempontjából? Úgy gondolom, hogy a közösségi relációkat, különösen azokat, amelyek információs, kommunikatív és mobilmédiák révén keletkeznek, kontextuálisan létrejött bizalmi hálózatokként értelmezhetjük, a bizalom kialakításának legfontosabb tényezője pedig a láthatóság és tudás reciprocitása, s ezáltal az ebben a tudásban foglalt hatalmi reláció reciprocitása. Ez függ mind a „választás” lehetőségétől (ha nem is feltétlenül annak liberális és racionális értelmében), mind a tágon értelmezett csoportalkotás lehetőségétől.

A közösség újrameghatározása

Eddigél a későmodern szubjektivitás konceptualizálásával szembeni szociológiai kihívások, különösen a kormányzás és árutőke individualizált szubjektumának a közösséghez való viszonyában történő elemzése kapcsán, a „közösségi” relációknak a gazdasági és technológiai tényezők indukálta kimozdulás, területen kívülség, elidegenedés és individualizáció közepette való fenntartásáért folytatott küzdelemre koncentráltak. A késő modern relációk e modellje azt feltételezi, hogy a bizalmi relációkban szerepet játszik „az idegenek iránti bizalom”, ahogyan arról Simmel írt, amely tehát elvont, individualizált és szerződésen alapul a kockázatnak a posztindusztriális társadalmakban kialakuló objektív és kiszámítható formáinak vonatkozásában. Az egyik történelmi probléma a „közösség” ilyen konceptualizálásaival kapcsolatban az, hogy sokszor negatív vagy reziduális kategóriaként állították be: a „közösség” olyan relációk halmazaként tűnik fel, amelyek vagy „megmaradtak” a későmodernitás gazdasági, politikai és kulturális szerveződésének definiálása után, vagy szemben állnak azzal. A „közösség” a szociális relációk modelljeként szolgált a modern társadalmak kialakulásakor, amelyekben a kulturális, gazdasági és technológiai átalakulás kiszorította a hagyományt, és amelyekben a komplexitás racionalizáltabb és individualizáltabb társadalmi élethez vezetett, kiszorítva a kölcsönös érzelmi kötődéseket és elkötelezettséget. Ezek a meghatározások a szociológia egyik legambivalensebb fogalmává tették a „közösséget”.

Az ebben az összefüggésben talán leggyakrabban idézett közösségfogalom Ferdinand Tönnies modellje, amely különbséget tesz *Gemeinschaft* és *Gesellschaft*

(„közösség” és „társadalom”) között. A *Gemeinschaft*, mint a „lényegakarathnak” – természetes akaratnak – megfelelő ideáltipikus viszonylat, melyet a hagyomány kollektív emlékezetében őrzött kultúrtörténet totalitására való hivatkozás jellemez, a közös tulajdon, család, szokás és társiasság által meghatározott s konszenzus, nyelv és rítus által határolt. A *Gesellschaft* ehhez képest a „választóakarathnak” – racionális akaratnak – megfelelő ideáltipikus viszonylat, amelyet a haladásra és individualizmusra való hivatkozás jellemez, s fragmentált, szerződésen alapuló és racionálisan mechanizált relációk által áthatott. Durkheim „mechanikus” és „organikus” szolidaritásában, valamint Weber bürokrácia-elemzéseiben és „vasketrec”-ében is tovább élt a szociális relációknak ez a meghatározása, mely mostani témánk szempontjából mégis problematikus. Egyrészt azért, mert a társadalmi élet kulturális és szimbolikus dimenzióinak rovására a reláció strukturális dimenzióit tekinti, másrészt mert implicálja azt a feltételezést, hogy a térbeli viszonyok az együtt-jelenlévő és a távoli relációk egymást kizáró dichotómiája szerint rendeződnek.¹⁶ Simmel viszont megpróbálta kifejezni a társadalmi és közösségi változások ellentmondásosságát az ipari társadalmakban azáltal, hogy vizsgálni próbálta az affinitás és közösségiség tapasztalatait az egyre inkább individualizált modernitásban. Azt állította, hogy az egyének nem teljesen individualizáltak, de nem is teljesen „egyesültek” – ám még ez a megfogalmazás is együtt-jelenlévő viszonyokat feltételez.

A „virtuális” közösségek alapvetően megkérdőjelezzik ezeket a megfogalmazásokat, és Fernback meggyőzően állítja: ahhoz, hogy figyelembe vegyük a mai online élet táv-jelenléti formáját, olyan közösségfogalmakat kell használnunk, amelyek elfogadják a szimbolikus alapvető fontosságát és az „érdekközösségek” racionalisztikus definíciókon túlmenő szerepét a csoportok létrehozásában. Ha a szimbolikusra összpontosítunk, a vizsgálódás iránya úgy módosul, hogy a jelentés és az identitás megállapítása ugyanolyan fontossá válik a kialakulóban lévő közösségek definiálásában, mint a strukturális és materiális relációk. Fernback így fogalmaz:

...ha beleértjük a közösség szimbolikus formáját (... a lényeg és jelentés közösségét), az „igazi” és a „virtuális” szembenállásának problémája kevésbé jelentős... A valóság szociális szerkezetű, és a ... közösség a benne résztvevők elméjében létezik; azért létezik, mert a benne résztvevők definiálják és jelentéssel ruházzák fel. Ez

¹⁶ J. Fernback, „There is a There There: Notes Towards a Definition of Cybercommunity”, az S. Jones által szerkesztett *Doing Internet Research: Critical Issues and Methods for Examining the Net* című kötetben (Thousand Oaks, CA: Sage, 1999).

nem azt jelenti, hogy a közösség kizárólag a résztvevők elméjében létezik, hanem a felhasználó által elképzelt szociális szerkezetek (mint a közösség) és ezen szerkezetek ... reprezentációi közötti kapcsolatban.¹⁷

Azon materiális relációk mentén tehát, amelyek egyszerre pozicionálják a szubjektumokat mint a kései árukapitalizmus független egyéneit, valamint a mobil- és szétosztottá váló kormányzati fegyelmelés alapjait, az egyének egymás közötti interperszonális relációkban is pozicionálódnak a közösségről való diskurzusok révén, amelyek a nyelv, a rítusok, az érzelmi ráfordítás, a szociális tapasztalat és a kölcsönös elkötelezettség közös voltából erednek. Ebben a megfogalmazásban tehát a perszonalizálás maga, mint a test, az adatok és a performancia reciprok és tartós viszonylatának eredménye, olyan közös alapokat hozhat létre, amelyeken kialakulnak és fenntartjuk a bizalmat.

Arra szeretnék itt rámutatni, hogy a mobilkészülékek körüli perszonalizáció és individualizáció különleges fajtái kifejezetten következményei a kollektív bizalmi relációknak (és nem azok okai, vagy azokra való reakciók): a mobilkommunikáció és az általa generált információ folyamánként létrejövő reciprok és interperszonális bizonytalanságokra és kockázatokra való reakcióként kiépített bizalmi hálózatok szociális hatásai. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy bizalmat építünk annak elkerülhetetlen megszűnése és a közösségnek a késő modernitásban történt szétesése után, hanem azt, hogy a létező bizalom és közösség materiális és szimbolikus alapja a „régebbi” viszonyok rekonfigurálásának (nem pedig megőrzésének) folyamata, továbbá a személyi lét kollektív „megalapozása”: a régebbi bizalmi viszonyok és a régebbi bizonytalanságok új módon valósulnak meg, ebben az esetben mobilközvetítéssel.

Az internethez és a „virtuális” közösségekhez hasonlóan¹⁸ így a „mobilközösségek” értelmezésének is túl kell lépnie a „közösségek mint érdekcsoportok” fogalmán (amely csoportok alapja a megtestesített liberális egyén autenticitása és „joga a magánszférához”), sőt a „közösségek mint interperszonális és közös helyen megvalósuló relációk” hagyományos szociológiai fogalmon is (amely relációk alapja a rokonságon vagy azonos társadalmi csoporton belüli közvetlen interakciók). Ehelyett a „közösségek mint bizalmi folyamatok” (amelyek alapja a közvetett, interperszonális, szervezeti bizonytalanság és kockázat kölcsönös, reciprok és ismételt kialakulása) fogalom felé kell mozdulnunk.

¹⁷ J. Fernback, i. m. 213. o.

¹⁸ N. Baym, „The Emergence of Online Community”, az S. Jones által szerkesztett *Cybersociety 2.0: Revisiting Computer-Mediated Communication and Community* című, idézett kötetben.

A közvetett bizonytalanságon és bizalmon alapuló, kontextusban létrejött és kölcsönösen fenntartott hálózatok elismerésével túljutunk a „magánszféra” kérdéskörén, sőt a kései modern „elidegenedett” bizalmasság kérdéskörén is. Így eljutunk ahhoz a kérdéshez, hogy miként példázzák és valósítják meg a bizonytalanságot, a kockázatokat és a bizalmat a mobil viszonyhálózatok, amelyek egyszerre generálják az individualizált mobilszubjektumot – és ugyanakkor függenek attól.

A 20. század utolsó évtizedének elektronikus forradalma, mondhatjuk, alapjaiban megváltoztatta életünket. A dolgok gyorsabban, távolabb és nagyobb léptékben történhetnek, mint amit bárki is el tudott volna képzelni akár a megelőző évtizedben. S hogy mennyire tudjuk kiaknázni az új technológiák kínálta lehetőségeket, végső soron attól függ, mennyire tudunk velük élni.

Dolgozatomban két, ezzel kapcsolatos témát tárgyalok. Az egyik annak illusztrálása, hogyan találhatunk új módokat ezeknek a technológiáknak eredetileg egyáltalán nem szándékolt típusú hasznosítására. A másik az, hogy minden leleményességünk ellenére képességünk az új technológiák hasznosítására mégis korlátozott lehet. Kognitív rendszerünk – agyunk felépítése – nem a 21. századra jellemző elektronikus technológia világában jött létre, és ez valódi korlátokat jelenthet arra vonatkozóan, hogy ténylegesen mit tudunk vele véghezvinni. De hadd kezdjem mindezt a szociális agy kialakulásának rövid áttekintésével.¹

A szociális agy kialakulása

A főemlősök agya testméretükhöz képest az összes többi gerinceshez viszonyítva szokatlanul nagy. Ez elsősorban annak a következménye, hogy a főemlősök neokortexe (alapvetően az agynak a gondolkodást végző része) szokatlanul nagy. A főemlősöknél a neokortex az agy teljes térfogatának több mint 50%-át teszi ki (az embernél eléri a 80%-ot is), míg az összes többi emlősnél soha nem haladja meg az 50%-ot (és lehet mindössze 10% is). Egyre inkább egyetértés alakul ki arról, hogy a nagy neokortex (és így a nagyméretű agy) kifejlesztése azért vált szükségessé, mert a főemlősök erősen szociális jellegű életmódot alakítottak ki. A szociális csoportjaikat összetartó viszonyok körültekintő kezelése olyan fontossá vált, hogy ki kellett fejleszteniük azt az információfeldolgozó kapacitást, amely képes

¹ Vö. Robin Dunbar, *Grooming, Gossip, and the Evolution of Language*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996, továbbá Dunbar, „The Social Brain Hypothesis”, *Evolutionary Anthropology*, 6, 1998, 178–190. o.

számon tartani az állandóan változó szociális viszonyokat, valamint hasznosítani ezt az információt a komplex szociális viszonyokban való eligazodásra.

Ez a felfogás, amely machiavellista intelligencia (vagy szociális agy) hipotézis néven ismert, számottevő igazolást nyert azokból a vizsgálatokból, amelyek a főemlősök neokortex-méretének és szociális viselkedésük különböző aspektusainak kovariációját elemezték, így a szociális csoport méretét, az egyes kurkászó-tetvészkező csoportok méretét, az olyan kifinomult szociális stratégiák alkalmazását, mint a szövetségek és a taktikai félrevezetés, továbbá a szociális játék szintjét is. Lineáris viszony áll fenn például a neokortex relatív térfogata és a szociális csoportok mérete között. Más szóval, ha egy főemlősfaj nagyobb szociális csoportokban akar élni annak érdekében, hogy hatékonyabban meg tudja oldani ökológiai problémáit, először ki kell fejlesztenie a kellő nagyságú neokortexet, amely alkalmas az ehhez szükséges műveletekre.

Az ember, úgy tűnik, ilyen értelemben jól illik a főemlős-vonulat végére. A főemlősök regressziós vonala szerint az emberének megfelelő méretű neokortexszel körülbelül 150 fős csoportokban kellene élnünk. Ezt meglepő módon jól alátámasztják a tények. Noha az ember nyilvánvalóan képes megbirkózni a nagyon kiterjedt városi környezettel, sőt a nemzetállamokkal is, ezeken a nagy populációkon belül sokkal kisebb azoknak az embereknek a száma, akikről azt mondhatjuk, hogy velük közvetlen személyes kapcsolatban vagyunk. A vadász-gyűjtők csoportnagysága, az egyes szubdiszciplínákban dolgozók száma, azoknak az embereknek a száma, akiknek karácsonyi üdvözlőlapot küldünk, illetve azoké, akikről szívességet kérhetünk, mind-mind 150 körül van.

A főemlősök tanulmányozásából azonban számottevő bizonyítékot nyerhetünk arra nézve, hogy nem egyszerűen azoknak az egyéneknek a száma fontos, akiket felismerünk. Inkább az a kérdés, milyen fajta viszonyaink lehetnek más egyénekkel. Az, hogy egy kapcsolat mennyire működik jól, úgy látszik, a két egyén közötti bizalom szintjétől függ, ez pedig függ interakcióik gyakoriságától. A gyakori társas interakciók bizonyos szintű emocionális kötődést hoznak létre két egyén között, amely lehetővé teszi, hogy a kapcsolat későbbi szociális támogatásra való elkötelezettség alapjául szolgáljon. A főemlősöknél az együtt kurkászó egyedek későbbi, harmadik felekkel való konfliktusokban támogatják egymást; valószínűbb, hogy segítik egymást, ha ragadozó vagy egy másik csoport tagja támadja meg őket. Ezt nyilván ismerjük az emberről szerzett mindennapi tapasztalatunkból is: nem sietünk egykönnyen idegenek segítségére – és amikor megteszük, feltehetően reakciókat, sőt helyeslést váltunk ki vele olyan módon, amelyre nem volna szükség, ha ez a fajta magatartás az emberi természet szembevető jellemzője lenne. Az ember szociális hálózatainak tanulmányozásából pedig tudjuk, hogy egy kapcsolat intenzitása összefügg a kontaktusok gyakoriságával (vagy legalábbis múltbeli gyakoriságával).

Jelenleg még nem igazán értjük, miért vannak korlátai annak, hogy hány emberrel vagyunk képesek bizonyos fajta kapcsolatot fenntartani. Valószínűleg kognitív korlátok limitálják azoknak az egyéneknek a számát, akikkel bizonyos intenzitású kapcsolatot vagyunk képesek ápolni. Régóta ismert tény például, hogy azoknak az egyéneknek a száma, akikhez különösen szoros kötődésünk lehet, mindössze 12-15 lehet, és ezen belül lehet egy körülbelül 5 fős belső kör, amelynek tagjaival még erősebb a kapcsolatunk. Ezenkívül számos jel utal arra, hogy kapcsolatszerkezetünk többretegű lehet, a rétegek határai 35, illetve 80-100 körül mozognak, és a számok növekedésével párhuzamosan csökken az érzelmi intenzitás és közelség. Ez olyan, mintha mindegyikünk egyre nagyobb, 5, 15, 35, 80 és 150 fős körök középpontjában helyezkedne el.

A hálózat méretének kognitív korlátai

A szociális agy hipotézise fontos utalásokat tartalmaz szociális kapcsolataink több aspektusára vonatkozóan. A tények azt mutatják, hogy egyszerű lineáris összefüggés áll fenn a neokortex térfogata és a különböző szintű csoportok mérete között. Úgy látszik, csak bizonyos számú egyénnel tudunk fenntartani adott intenzitású kapcsolatokat. Ezeknek a kapcsolatoknak az intenzitása minden egyes esetben az érintett két egyén múltjában található tényezők kombinációját tükrözi.

Az egyik fontos összetevő az egymásról való tudás (hogyan viselkedünk, mit szeretünk és mit nem), amiben osztozunk, továbbá közös szociális múltunk elemei (genetikai vagy rokoni viszony, közös világnézet és kultúra, közös élmények). Ez a közös tudás olyan alapot jelent, amelyről a kapcsolat részesei hatékony interakciót tudnak megvalósítani. Pontosan tudják, hogy mennyire bízhatnak meg egymásban, meddig mehetnek el az incselkedésben és az egymással szembeni elvárásokban.

Ezen a tudásalapon túl azonban egyértelműen még egy lényegibb érzelmi vonulata is van ennek a kapcsolatnak. Végső soron természetesen a közös tudás és a közös élmények abból erednek, hogy két ember sok időt töltött együtt. Nem lehetséges, hogy valaki megmondja: X egy bizonyos viszonyban áll velünk, és aztán eszerint viselkedjünk. Ezt a fajta tudást kiindulási pontként használhatjuk ahhoz, hogy működő kapcsolatot építsünk ki valakivel, de ennek a kapcsolatnak a hatékonysága végül is – különösen pedig az a bizalmi szint, amellyel hajlandók vagyunk viseltetni az illető iránt – a vele való interakcióból fakad. Számunkra azok a kapcsolatok értékesek, amelyek olyan emberekhez fűznek, akikkel sok időt töltöttünk. Egy kapcsolat építése sok időt igényel. Időre van szükség ahhoz, hogy olyan dolgokat csináljunk együtt, amelyeket élvezünk; időre van szükség a másik ember gondolatvilágának megismeréséhez, vagyis a másik ember virtuális szimulációjának felépítéséhez lelki szemeink előtt.

A megértésnek és bizalomnak ez a kombinációja, amely az interakcióval töltött időből jön létre, a főemlősök társadalmainak alapja. A főemlősöket a társas kurkászás köti össze. Noha ennek eredeti funkciója piszok és élősködők eltávolítása a bundából, sok majom és emberszabású annál sokkal több időt tölt ezzel, mint amennyi a higiénia szempontjából szükséges. A gorilla, amelynél a legnagyobb a tisztán tartandó testszőrzet, egy napjának csupán 1-2%-át töltve társas kurkászással elég jól megoldja a feladatot. Egyes fajok viszont, mint a babuin és a makákó, akár napjuk 20%-ában is ezzel foglalatkoskodnak. Nem valószínű, hogy a makákónak, amelynek testfelülete negyede a gorilláénak, tízszer annyi tetvésskedésre lenne szüksége ahhoz, hogy elfogadhatóan tiszta legyen. A szociális főemlősök a szociális kapcsolattartás eszközévé tették a kurkászást, amely azért működik, mert különösen hatékonyan stimulálja az endorfinok (az agy természetes fájdalomcsillapítói) kiválasztását. Az így kiváltott ellazulás, enyhe eufória és elégedettség kötődést hoz létre azon egyedek között, amelyek rendszeresen végzik egymással a kurkászást. Ennek a kötődésnek a következménye, hogy az érintett egyedek inkább készek egymás támogatására közös ellenséggel szemben, mint a nem együtt kurkászók. Ez az a szociális kötőanyag, amely összekovácsolja a főemlősök társadalmait.

Bennünket, embereket már nem kötnek ilyen mechanizmusok, de mi is gyakoroljuk ezt a főemlősökre jellemző kurkászást. A főemlősöknél ürügyül szolgáló bunda nagy része nálunk hiányzik, de ugyanúgy végezzük ezt a tevékenységet, mint ők. Nálunk simogatássá, dörzsöléssé, öleléssé és érintéssé redukálódtak az ezzel kapcsolatos cselekvések, amelyeknek ugyanolyan, enyhén euforikus hatásuk van. Ez a kvázi-kurkászás azonban csak intimebb kapcsolatainkban fordul elő, hiszen az ilyenfajta fizikai stimuláció elfogadhatatlannak számít olyanok között, akik kevésbé közelről ismerik egymást. Ugyanakkor vállalnunk kell a kapcsolat létesítésének folyamatát mindazokkal, akik szociális körünkhöz tartoznak. Az embernél ezt a kapcsolati szintet a nyelv szolgálja – pontosabban a nyelv által közvetített érintkezés.

A nem-ember főemlősöknél egyszerű, többé-kevésbé lineáris összefüggés áll fenn a kurkászással töltött idő és a szociális csoport mérete között. Ez alapvetően azért van így, mert minél nagyobb a csoport, annál jobban kell működnie az egyén barátságainak annak érdekében, hogy védelmet nyújtsanak a csoport más tagjai általi zaklatással szemben. Az idő szükségszerűen korlátozó tényező, hiszen az állatoknak a valós világban kell megélniük, így a szociális interakcióval tölthető időt korlátozza az az idő, amit az élelemnek a környezetükben való megtalálására és megszerzésére kell fordítaniuk. A főemlősök legfeljebb napi idejük 20%-át tölthetik szociális interakcióval. Ez adja a csoportméret 80-100 fős felső határát. Mivel az emberi csoportok 150 fősek, valamilyen mechanizmusra van szükség a kurkászás általi kötődéssel elérhető eredmény és a faj sikeres túléléséhez szükséges csoportméret közötti szakadék áthidalására.

Úgy tűnik, hogy ennek megoldására jött létre a nyelv. A modern ember időgazdálkodását vizsgáló kutatások azt mutatják, hogy időnknek mintegy 20%-át töltjük szociális interakcióval (elsősorban persze társalgással). Ez ugyanaz a háttérték, mint a nem-ember főemlősöknél. De a nyelv lehetővé teszi, hogy jobban kihasználjuk ezt az időt. Lehetővé teszi, hogy egyszerre több egyénnel legyünk interakcióban: egyszerre több emberhez beszélhetünk, míg a kurkászás – még emberi formájában is – döntően két résztvevős tevékenység. A nyelv azt is lehetővé teszi, hogy információt kérjünk és cseréljünk szociális hálózatunkról. A nem-ember főemlős tudása szociális hálózatának helyzetéről teljes mértékben attól függ, amit maga látott. Az ember ezzel szemben megtudhatja, mi történt a távollétében, s így figyelemmel kísérheti az állandóan változó szociális világot akkor is, amikor éppen nincs ott személyesen.

A nyelvből viszont hiányzik egy olyan kulcselem, ami a kurkászásnál megvan: az a kábító jellegű örömrézt, amely alapvető fontosságú a szociális kötődésben. Ezt a szakadékot, úgy tűnik, a nevetés hidalja át. A nevetés ugyanolyan kábító jellegű hatásokat képes kiváltani, mint a tisztálkodás: ellazulunk, eufóriát érzünk, békében vagyunk a világgal és készségesek vagyunk azokkal szemben, akikkel együtt nevetünk. A jelek szerint a nevetés nagyon fontos szerepet tölt be az ember szociális interakcióiban.

E megállapításoknak számos hatásuk van még a posztindusztriális modern környezet szociális hálózatainak szerkezetére is. Az egyik az, hogy akármilyen jó a technológia, az egyének társadalmi hálózatát kiszolgáló elektronikus médiumoknak ezt az értéket sohasem kell lényegesen meghaladniuk. Még a legszociálisabb egyénnél is valószínűtlen, hogy adott időben mintegy 200-nál több másik egyénnel legyen kapcsolatban. Egy másik abban áll, hogy viszonyaink fajtái erősen korlátozottak. Az, hogy nagyon sok emberrel vesszük fel a kapcsolatot, nem jelenti azt, hogy jobban megismerhetjük őket. Kapcsolataink növekvő körei úgy maradnak, ahogy mindig is voltak, és továbbra is ugyanazon a régmódi emocionális intenzitáson múlnak, amely végső soron csak közvetlen, bensőséges kontaktus által jöhet létre.

Az egyik lényeges különbség viszont, amely az elektronikus technológiából adódhat, az a lehetőség, hogy kapcsolati körünket az eddigieknél sokkal nagyobb földrajzi területre terjesszük ki, mint korábban tehettük. Egy kapcsolat bensőségességét és intenzitását állandóan táplálni kell – megerősíteni a megfelelő szintű, gyakori interakcióval. A kapcsolat megerősítésének elmaradása a kapcsolat elhalványulásához vezet. Az az egyén, aki valaha elfoglalta körünk egyik pozícióját, eltűnik, s helyét új arc veszi át, akivel gyakrabban találkozunk – olyasvalaki, aki eddig valamely távolabbi ismeretségi kör egyik pozícióját töltötte be, vagy esetleg olyasvalaki, aki újonnan érkezett szociális világunkba. Az identitásoknak ez az állandó váltakozása a múltban óriási mértékben függött a szereplők fizikai közelsé-

gétől. Aki elköltözött, az fokozatosan elhalványult, hacsak nem volt érzelmileg kiemelten fontos. A levelezés segítette az elhalványulást lassítását, de nem tudta teljesen megakadályozni, mert a levelek lassan jutottak célba, a válaszok pedig sokszor hónapokkal, esetleg évekkel az eredeti levél küldése után érkeztek.

A modern telekommunikációs technológia elősegíti a gyorsabb kapcsolódást, s így a régi barátoknak az emlékezetünkben való elhalványulását lassíthatjuk, ha akarjuk. Mégsem tudja teljesen megszüntetni ezt a folyamatot. A távoli barátok azért válnak „bentlakókból” pusztá ismerőssé, mert nem tudjuk frissíteni róluk alkotott mentális képünket. Idővel ők is, mi is változunk, régi hasonlóságaink, egykori közös tudásunk egymásról, valamint szociális környezetünk fokozatosan annyira divergál, hogy már nem tudjuk összerakni a darabkákat, amikor újra találkozzunk. Idegenekké válunk, akiknek előről kell kezdeniük egymás megismerését.

Az egyik példa arra, hogy agyunk felépítése hogyan korlátozhatja szociális csoportjaink méretét, a társalgás hétköznapi köréből való. Elvileg nagyon nagy számú embert vonhatunk be a társalgásba, mint ezt az előadásokon vagy istentiszteleteken elért eredmények mutatják. Ahhoz azonban, hogy ezt megtehesük, nagyon szigorú szociális szabályokat kell érvényesíteni a jelenlévőkkel szemben. Mindenkinek vállalnia kell, hogy csöndben marad, és meghallgatja az előadót. Sőt, mindenkinek le kell mondania annak lehetőségéről, hogy bekapcsolódjon, vagy kérdéseket tegyen fel. Amikor alkalmat teremtenek a hozzászólásra – mint az előadások végén –, ezt a folyamatot nagy körültekintéssel kell irányítani az elnöknek, aki eldönti, ki tehet fel kérdést, és mennyi ideig beszélhet. Ha nem így történik, hamarosan káosz keletkezik.

Ennek nagyon egyszerű oka van. Természetes korlát létezik arra vonatkozóan, hogy hány ember vehet részt egy szabadon folyó társalgásban, és ez a korlát négy személy – egy beszélő és három hallgató. Ha négynél több ember alkot társalgási csoportot, a csoport két vagy több különálló társalgássá oszlik szét, legkésőbb egy perc elteltével. Ez a mechanizmus nagyon erős, és könnyen megfigyelhető bármilyen fogadáson vagy hasonló társas összejövetelen. Ennek két valószínű oka van. Az egyik kizárólag pszichoakusztikai természetű: a beszédhangok megkülönböztetésére való képességünk látványosan csökken, ahogy a beszélő és a hallgató közötti távolság nő, és amint négynél több emberből áll a csoport, a körben túl nagy lesz a távolság. A másik a szociális ok: mivel egyszerre mindig csak egy embert hagyunk beszélni a társalgás során (különben káosz keletkezik), a csoport méretének növekedésével drasztikusan csökken minden tagjának lehetősége arra, hogy részt vegyen a társalgásban. Öttagú csoportnál minden tag legfeljebb az idő 20%-ában beszélhet, ha mindenki azonos esélyt kap. A csoport így nagyon hamar megszűnik interaktívna lenni, s helyette előadás lesz. Valószínűleg ez a korlát limitálja azoknak a számát, akik többirányú kommunikációs rendszereket használhatnak.

Ugyanakkor világos, hogy a modern telekommunikáció előre nem látott veszélyeket rejt számunkra. Ezek már ismert jelenségek – „flaming” (az e-mail levelezés során fellépő eltúlzott reakció hajlama) és „idegen-veszély” (e-mailben túl intim válaszadásra való hajlam). Ezek többsége valószínűleg azért merül fel, mert az elektronikus kommunikáció jelenleg nélkülözi a szemtől szembeni interakció közvetlenségét. A mindennapi életben a nem verbális jelzéseknek döntő szerepük van abban, hogy értelmezni tudjuk interakciós partnereink mondandóját és szándékát. E-mailben – de még telefonon is – hiányoznak ezek a járulékos jelek, s ezért nem tudjuk helyesen értelmezni az üzenetet. Szemtől szembeni találkozáskor óvatosan puhatólózunk az intimitás irányában, s közben figyeljük a fogadtatást; a reakció biztató vagy helytelenítő voltától függ következő cselekvésünk. Ezeknek a döntő fontosságú jelzéseknek a hiánya az elektronikus kommunikációban (az e-mail megválaszolásának lassúságával együtt) arra ösztönöz, hogy egy lépéssel tovább menjünk, mint normális körülmények között. Ezért olyan gyakoriak az elszármított fogadalmak az örök szerelemre az internetes chat-roomokban. Ezenkívül kevés támpontunk van interakciós partnerünk őszinteségét illetően. A valós életben az arc jelzései nagyon fontos szerepet játszanak annak megítélésében, hogy az adott egyén megfelelő partnerünk vagy barátunk lehet-e. Amikor nincsenek ilyen jelzéseink, hajlamosak vagyunk megalapozatlan feltételezésekre az adott személy őszinteségéről.

A potyázás problémája

Mint említettem, a kapcsolatok nagyjából bizalmon alapulnak. Hadd térjek most ki egy olyan központi kérdésre, amely ezt alátámasztja: ez pedig a potyázás problémája. A főemlős társadalmak (ezek közé tartoznak az emberi társadalmak is) alapvetően kooperáción alapuló megoldások a túlélés és a szaporodás érdekében. Voltaképpen az egyének hallgatólagos alkut kötnek, amelynek révén lemondanak közvetlen céljaik egy részéről, hogy hosszabb távon nagyobb előnyre tegyenek szert. Minden ilyen társadalmi rendszer azzal a problémával áll szemben, hogy nagyon érzékeny a potyázókra – olyan egyénekre, amelyek elfogadják az előnyöket, de nem fizetik meg érte a teljes árat. Ez a probléma minden emberi társadalomban előfordul. Megtestesül azokban, akik nem fizetik meg maradéktalanul az adót, akik tilos helyen parkolnak (mert ezzel néhány pillanatnyi időt takarítanak meg); megtestesül nagy méretekben a túlhalászott tengerekben és a lecsupaszított vidékekben, amelyeket egykor trópusi esőerdő borított. A probléma abban áll, hogy amikor kooperációs társadalmi alku van érvényben, mindig adott a csalás lehetősége néhány egyén számára – akik ráhagyatkoznak arra, hogy a többiek fizessék meg a közös előny teljes árát.

Az emberi társadalmak méretük miatt különösen érzékenyek az ilyenfajta problémára. Ahogy növekszik a szociális csoport mérete, egyre több az olyan hely, ahol a potyázók elrejtőzhetnek, több a naiv ember, aki hajlandó megengedni nekik, hogy csatlakozzanak még akkor is, ha antiszociális magatartásukra másutt már fény derült. A probléma egyik része az, hogy a potyázók gyorsabban képesek mozogni, mint a vétségeikről szóló információ, képesek mindig egy lépéssel megelőzni felfedezésüket.

Mivel a potyázás problémája annyira zavaró az emberi társadalmakban, egy sor eszközt fejlesztettünk ki, hogy megbirkózzunk vele. Ezek közé tartozik a társadalmi csalások iránti különleges érzékenység, a nyelv használata a potyázókról való információcserére, verbális megrovás annak érdekében, hogy a visszaesők beálljanak a társadalom sorába, valamint dialektusok használata közösségeink tagjainak azonosítására.

A nyelv több fontos eszközt is kínál, amelyekkel nyomon követhetjük és megrendszabályozhatjuk a potyázókat. Az egyik az az egyszerű tény, hogy általa információt tudunk cserélni a társadalmi körünkben távollétünk alatt történetekről. Bizonyos értelemben valószínűleg ez volt az eredeti funkció, amire a nyelv létrejött – egy nagyon dinamikus rendszer állandóan változó helyzetének nyomon követésére. A természetes helyzetekben történő társalgással töltött időnek még ma is 60-70%-át fordítjuk szociális témákra (a tömegtájékoztatás értelmében vett „pletykák”-ra). Ez óriási időbeli befektetés. Miután ébrenléti időnk 20%-át töltjük társalgással, ez azt jelenti, hogy ébrenléti időnk mintegy 15%-át fordítjuk szociális hálózatunk helyzetének megbeszélésére. Ez nagyon jelentős időráfordítás. Annak biztosítása viszont, hogy tudjuk, ki a „menő”, illetve ki nem az többé, ki kinek lett a partnere, és ki kivel szakított, alapvető fontosságú ahhoz, hogy eligazodjunk a mindennapi társadalmi élet komplexitásában.

A nyelv ennél több lehetőséget is kínál. Lehetővé teszi, hogy megrendszabályozzuk barátainkat és kollégáinkat – nemcsak azt, hogy naprakészen tudjunk szociális vétségeikről, hanem azt is, hogy megrójuk őket, amikor vétenek a közösség szabályai ellen. Kooperatív játékokkal végzett kísérletek szemléletesen igazolják ezt. Komputerezált befektetési piacokon, ahol a kooperáció lényegesen nagyobb hozamokhoz, a kooperáció hiánya viszont nagyon alacsony hozamokhoz vezet, óriási a kísértés a csalásra. A probléma ott van, hogy aki nem csal, nagy valószínűséggel kockáztatja, hogy nagyon rossz eredményt érjen el, mert valaki más csalt. Így olyan kísérletekben, ahol a résztvevők figyelhetik a piac helyzetét, de közvetlenül nem kommunikálhatnak egymással, és nem láthatják, hogy ki csal, a kifizetések akár a teljes kooperációval elérhetőnek a 20%-ára is csökkenhetnek, még akkor is, ha mindenki számára világos, hogy jobb stratégia lenne a kooperáció. Ha viszont a kísérleti alanyoknak a kísérlet felénél kávészünetet engedélyeznek, ez három- vagy négyszeresére növelheti a kifizetéseket, elsősor-

ban azért, mert a csoport lehetőséget kap arra, hogy megrója azokat, akik nem tartják magukat a kooperációs stratégiához. Ez akkor is működik, ha a kísérleti alanyok nem tudják, ki a felelős, és csupán kifejezik elégedetlenségüket és haragjukat az ismeretlen felelőssel szemben. Tovább növeli a kifizetéseket, ha a csoportnak lehetősége van szankciókat alkalmazni a még mindig névtelen potyázókkal szemben.

Az emberi nyelvek egy másik érdekes jellemzője az a sebesség, amellyel diverzifikálódnak, és először helyi dialektusokat, majd pedig külön nyelveket hoznak létre, amelyek más csoportokhoz tartozók számára érthetetlenek. Ezt a kérdést a szociális címkézés problémájaként modelláltuk. Más szóval, azt feltételezzük, hogy a dialektusoknak tulajdonképpen az a szerepük, hogy azonosítani tudjuk a saját, nagyon kicsi helyi közösségünkben való embereket, különösen pedig abból a közösségből, amelyben felnőttünk. Az utolsó kitétel azt is jelenti, hogy számottevő genetikai kapcsolódásunk van hozzájuk. A kapcsolódás fontos a potyázók vonatkozásában, mert azonosítja azokat az egyéneket, akik a közös genetikai érdek folytán hajlandók a közösségi megállapodás betartására. Talán még ennél is fontosabb a genetikai kapcsolódás egyik folyamánya: kevésbé problematikus, ha a partnerünk becsapja a rendszert, hiszen sikeréből így is hasznot húzunk, mivel érdekelték vagyunk az ő genetikai sikerében. Ez az egyik oka annak, hogy a rokonok közötti szövetségek és megállapodások általában nyitottabbak, és kevésbé követelik meg a szigorú reciprocitást, mint a nem rokon egyének közötti hasonló szerződések.

Innovatív hasznosítás

Végül pedig rátérek a szociális agy hipotéziséből adódó, a dolgozat elején említett két következmény közül az elsőre. Az ember talán a legtalálékonyabb faj, amely valaha létezett, legalábbis a Földön. Fajként való túlélésünk, képességünk arra, hogy benépesítsük az oly különböző élőhelyekkel rendelkező összes földrészre, még az a kevésbé dicséretre méltó képességünk is, hogy az összes többi fajt kipusztulásba sodorjuk – mind találékony értelmünk következményei. A valóság, a tudomány és az üzleti vállalkozás közös forrása az új lehetőségek elképzelésére való figyelemre méltó képességünkben rejlik.

Példám az elektronikus technológia olyan lehetséges felhasználási módjaival kapcsolatos, amelyeknek semmi közük nincs előre megtervezett funkcióikhoz. A mobiltelefon technológiájáról van szó, amelyet szexuális figyelemfelkeltésre használnak.

A vizsgálat gyökerei visszanyúlnak a Hewlett Packard kutatóival folytatott beszélgetésre, amikor egy kisebb projektben vettem részt velük. Feltűnt nekik, hogy a csoportos megbeszélések során (különösen) a kamasz fiúkat lenyűgözték

a mobiltelefonok. Mindenáron el akarták őket kunyerálni, noha valójában csak utánzatok voltak. Ugyanakkor felfigyeltünk egy Dél-Amerikáról szóló újságcikkre, amely arról számolt be, hogy a helyi klubokban többek között az volt a menő, aki tánc közben a kezében tartotta a mobiltelefonját. Viszont mindenki számára annyira zavaróvá vált a sok hívás, ami ezekre a készülékekre érkezett, hogy egyes klubok kötelezővé tették a telefonok leadását a bejáratnál, hasonlóan ahhoz, ahogy a vadnyugati kocsmákban a gengsztereknek le kellett adniuk a revolverüket. Az üzemeltetők meglepetésére az est végén sokan nem jöttek a telefonjukért – néha a készülékek mintegy harmada maradt ott a polcon. Végül a kluboknak valamit kezdeniük kellett a töméntelen elhagyott telefonnal – ekkor derült ki, hogy sok készülék csupán utánzat. A mobiltelefon tehát divatkellékké vált.

Erről a beszámolóról eszembe jutott egy saját megfigyelésem, amin addig nem is gondolkodtam el. Akkoriban sokat utaztam vonaton, és tudat alatt furcsa dolgot észleltem: a férfiak majdnem mindig kitették mobiltelefonjukat az asztalra – sokszor az aktatáskájukból vagy a zsebükből vették elő –, a nők viszont nem. Egyértelmű, hogy a nőknek is volt telefonjuk, hiszen elég gyakran megszólalt valamelyik, mire a tulajdonos megkereste a retiküljében vagy aktatáskájában, lebonyolította a hívást, majd gondosan visszarakta a telefont.

Azon töprengtünk, vajon miről lehet szó?

A nemek viselkedése közötti különbség alapján az egyik kézenfekvő lehetőség az volt, hogy mindennek köze lehet a szexuális figyelemkeltéshez. A férfiak valaminek a megmutatására használták a mobiltelefont, amit a nők nem igazán tartottak érdemesnek megmutatni magukról. A nyilvánvaló válasz az, hogy a telefon a társ minőségének jele. Az ember párválasztásáról szóló vizsgálatok világossá tették, hogy a nő számára fontos szempont a férfi társadalmi helyzete vagy vagyona (a kettő sokszor majdnem ugyanaz) a potenciális társ megítélésében. Természetesen ez nem az egyetlen szempont, de mégis fontos. A férfinak az a képessége, hogy biztosítsa a gyermekek sikeres felneveléséhez szükséges erőforrásokat, a modern társadalomban ugyanolyan fontos, mint a hagyományos társadalmakban. A hagyományosabb társadalmakban a nő akkor tudta megfelelően táplálni gyermekeit, ha a férfi biztosítani tudta a mezőgazdasági tevékenységhez szükséges földet, illetve munkája gyümölcsét. A különbség mindössze annyi, hogy ma azon van a hangsúly, hogy a vagyon milyen hatással van a gyermekek neveltetésére és helyzetére a technológia által meghatározott társadalomban. A gyermekek sikeres felnevelése ma minden eddiginél drágább, mert sokkal több mindent lehet elérni mind a lehetőségek terén (karrier a számítástechnikában vagy a kommunikációban, amihez drága képzés és/vagy felszerelés szükséges), mind pedig a magamutogatás terén (a megfelelő edzőcipő vagy a megfelelő márkájú ruházat).

Ezt részletesebben is elemezendő, kisebb vizsgálatot terveztünk arról, hogy

az emberek mit csinálnak a mobiltelefonjukkal. Egy Liverpool központjában lévő pub mellett döntöttünk, amely a bíróság közelében található, így közönsége várakozásaink szerint a magasabb jövedelműek közül kerül ki (üggyvédek, üzletemberek). Néhány hónap alatt 23 alkalommal a kora esti órákban, közvetlenül munka után (17–19 óra) a pubba betérők viselkedésének különböző aspektusait figyeltük meg. A galériáról jól belátható 13 asztalnál ülőket figyeltük rendszeres időközönként: rögzítettük a látható mobiltelefonok számát, ezek használatának gyakoriságát (hívások fogadását és a készülékkel való játszadozást), továbbá a nemek megoszlását egy-egy asztalnál.

Várakozásunknak megfelelően a férfiak lényegesen nagyobb számban tartották látható helyen a mobiltelefonjukat (például az asztalon), mint a nők, még annak figyelembevételével is, hogy valamivel több férfi rendelkezett mobiltelefonnal, mint nő. (A vizsgálat idején az egyik vezető egyesült királyságbeli szolgáltató ügyfeleinek mintegy 59%-a volt férfi.) Ennél érdekesebb az a megfigyelés, hogy a férfiak nagyobb valószínűséggel tették ki mobiltelefonjukat, ahogy növekedett az asztalnál lévő férfiak száma, illetve ahogyan változott a nemek aránya (a csoportban több férfi jutott egy nőre). Amikor négy-nél több férfi volt egy csoportban, a férfiak tulajdonában lévő mobiltelefonok 80-90%-a volt látható, míg négy vagy annál kevesebb férfi jelenléte esetén ez az arány 50-60% volt. Még ennél is érdekesebb volt, hogy a látható mobiltelefonok száma többé-kevésbé lineárisan növekedett az egy nőre jutó férfiak számának növekedésével: mintegy 10%-ról a nemek kiegyenlített arányakor mintegy 80%-ra, amikor három férfi jutott egy nőre.

Ezek szerint, legalábbis a vizsgálat idején, a férfiak minőségjelzőként használták a mobiltelefont. A versenytársak számának növekedésével erősödő konkurencia a nők elérhetőségét illetően a jelek szerint nagyobb magamutogatási igyekezetet váltott ki belőlük. Ebben az értelemben a mobiltelefonokat ugyanúgy használták, ahogyan a Rolex karórát és az Armani öltönyt használják a gazdagság jeleként. Az üzenet a következő: az, hogy megengedhetem magamnak, hogy egy ilyen viszonylag haszontalan tárgyra költsek, megmutatja, milyen gazdag vagyok. Az ilyen jelekkel kapcsolatban az a fontos, hogy drágák, és ezért ritkák. A fejlődésbiológia *Zahavi hendikep* elve néven ismert alapelve, hogy a valódi jelzések drágák. Ha a mobiltelefonok (vagy a Rolex karórák) olcsók lennének, és sok lenne belőlük, elveszítenék jelzés értéküket.

A vizsgálat elvégzése óta nem foglalkoztunk újra a témával, de megjósolható, hogy miután a mobiltelefon az Egyesült Királyságban immár olcsó és általánosan elterjedt lesz (ára épp a vizsgálat idején kezdett esni), jelzésértéke bizonyára megszűnik, és a férfiak már nem használják olyan feltűnően. Más, újabb technológiai eszköz vagy divatkellék helyettesíti, amely ugyanazt az üzenetet hordozza, mivel új, drága és ritka. Ilyen lehet például a WAP telefon vagy a digitális fény-

képezőgép. Ez feltűnően hasonlít a fejlődésbiológiában ismert Királynő-effektus jelenségére: az *Alice Csodaszámban* című remekműben szereplő Királynőhöz hasonlóan az élőlényeknek mozgásban kell maradniuk (azzal, hogy változtatnak megjelenésükön), hogy megállják a helyüket az élet nevű játékban. Az erre képtelen állatfajokat a versengés kipusztulásba sodorja. Hasonlóképpen nekünk, embereknek állandóan keresnünk kell valami új mutatnivalót, hogy egy lépéssel a konkurencia előtt járjunk a társkereső játékban.

Következtetések

Megpróbáltam megmutatni, hogyan és miért lehetséges, hogy az e-világ új technológiáinak kiaknázását végső soron korlátozhatják az emberi agy egyes alapvető jellemzői. Feladatunk bizonyos szempontból ebben áll: ne próbáljuk arra használni ezt a technológiát, hogy ugyanazokat a funkciókat valósítsuk meg vele, mint a társalgással, csak éppen nagyobb léptékben, hanem innovatívan használjuk a technológiát olyan dolgok elvégzésére, amelyekre természettől fogva nem vagyunk képesek. Ennek a váratlan felhasználásnak egy példáját hoztam: a mobiltelefonnak a potenciális társak vonzására való használatát. Jövőbeni feladatunk lehet annak megértése, hogyan korlátozza a természetes interakciót az emberi agy, valamint olyan módszerek megtalálása, amelyekkel túlléphetünk ezeken a korlátokon anélkül, hogy figyelmen kívül hagynánk az emberi agy alapvető működési elveit.

Bevezetés

A világháló egyik sokszor emlegetett előnye, hogy demokratikusabbá teszi a tudás megszerzésének lehetőségét: ha a tudásraktárak a kis falvakból ugyanúgy hozzáférhetők, mint a legnagyobb könyvtárakba járó embereknek, ha olcsón használhatja az internetet az is, aki a drága egyetemekre nem jut be, akkor az esélyegyenlőséget gátló földrajzi és társadalmi tényezők száma csökken. Ha a hálózathoz való hozzáférés még széleskörűen mobillá is válik, ezek az előnyök megsokszorozódhatnak: kihasználhatóvá válik az utazással, várakozással töltött holt idő, magunkkal vihetővé és egészen személyessé válhat az emberiség összegyűjtött tudásának hálón elérhető tárháza.

Ettől az ideális állapottól sajnos még messze van a világ. Az internet hihetetlen információgazdagsága ellenére sem veheti föl a versenyt a Library of Congress-szel, a British Library-val, de talán még az Országos Széchényi Könyvtárral sem. A hálózottság még a technikailag magasan fejlett országokban sem egészen általános, nem beszélve a harmadik világ országairól, és a mobilizált közös agy használatának költségei egyelőre nem teszik lehetővé, hogy ezt a külső memóriatárat folyamatosan használjuk. A lehetőség mindenesetre így is megvan arra, hogy az új információs technológiák egyszer, talán nem is nagyon hosszú idő múlva a fentebb említett jobb világ felé mozdítsanak el bennünket.

Úgy tűnik, egy másik, nemigen emlegetett szempontból is van esélye annak, hogy az új információs technológiák demokratikusabbá tegyék életünket. Az eddigi tapasztalatok alapján föltételezhetjük, hogy a kommunikáció új formái a nyelvhasználatra épített diszkriminációt is csökkenteni fogják. Ez mindenképpen öröndetes következmény, hiszen ma az esélyegyenlőséget nemcsak a társadalmi és gazdasági viszonyok, hanem az őket szimbolizáló nyelvhasználati különbségek is akadályozzák. Írásomban azokat az érveket mutatom be, amelyek e hipotézist alátámasztják.

A gondolatmenetet célszerű azzal a kérdéssel kezdeni, hogy a jelenlegi állapot, amit nevezhetünk „nyelvi arisztokratizmus”-nak is, hogyan jött létre. Hogy

a folyamatot megértjük, ha nem is Ádámhoz és Évához – de legalábbis csaknem a mitokondriális Évához¹ kell visszalépünk időben. Bár a jelen kötet témája a 21. század kommunikációja, azért időzünk majd kicsit hosszabban a történetírás előtti időben, mert hipotézisem szerint a modern technika valamit visszahozhat abból az ember biológiai felépítése számára kedvezőbb kommunikációs környezetből, ami egykor fajunk természetes közege volt. Innen kiindulva járjuk röviden végig azt az utat, amelynek stációi a nyelvi arisztokratizmus születése, megszárdulása, kiterjedése, majd természetessé válása volt. Ezt követően veszem számba azokat a lehetőségeket, amelyeket kihasználva a 21. században barátságosabbá tehetjük saját nyelvi környezetünket.

A nyelv eredeti funkciói

Az emberi nyelv kialakulásával foglalkozó elméletek jelentős részében közös az a gondolat, hogy az emberi nyelv megjelenése nagyon szorosan összekapcsolódik a korai emberek közösségi igényeivel. Csak néhányat említve: ilyen például Robin Dunbar pletyka-elmélete,² mely szerint a nyelv kezdetben ugyanazt a csoport- és koalícióösszetartó szerepet játszotta és játssza részben ma is, mint amit a kurkászás az emberszabásúaknál. Steven Mithen a hominidák antropológiai változásait vizsgálva jutott arra a következtetésre, hogy a nyelv abból a társas intelligenciából vált lassan le, amely eredetileg, a főemlős-agyban, a társas helyzetek kezeléséért felelt.³ Hasonló ehhez Robert Worden javaslata arról, hogy a nyelvi jelentés belső reprezentációja a főemlősök társas helyzetekre vonatkozó reprezentációjából származik.⁴ Merlin Donald elmélete szerint a hangzó nyelv megjelenését lehetővé tevő mindkét nagy kognitív átmenet mögött – az átmenet az epizodikusból a mimetikus, illetve a mimetikusból a mitikus kultúrába – a kommunikációs igények növekedésének húzóereje működött,⁵ a kommunikációs

¹ „Mitokondriális Évá”-nak vagy „Afrikai Évá”-nak azt a kikövetkeztetett közös őst nevezik, akire a mai emberiség valamennyi tagjának leszármazási láncja visszavezethető. A rekonstrukció alapja a mitokondrium DNS-ének mutációs rátája volt (a mitokondriumok a sejt energiaháztartásáért felelős sejten belüli részecskék), ennek alapján úgy vélik, hogy ez a közös emberős Afrikában élt, valamikor 200–150 ezer évvel ezelőtt.

² Robin Dunbar, *Grooming, Gossip, and the Evolution of Language*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1996.

³ Steven Mithen, *The Prehistory of the Mind. The Cognitive Origins of Art, Religion and Science*, London: Thames and Hudson, 1996.

⁴ Robert Worden, „The Evolution of Language from Social Intelligence”, a James Hurford, Michael Studdert-Kennedy és Chris Knight által szerkesztett *Approaches to the Evolution of Language* című kötet (Cambridge: Cambridge University Press, 1999) 148–166. oldalán.

⁵ Merlin Donald, *Origins of Modern Mind: Three Stages in the Evolution of Culture and Cognition*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1991.

igények viszont értelemszerűen elválaszthatatlanok a közösségben éleéstől.

Ezeket az elméleteket messzemenően alátámasztják a nyelv jelenlegi működésének vizsgálatai is. Jean Aitchison állított össze egy listát arról, hogy melyek azok a nyelvi funkciók, amelyekkel a nyelv nehezen birkózik meg, illetve amelyek betöltésére kiválóan alkalmas. Az ő osztályozása szerint a nyelv mérsékeltén jól alkalmazható egyszerű információk közlésére, de kifejezetten nehézkesen kezeli a térbeliségre, az érzésekre és az érzelmekre vonatkozó leírásokat. Kiemelkedően alkalmas viszont a nyelv arra, hogy társas kapcsolatokat építsünk és tartunk fenn a segítségével, és hogy befolyásoljunk másokat.⁶ Az előbbi gyakran úgy jelenik meg, hogy minden „komoly” tartalom nélkül csevegünk, pusztán a beszélgetés kedvéért, az utóbbi pedig megjelenhet önmagunk kedvező beállításában, másokról való véleménynyilvánításban, illetve történetek elmesélésében. A nyelv, éppen e tulajdonságaiból adódóan, komoly szerepet játszik a hatalom megszerzésében és megtartásában, annál is inkább, mert absztrakt mivolta lehetővé teszi mások félrevezetését és a hazugságot is.

Aitchison vélekedését alátámasztják azok az adatok is, amelyet Dunbar és hallgatói,⁷ illetve Emler⁸ megfigyeléseiből ismerünk: ezek az adatok azt mutatják, hogy az emberek beszélgetéseiben a legfőbb téma mások vagy a magunk viselkedésének leírása. Az emberi kapcsolatokra való érzékenységünk és a nyelv szoros egymásbafonódása mellett szól az is, hogy mint a Wason-teszt Cosmides és Tooby által alkalmazott adaptációja mutatja,⁹ ugyanolyan típusú problémákat sokkal könnyebben oldunk meg, ha társas kontextusba vannak ágyazva, mint elvont logikai keretben.

Mindehhez hozzátehetjük még azt a szociolingvisztikai adatokból származó ismeretet, hogy a nyelv minden megszólaláskor elkerülhetetlenül jelzi csoport-identitásunkat is, és a beszélgetőtársunkhoz való viszonyunkat is. Másként fogalmazva: minden esetben jelzi, hogy melyik csoporthoz tartozunk, és azt is, hogy a csoport hierarchiájában milyen helyet foglalunk el. A nyelvi variabilitásnak ez a tulajdonsága adaptív a csoportszerveződés szempontjából, mert egyszerre biztosítja a csoportok közötti elszigetelődést és stabilizálja a csoporton belüli hierarchiát. Mindkét következmény a csoportkohézió növelésével jár, és így jelentősen hozzájárul ahhoz, hogy az emberi csoportok a csoportszelekció szintjére jussanak

⁶ Jean Aitchison, *The Seeds of Speech*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996.

⁷ Robin Dunbar, i. m. 120–121. o.

⁸ Nicholas Emler, „Gossip, Reputation, and Social Adaptation”, a Robert F. Goodman és Aaron Ben-Ze’ev által szerkesztett *Good Gossip* című kötetben (Lawrence: University of Kansas Press, 1994), a 117–138. oldalon.

⁹ Leda Cosmides és John Tooby, „Cognitive Adaptations for Social Exchange”, a John Barkow, Leda Cosmides és John Tooby által szerkesztett *The Adapted Mind* című kötetben (Oxford: Oxford University Press, 1993), a 162–228. oldalon.

– ez pedig a kultúrák megsokszorozódásában játszik jelentős szerepet.¹⁰

A közös nyelv használata ma is nagyon szorosan összekapcsolódik az azonos csoportba való tartozással. Nemcsak Európában és Amerikában, ahol a nyelvhasználat a nemzeti és társadalmi identitás részévé vált, hanem azokban a társadalmakban is, amelyek nem az előbbiekhöz hasonló iparosodott kultúrákban élnek. Pápua Új-Guineában vannak olyan szomszédos falvak, amelyek törzsei a kívülálló számára azonos nyelvet beszélnek – és nyilvánvaló, hogy ők is jól értik egymást –, mégis azt állítják, hogy a szomszéd faluban lakók más nyelvet beszélnek, hiszen más törzshöz tartoznak.¹¹ Számos egykori és mai példa mutatja, hogy a saját nyelv használatát sok kultúrában az értelemmel kapcsolják össze. Ebben a gondolkörben az eltérő nyelv használata nem is számít értelmes beszédnek; aki nem a saját nyelvet beszéli, az „barbár” vagy „néma”. Más esetekben a gyereket nem tartják teljesen embernek mindaddig, míg nem tanul meg beszélni.¹²

Van még egy tulajdonsága a nyelvi variabilitásnak, amely e téma szempontjából is fontos: a variabilitás egyben a nyelvi változás föltétele is. A nyelvváltozatok folytonos változása szintén adaptív, mert jócskán megnehezíti a „kalandorok” dolgát, akik részesedni akarnak a csoportélet előnyeiből, de maguk semmivel sem akarnak hozzájárulni a csoport boldogulásához.¹³ A folyton változó, variabilis nyelvet „költségesebb” elsajátítani, és folyamatos jelenlétre van ahhoz is szükség, hogy változásait követni lehessen. Ez viszont azt is jelenti, hogy a csoporttól eltérően beszélők megkülönböztetése, kizárása a csoportból valószínűleg ugyanúgy adaptív a csoport szempontjából, mint ahogyan Kurzban és Leary szerint a megbélyegzés általuk elemzett három alaptípusa¹⁴ szintén az.

Az emberi nyelv alapvető sajátosságai – a variabilitás és a változás – tehát nemcsak a lehetőségét hordják magukban annak, hogy a tőlünk eltérően beszélőket megbélyegezzük, hanem ez a viselkedés kifejezetten hasznos is saját csoportunk szempontjából. Úgy tűnik, a nyelvi megbélyegzés föltehetően a nyelvvel magával együtt született.¹⁵ Mint a jól ismert Sibboleth-történet mutatja,¹⁶ az emberek nemcsak viselkedésükben érvényesítették a nyelvi megbélyegzést, hanem

¹⁰ Klára Sándor, „Language Change and Evolution: Linguistic Variation and Change as a Consequence of the Biological Embeddedness of Language”, előadás a 29. *New Ways of Analyzing Variation* konferencián, East Lansing (MI, USA), 2000. október 7.

¹¹ Suzanne Romaine, *Language in Society*, Oxford: Oxford University Press, 1994, 9. o.

¹² Bambi Schieffelin, „Getting It Together: An Ethnographic Approach to the Study of the Development of Communicative Competence”, az Elinor Ochs és Bambi Schieffelin által szerkesztett *Developmental Pragmatics* című kötetben (New York: Academic Press, 1979).

¹³ Klára Sándor, i. m.

¹⁴ Robert Kurzban és Mark Leary, „Stigmatization: the Functions of Social Exclusion”, *Psychological Bulletin*, 127/2, 2001, 187–208. o.

¹⁵ Sándor Klára, „Nyelvi megbélyegzés: a gének vagy a kultúra örökíti?”, előadás az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson („Nyelv és hatalom”), Jyväskylä (Finnország), 2001. augusztus 9.

nagyon régóta tudatában is vannak annak, hogy a nyelv alkalmas a más csoportokhoz tartozók fölismerésére, ha szükséges, kizárására.

Van azonban egy nagyon fontos tulajdonsága a nyelvi megbélyegzés első, hosszú évtizedrekes szakaszának: a csoportok viselkedése kölcsönös ebben az időszakban. Nemcsak a *Sibboleth*-et ejtők mérsárolhatták le a *Szibboleth*-et ejtőket, történhetett volna ez fordítva is. Nemcsak az A csoport gondolta úgy, hogy a B csoport tagjai nem is emberek, hiszen nem tudnak beszélni, ugyanezt gondolták a B csoport tagjai is az A csoportról.

Az egyensúly fölborulása: az írásbeliség kialakulása és elterjedése

A nyelvi megbélyegzés történetének második fejezete, úgy vélem, az írásbeliség kialakulásával kezdődött. Az írásbeliség megjelenése vezetett az elitkultúra kialakulásához, s ez a fejlemény több szempontból is átfirta a nyelv és a kultúra korábbi viszonyát.

A fonetikus írás megjelenése előtt az írás és olvasás mesterségének megtanulása meglehetősen hosszú időt vett igénybe. Csak a kiválasztottaknak adatott meg, hogy írástudóvá váljanak, így ez a képesség nagy tekintélyt jelentett. Amikor megjelentek a vallási előírásokat, tanokat tartalmazó szövegek is, az írott szövegek szakralizálódása magát az írott szöveget is tekintéllyel ruházta föl. Amíg azonban a fonetikus írások nem jelentek meg, az írott szövegek kiolvasásakor használt nyelv értelemszerűen ugyanaz a nyelv volt, amit az olvasó beszélt – hasonlóan ahhoz, ahogyan a kínai írásjeleket ma számos kínai dialektusban ki lehet olvasni. A fonetikus írások viszont, minthogy a betűk hangzásának értelmezésében megkötik az olvasót, létrehozták azt a lehetőséget is, hogy az írott szövegek nyelve és a beszélt nyelv eltávolodjon egymástól.

Ez a folyamat hozta létre azt a helyzetet, hogy a korábbi „beszéd”–„nem beszéd” oppozíció mellé megjelent egy újabb ellentét: a „helyes nyelvhasználat”–„romlott beszéd” szembeállítás. Ebbe az új ellentétpárba az európai típusú kultúrák két fontos összetevője van beépítve. Az egyik az, hogy immár az azonos nyelvet beszélőket osztja két csoportra: a közös nyelvet jól és rosszul tudókra. A másik az, hogy szembeállítja egymással a nyelvet és a beszédet. Az írásbeliség imént említett, több forrásból is táplálkozó tekintélye miatt természetesen az írásban használt nyelvet értelmezték „jó”-nak, a beszélt nyelvet pedig „romlott”-nak.

¹⁶ „És elfoglalták a Gileádbeliek Efraim előtt a Jordán réveit, és lőn, hogy mikor az Efraim közül való menekülők azt mondják vala: Hadd menjek által: azt kérdezték tőlük a gileádbeli férfiak: Efraim-beli vagy-é? És ha az azt mondotta: nem! Akkor azt mondták néki: Mondd: Sibboleth! És ha Szibbolethet mondott, mert nem tudta úgy kimondani, akkor megfogták őt és megölték a Jordán réveinél, és el-esett ott abban az időben az Efraimbeliek közül negyvenkétezer.” (Bír 12,5–6; Károli Gáspár fordítása.)

A filológia fölvirágzása, a szöveghagyományok kialakulása tovább erősítette azt az érzést, hogy a nyelv elromolhat. Az írott szöveg fizikailag megfogható, kézbevehető, látható, értelmezhető, így etalonná válhat. Lehetővé teszi azt is, hogy a nagy elődök írásművészete követendő példaként szolgáljon – ezt az elvet az antikvitás korától kezdve máig ismerjük. Az írott szöveg maradandósága azt sugallja, hogy az írás a nyelv autentikus, más szóval ideális megjelenési formája, a beszéd ennek csak csökevényes árnyékképe.

Ez a gondolkodási hagyomány ma is jelen van a görög hagyományra épülő kultúrákban. Az európai és amerikai kultúra közös mítoszai közé tartozik, hogy az írásban használt szöveget tekintik a nyelv igazi formájának, a beszédet pedig ennek romlott változatának.¹⁷ A platonisztikus nyelvfölfogás nemcsak a köznapi (lai-kus) nyelvészetet jellemzi nagyon markánsan,¹⁸ hanem meghatározta a 20. század nyelvészeti kutatásait is, jelen van Saussure *langue és parole* szembeállításában¹⁹ éppúgy, mint Chomsky ideális beszélőjének és ideális hallgatójának kívánalmában.²⁰ Ezek a nyelvészeti iskolák a beszédet nem tartják figyelemre érdemesnek, következésképpen nem is tudnak róla semmit. Az, hogy a beszédben gyakran megjelenő „töltelékelemek” nem fölösleges, mellékes elemek, hanem a beszéd alapvetően fontos tartozékai, csak a 20. század utolsó évtizedeiben vált nyilvánvalóvá, a diszkurzus- és a társalgáselemzés adataiból. Az ősi, tiszta nyelvhez való ragaszkodás a gyakorlatban is jelen van a „nyelvhelyesség” eszméjében, olykor egészen szélsőséges formában: a görögök csaknem 150 éven át próbálkoztak azzal, hogy egy senki által nem beszélt, de az ógörögre alapuló, mesterséges nyelvváltozatot, a katharévuszt tegyék a modern görög írásbeliség és az iskoláztatás nyelvévé.²¹ Az iskolákban pedig – legalábbis Magyarországon – gyakran azt szeretnék a tanárok, hogy a gyerekek az írott mondatokhoz hasonlóan formált mondatokban beszéljenek.²²

Ma ugyan általánosnak nevezhető az imént említett elképzelés, ahhoz azonban, hogy kultúránk alapvető elemévé váljon, nem volt elég a fonetikus írásbeliség megjelenése. Amíg a fonetikus írásbeliség csak egy nagyon szűk csoport privilégiuma volt, addig a nyelv és a beszéd, illetve a jó és a rossz nyelvhasználat

¹⁷ Lars-Gunnar Andersson és Peter Trudgill, *Bad Language*, Penguin, 1990.

¹⁸ Dennis R. Preston és Nancy A. Niedzielski, *Folk Linguistics*, Berlin-New York: Mouton de Gruyter, 2000, 18–19. o.

¹⁹ Ferdinand de Saussure, *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, Budapest: Corvina, 1997.

²⁰ Noam Chomsky, *Aspects of the Theory of Syntax*, Cambridge, MA: MIT Press, 1965.

²¹ Maria Sifianou, „Language Cultivation in Greece?”, a Sándor Klára által szerkesztett *Issues on Language Cultivation* című kötet (Szeged: JGYF Kiadó, 2000) 11–34. oldalain.

²² Pap Mária, „Összefüggő beszéd az alsó tagozat első osztályában”, a Radics Katalin és László János által szerkesztett *Dialógus és interakció* című kötet (Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1980) 67–80. oldalain.

szembeállítás nem érintette az emberek többségét, és nem érintette a beszélt változatokat sem. A gondolat széles körű elterjedéséhez az írásbeliség terjedésére, és ezzel szorosan összekapcsolódva az iskoláztatás általánossá válására volt szükség.

Az írásbeliség hatalmának megerősödését, és ezzel a nyelvi helyzet aszimmetriájának növekedését a nyomtatás terjedése jelentette. A nyomdák érthető gyakorlati igénye volt a helyesírás kodifikálása. A már korábban kialakult szemlélet miatt azonban a helyesírás szabályait egyben a beszéd szabályaiként kezdték értelmezni. A 17. században a magyar nyomdászok általános gyakorlata volt például, hogy az általuk kiadott szövegeket nemcsak helyesírási szempontból egységesítették, hanem át is írták – természetesen saját dialektusuknak megfelelően, hiszen számukra az volt a helyes.²³ Ugyanezt az ősi elvet – „az a jó beszéd, ahogy én beszélek” – követte az európai nyelvek sztenderd változatainak kialakulása. Ezek úgy jöttek létre, hogy a valamilyen meghatározó szempontból nagy tekintéllyel – ez lehetett politikai, gazdasági vagy kulturális hatalom – rendelkező csoport dialektusát emelték az adott nyelv „helyes” változatává, s ezzel az írásbeliség nyelvváltozatává.²⁴ A nyelvi megbélyegzés gyakorlatának aszimmetrikus mivolta a sztenderd változatok kialakulásával vált végletessé. Ekkortól kezdve nemcsak az írott, hanem a beszélt nyelvet illetően is megjelent a „jó” és a „rossz” szembeállítása: már nemcsak az írott nyelvhez képest volt romlott a beszélt nyelv, hanem a társadalmilag hatalmon lévő csoportok szintén beszélt nyelvhasználatához képest is.

Ezt a helyzetet tette véglegessé az iskoláztatás általánossá válása, ahol a társadalom egyre szélesebb rétegeivel tanították meg, hogy a beszéd mindenképpen silány az íráshoz képest, és hogy kerüljük a beszédben a beszédre jellemző formákat; de ha már beszélünk, akkor annak egyetlen helyes formája létezik, az uralmon lévő társadalmi csoport nyelvhasználata. Az iskoláztatás terjedése ördögi körbe zárta azokat, akik szerettek volna társadalmilag följebb lépni. Az iskola az elit nyelvhasználatát követelte és a legtöbb európai országban követeli ma is a diákoktól, így azok, akik otthon ezt a változatot sajátították el, már az iskolába lépés pillanatában előnyben vannak azokhoz képest, akiknek nemcsak a tananyagot, hanem a tananyagot közvetítő nyelvváltozatot is meg kell tanulniuk.²⁵ Ez az előny a tapasztalatok szerint egyre inkább növekszik az oktatási folyamat során, így az elit újratermeli önmagát. A megbélyegző gyakorlat stabil és rejtett kulturális beágyazottsága miatt a tanárok és a laikusok hajlamosak arra is, hogy

²³ Bárczi Géza, *A magyar nyelv életrajza*, Budapest: Gondolat, 1963, 210. o.

²⁴ James és Lesley Milroy, *Authority in Language*, London–New York: Routledge, 1991 (2., javított kiadás).

²⁵ Peter Trudgill, *Accent, Dialect and the School*, London: Edward Arnold, 1975.

a nemsztenderd változatok használatát nem egyszerűen a csoport-hovatartozás szimbolikus jeleként, hanem a szellemi hiányosságok indexikus jeleként kezeljék.²⁶ Ennek a gyakorlatnak elhíresült formáit a közelmúltból a fekete angolt beszélő gyerekek szellemi fogyatékosnak minősítéséből ismerhetjük.²⁷

A nyelv eredeti társas funkcióinak továbbélése: a rejtett presztízs

Az európai kultúrákban a nyelv, az írásbeliség kialakulásának következményeképpen, egyre távolabb került tehát azoktól a funkcióktól, amelyek a nyelv kialakulásakor adaptívak voltak. Ma a nyelvhasználat a csoportkohézió növelése helyett bomlasztja a csoportokat azzal, hogy összetartozásuk egyik jelzője, a saját nyelv használata szégyenérzetet kelt bennük. A nyelvi arisztokratizmus, mely egyetlen változatot kényszerítene mindenre, figyelmen kívül hagyja, hogy a társadalmi identitásnál biológiailag fontosabb számunkra a közvetlen közösségünkhöz tartozás. Így nemcsak visszatükrözi, hanem segít is fenntartani azt az állapotot, amely a modern ipusztársadalmakra jellemző: hogy a társadalom nem kisebb közösségek szövetsége, hanem egyének összessége.²⁸ Ez a helyzet viszont meglehetősen kényelmetlen az ember számára, mert biológiája szerint a társadalomnál jóval kisebb, 150–200 fős közösségekben érzi jól magát, ott is úgy, ha ennél kisebb csoportokhoz tartozik elsődlegesen.²⁹

De szerencsére a nyelv csoportkohéziót erősítő szerepe is fennmaradt, csak talán kevésbé figyelünk rá. A sztenderd változatok hatalma soha nem tudott teljessé válni: a szociolingvisták azt figyelték meg, hogy az emberek annak ellenére is ragaszkodnak saját nyelvhasználatukhoz, hogy azt másokkal együtt ők maguk is helytelennek ítélik. A saját nyelvváltozatok e presztízsét a sztenderd változat nyílt tekintélyével szemben rejtett presztízsnek nevezték el, és arra voltak kíváncsiak, milyen tényezők tartják fönt ezt a rejtett presztízst a nyílt társadalmi megbélyegzéssel szemben is.³⁰

A rejtett presztízs a legnyilvánvalóbban a nagyvárosokban és a kis falvakban jelenik meg. Az utóbbira egyszerű magyarázatot találni: a kisebb, elszigetelt közösség saját hagyományait tekinti irányadónak, a helyi hagyományok tisztele-

²⁶ Sándor Klára, „'A nyílt társadalmi diszkrimináció utolsó bástyája': az emberek nyelvhasználatát”, *Replika*, 2001. november, 241–259. o.

²⁷ Erről a mítoszról összefoglalóan (és a legfontosabb irodalommal) ld. Walt Wolfram, „Black Children are Verbally Deprived”, a Laurie Bauer és Peter Trudgill által szerkesztett *Language Myths* című kötetben, Penguin, 1998, 103–112. o.

²⁸ Csányi Vilmos, *Az emberi természet*, Budapest: Vince, 1999.

²⁹ Robin Dunbar, i. m.

³⁰ Peter Trudgill, *Sociolinguistics*, Penguin, 1995 (3., módosított kiadás); Lesley Milroy, *Language and Social Networks*, Oxford: Blackwell, 1980.

te fontosabb, mint a társadalom külső értékrendje.³¹ A nagyvárosok esetében sem nehéz azonban megmagyarázni, miért fontos itt kiemelkedően a nemsztenderd nyelvhasználat rejtett presztízse. A hagyományos elsődleges közösségek itt robbantak szét először, de ezzel együtt megjelentek az elsődleges közösségek pótlékai: a bandák, galerik, munkásnegyedek, az amerikai nagyvárosokban a „szomszédság” összetartó közösségei. A bandák, galerik sajátos csoportnyelve, szlengje a csoporttagok számára annyira fontos, hogy fölülírja a tekintélyviszonyokat, és nyílt presztízsként működik – nem véletlen, hogy a csoporton kívülieket a fekete angol szlengben „sántá”-nak, „béná”-nak nevezik.³²

Más esetekben a saját nyelvváltozat rejtett tekintélye a sztenderd nyílt tekintélye mellett működik. James és Lesley Milroy Belfastban végzett kutatásaiból tudjuk, hogy minél erősebb egy közösség társas kapcsolathálózata, annál jellemzőbb rájuk a helyi nemsztenderd nyelvváltozat használata.³³ E közösségek társadalmilag és földrajzilag mobil tagjainak nyelvhasználata viszont a közösségen kívül a sztenderd felé mozdul el. Lesley Milroy szerint azonban a modern városi társadalomban a népesség többségének nincs módja arra, hogy szoros társas kapcsolathálózatokban éljen.³⁴ Ez nagyobb egyéni nyelvhasználati variabilitáshoz vezet, ami viszont sokszor a nyelvi bizonytalanság növekedését is jelzi. A modern ipari társadalom tehát nemcsak társas, pszichológiai és biológiai, hanem nyelvi szempontból sem kellemes környezete az embernek.

Az új kommunikációs technika – előre a múltba?

A remények szerint a mobil, hálózott információs társadalom új kommunikációs technológiái javíthatnak a 20. század végének áldatlan állapotain. A hálózottságra vonatkozó empirikus adatok azt mutatják, hogy az emberek az internetet nemcsak új kapcsolatok létesítésére és felületes ismeretségek fenntartására használják, sőt az online kapcsolatok gyakoribbak azokkal, akik közelebb élnek, mint azokkal, akik távol. Torontóban, Los Angelesben és Michiganben végzett fölmérések szerint az internet a hagyományos közösségi kapcsolatokat megerősíti, és nem helyettesíti, hanem kiegészíti a megszokott kommunikációs csatornákat.³⁵ A modern városi környezetben élő emberek, akiknek nélkülözniük kellett a

³¹ Erre ír le egy példát Páll-Gecse Éva, „Kisebbségi sorban a tájnyelv megtartó erő”, a Csernicskó István és Váradi Tamás által szerkesztett *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat* című kötetben, Budapest: Tinta Kiadványszerkesztő és Könyvkiadó Bt., 1996, 75–77. o.

³² Peter Trudgill, *Introducing Language and Society*, Penguin, 1992.

³³ Lesley Milroy, i. m.

³⁴ Uo.

³⁵ Berry Wellman, „Computer Networks as Social Networks”, *Science*, 293, 2001, 2031–2034. o.

szoros társas kapcsolathálózatok biztonságát, a földrajzi kötöttségektől mentesen újra kiépíthetik elsődleges közösségeiket.

Hasonlóan szép reményeink lehetnek a nyelv hagyományos funkcióinak meg erősödését illetően is. A sztenderd és a nemsztenderd változatok status quo-ja a közeljövőben valószínűleg föl fog borulni, s a nemsztenderd változatok várhatóan sokat visszanyernek jogaikból. Ezt a hipotézist két körülmény valószínűsíti. Az egyik az, hogy az aszimmetriát létrehozó tényező, a hagyományosan értelmezett írásbeliség ereje csökkenni látszik. A másik az, hogy a közösségi identitás erősödése minden valószínűség szerint a saját, a közösségre jellemző nyelvváltozatok erősödését hozza.

Az írásbeliség tekintélye több okból is csökkenőben van. Az egyik ok az, hogy a hálózottságnak köszönhetően az írásba, nyomtatásba, sokszorosításba és terjesztésbe ma sokkal kevesebb energiát kell fektetni, mint akár tíz évvel ezelőtt. A számítógéppel írt szöveg átformálható és javítható; ahhoz, hogy egy új ismeret elérhetővé váljon, nem kell hónapokat vagy éveket várni, míg egy könyv vagy egy folyóirat megjelenik. Ha félreértik az e-mailben írottakat, azonnal orvosolhatjuk a hibát, nem kell napokig várni, míg a félreértésre fény derül.

A másik ok az, hogy az új információs technológiákon keresztül megjelenő írott kapcsolattartó szövegek valójában nem az írásbeliség, hanem a szóbeliség birodalmába tartoznak. Az e-mail, az SMS, különösképpen pedig a fórumok, a chat és az online üzenetek szövegei beszélt szövegek, írott formában. Ez a tényező jelentősen csökkenti azoknak a nyelvhasználati tartományoknak a számát, amelyek az írásbeliséghez tartoznak. A mobilitás mindkét tekintetben fölerősíti a hálózottság hatását: a hálózottság és a mobiltechnológia mind a földrajzi, mind az időbeli kötöttségektől megszabadít.

A közösségi identitás erősödését szintén több tényező támogatja. Mindenekelőtt ilyen az a belső erő, amely a rejtett presztízszt létrehozta, és a megbélyegzett változatokat életben tartotta. A közösség identitását szimbolizáló nyelvváltozatra az embereknek a 20. és a 21. században is szükségük van, még akkor is, ha a Belfastból ismert Ballymacarrettnél³⁶ sokkal lazább, nyitottabb kapcsolathálózatokban élnek. Ezt az a vizsgálat bizonyítja, amelyet Paul Kerswill, Jenny Chesire és Ann Williams folytatott Milton Keynesben. Milton Keynes egy 1967-ben alapított angol város, ahová különböző dialektális hátterű emberek települtek. Gyerekeiknek az iskolában tanult sztenderd ugyan közös nyelvváltozatként szolgálhatott volna, a gyerekek azonban ennek használata helyett gyorsan kialakítottak egy saját, városukra jellemző nyelvváltozatot.³⁷

³⁶ Lesley Milroy, i. m.

³⁷ Paul Kerswill és Ann Williams, „Creating a New Town Koine: Children and Language Change in Milton Keynes”, *Language in Society*, 21, 2000, 1–26. o.

Ezt az egyébként is meglévő közösségi igényt a modern technika segítségével városi környezetben sokkal hatékonyabban elégíthetjük ki, mint korábban. A tér-
től és időtől független kapcsolatteremtési lehetőség módot ad arra, hogy a „fon-
tos”-nak nevezett ügyeken kívül a valóban fontos ügyekről, azaz a hétköznapi élet
legapróbb eseményeiről és hangulatainkról is azonnal tájékoztassuk közössége-
ink tagjait, s ezzel életünk részesévé tegyük őket. Úgy, mintha még mindig kis
csoportokban élnénk, ahol ritkán tévesztjük szem elől egymást, és mindig tud-
juk, mi történik a másikkal, mit érez, min töri a fejét, kivel milyen viszonyban van
éppen stb. Egy nemrégiben készített fölmérés szerint a beszélgetések tartalmát
illetően a mobiltelefonos beszélgetésekben máris normálisan viselkedünk: a té-
mák mintegy kétharmada ugyanúgy az, hogy ki kivel mit csinált (egyszóval „plety-
ká”), mint a személyes beszélgetésekben.³⁸

Vélhetően nemsokára követi ezt a viselkedést a nyelvhasználat formája is.
Egyrészt mert személyes tartalmat nehéz személytelen formában közölni; a be-
szélgetések közben tehát valószínűleg egyre inkább közeledni fogunk saját kö-
zösségünk nyelvváltozatához is, bármilyen fizikai közegben vagyunk éppen. (A vo-
nalas telefonnal való beszélgetéseinkből jól ismerjük ezt a jelenséget.) Minél
többet halljuk saját nyelvváltozatunkat, annál természetesebbnek is érezzük a
használatát, s minél többet hallunk a sajátunktól eltérő, nemsztenderd változa-
tokat, annál kevésbé tartjuk őket idegennek. Ez azt eredményezheti, hogy nem-
csak nyelvi bizonytalanságunk csökken, hanem megbélyegző hajlamunkon is
könnyebben uralkodunk.

Másképp a 21. század jelenségei, a globalizáció, a hálózottság, az állandó el-
érhetőség, a mobil információszerezés lehetősége, egyaránt a decentralizációs
tendenciákat erősítik, és a kisebb, akár földrajzi, akár más alapon szerveződő kö-
zösségeket támogatják. Ez jelentősen megtépezhatja a centralizációval szimbio-
zisban élő sztenderd tekintélyét, és megerősítheti a közösségi identitást szimbo-
lizáló nyelvváltozatok presztízsét. A rejtett presztízs várhatóan egyre kevésbé
lesz rejtett.

A már nem is annyira ködös jövő tehát azzal kecsegtet, hogy a több évszázá-
don át tartó féloldalas presztízsviszonyok, melyeket az írásbeliség és az elitisko-
láztatás hozott létre, helyreálljanak, és a nyelv eredeti funkcióinak teljességében
tudjon újra működni – valahogy úgy, ahogyan a már nem is annyira ködbe vesző
múltban történt.

³⁸ Kate Fox, „Evolution, Alienation and Gossip: The Role of Mobile Telecommunications in the 21st Century”, ld. a <http://www.sirc.org/publik/gossip.shtml> weboldalon.

A számítástechnikai forradalom

A számítógép rövid történetét három részre bonthatjuk: a számítógépes szerkezet mint számológép és a számítást segítő automata (az interaktív módon használható komputer-munkaállomás mint a gondolkodás eszköze), a mindenütt jelen levő digitális média, azaz számítógépes hálózatok és a nagy digitális tárolók.¹

Az automatikus számítás praktikus kiindulópontja az ismételt számítás tömege. Konrad Zuse lenyűgözte az egyforma műveletek hatalmas száma, amelyek szükségesek a mérnöki tudományok statisztikai számításaihoz. Bár az alapszámítások igen egyszerűek voltak, azokat változó adatokkal bizonyos erősen sematizált módon meg kellett ismételni. Az önmagát „lustának” minősítő Zuse a némi mechanikával felszerelt asztali számológépet, kalkulátort a probléma tökéletes megoldásának tekintette.² 1936-tól kezdve egy sor számolóautomatát (*Ziffernrechenautomaten*) konstruált, amelyek a számítást meg tudják ismételni és automatikusan el tudják dönteni, hogy a kalkuláció melyik ágát kell folytatni a már elvégzett számítások eredményeként. Még végtelen kalkulációs hurkokat is szerkesztett enyvezett szalagok segítségével, amelyeket kontroll-kóddal átlukasztott, használt, 35 mm-es filmekből készített. Ugyanakkor Alan M. Turing olyan „papírmáquina” elméletét alkotta meg, amely képes volt minden olyan elképzelhető számítást végrehajtani, amelyet papírral-ceruzával el lehetett végezni egy bizonyos határozott számú jel segítségével.³ Természetesen a valóban gyors számítást a Howard Aiken, illetve Prespert Ecker és John Mauchly által használt elektronikus kapcsolók tették lehetővé. Az ilyen elektronikus készülékeknek az IBM és az amerikai kormány segítségével történt kifejlesztése alapozta meg a kereskedelmi, katonai és tudományos számítógépesítés egész iparágát. Neumann

¹ Részletesebben leírtam ezt „Automat-Werkzeug-Medium” c. cikkemben, ld. *Informatik-Spektrum*, 18, 1, 1995, 31–38. o.

² Konrad Zuse, *Der Computer – mein Lebenswerk*, Berlin: Springer, 1984.

³ Az ún. „Church-Turing-tétel” ma is általánosan elfogadott.

János alapvető dolgozata, az „EDVAC-ról szóló jelentés első vázlata” teremtette meg a számítógéautomata látványos növekedését.⁴

A hatvanas évek elején a mikroelektronikai technológia tette lehetővé a kisebb és olcsóbb számítógépezet előállítását. A PDP-1 és annak egészen a PDP-11-ig futó összes utóda, amelyek az óvatos *Peripheral Digital Processor* elnevezés rövidítéséből nyerték nevüket és nem tévesztendőek össze a sokszorosan drágább IBM komputerekkel, a számítógépes készülékek új generációját testesítették meg. A valódi áttörés 1972-ben történt, az első mikroprocesszorok (Intel 4004) és az 1KB-s chiphez hasonló félvezető memória feltalálásával. Ez lett a forrása az intelligens munkaállomásnak és a személyi számítógépnek, amely ezeket a berendezéseket mindennapos tapasztalattá tette. Természetesen nem a hardver tette a számítógépet praktikus irodai segédeszközzé, hanem az okos szoftver feltalálása, mint például a szövegszerkesztő, az egyszerű adatszoftver és a VisiCalc-féle munkalapok, amelyek a PC-t – Steve Jobs szavaival – eszközzé és „az ész kerekeivé” avatták.

Az 1982-ben bevezetett digitális audio-CD volt az első olcsó, nagy digitális tárolóeszköz (amely alapvetően ma is őrzi a kezdeti, 650 MB méretűnek definiált befogadóképességét). Ez megnyitotta a számítógépek alkalmazását a digitális médiaberendezések általános használata felé. Raszterkijelzők, olcsóbb memória, gyorsabb processzor és a számítógépes hálózat kialakulása a komputer olyan digitális médiává történő átalakulásával kecsegtetett, amely integrálja a meglévő médiaformátumokat, az audiofelvételt, a grafikát, a fotót vagy a videót egyetlen digitális tárolóeszközön, és megnyitotta ezeket a multimédia-gépeket a digitális adatkommunikáció számára a már szélesben elterjedt telefonhálózat segítségével.

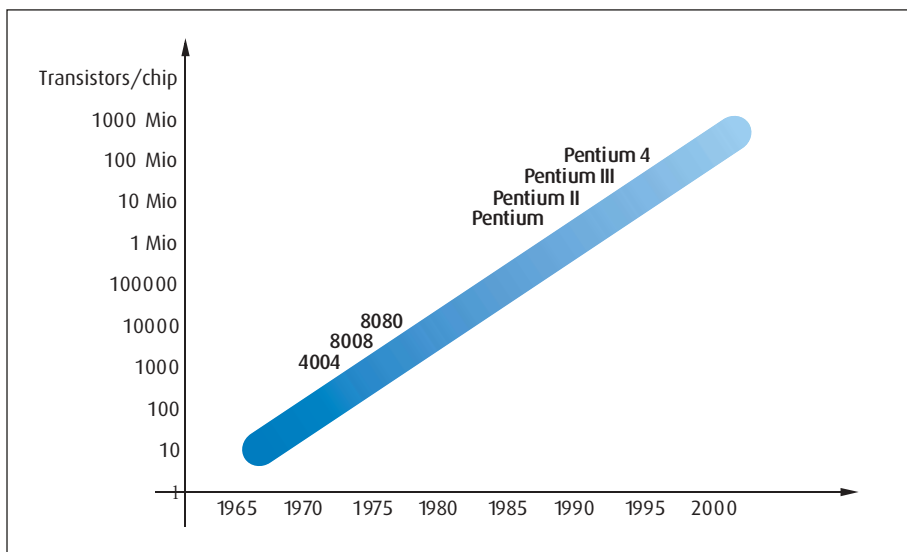
Digitális alapvetés

A számok, a bináris kódok és bináris számok a jelzett folyamatok építőanyagai. A számok egyesítik a tárolást és a feldolgozást egy közös digitális adatnyelv kialakításával.

A bináris kódolás közös alapja egy közös digitális tárolót definiál a számok, a képek és a hangok szemantikailag összemérhetetlen médiájához. A digitális tárolás fejlődése fényesen tanúsítja a digitális technológia hatalmas potenciálját az elmúlt évtizedben.

⁴ Neumann nem annyira a feltalálója a róla elnevezett „von Neumann elveknek”, amelyek külön-külön valamennyi kortárs számítógépkonstruktórt foglalkoztatták, hanem a zseniális kompilátor, aki megmutatta a kiegyensúlyozott, járható utat. Vö. John von Neumann, „First Draft of a Report on the EDVAC”, Moore School of Electrical Engineering, University of Pennsylvania, 1945. június 30. Újra-nyomtatva: B. Randell (szerk.), *The Origins of Digital Computers*, Berlin: Springer, 1973.

Pontosán ötven évvel ezelőtt adták be a legelső IBM adatszalag-szabadalmat (US Patent 3.057.568 – 1952. október 9.) A tizenkét-coll átmérőjű szalag 1,4 MB-ot tudott felvenni és tárolni. A DAT-kazetták ma 1TB kapacitást érnek el. Az eltávolítható tárolóeszköz milliószoros sokszorozódása húszeres nagyságrendű bináris növekedést jelent: a szalagkapacitás minden harminc hónapban megduplázódott. A diszk-kapacitás az elmúlt húsz év során még gyorsabban nőtt, kb. másfél évenként duplázódik meg, s a folyamat egyre gyorsul.

Intel-processzorok igazolják Moore 1965-ös törvényét

Ugyanez a növekedési ráta tapasztalható a mikrochip esetében: Gordon Moore 1965-ben azt jósolta, hogy a chipenkénti kapcsolófunkció száma másfél évenként megduplázódik „még legalább a következő tíz évre”.⁵ Moore törvénye csaknem negyven éve van érvényben, és még legalább tíz évig érvényben is fog maradni.

Amíg a digitális tárolás minden médiaformátum közös alapja, a szövegtől a számokon át a képekig, videóig és hangokig – szaglási, ízlelési és taktilis adatok hamarosan várhatók –, a valóban új hatás a digitális média esetében az adatok programozott feldolgozása. A processzor az általánosan elterjedt vélemény szerint a számítástechnika magja, mivel az adatok komplex átalakítása új gondolatokhoz és automatizált alkalmazásokhoz vezet.

⁵ Gordon E. Moore, „Cramming More Components onto Integrated Circuits”, *Electronics*, 1965. április 19.

A digitalizáció harmadik eleme a komputeres és telefonhálózatok technikai konvergenciájából származik. Ez az analóg jelek digitális kódolásával kerül megvalósításra. A telefonhálózatot és rokon társait nemcsak a komputerben futó huzal- és kapcsolórendszer alakítja át – az első digitális kapcsoló az AT&T No.1 ESS relé volt a hatvanas évek közepén –, hanem még inkább a médiaadatok egységesítése azonos jellegű digitális adatokká. A hálózatosodás radikálisan megváltoztatja a számítástechnikai világot, de a digitalizáció a hálózatos világot még ennél is radikálisabb változásra készíti.

A digitalizált adatok és programozott eljárások felé történő markáns irányvétel ellenére a szintaktikus struktúrák digitális adatokká való egységesítése nem jelenti ezen adatok egységes szemantikai vagy pragmatikai használatát. Az alkalmazások még eredeti mezőjükben maradnak, a képek képek maradnak, a szöveg szöveg marad, a rögzített vagy átvitt hang ugyancsak hang marad, a számok is számok maradnak annak ellenére, hogy ugyanazzal a szerkezettel, vagyis a számítógéppel tárolhatók, feldolgozhatók és mozgathatók.

Beágyazott rendszerek: eltűnő, de mindenütt jelen levő számítástechnika

Az összes mikroprocesszoros chip több mint 90%-át még csak nem is hívják processzornak: ezek mikrokontrollerek, a beágyazott digitális rendszerek technikai alapjai, ahogy a gépekben, autókban, vagy bármely kellően bonyolult háztartási készülékben találhatók. Ezeket a kontrollereket 8-bites vagy 16-bites gépek formájában szállítják, de vannak 32-bites processzorok, mint a Motorola 32H, sőt már 64-bites gépekről is szó van.

A mikroelektronikai gép már megjelenik a specializált számítógépes masinákban. Az általános célú számítógépek, ahogy a *mainframe* IBM gépeket egykor hívták, nagy tömegű, csaknem láthatatlan, de mindenütt fellelhető számítógépes segédeszközzé váltak, amelyek más technikai folyamatokat segítenek elő. Bár a PC ma még nem közvetlenül veszélyeztetett faj, a totálisan elérhető számítástechnikai képességnek mindössze kis töredékét birtokolja. A számítástechnika alkalmazásokba szívódik föl ugyanúgy, ahogyan az a kódolási eljárásokkal korábban történt. És ahogy szinte senki sem gondol a hibajavító kódok csodájára, amelyek lehetővé teszik a DVD-t és életben tartják a hálózatot, a komputerprogramok már a mai és a várható technológiák kötőanyagai. A számítástechnika már olyan mindennapos árucikk, mint a vízvezeték, az elektromos energia vagy a globális telefonhálózat. A szoftvert meg kell tervezni és használni is kell, ám a legtöbb használó számára már ma is rejtve marad – észre sem veszik, hogy használják.

A mikroprocesszoros forradalom, amely 1972-ben kezdődött az Intel 4004-gyel, még nem érte el potenciálja csúcsát, azaz a bármely előrelátható szolgál-

tatásra való, specializált programokkal felszerelt, láthatatlan számító- és tároló-berendezések legszélesebb elterjedését.

Internet-hálózatosodás

A kommunikációs hálózatok már megtapasztalták a digitális forradalmat. E forradalom jellemzői a kommunikációs műholdak, az üvegszál-kábelek, valamint az adatok digitalizálása. Az AT&T fent említett elektronikus kapcsolórendszerétől (ESS) kezdődően a digitális berendezések nemcsak az átvitelt, hanem a kapcsolást is fejlesztették, de a kapcsolat később digitális vagy numerikus lett az első automatikus tárcsázóktól kezdődően.

Megjegyzendő, hogy a legtöbb kommunikációs tervezés a hangkommunikációt tekintette primér alkalmazásnak. Ez az elmúlt évtizedben radikálisan megváltozott a digitális adatok – internetes alkalmazások – javára. A modern kommunikációs hálózatok ezt az irányzatot tükrözik. De még az internet-alkalmazások sem tekinthetők a kommunikáció kizárólagos fajtájának. Az e-maillal kezdődött, egy olyan szolgáltatással, amely könnyen elrejtőzhet a telefonbeszélgetések özönében. A helyzet azonban hamarosan megváltozott a Mosaic, az első platform-független grafikus web-böngésző megjelenésével, amelynek helyébe hamarosan a Netscape lépett, majd megjelent a Microsoft Internet Explorerje. A kezdetben nem is olyan világszéles World Wide Web néhány éven belül az adatkommunikáció uralkodó formájává vált, túlszárnyalva még a hagyományos hangforgalmat is. A web-tartalom és a kommunikációs hálózati design szétsugárzóivá vált digitális hálózatok ezt a változást tükrözik. Ám egy évtizeden belül a helyzet ismét megváltozott és az azonos szinteken csatlakozó (*peer-to-peer*) forgalom, a médiaformátumok, a programok, képek, audiodallamok és filmek egyéni cseréje határozza meg az internet tényleges használatát. Ez természetesen a multimédia PC-k, a televíziós kábelén keresztülli erőteljesebb internetcsatlakozás, sáv szélesség és a DSL-technológia révén elért telefonhálózat jobb használatának közvetlen eredménye.

Mobilitás: drótnélküli hálózatok és mobil adatkommunikáció

A kábel mint elosztási eszköz előnye a rádióval szemben, hogy a kábel sáv szélessége egy második kábel révén megduplázható, míg bármely frekvenciaspektrum természeténél fogva limitált. Mégis, a rádiófrekvenciák használata a mobilitás szabadságát hordozza, s a rádióátvitel távolságának és a tényleges elérhető spektrumnak az ügyes használata a drótnélküli kommunikációt az intranet és az internet alternatívájává teszi.

A helyi frekvenciaelérést két adatprotokoll fejlődése segítette elő: az IEEE 811-

es protokoll-család és az ún. Bluetooth-protokoll. Mindkettő lehetővé teszi a drót nélküli hálózatosítást; a 811-es az internethez való csatlakozásra szolgál, a Bluetooth pedig a maximum tíz méter távolságon belüli kapcsolatépítésre, a viszonylag alacsony elérésű nyomtatókhoz, PDA-khoz és más perifériális eszközökhöz.

A telefonszolgáltatók próbálják megnyitni a mobiltelefonokat az internet felé, beleértve a tényleges multimédiás tartalmat. E víziók sokkal nagyobb sáv szélességet igényelnek, mint ami ma rendelkezésre áll. Ehhez járul még a totális technológiai váltás a vonalkapcsolásról a csomagkapcsolásra. A GPRS-t (*General Packet Radio Service*) és az UMTS-t (*Universal Mobile Telecommunications System*) a mobiltelefonok internet-nódokhoz való kapcsolódására szánják. Ilyen kísérlet már sikerrel járt Japánban az NTT Docomo iMode technológiával. E tapasztalat európai utánzása azt feltételezi, hogy az internethasználat helyzete mindkét régióban hasonló. Ez azonban erősen kérdéses. Az egyéni komputerhasználat európai elterjedése mind a japán, mind az amerikai helyzettől eltér. Az iMode telefon nem azért lép talán a komputer helyébe, mert jobban használható, hanem a komputerelérés hiánya miatt. Hasonló folyamat észlelhető a specializált komputeres játékok hardverjével, s ez hasonlít a hifi-berendezések egykori gyors elterjedésére Japánban, amelyek állítólag a hetvenes években a családi autót pótolták. Ez nem jelenti azt, hogy az iMode, a GPRS és az UMTS kudarcra van ítélve, de totális sikerük nem is garantálható a speciális japán körülményektől távol.

A digitalizáció erőteljes trendjét és a multimédiás komputeralkalmazások sokféleségét látva sokkal valószínűbb, hogy a kis számítógépek, a személyi digitális asszisztentstől (PDA) a mini-notebookig, integrálni fogják a telefon-funkcionalitást – számos funkcionalitásuk egyikeként. Az IP-t kihasználó hang (*Voice over IP*), a ma már rendelkezésre álló technológia esélyes arra, hogy integrálja a telefon-funkcionalitást a számítógépbe, a mobilszámítógépet is beleértve, bár ez még a holnap feladata. Bár a jelek az általános célú PC helyett a diversifikált, specializált komputeres berendezések irányába mutatnak, aligha várható, hogy a mobiltelefon lesz ezek modellje. Valószínűbbnek tűnik, hogy a PDA-hoz hasonló, az alkalmas funkcionalitások kombinálását kínáló eszköz szolgál mintaként.

Beszéd kontra szöveg a kommunikációs hálózatokban

A modern korszak ismertetőjegye a nyomda és a puskapor. Hegelnek e megjegyzését követve logikusnak vehetjük, hogy a távíró forradalma az írás forradalma volt, amely Claude Chappe optikai telegráfjától Samuel Breese Morse elektromos távírójáig nyúlik, megteremtve az első globális telekommunikációs infrastruktúrát. A szöveg mint a gondolatok szilárd és reflektált folyama, mint fenntartható dokumentum, birodalmi kontrollt jelképezett. Az írott és elektronizált szó birodalma néhány év alatt leomlott annak a találmánynak a nyomán, amelyet a

távíró legfontosabb fejlesztésének képzeltek: ez volt Graham Bell találmánya.⁶

Bell korszakalkotó 1876-os invenciója Edison nagyszerű találmányával, a hangrögzítéssel és -tárolással párosult 1877-ben.⁷ A hang és a beszéd hirtelen kihívást kezdett jelenteni az írott szó számára. Mindkét találmány, amelyek nem voltak előzmény nélküliek, különösen sikeres volt. Ténylegesen kiegészítették és pótolták az írott nyelv releváns szempontjait. Ahogy Bell 1876-ban megjegyzi: „Minden ember házát, irodáját, gyárát össze lehet kötni egy központi állomással, s ezáltal közvetlen kapcsolatba kerül szomszédjaival.”⁸ Edison pedig, aki tisztában volt találmánya jelentőségével, így fogalmaz: „A beszéd mint olyan halhatatlanná vált.” A *North American Review* 1878. júniusi számának adott interjújában Edison megfogalmazza találmányának első feladatát: levélírás és diktálás minden fajtája a gyorsító segítségével nélkül. Bár Edison tévedett, Bell találmánya aláasta a levélírás művészetét éppúgy, ahogy az újságolvasás és a művelt közvélemény társult eszméi hanyatlani kezdtek a rádiós és televíziós adások nyomán. Még a kisebb és személyesebb készülékek, mint a diktafon, a kazettás magnó, a videókamera és a mobiltelefon is olyan kommunikációs környezethez vezetnek, ahol az írott nyelv háttérbe szorul a hangok és képek közvetlen benyomása árnyékában.

Úgy tűnt, hogy a számítógép megakasztja ezt a folyamatot, mivel a szöveg és a képlet, illetve e kettő programnak nevezett kombinációja uralja. A programok valóban szövegek, de a masinák technikai képessége nyilvánvalóvá válik a hang és más multimédiás műtárgy használatával. A digitalizált hang a multimédiás adatcsalád legitim tagja lett. Valamikor sok hangrögzítő készülék volt, a mozgó részek írták le az időfolyamatot. De Edison viaszhengereit, Erwin Berliner lemezeit, Valdemar Poulsen acéldróttjait, a magnetofontekercseket, a Philips-kazettákat ki kell cserélni egy egyszerű eszközre, a digitális hangrögzítőre, amely lényegében egy mikrofonból és egy memóriachipből áll. Nincs többé mozgó alkatrész – csak a félvezetők meg a tárolt számok. Az idő a számok hatványa lesz, amelyet a kvarc-kristály generál.

Az internet ugyanakkor a trend megfordulását is tanúsította, a személyes írás visszatértét. Az e-mail, az IRC (*Internet Relay Chat*), illetve az internetes üzenetküldő rendszerek az írott kommunikáció erejét bizonyítják. Bár a számítógép do-

⁶ A. G. Bell, 174,465. sz. U.S. szabadalom, kiadva 1876. márc. 7-én (bejelentve február 14-én): „Improvement in Telegraphy”. A szabadalom tárgya: „the method of, and apparatus for, transmitting vocal or other sounds telegraphically by causing electrical undulations, similar in form to the vibrations of the air accompanying the said vocal or other sounds.”

⁷ Th. A. Edison, 200,521. sz. U.S. szabadalom, bejelentve 1877. december 24-én, kiadva 1878. február 19-én: „Improvement in Phonograph or speaking machines”. A találmány célja: „The object of this invention is to record in permanent characters the human voice and other sounds, from which characters such sounds may be reproduced and rendered audible in future times.”

⁸ James Mackay, *Alexander Graham Bell: A Life*, New York: John Wiley & Sons, 1997.

mináns típusa az e-mailt technikai szempontból – a billentyűzet és a monitor adottságai révén – befolyásolja, az e-mailt nemrégiben egy másik típusú, írott elektronikus kommunikáció egészítette ki a mobiltelefonia területén, ahol a hang-input és -output könnyebb a gépelésnél. A „szövegelés”, vagy pontosabban az SMS-szolgáltatás hatalmas pénzforrás a német telefonszolgáltatók számára. Bár az SMS gyenge utánpótlás az egyszerű e-mailnek és nem hasonlítható a gazdagított, mellékletekkel felvértezett e-mail rugalmasságához, mégis megtalálja a maga sajátos használói csoportjait, mivel használata egyetlen, ám igen fontos pontban kényelmes: „csaknem mindenütt használható”.

Digitális interfészek: hang-input vagy gépelés?

Az első komputereket lyukkártyákkal vagy lyukszalaggal irányították. A teletype összekapcsolása input/output készülékekké a számtörőket „irodalmi gépezetekké” alakította át (Ted Nelson⁹). De a hang mint input és output médium nemcsak álom. A gépelt input és output technikai alternatívája lett a nyolcvanas évek közepétől, azonban még ma is kevés gyakorlati alkalmazása van a hang irányította komputeralkalmazásoknak. Nem meglepő, hogy ezek között találjuk a telefonalkalmazásokat. Annál meglepőbb viszont, hogy ezek a képességek alig találtak utat az átlagos komputerkörnyezetbe. Még az IBM jól reklámozott Via Voice szoftvere is csak mérsékelt sikerrel járt.

A hangtól mint interfésztől eltérően a grafikus interfész-elemek óriási sikert könyvelhettek el. A korábban gúnyosan WIMP-nek, egér-irányította (*windows, icons, menus, pointer*) eljárásnak nevezett környezet mélyreható interfész-forradalmat indított. A WIMP-felület bizonyítja, hogy a szöveg input és output fokozását, feljavítását legjobban a grafikus elemekkel lehet elérni.

Amíg a szöveg a kommunikáció stabil és értékes eleme marad, nehéz elképzelni, hogy a hang fő interfésszé lépne elő, különösen úgy, hogy a *point-and-click* technikák a szöveg-interfészt jelentősen javították. Nyitott kérdés, hogy ez az öregedő interfész hogyan fejlődik a multimédiás körülmények között a növekvő feldolgozási képesség és a növekvő tárolási kapacitás mellett.¹⁰

⁹ Theodore H. Nelson, *Literary Machines*, Sausalito, CA: Mindful Press, 1982.

¹⁰ A képek szerepére vonatkozóan vö. Kristóf Nyíri, „The Picture Theory of Reason”, a Berit Brogaard és Barry Smith szerkesztette *Rationality and Irrationality* című kötetben (Vienna: öbv-hpt, 2001), valamint a következő weboldalon: <http://www.uniworld.hu/nyiri/krb2000/tlk.htm>.

Hang, szöveg és kultúra

Alexander Graham Bell megpróbálta korrigálni az írómasinát: a távíró. Ahogy hamarosan rájött, a technológia egy hang-masínához való. Csoportja azonban még egy szép ember-gép interfészt is feltalált, amelyet hamarosan az egész világon másolni kezdtek. Valakihez azonnali módon távolságról beszélni izgalmas élmény volt, s ez a másodlagos oralitás első lépése. A mikrofon és a hangszóró elkülönítése, a jelfelerősítés és az automatikus tárcsázás nagyban megkönnyítette a telefon használatát.

Bell integrált mikrofonja és hangszórója: egyszerű, könnyen érthető interfész

A másodlagos oralitáshoz vezető második lépés a rádió bevezetését követte. Bár ez a találmány a használatban először nyitott volt, katonai és politikai nyomásra koncentrálták a sugárzási formákba; ugyanez történt a tévével is. A kétirányú rádió és telefon összehasonlítása bizonyítja az egyszerű interfész és hanghálózati infrastruktúra hatalmas jelentőségét.

A másodlagos oralitáshoz vezető harmadik lépés most a mobilrádió és -telefon keresztezésében érhető tetten. A mobilok gyors terjedése a telefon hatókörét eddig elérhetetlen vidékekre és csoportokra terjeszti ki. A mobil megnyitja a telefon használatát a vidéki körzetek, a hajléktalanok, a játszó gyerekek vagy a mozgáskorlátozottak előtt egyaránt.

A beszéd-technológia használata komputer-inputként és -outputként talán a másodlagos oralitás negyedik lépését fogja jelenteni, s ide tartozik a beágyazott rendszerek számára a hangtechnológia használata is.

A másodlagos oralitás kifejezés arra a tényre utal, hogy a fenti alkalmazások közül több természetese szerint orális, de használatuk bizonyos kifejezési képességet és gyakorlatot követel. Ez nyilvánvaló az IBM ViaVoice-ához hasonló beszéd-inputrendszerek esetében, amelyek bizonyos artikulációt és tréninget igényelnek, de igaz a telefonrögzítők használatára is, amelyek ugyancsak bizonyos használati viselkedést feltételeznek.

A másodlagos oralitás megkérdőjelezi az írásbeliség hosszú távú növekedését mint társadalmunk alapvető kommunikációs szerkezetét a görög ábécétől a Gutenberg-találmányig, és az általános oktatás abból eredő folyamatait. Az írásbeliség stabilizálta az oktatási folyamatokat az olvasásból és írásból eredő tanulással. Az olvasás általi tanulás hosszú folyamat volt, amelynek fontos lépcsőfokai voltak, mint például a szájmozgás nélküli csendes olvasás, a felolvasások jegyzetelése, valamint az újságolvasói tábor mint jól informált közsféra kialakulása. Az írás útján történő tanulás magában foglalja a lépésenkénti argumentációt, érvelést, a kultúrák és memóriák fenntartását, a gondolkodás és érvelés tudományos stílusának kialakulását.

Nyilvánvaló, hogy az irodalmi technológiák az elmúlt száz év során erőteljes nyomás alatt álltak a média fejlődése folytán. A telefon, a rádió, a televízió támogatja a beszélt nyelvet egészen odáig, hogy az újságok és a levélírás háttérbe szorult az elmúlt 30-50 évben.

A kommunikációtechnológia jelen fejlődése támogat valamiféle másodlagos írásbeliséget: ezt talán „valós idejű írásnak” is hívhatjuk. A nyolcvanas évek közepén az olcsóvá váló fax-gépekkel kezdődött, ahol az időkéselttetéses valós idejű elérés távoli irodákhoz valósággá lett. A következő lépés az e-mail volt. Az e-mail vegyíti a telefon, a fax és a levélírás előnyeit. Igen gyors lehet, csaknem az egyidejű beszélgetés szintjét is elérheti (itt torkollik be az IRC-be és az *Instant Messaging*-alkalmazásokba) – amellet a fax és a levél megbízható tulajdonságaival is bír, továbbítva a megírt szöveget vagy másolt dokumentumot. A csatolt dokumentumok – képek, rajzok, hang és mozi – igen erőteljes kommunikációs eszközzé avatják az e-mailt. Az SMS a valós idejű írás másik formája.

A komputer lehetővé teszi az írott szónak a beszéddel történő bizonyos helyettesítését: a hangok lehetnek input-jelek és output-folyamok egyaránt.

- A beszélt szó könnyen kimondható és könnyen érthető. Úgy gondoljuk, hogy illékony és tűnékeny, de ez a feltételezés a bőséges digitális tárolás idején már nem tartható. A mindennapos szituációk elsődleges választása a kimondott szó.¹¹

¹¹ Ismeretesek arra irányuló tervek, amelyek például karórákba építenének olyan hangrögzítő eszközöket, amelyek használójuk és beszélgetőpartnerei minden megnyilvánulását elraktároznák. Világos, hogy a mobiltelefonok (elkerülhetetlen?) jelöltek az ilyen hangrögzítők szerepére.

- A szöveg ezzel szemben lassan generálódik, gondolati formában tágabb reflexiót enged meg. Van továbbá dokumentatív tulajdonsága is, amelyet hagyományosan nem kötünk a beszédhez – kivéve az előre megírt felolvasásokat vagy a közbeszédet.¹²

Az írott szó kultúránk, a tudomány és a technika alapja. A szövegnek szigorúbb argumentációs szabályai vannak. A szigorú logika és az összetett bizonyítás az írásbeliség eredménye. A szöveg az érvelési láncolatot erősen kiterjeszti a közbülső eredmények tárolásával – szöveg, könyv, kutatási és oktatási anyag formájában. A szöveg emellett jól strukturált – például fejezetekre, bekezdésekre, mutatókra és tartalomjegyzékre tagolódik. Ezen elemek közül nem mindegyik fejlődik ki a tárolt beszédhez, és még eléggé távolinak tűnik az idő – ha lesz ilyen egyáltalán –, amikor a hangok, a képek és a videók oly módon lesznek szervezve, ahogyan a szövegek a könyvben, folyóiratban és könyvtárakban. Nehezen képzelhető el, hogy az írott szöveg tömör dokumentáló és argumentáló erejét a beszéd akár mint másodlagos oralitás pótolni tudná.

¹² Nyilvánvaló, hogy az antikvitás nyilvánossága miatt helyezett oly nagy súlyt a retorikára. A nyilvános előadásnak médiatechnikai okokból szövegszerű kvalitásokkal kellett rendelkeznie, hiszen nem volt lehetséges azt megfelelő mennyiségben írásban másolni és terjeszteni.

„Amint a Gutenberg-féle tipográfia betöltötte a világot,
az emberi hang megszűnt.”
(Marshall McLuhan, *A Gutenberg-galaxis.*
A tipográfiai ember létrejötte)

„Nem hallgatom a szűkkorlátu szót,
De a hang árja ringat, mint hajó,
S úgy érzem, mintha álomban feküdném.”
(Madách Imre, *Az ember tragédiája*, 6. szín)

A hang helye a szenzóriumban

Az ember kapcsolattartása a környezetével öt érzékszerve – tapintás, ízlelés, szaglás, hallás, látás – révén történik. Tudjuk, hogy az érzékszervek elkülönülése csak a törzsfejlődés magasabb szintjén következik be, s ez az elkülönülés nem is minden tekintetben vált teljessé. A szaglás és ízlelés közti szoros kapcsolat közismert: a szaglásérzéket átmenetileg elvesztő náthás ember képtelen az ízek érzékelésére is.

Az érzékelés leginkább alapvető formájának a tapintást szokás tekinteni, feltehetően azért, mert itt fizikai kontaktus jön létre az érzékelő és az érzékelt között. Ong az érzékelő és az érzékelt közelsége-távolsága szerint alakítja ki a fenti felsorolással azonos skálát,¹ amelynek a túlsó végén a többi érzékszervtől elkülönülőnek tetsző látás áll. Az ízlelés, a szaglás és a hallás azonban viszonylag könnyen összekapcsolható a tapintással, ugyanis mindhárom esetben létrejön az érzékelő és az érzékelt bizonyos fajta különleges kontaktusa. A különlegesség

¹ Walter J. Ong, „‘Látom, amit mondasz’ – az értelem érzékanalógiái”, a Nyíri Kristóf és Szécsi Gábor szerkesztette *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig* című kötet 182. oldalán (Budapest: Áron, 1998).

abban áll, hogy az *ízlelésnél* az érzékelt anyagnak cseppfolyós, a *szaglásnál* pedig légnemű halmazállapotúnak kell lennie. Amikor egy szilárd halmazállapotú anyagot megnyalunk, a nyál old fel bizonyos mennyiségű felszíni anyagrészeket, s ennek köszönhetően érezzük az ízt – száraz nyelvvvel nem tudunk ízlelni; egy szilárd anyag szagát pedig a felszínéről szublimálódó részecskének köszönhetően érezzük. *Ily módon mind az ízlelés, mind a szaglás lényegében felfogható a tapintás egy különleges és kifinomult fajtájának*, amely természetesen csak annak köszönhetően válik tényleges íz- és szagérzékeléssé, hogy az agy interpretálja az ízlelőbimbók és a szagreceptorok által felfogott ingereket. Az ongi skála első három érzékszerve tehát az érzékelt anyag csökkenő koncentrációjú jelenlétéként is felfogható: *tapintás* (szilárd anyag – nagy koncentráció), *ízlelés* (cseppfolyós közeg [oldat] – kisebb koncentráció), *szaglás* (légnemű közeg – igen kis koncentráció).

A hang realisabbnak és létezőbbnek tűnik a többi érzékelés tárgyánál, miközben valójában igencsak illékony jelenség.² A hallásérzékelés tárgya, a *hang* (szemben a tapintás, továbbá az íz- és a szagérzékelés tárgyával) azonban *nem anyag*, hanem a rugalmas anyagnak egy olyan rezgési állapota, amely mechanikus hatásra jön létre, s mechanikai energiát hordozó – nyomásingadozásokat felmutató – hullámmozgásban terjed. Ezeket a nyomásingadozásokat szokásosan a levegő közvetíti a hangforrástól az érzékelő hallószervig, amely felfogja a hangingeret. (A *hanginger érzékelése* természetesen csak kiindulópontja a *hallásnak*, amely egy bonyolult agyi folyamat eredményeként jön létre.) A hanginger appericiálása mindazonáltal felfogható a tapintás egyik fajtája – a nyomásérzékelés – egy különleges esetének, minthogy a rezgéseket továbbító levegő változó erősségű nyomást gyakorol az érzékelő dobhártyára.³ Bár az ízleléssel és a szaglással ellentétben a hallás esetében az érzékelő és az érzékelt nem közvetlen, hanem csak közvetett kontaktusba kerül, a hallás mégis nagyobb hasonlóságot mutat a tapintással, mint a szaglás és az ízlelés, mivel míg az utóbbi kettőben a közvetlen fizikai kontaktus ellenére a tapintásérzék egyik alapvető válfaja (nyomásérzékelés, hőérzékelés) sem fedezhető fel, addig a hallás ténylegesen a *nyomásérzé-*

² „Sound is more real or existential than other sense objects, despite the fact that it is also more evanescent.” (Walter J. Ong, *The Presence of the Word. Some Prolegomena for Cultural and Religious History*, New Haven–London: Yale University Press, 1967, 111. o.); Vigotszkij egyenesen „anyagszerűnek” nevezi a hangot. (Lev Szemjonovics Vigotszkij, *Gondolkodás és beszéd*, Budapest: Trezor, 2000, 259. o. – A „realisabb”, „létezőbb”, „anyagszerű” minősítést a hang valószínűleg azzal a tulajdonságával vívta ki, hogy a hanginger igencsak „agresszív” dolog: nem várja, hogy elébe menjünk, hanem mintegy „megkeres” bennünket, s csak meglehetősen körülményesen zárkózhatunk el tőle.

³ Ezt A *lélek* című művében (420a 3 skk.) már Arisztotelész is konstatálja: „Nos, hangot [*pszophétikon*] az ad, ami a hallószervig hatóan mozgatja a folyamatosságával egységes levegőt.” (Idézi: Ernesto Grassi, *A szépség ókori elmélete*, Pécs: Tanulmány, 1997.)

kelés egy különleges esete. Megerősíti ezt a tényt az a tapasztalat is, hogy túlságosan erős vagy éles (nagy rezgésszámú) hangok ütéshez vagy szúráshoz (tehát agresszív *nyomáshoz*) hasonlatos fájdalomérzetet válthatnak ki az érzékelőből.

A tapintás és hallás fenti rokon vonásai összecsengenek azzal, amikor McLuhan arról ír,⁴ hogy az ember a könyvnyomtatást megelőző korszakokban *hallási-tapintási térben* élt, hogy azután a könyvnyomtatás megjelenésének következtében átlépjen a szenzórium szerves egységéből kiragadott *vizualitás terébe*, élvezve ennek előnyeit és elszenvedve hátrányait.⁵

A hang tehát, úgy látszik, az egyértelműen leginkább alapvetőnek tekintett tapintási érzékkel való rokonsága révén intenzívebb és közvetlenebb élménye az embernek, mint ez az ongi skálán elfoglalt helyéből következne. Ezt az intenzitást és közvetlen jelleget csak felerősíti az a körülmény, hogy – a szaginger mellett – éppenséggel a hangingernek vagyunk leginkább kiszolgáltatva. Tapintási és ízlelési inger csak célirányos tevékenység következtében ér bennünket – meg kell fognunk vagy meg kell nyalnunk valamit, a látásingereket szemünk lehunyásával könnyedén távol tarthatjuk magunktól, a hangingerektől viszont csak körülményes eljárással szigetelhetjük el magunkat maradéktalanul, ugyanis – miként már említettük – a hanginger meglehetősen erőszakos természetű.

A hangingerek alapvető szerepéről tanúskodik az a vizsgálat is, amelyet Joseph W. Williams végzett a melléknevek szinesztéziás jelentésváltozásai tekintetében. Bár ilyen jelentésváltozások minden irányban előfordulhatnak (tapintás → ízlelés, látás, hallás; ízlelés → szaglás, hallás; látás → hallás; hallás → látás), érzékelhetően többségben vannak azok a szavak, amelyek alapjelentése a tapintáshoz vagy a halláshoz kötődik. Például a *soft* melléknev a vizsgált írásos forrásokban tapintás jelentéssel 1205-ben, hang jelentéssel 1250-ben, íz jelentéssel 1398-ban, szag jelentéssel 1400-ban, színre vonatkoztatva pedig csak 1845-ben fordul elő először; a *quiet* szót is először hangra alkalmazták, s csak később színre.⁶ Általában azt tartják, hogy a hang nemhogy nem szorítja háttérbe a komplex

⁴ Marshall McLuhan, *A Gutenberg-galaxis. A tipográfiai ember létrejötté*, Budapest: Trezor, 2001, 53. o.

⁵ McLuhannel szemben Ong a tapintást és a látást kapcsolja össze, amikor a kopernikuszi teret semleges látási-tapintási (*neutral, visual-tactile*) térnek nevezi, s szembeállítja ezt a személyes jellemző akusztikus térrel. (Walter J. Ong, *The Presence of the Word*, 164. o.) Az érzékelés mechanizmusának szintjén nehéz ugyan hasonlóságot felfedezni a tapintás és a látás között, funkcionálisan azonban van ilyen rokonság, mert, miként Berkeley rámutat, „...az előbbieknél [tapintásingerek] az utóbbiak [vizuális ingerek] a jelei vagy előrejelzői”, illetve „...a látási ideák alkotják azt a nyelvet, amelyen a Kormányzó Szellem, akitől függünk, tájékoztat bennünket arról, milyen tapintási ideákat készül belénk pecsételni abban az esetben, ha ilyen vagy olyan mozgást keltünk saját testünkben.” (George Berkeley, „Tanulmány az emberi érzékelés alapelveiről”, a szerző *Tanulmány az emberi megismerés alapelveiről és más írások* című kötete (Budapest: Gondolat, 1985, 199. o.) 147–272. oldalán.

⁶ Joseph M. Williams, „Synaesthetic Adjectives: A Possible Law of Semantic Change”, *Language*, 52, 1976, 461–478. o.

érzékelést, hanem kivételes színesztéziás sajátosságokkal rendelkezvén kifejezetten elősegíti azt.⁷

A hang és az emberi hang

Az indoeurópai nyelvek az egyéb hangok megnevezésétől elhatárolva külön névvel illetik az emberi hangot, a két fogalomnak általában nincs is összefoglaló hiperonimája, míg a magyar nyelvből a hiponimák hiányoznak. A *sonus-vox* (latin), *son-voix* (francia), *sound-voice* (angol) *звук-голос* (orosz) stb. szópárok (ahol az emberi hang megnevezése áll a második helyen) azt sugallják, hogy az ember a saját hangját – a fizikai és az érzékelési hasonlóság ellenére – az egyéb hangokétól minőségileg eltérő jelenségnek tekintette. (Szemantikai áthajlások azért vannak: latinul a kellemes zenei hang is illelhető a *vox* szóval, az orosz nyelvészeti terminológia pedig *звук*-nak nevezi a beszédhangot.)

A hang mágiája

Az ember nélküli természet sem néma: *In principio erat sonus*. „A kezdet kezdetén a teremtés első hangjai a vizek nyelvén, a szél hangjában szólaltak meg” – írja Rabindranath Tagore.⁸ A hömpölygő víz morajában és a szélről hajladozó fák nyögésében az ember, ha Isten jelenlétét látta is, ismervén a hang forrását, félelmet nem érzett. Másként állt a helyzet a mennydörgéssel, amelynek félelmetes hangjában a haragvó Isten megnyilvánulását vélte felfedezni.

A természetet utánozva majd meghaladva az ember már igen régtől fogva kedvét lelte hangok – mindenekelőtt periódusos, ismétlődő szakaszokból álló, tehát ritmusos hangok, hangfolyamok létrehozásában: e célra eszközöket is alkotott. Mágikus erőt tulajdonított a hangoknak,⁹ erről számos mítosz tanúskodik. A görög mitológiában például Amphión – Zeusz és Antiopé fia – ikertestvérével, a nagy erejű Zéthossal falat emelt Théba védelmére. Az erős Zéthosz könnyűszerrel hordta a legnehezebb építőköveket is, Amphión viszont csak a lantján játszott, s a zeneszó hatására a kövek maguktól felkerekedtek és fallá rendeződ-

⁷ Vö. Jonathan Miller, *McLuhan*, London: Fontana, 1971, 103. o. – Felvethető persze a kérdés, hogy érvényes-e ez az állítás a közvetlen emberi kommunikáció komplex helyzetéből kiszakított hangra, például a telefonhangra is. Fónagy Iván kutatásai alapján az viszont bizonyosnak látszik, hogy igen-csak különböző kulturális háttérrel bíró vizsgálati személyekben egyes beszédhangok kb. 80 százalékos arányban azonos színesztéziás asszociációkat ébresztenek: az *u*-t a sötét színnel, az *i*-t a világossal, a palatális mássalhangzókat a nedvességgel, az *r*-t a pergéssel, az *l*-t a folyással kapcsolják össze. (Fónagy Iván, *A költői nyelv hangtanából*, Budapest: Akadémiai, 1989, 27–31. o.)

⁸ Idézi: Yehudi Menuhin–Curtis W. Davis, *Az ember zenéje*, Budapest: Zeneműkiadó, 1981, 54. o.

⁹ „Sound of itself generates a sense of mystery...” (Walter J. Ong, *The Presence of the Word*, 163. o.)

tek. Csodás dolgokat vitt véghez Vejnemöjnen is: amikor hangszerének – az óriás-csuka csontjából készült kantelének – húrja pengett, nemcsak Kaleva asszonyai és férfiai hallgatták mind megbűvölten, hanem a hegyek is belerengtek, a madarak, vadak pedig megültek. Az állatok hanggal – zenével – való szelídítésének is számos példája van: a kígyóbűvölés is zenével történik.

Amphión lantjának zenéjével falat emelt, Jerikó falai viszont éppenséggel leomlottak a hangok hatására. A honfoglaló zsidóknak az Úr ezt az útmutatást adta: „Ha a kürt felharsan [ha halljátok a harsona hangját], az egész nép törjön ki egyetlen hatalmas csatakiáltásban. S a város falai leomlanak.” (Józs 6,5) És így is lőn: „Amikor a nép meghallotta a harsonazengést, hatalmas csatakiáltásban tört ki, s a falak leomlottak.” (Józs 6,16) Figyelemre méltó, hogy Jerikó falainak leomlását nem a harsonaszó, hanem a csatakiáltás – azaz *emberi* hang – váltotta ki, a harsonaszó csak szignál volt a csatakiáltásra.

Az emberi hang mágiája

Az ember számára a hang alapvető paradigmája az emberi hang, amely egyszerűs mind egy emberi lény jelenlétét is sugallja. A hang nem az ember jelenléte által jön létre, hanem maga a jelenlét, az élet.¹⁰ A hang hiánya, a csend *síri*; éppenséggel persze *beszédes* is lehet, akkor azonban nem annyira a hang, a beszéd *hiányaként*, hanem inkább *ellentettjeként* – mintegy a beszéd különleges eseteként – fogjuk fel.¹¹

Ha a hang – mint fentebb Ongra hivatkozva rámutattunk – önmagában is mágiikus erővel bír, még inkább érvényes ez az emberi hangra, amely jellemzően jelentést és értelmet hordozó beszédben nyilvánul meg.¹² A hang használatát – mint Saussure írta – „a természet kényszerítette ránk”,¹³ elvben akár a taglejtések vagy a vizuális képek is válhattak volna az emberi kommunikáció alapvető eszközévé. A hang azonban testünk terméke,¹⁴ mintegy „belőlünk válik ki”, hogy az-

¹⁰ „...voice, ... being the paradigm of all sound for man, sound itself of itself suggests presence. Voice is not inhabited by presence as by something added: it simply conveys presence as nothing else does.” „Voice is not peopled with presence. It itself is the manifestation of presence...” (Uo., 114., 168. o.)

¹¹ Vö. uo. 2–3. o.

¹² „Amennyiben az élőlény a hangot az élet szolgálatába állítja – amitől az jelentést [*szémeion*] kap –, akkor a hangból hangjel [*phoné*] lesz...” (Arisztotelész, *A lélek*, 420b).

¹³ Ferdinand de Saussure, *Bevezetés az általános nyelvészetbe*, Budapest: Corvina, 1997, 41. o.

¹⁴ Ennek megfelelően sok mindent elárul rólunk: nemünket, életkorunkat stb., ezenkívül hangunk révén sokkal nagyobb biztonsággal vagyunk azonosíthatók, mint írásunk alapján; továbbá hangunkat sokkal kevésbé „hagyjuk ott” valahol, mint az írásunkat. Azok is könnyedén bedobnak egy kézzel írott cédulát egy levélszekrénybe, akik viszolyognak tőle, hogy üzenetrögzítőre beszéljenek.

után egy másik ember testében érjen célba,¹⁵ mintegy magában hordja az élet szakralitását, így viszonyunk hozzá sokkal közvetlenebb, meghittebb, sőt mágiusabb, mint például a gesztusainkhoz. Természetszerű, hogy a hangunkhoz való meghitt viszony átterjed a hangban testet öltő szóra is, s ezáltal a kimondott szó is bizonyos szakrális jelleget kap.

A hang és a szó szakralitása felerősödik, ha nem látjuk a „hangforrást”, az embert. A hangforrás látásának hiánya már a mennydörgés köré is szakrális, mágikus aurát vont, s ez fokozottabban érvényesült az emberi hang esetében: az ismeretlen eredetű hangzó beszédet az ember valamilyen transzcendentális erőnek tulajdonította. Ilyen hang szólalt meg a delphoi jósdában, s Mózeshez is test nélküli hang szólt az égő csipkebokorból: „És szóla az Úr néktek a tűz közepéből. A szavak hangját ti is halljátok vala, de csak a hangot; alakot azonban nem láttok vala. ... őriztétek meg azért jól a ti lelketeket, mert semmi alakot nem láttatok akkor, amikor a tűznek közepéből szólott hozzátok az Úr a Hórebén.” (5Móz 4,12; 4,15) A test vagy alak nélküli hang a legtöbb kultúrában a transzcendens erők megnyilvánulásának egyik alapvető paradigmája lett. (Például Madách *Tragédiájában* is test és alak nélkül szólal meg az Úr.) A hang mágiája korunkban is jelen van, éppen-séggel abban a művészetben – a szobrászatban – is, amelynek látszatra semmi köze sem lehet a hanghoz. McLuhan idézi ezzel kapcsolatban Le Corbusier szavait, miszerint az épületek körül, az épületen belül vannak bizonyos matematikai pontok, amelyek az egészet integrálják, és innen a beszéd hangja minden irányban visszaverődik: e helyek vannak a szobrok számára predesztinálva. Az effajta hely olyan, mint egy parabola vagy ellipszis fókusza, s innen szólal meg a hang, a szó; az ilyen helyek lesznek a gyújtópontok a szobrok számára. Itt foglald el a helyed, szobrász – folytatja Le Corbusier –, ha hangod méltó a meghallgatásra!¹⁶

A testtől elváló emberi hang igen egyszerű, bizonyos természeti feltételek között létrejövő formája a visszhang, amely az emberi hang végzetszerű illékony-ságát, kőkemény időbeli korlátját lazítja fel valamelyest. Bár az ember a legkorábbi időktől kezdve lényegében tisztában volt a visszhang működési mechanizmusával (ezt tükrözi, hogy latinul például „vocis imago”-nak, a *hang képének* is nevezték), az emberi testtől bárha csak néhány másodpercre is elváló – s késleltetetten újra felhangzó – hang a mai napig lenyűgöző hatással van az emberre. Az emberi testtől – ténylegesen vagy legalább látszatra – elváló emberi hang létrehozásának vágyát fedezhetjük fel még a madarak beszédre tanításában, továbbá a hasbeszélésben is.

¹⁵ „My voice really goes out of me. But it calls not to something outside, but to the inwardness of another. It is a call of one interior through an exterior to another interior.” (Walter J. Ong, *The Presence of the Word*, 309. o.)

¹⁶ Marshall McLuhan, *A Gutenberg-galaxis*, 275–276. o.

E vágy frappáns megvalósítása lehetett volna az emberi beszéd mesterséges létrehozása. A számos erre irányuló kísérlet közül az egyik legnevezetesebb Kempelen Farkasé, aki mechanikus beszélőgépet szerkesztett; ez ugyan „nem beszédhangokat, hanem hasonló hangzású akusztikai jeleket állított elő, de azok egymásutánjával a hallgatóban szavak, illetve beszéd érzetét volt képes kiváltani”.¹⁷

Bár Kempelen tudományos alapokra támaszkodva hozta létre szerkezetét, az természetesen messze volt a tökéletességtől, mégpedig azért, mert nem tudott megfelelni az alkotója által is fontosnak tartott „képzési folyamatosság elvének”, amelynek lényege az, hogy például a *papa* szó nem azonos a *p+a+p+a* hangok sorával.¹⁸

A hang köznapi és szakrális manifesztálódása között helyezkedik el a *hang mint a hatalom hordozója*.¹⁹ Lélektani szempontból a hangnak ez a szerepe mind a mai napig valóságos: egy írásbeli felszólítást adott esetben könnyen figyelmen kívül hagyunk, ha viszont határozott hangú szóbeli utasítást kapunk – netán ismételt többször –, igen nagy akaraterő szükségeltetik hozzá, hogy ne engedelmeskedjünk. Mindazonáltal a hatalom letéteményesévé az írás válik: a 12. századtól fogva a hatalmi döntések már többnyire írásban manifesztálódnak.²⁰

Az univerzum devokalizációja

A világ devokalizációja a 18. században ért el egy kritikus pontot, amelyen „a régi akusztikus szintézis elveszítette korábbi vonzerejét”, s – McLuhan kifejezésével – az ember a korábbi idők hallási-tapintási teréből végképp átlépett az új korok egyoldalúan vizuális terébe. Ez a devokalizáció kiterjedt az egész világegyetemre: a szférák harmóniája – a szóbeliség hagyományos gondolkodásmódja által megrajzolt kozmosz szerves része – teljesen elveszítette jelentőségét a newtoni világban.²¹

¹⁷ Tarnóczy Tamás, „Kempelen Farkas beszélőgépe és a mai beszéd-összeállító berendezések”, a *Kempelen emlékezete* című kötetben (*Magyar Fonetikai Füzetek* 13, Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete, 1984), a 22–32. oldalakon.

¹⁸ Kempelen ugyan elméletileg fontosnak találta a „képzési folyamatosság elvét”, a gyakorlatban viszont (nyilván a munkáját egyszerűsítendő) még a mássalhangzó-hasonulásról sem vesz tudomást, miként erről „fonetikusnak” szánt német szóátiratai (pl. láschd) tanúskodnak (uo. 25. o.).

¹⁹ „Voice ... manifests the actual use of power by the most interior of interiors, a person.” (Walter J. Ong, *The Presence of the Word*, 131. o.)

²⁰ „Jusque vers le XIIe siècle, la vocalité s’oppose ainsi à l’écriture comme le discours du pouvoir à celui du savoir. A partir des XIIe–XIIIe, le rapport s’inverse: à l’écrit le pouvoir; à la voix, la transmission vive de savoir.” (Paul Zumthor, *La poésie et la voix dans la civilisation médiévale*, Paris: Presses Universitaires de France, 1984.)

²¹ Walter J. Ong, *The Presence of the Word*, 71–72. o.

A „devokalizáció“ folyamata persze már régen megkezdődött, legkésőbb a fonetikus betűírás Kr. e. 8. századbeli megjelenésével, hogy azután 23 évszázaddal később mindent elsőprő lendületet kapjon a könyvnyomtatás feltalálásakor.

A betűírás, majd a nyomtatás megjelenése több szempontból is csapást mért a hang világára. Mindenekelőtt azzal, hogy kiszakította az emberi nyelvet természetes és kizárólagos hangba ágyazottságából, alternatív grafikus létformát teremtvé a számára. Ezáltal a nyelv – ha nehézkesen és féloldalasan is – hang nélkül is tudott működni. A másik csapás az volt, hogy az írás a hangzó nyelvnek csupán a diszkrét jelekből álló szegmentális eszköztárát tudta megragadni; a szupraszegmentális nyelvi eszköztár mély, kiterjedt, gazdag és teljes hangzásvilágához alig-alig fért hozzá.²² A hangzásvilágra mért harmadik csapásnak az tekinthető, hogy az írott nyelv beszűkült – a szupraszegmentális eszköztár folytonosjel-készletét csaknem teljes egészében nélkülöző – világa idővel visszahatott a hangzó nyelvre is. Az írás feltalálását követően a nyelv már soha többé nem lehetett ugyanaz,²³ ami korábban volt – s ez a hangzó nyelvre is érvényes. A nyelv folytonosjel-természetű akusztikus moduláltsága jelentős mértékben csökkent – azaz a nyelv hangzásilag elszürkült –, a diszkrét jelek javára változott meg a folytonos és a diszkrét nyelvi jelek aránya, a szegmentális nyelvi eszköztáron belül pedig a mind markánsabban diszkrét elveket valló írás hatására felgyorsult a mindig is létezett nyelvi diszkrétizációs folyamat.

A 18. századra válik teljessé az olvasás elnémulásának folyamata is. Ily módon a nagy presztízsű, ekkorra szinte kizárólag írásbeli nyelvhasználatnak még a holdudvarából is kiszorul a hangzás: az értékesnek, minőséginek tekintett szövegeket írásban, hangadás nélkül hozzák létre, és némán, hangadás nélkül olvassák őket. Ennek eredményeként egyes szövegek már felolvashatatlanok válnak: nem azért, mert túlságosan bonyolultak, összetettek, hanem mert mondataik oly mértékben az írásbeliség jegyében fogantak, hogy nem lévén előképük a szóbeli nyelvhasználatban, a felolvasó nem rendelkezik a megszólaltatásukhoz szükséges intonációs sémákkal. A némán olvasó ember azonban mindezt már nagyobb megrázkódtatás nélkül el tudja fogadni: az ember kulturális világának devokalizációja visszavonhatatlannak tűnően teljessé vált.²⁴

²² A csapás mértékét megvilágítja Albert Mehrabian – nyilvánvalóan oldott köznapitársalgásra vonatkozó – becslése, amely szerint a közvetlen emberi kommunikációban a szegmentális (tehát az írás által rögzíthető) nyelvi eszközök részesedése 7%-os, a szupraszegmentális nyelvi eszköztáré 38%-os, az extralingvális eszköztáré pedig 55%-os. (Idézi: Allan Pease, *Testbeszéd. Gondolatolvasás gesztusokból*, Budapest: Park, 1989, 9. o.)

²³ „After writing ... oral speech was never the same.” (Walter J. Ong, *Interfaces of the Word*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1977, 87. o.)

²⁴ „Milton volt az első, aki vizuális perspektívát alkalmazott a költészetben, és az ő művének is egészen a 18. századig kellett várnia rá, hogy elfogadják ...” (M. McLuhan, *A Gutenberg-galaxis*, 147. o.)

A hang virtuális újjászületése

A nyelv és a vizualitás közötti inkongruenciára utal az a mcluhani megjegyzés, miszerint „a nyelv volt az utolsó, amely elfogadta a Gutenberg-technológia vizuális logikáját, és az első, amely az elektromosság korában eltávolodott ettől a logikától”.²⁵

Talán ez az összeférhetetlenség eredményezi, hogy szinte egy időben az olvasás teljes elnémulásával bekövetkezik a herderi fordulat, az oralitás reneszánsza.²⁶ A 18. század végének embere érdeklődéssel, kíváncsisággal és vonzódással fordul a hang felé: úgy érzi, hogy a hang világa a mélység és teljesség olyan élményét nyújthatja számára, amelyet a vizuális világ sohasem.²⁷

Ám valóságosan az ember nem képes rabul ejteni a hangot: az továbbra is ugyanolyan illékony marad, mint ezt megelőzően volt. A hang iránti vágy oly módon talált kielégülést, hogy az egyéb írásbeliségtől ekkortájt elkülönülő szép-irodalom alapvető kellékévé tette a virtuális hangot.²⁸

A hang iránti vonzódásban nehéz lenne nem látnunk annak a kötődésnek a megnyilvánulását, amelyet az ember általában az analóg kódok iránt érez a digitálisokkal szemben. Valószínűleg nincs még két olyan kategória, az emberi tapasztalásnak két olyan fajtája, amelyek alapvetőbbek lennének az emberi életben, mint az analóg kódot jellemző kontinuitás és a digitális kód alapját képező diszkontinuitás.²⁹ Hajlamosak vagyunk rá, hogy a digitális reprezentációkat kevésbé reálisaknak, kevésbé hiteleseknek és eredetieknek tekintsük. Az analóg-digitális opposzió gyakorta „természetes-mesterséges” opposzióként tűnik fel. Az analóg kód preferálása ahhoz a dachoz köthető, amellyel az önmeghatározásunkban mind a mai napig jelen levő romantikus gondolkodás tekint a racio-

²⁵ Uo.

²⁶ Figyelemre méltó, hogy Herder korszaknyitó népköltészeti gyűjteménye, amely 1778–1779-ben *Volkslieder* címmel jelent meg, egy későbbi, 1808-as kiadásban a *Stimmen der Völker in Liedern* címet kapja, tehát a hang közvetlenül is megjelenik a címben.

²⁷ „... the sound world has depth, dimension, fullness such as the visual, despite its own distinctive beauties, can never achieve.” (Walter J. Ong, *The Presence of the Word*, 130. o.)

²⁸ Tévednénk azonban, ha azt hinnénk, hogy ezzel az irodalmi szöveg egyfajta (vizuális-auditív) bimedialitása valósult meg, ugyanis az elmúlt kétszáz esztendő irodalomszemlélete – kevés, kivételnek minősülő esettől (pl. a verssorok hossza és strófaszerveződése) eltekintve – irrelevánsnak vagy marginálisnak tartotta egy irodalmi szöveg tényleges grafikus megjelenését, miközben megkülönböztetetten nagy figyelmet szentelt a szöveg virtuális (tehát ténylegesen nem létező) hangzsvilágának. Paradox módon az írott szöveget inkább monomediálisan auditívnak tekintették.

²⁹ Vö. Anthony Wilden, *The Rules Are No Game: The Strategy of Communication*, London: Routledge & Kegan Paul, 1987, 222. o.; továbbá: Daniel Chandler, *Semiotics. The Basics*, London: Routledge, 2002, 45. o.

nalizmusra.³⁰ Ennek jegyében az ember mintegy automatikusan kiemeli az önmagához közel érzett dolgokat – köztük a vallást és a művészetet – „a gondolkodás mennyiségileg meghatározott, egynemű és homogén rendszeréből”:³¹ az irodalmi szövegek virtuális akusztikuma egyebek között hangsúlyozni hivatott ezt az elkülönülést.

A 19–20. századi irodalom bőséggel kínálja a példákat a virtuális hang expanziójára. Wordsworth és Coleridge a *Lírai balladák* előszavában utal rá, hogy költeményeiket az alsó és középső osztályok társalgási nyelvén írták; Balzac *A hühögők* című regényének előszavában az orális olvasás érzetének feltámasztásáról beszél;³² Gogol aprólékos műgonddal formálja meg műveinek akusztikus világát,³³ Rimbaud szonettet ír a magánhangzokról, Verlaine pedig úgy gondolja, hogy a költészetben mindenekelőtt zenére van szükség.

A 19–20. század fordulója után Marcel Proust úgy látja, hogy „ha egy író rátalál a dallamra, a szavak már maguktól adódnak”,³⁴ Babits pedig szinte hitvallászerűen mondja, hogy „én hangosan írok”;³⁵ úgy tűnik, „hangosan” ír korunk egyik nagy posztmodern írója, a portugál José Saramago is, mivel spanyol fordítója, Basilio Losada arra a következtetésre jut, hogy a Saramago komplikált szintaxisából fakadó megértési nehézségek egy csapásra eltűnnek, ha a szöveget hangosan olvassuk.³⁶

Mondhatnánk persze, hogy a virtuális hang nem valódi hang, tehát meddő dolog összefüggést keresni az irodalmi szövegek virtuális akusztikumának a 19. század első kétharmadában bejárt diadalútja és a valódi hangnak az ugyanezen század hetvenes éveitől elinduló, az emberi kommunikációt gyökeresen átalakító forradalma között. Másfelől tudjuk: az ember az élet számos területén tanúbizonyságát adta annak, hogy minden nehézség nélkül képes virtuális dolgokat valóságosaknak tekinteni, s nincs okunk feltételezni, hogy ez alól a hang bármi módon kivételt képezne.

³⁰ Daniel Chandler, i. m. 46. o.

³¹ Marshall McLuhan, *A Gutenberg-galaxis*, 181–182. o.

³² Idézi: Michel Butor, *Irodalom, fül és szem*, Budapest: Európa, 1971, 247. o.

³³ Erről Eichenbaum számol be igen részletesen: Borisz Mihajlovics Eichenbaum, *Az irodalmi elemzés*, Budapest: Gondolat, 1974.

³⁴ Marcel Proust, „Ahogy olvasni kezdek egy szerzőt...”, *Világosság*, 1996/3, 73–79. o.

³⁵ Éder Zoltán, „'Én hangosan írok'. Hangzás és írásképp viszonya Babits Mihály *A gólyakalifa* című regényében”, a Bolla Kálmán szerkesztette *Írott szöveg – hangzó forma* című kötetben (*Egyetemi Fonetikai Füzetek*, 18, Budapest: ELTE BTK Fonetikai Tanszék, 1996), a 31–35. oldalon.

³⁶ Ld. Basilio Losada „El alentador testimonio de José Saramago” című írását a következő weboldalon: <http://www.ctv.es/USERS/borobar/saramago.htm>.

A hang forradalma – a másodlagos szóbeliség

Walter J. Ong technológiai alapú kommunikációtörténeti felosztása szerint a másodlagos szóbeliség korszakát a hangtovábbító és -rögzítő eszközök feltalálásától számíthatjuk.³⁷ A mára már ugyancsak kiterjedt eszköztár – magnetofon, rádió, hanglezet, mobiltelefon stb. – alapját két eszköz jelenti: az egyik a telefon, a másik a fonográf. A telefont 1875 nyarán találta fel Bostonban Graham Bell (egy évvel később szabadalmaztatta), a fonográfot pedig két és fél évvel később, 1877 decemberében Edison, aki már három hónap múltán, 1878 februárjában szabadalmaztatta is találmányát.

A telefon volt az a két újdonság közül, amely gyorsabban nyert gyakorlati alkalmazást: 1877-ben már kereskedelmi jellegű szolgáltatásként működik helyi viszonylatban, négy évvel később pedig létrejön az első távolsági telefonvonal Boston és Providence között.³⁸ A fonográfnek hosszabb időre volt szüksége az elterjedéshez: ez azzal is magyarázható, hogy Edison technikai megoldását rövid idő múltán két másik hasonló célú találmány is követi.³⁹

Mind a telefon, mind a fonográf olyan találmány volt, amely váratlanul robbant be a világba, senki nem jósolta meg, nem látta előre a feltalálását.⁴⁰ *A hang forradalma*⁴¹ kifejezés tehát teljesen jogosnak látszik: valóban forradalom történt, amelynek ugyancsak nagy horderejű következményei lettek.

Az első és legalapvetőbb következmény az volt, hogy a két találmány – és későbbi derivátumai – megszabadította a hangot térbeli és időbeli béklyóitól. Arisztotelész még arra mutatott rá, hogy a görög polisz határait az emberi hang hatóköre vonja meg: a polisz határa ott volt, ameddig a hírnök hangja elért,⁴² ennél nagyobb társadalmi szerveződések a későbbiekben már csak a közvetlenséget nélkülöző, kommunikációs szempontból ugyancsak egyoldalú írásra alapulva tudtak létrejönni; a hang térbeli korlátai egészen lehetetlen helyzeteket hoztak

³⁷ Ong az írás megjelenése előtti korszakot nevezi elsődleges szóbeliségnek (*primary orality*). (Walter J. Ong, *Orality and Literacy. The Technologizing of the Word*, London-New York: Methuen, 1982, 136. o.)

³⁸ Ld. Joshua Graham Baldner „The Telephone: Impact and Expansion” című írását a következő weboldalon: <http://www.beloit.edu/~amerdem/students/baldner.html>.

³⁹ 1885-ben Chichester Bell és Charles Tainter, 1887-ben pedig Emile Berliner (ő éppenséggel „gramofon” néven) szabadalmaztatott hangrögzítő eljárást (Steve Schoenherr, „Recording Technology History”, a következő weboldalon: <http://history.acusd.edu/gen/recording/notes.html>).

⁴⁰ Még a technikai találmányok tekintetében oly gazdag fantáziával rendelkező Verne sem – úgy látszik, még ő sem tudta elképzelni, hogy az ember úrrá lehet a hangon.

⁴¹ Nyíri Kristóf szíves személyes közlése szerint a kifejezést az általunk alkalmazott értelemben először Wolfgang Coy, a berlini Humboldt Egyetem professzora használta.

⁴² Vö. Thienemann Tivadar, *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, Pécs: Danubius, 1931, 63. o.

létre, ha valamely tevékenység - például a politikai kampányolás bizonyos formája - okvetlenül megkövetelte a szóbeliséget.⁴³ A hang ezen túl időbelileg is gúzsba volt kötve, hiszen létrehozásának pillanatában el is enyészett: egyszeri, megfoghatatlan valami volt, még akkor is, ha – miként már volt róla szó – gyakran hajlamosak vagyunk anyagszerűnek tekinteni a hangot.

A telefon és a fonográf feltalálása megszabadította a hangot ezektől a béklyóktól, hatókörét korábban elképzelhetetlen módon kiterjesztette, ugyanakkor azonban jórészt meg is fosztotta korábbi mágijától és szakralitásától, amely egyszerűségéből, továbbá az ember testéhez és jelenlétéhez való kötöttségéből fakadt.

A kiterjedt hatókörű hang fokozatosan visszaszerzett számosat azok közül a kommunikációs funkciók közül, amelyekből az elmúlt évezredek során korlátai miatt az írás kiszorította. Mi több, dominánssá tudott válni olyan területen is, amelyet az írás hozott létre: például a tömegkommunikációban – a rádió itt sokszorosan felül tudta múlni azt a hatást, amelyet a nyomtatott sajtó valaha is elérhetett. Ugyanez következett be a személyes távközlésben is: a telefon jelentős mértékben visszaszorította a levélírás szokását.

A helyzet újszerűségét két kommunikációelméleti körülmény illusztrálja leginkább. Az első ezek közül az, hogy *a hang önálló kommunikációs csatornává vált*. Ezt megelőzően ilyen szerepe a hangnak soha nem volt, legfeljebb csupán transzcendens helyzetekben, amikor egy földöntúli lény szólt az emberhez.

Ez egyszersmind azt is jelentette, hogy a hangcsatornán belül *a nyelv is autonóm kommunikációs eszközként jelent meg*.⁴⁴ Első hallásra hihetetlennek tűnik, pedig ténylegesen így van: a nyelv több tízezer éves léte során csupán alig másfélszáz évvel ezelőtt vált önálló kommunikációs eszközzé, mivel a közvetlen emberi kommunikációban extralingvális eszközök gazdag tárházába beágyazottan működött, az írásbeli közlésben pedig éppenséggel csupán részlegesen, hiszen az írás csak a nyelv egyik dimenzióját (a szegmentális jeleket) volt képes megjeleníteni. A telefonba mondott, illetve a hangfelvétellel rögzített szöveg esetében fordult elő először, hogy a kommunikáció *teljes terhe* a nyelvre hárult, s a kommunikációs feladat teljesítése érdekében a nyelv egész eszköztára (mind a szegmentális, mind a szuprasegmentális) mozgósítható volt.

⁴³ Ong számol be róla, hogy 1858-ban Douglas és Lincoln elnökjelöltek vitájukat 12-15 ezres érdeklődő tömeg előtt tartották több órán át, s a vita végére természetesen teljesen rekedtek és kimerültek lettek (Walter J. Ong, „Nyomatás, tér, lezárás”, a Nyíri Kristóf és Szécsi Gábor szerkesztette, már idézett kötet 266. oldalán).

⁴⁴ A hangcsatorna továbbítani képes a szegmentális és szuprasegmentális nyelvi jeleket, továbbá az extralingvális jelek közül a hangjeleket; ez utóbbiak (köhöntés, csettintés stb.) száma és kommunikációs súlya azonban igen kicsi.

Ezek a körülmények nagymértékben megkönnyítették a nyelv vizsgálatát is. Korábban csak írott szövegek vizsgálatára nyílt lehetőség, a hangzó szöveg megismételhetetlenül és visszavonhatatlanul elenyészett; az akusztikus sajátosságok megragadására kidolgozott különleges grafikus jelrendszerek közül még a legáryaltabbak is csupán ezen sajátosságok kis töredékének pontatlan rögzítésére voltak képesek. A hangzó szöveg – s az írott szöveggel szemben csupán ezt tekinthetjük komplex nyelvi produkciónak – kizárólag a hangrögzítésnek köszönhetően vált állandóvá, változatlanul *megismételhetővé, elemezhetővé és reflektálhatóvá*: nehéz lenne eltúlozni ennek jelentőségét.

Érdekes, de nem meglepő módon a hangrögzítés (mindenekelőtt a vágás) technikájának finomodása az írásbeliség történelmi funkcióváltozásaihoz hasonlóan vagy legalábbis hozzájuk mérhető fejleményeket is eredményezett. Kezdetben mind az írást, mind a hangrögzítést a valóságban ténylegesen elhangzott szövegek rögzítésének igénye hívta életre. Idővel azonban az író ember rájött arra, hogy hosszas töprengéssel, javítgatással írásban létrehozhat olyan szövegeket is, amelyek úgy, ahogy le vannak írva, *soha nem hangzottak el*, s ezek a szövegek – a létrehozásukra fordított hosszabb idő eredményeként – sok tekintetben szebbek, jobbak, pontosabbak a szóbeli genezisű szövegeknél.

Ugyanez bekövetkezett a rögzített hangzó szövegek (és persze más hangrögzítések) esetében is. Például egy hanglemezen megjelenő vers szövege manapság gyakorta 10-12 különálló hangzó produkció legjobb elemeinek összemontírozásával jön létre; a zenei felvételek esetében a rögzített anyagba való technikai beavatkozás általában még mélyrehatóbb és gyakoribb.⁴⁵ Tehát ebben a tekintetben – az íráshoz hasonlóan – a hangrögzítés is túllépett eredeti funkcióján, egy akusztikus produkció megragadásán és rögzítésén: olyan „hangfelvételek” jöttek létre, amelyek úgy, ahogy halljuk őket a lemezeiről, *soha nem hangzottak el*.⁴⁶

A hang eredendő tulajdonságai közül már többször utaltunk illékonyására, tiszavirág életű voltára, arra, hogy mire érzékeljük, konstatáljuk, már el is enyészik. Ong írja, hogy a hangbenyomások által uralt világban az egyén életét bizonyos kiszámíthatatlanság övezi.⁴⁷ A hangrögzítés ezzel szemben a hangot is fel-

⁴⁵ Olyannyira, hogy a stúdiókban ily módon létrehozott s a desztillált vízhez hasonlóan tiszta és tökéletes produkciók kezdik elveszíteni népszerűségüket: sokan jobban kedvelik a számos hibát, sutaságot tartalmazó koncertfelvételeket, amelyek jobban képesek a hang eredeti sajátosságai (egyszeriség, illékonyág) érzetének előidézésére.

⁴⁶ Külön fejezetet érdemelnének itt a trükkyszerű technikai manipulációk, amelyek szolgálhatják a szórakozást is, ám csalásra is alkalmasak, s a technika tökéletesedése miatt az ilyen csalások egyre nehezebben leplezhetőek le. Ez a fejlemény már eddig is kikezdte azt a szoros kapcsolatot, amely korábban a tapasztalatok alapján gondolkodásunkban a hang és a hitelesség fogalma között fennállt, s a közeljövőben valószínűleg teljesen meg is szünteti azt.

⁴⁷ „In a world dominated by sound impressions, the individual is enveloped in a certain unpredictability.” (Walter J. Ong, *The Presence of the Word*, 131. o.)

ruházza valamelyest az állandóság, a kiszámíthatóság tulajdonságával.

A hang forradalmának eredményeként létrejött más eszközök – mint a rádió, a telefon, s különösen a mobiltelefon – azonban éppenséggel újratermelik s a végletekig fokozzák a kiszámíthatatlanságot, hiszen a telefon bármikor megszólalhat.⁴⁸ E kiszámíthatatlanság diktálta készenlétért ugyanakkor azt kapjuk cserébe, hogy bárhol vagyunk is, nem vagyunk egyedül, folyamatosan közösségek egész sorának maradunk tagjai. Nyíri kiterjeszti Ong gondolatát, amikor azt írja, hogy „a telefon és a rádió újratерemti a mondott és a hallott megnyilatkozásoktól, a pillanat üzenetétől való kognitív függőséget”.⁴⁹

Ez pedig mindenképpen életünk harmóniája ellen ható tényező. McLuhan a hangzó szót – érzelemmel telített volta miatt – a „sátán virágjának”⁵⁰ nevezi, s eljátszik a gondolattal, hogy az indulatteli beszéd eltűnése az emberi társadalom életéből a kollektív harmónia és béke korszakát hozhatná el. A telefon kapcsán hasonló gondolatokat fogalmaz meg Joshua Graham Baldner, amikor arra mutat rá, hogy az egyéb kommunikáció félreértéseit eloszlatva a telefon háborúkat akadályozhat meg (gondoljunk a hajdani Szovjetunió és az USA közötti „forró drótokra”!), másrészt az irracionális személyes indulatokat nagy hatékonysággal közvetítő hangzó szó továbbításával akár elő is idézhet háborút.⁵¹

Miként már többször leszögeztük, a hang forradalma gyökeresen átalakította az emberi kommunikációt, s ezáltal minden más tényezőnél nagyobb hatással volt az emberi társadalom szerveződési és működési mintáira is,⁵² ám a tudástárolás tekintetében eddig csupán kevés szerephez jutott. Ennek oka mindenekelőtt abban keresendő, hogy a részben folytonos, részben diszkrét jelekből álló hangzó anyag rögzítése a legutóbbi időig szinte kizárólag analóg kódban történt, ebben a hierarchikus szerveződésű kódban pedig nem lehetséges az egyes jelelemeknek a hatékony és gyors kereséshez szükséges pontos meghatározása.⁵³ E tekintetben a másodlagos szóbeliségben is a sok szempontból meghaladottnak tekintett írás mutatkozik hatékonyabbnak, ezért a parlamenti ülésekről,

⁴⁸ A közvetlen emberi kommunikációban többnyire kapunk valamilyen (többnyire vizuális) előzetes jelzést arról, hogy szólni fognak hozzánk.

⁴⁹ Nyíri Kristóf, *A hagyomány filozófiája*, Budapest: T-Twins-Lukács Archívum, 1994, 37. o.

⁵⁰ Marshall McLuhan, *Understanding Media. The Extensions of Man*, New York: McGraw-Hill, 1964, 84. o.

⁵¹ Joshua Graham Baldner, i. m.

⁵² Tudatában vagyunk annak, hogy ezt a megállapítást szokták elítélőleg „technológiai determinizmusnak” nevezni, ám mit tehetünk, ha a kommunikációs technológiák valóban nagymértékben determinálják az emberi életet.

⁵³ Megoszlanak a vélemények arról, várható-e gyökeres változás ebben a tekintetben. Wolfgang Coy professzor e kötetben olvasható tanulmányában például úgy gondolja, hogy egy ilyen változás bekövetkezte kevéssé valószínű. E sorok írója is osztja Coy professzor szkeptikus véleményét, mindekelőtt azért, mert a hangrögzítés és -tárolás mind a mai napig – mondhatni – „kirografikus” kiin-

a bírósági tárgyalásokról stb. készített hangfelvételekről rendszerint írásos anyagok készülnek, s a későbbiekben ez utóbbiakat tekintik hivatkozási alapnak, pedig természetesen kevésbé hitelesek, ám digitális jellegüknél fogva jobban kezelhetők a hangfelvételeknél. Egyelőre dominánsan tipografikus mintákat követ – azaz írott szöveg formájában realizálódik – a hálózati kommunikáció is, bár a közeljövőben egészen bizonyosan növekszik majd a hang (s mellette természetesen a képek) részesedési aránya.

Mindazonáltal a hang forradalma „revokalizálta” a világot. Hangok áradnak felénk a rádióból, a lemezzátszóból, a magnetofonból, a telefonból, sőt a számítógépből, nem is beszélve a televízióról, amelyből – Flusser szavaival szólva – elárasztanak bennünket a „beszélő képek”.⁵⁴

A digitalizáció ellentmondásai

Amennyiben a digitális jelek jobban kezelhetők az analóg jeleknél – s jól tudjuk, hogy ez az igazság –, akkor az elmúlt évtizedekben kibontakozott digitális forradalomnak lehetővé kellett volna tennie, hogy a hang is a tudástárolás fontos eszközévé váljék. Mivel közismert, hogy ez nincs így, érdemes a kérdés áttekintését kicsit korábbról kezdenünk.

A beszéd első digitalizációjának a betűírást szokás tekinteni. Van olyan vélemény is, amely szerint a nyelv digitális kódolása tiszta formában csak a nyomtatott betűkben jelenik meg, a kézzel írott szövegben már átmenetek vannak a digitális és az analóg kódolás között, a hangzó beszélt nyelv pedig információelméleti szempontból inkább analóg kódolásúnak számít.⁵⁵

A fentiekből legfeljebb csak a nyomtatott betűkre vonatkozó megállapítás fogadható el maradéktalanul. Ami a beszélt nyelvet illeti, bizony az sokkal nagyobb

dulópontú, a hangzó beszéd tekintetében ugyanis nem jött létre az egyéni beszédproduktióknak olyan formalizált-uniformizált-absztrahált „közös nevezője”, mint amilyen formalizált-uniformizált-absztrahált közös nevezője az egyéni sajátosságok garmadáját tartalmazó kézírásoknak a gépelt vagy szedőgéppel előállított szöveg. Ha viszont, meghaladván a „kírografikus” szintet, sikerülne valami olyasmit ténylegesen, konkrét formában is létrehozni, mint aminek a virtuális létezésére Roman Ingarden *Az irodalmi műalkotás* című könyvében (Budapest: Gondolat, 1977, 42–69. o.) mutat rá, s amit a „hangalak interszubjektív azonosságának” nevez, akkor bekövetkezhet előrehaladás ezen a téren is; ugyanis egy ilyen leegyszerűsített-uniformizált – „tipografizált” – hangzó szövegben lényegesen egyszerűbb lenne a keresendő jel definiálása.

⁵⁴ Vilém Flusser, *Az írás. Van-e jövője az írásnak?*, Budapest: Balassi-BAE Tartóshullám-Intermédia, 1997, 55. o.

⁵⁵ „Digitale Sprachkodierung erfolgt in Reinform durch Druckbuchstaben. Schon in der handschriftlichen Sprache gibt es jedoch Übergänge zwischen digitaler und analoger Kodifizierung, und die gesprochene Sprache ist informationstheoretisch zunächst analog kodiert.” (Winfried Nöth, *Handbuch der Semiotik*, Stuttgart: Metzler, 2000, 201–202. o.)

résben digitális, mint analóg,⁵⁶ legalábbis a funkciója felől tekintve; a kézírásban pedig a betűket egymáshoz kapcsoló vonalakat semmiképpen sem gondolhatjuk a hangzó beszédbeli folytonosjel-állomány grafikus reprezentációjának – ezek a vonalak a látszat ellenére autonóm grafikus képződmények, amelyek csupán az író kéz mozgásának a tempólassító megszakításait hivatottak kiküszöbölni, semmi közük a hangzó beszéd folytonos/analóg jeleihez.

A betűírás mindössze néhány tucat grafikus jel alkalmazásával képes a jórészt már digitális hangzó nyelv gyakorlati szempontból megfelelő rögzítésére. Ez a meglehetősen durva, elnagyolt digitalizáció a fonéma fogalmának hallgatólagos bevezetésével nagyvonalúan azonosnak tekint olyan hangjeleket, amelyek messze nem azonosak egymással: mindezt annak érdekében teszi, hogy a létrejövő jelemtípusok száma semmiképpen ne nőjön nagyobbra, mint amennyit az ember még ökonomikusan kezelni tud.

A digitalizációnak ezt a korlátját a számítógépek sebességének fejlődése (és természetesen a számítógép elterjedése) döntötte le. Lehetővé vált a folytonos jelek diszkretizációjának végletes finomítása, egészen a tovább már nem bontható igen-nem oppozíciókig, mivel a másodpercenként több millió művelet elvégzésére képes számítógép megkímélte az embert a digitalizált anyaggal való közvetlen találkozástól. Egészen pontosan: az ember találkozik a digitális jelekkel, éppen csak a számítógép perifériája (például a hangszóró) olyan sebességgel löki elébe őket, hogy érzékszerveinek tökéletlensége miatt folytonos (analóg) jelekként érzékeli őket, tehát a digitális forradalom paradox módon éppenséggel kiküszöböli az ember életéből a digitális jeleket, legalábbis szemiotikai szempontból nézve.⁵⁷ Jelenleg még nem tudható, hogy az analóg jelek részarányának növekedése milyen következményekkel jár majd a környezetünkhöz fűződő kapcsolatunkban, de nem zárható ki annak lehetősége, hogy e változásnak tagoló, elemző és reflektív képességeink látják majd kárát.

A számítástechnika a leginkább digitális számok kezelése után a szöveg digitalizációjával birkózott meg, majd pedig a hangéval: az első digitális hanglemez éppen húsz éve, 1982-ben készült el. A feladatok nehézségi skálájának

⁵⁶ Péter Mihály mutat rá helyesen, hogy „a nyelv heterogén jelek rendszere”, amikor Hunyadi Lászlóval vitázik, aki éppenséggel az analóg jeleket kívánta mintegy kizárni a nyelvből. (Péter Mihály, *A nyelvi érzelm kifejezés eszközei és módjai*, Budapest: Tankönyvkiadó, 1991, 148. o.) A hangzó beszéd digitális jeleinek nagyobb súlya egyébként könnyen belátható. Elegendő hozzá képzeletben kivonni egy beszédközleményből az analóg jeleket (tehát lényegében az intonációt): gépies, kellemetlenül monoton fahangon kopogó szavakat kapunk, azonban a közlemény jelentését megértjük. Ha viszont a digitális jeleket lúgozzuk ki a közleményből, csak az önmagában nagyrészt areferenciális beszéd dallam marad.

⁵⁷ „Auf diesem Niveau ist die Digitalisierung jedoch semiotisch völlig irrelevant, da sie im Rezeptionsprozeß für den Hörer nicht erkennbar ist.” (Winfried Nöth, i. m. 202. o.)

megfelelően ezután az állóképek, majd pedig a mozgóképek digitalizációja következett.⁵⁸

A digitalizáció persze minden hiányosságával és ellentmondásával együtt valóságos jótétemény a kommunikáció és az adatmegőrzés számára. Egyfelől azért, mert a különböző adattípusok (szám, szöveg, hang, kép) közös nevezőre hozása lényegesen könnyebbé teszi az emberi kommunikáció protoformájához, a közvetlen emberi kommunikációhoz leginkább közelítő multimediális telekommunikáció⁵⁹ gyakorlati eszköztárának kialakítását; másfelől pedig azért, mert – jelenleg legalábbis – úgy tűnik, hogy a digitális-elektronikus forma az adatmegőrzésnek minden korábbinál biztonságosabb és maradandóbb módját nyújtja. Nem lehet kétségünk afelől, hogy előbb vagy utóbb a megőrzött adatállományokban való keresés tekintetében is körvonalazódnak majd megoldások. Ez ígérheti a hang forradalmának teljes körű kibontakozását, amikor a hangdokumentumok nem csupán az írott szövegeként felhalmozott tudásanyag egy-egy elemének színesítésére vagy hitelesítésére szolgáló kiegészítőkként jönnek számításba, hanem az írott szöveges formával szemben teljes értékű és valóságos alternatívát jelentenek majd.

⁵⁸ A digitalizáció problémaköreinek sokoldalú és alapos áttekintését nyújtja Golden Dániel-Tóth Tünde-Turi László cikke: „Virtuális örökkévalóság: objektumok a digitális könyvtárban” (<http://www1.neumann-haz.hu/digital/studies/object/objects.html>). A dokumentum 1998-ban készült, ezért értelemszerűen számos megállapítása – különösen a mozgókép tekintetében – ma már nem tekinthető érvényesnek, a digitalizáció alapvető kérdéseiről azonban jó eligazítást ad.

⁵⁹ A legújabb eredmény ezen az úton a Westel 2002 áprilisában beindított szolgáltatása, amely színes fényképek mobiltelefonon való küldését teszi lehetővé.

A „globalizáció” kortárs fogalma a 18. századból, a természetrajz-történészek és utazók „globális öntudatából” ered. „A természet rendszerezése újfajta, európai kezdeményezés, az európaiak úgynevezett globális öntudatának új formája. A navigációs térképekkel ellentétben azonban a természetrajz olyan káosznak tekintette a világot, amelyből a tudós hozza létre a rendet” – írja Mary Louise Pratt útleírásokról és a transzkulturalitásról szóló könyvében.¹

Az utazóknak tudományos interpretáció-rendszerre volt szükségük, hogy elmesélhessék tapasztalataikat, s leír hassák és lerajzolhassák, mi mindennel találkoztak az épp felfedezett földrész feltérképezetlen területein. Átkeltek az óceánokon, távoli helyekre utaztak, és példányokat gyűjtöttek az új, ismeretlen országokban honos különböző fajokból. A természetrajz osztályozási rendszerének segítségével meg tudták különböztetni a lényegest a triviálistól, és rendet tudtak teremteni a sokféleségben. A távolság fölött aratott győzelem fontos része volt a globális öntudatnak: a felfedező és utazók képesek voltak egymástól mérhetetlenül távoli kulturális és természeti jelenségeket is összekötni és értelmezni a természetrajz rendszerén belül. A *Wunderkammerekkel* és *curiosity cabinetekkel* ellentétben a modern öntudat láthatatlan törvényeken és a tipológia paradigmáján alapult, és eleve tisztában volt a fejlődéssel, valamint az idő- és térbeli változásokat meghatározó szabályokkal. A korai kapitalizmus idején Linnaeus elmélete szabványosította a természeti világot; a természet rendszerezése megelőzte az ipari forradalmat. A viktoriánus elképzelésekben, a darwinizmusban és az életformák hierarchiájáról alkotott véleményekben az evolúció paradigmáját felváltotta a tipológia. A globális öntudat egyre jelentősebbé és elterjedtebbé vált.

A 18. század, majd a kolonializmus klasszikus kora uralta, felosztotta és irányította a bolygót – európai szempontból nem túl sikeresen, amint azt az első világháború is bizonyította. A valódi kérdés azonban nem az, melyik európai ország uralta a világot; a leglényegesebb a filozófia és írás kontrollja, amelyet ez az ura-

¹ Mary Louise Pratt, *Imperial Eyes, Travel Writing and Transculturation*, London–New York: Routledge, 1992, 29–30. o.

lom gyakorolt, és amely az orientalizmus fejlődéséhez és virágkorához vezetett. A kolonializmus alapját a „*West and the rest*” elmélet alkotta. A fehér faj tagjai uralkodtak azok felett, akik e „*rest*”-hez tartoztak. Az úgynevezett faji térképek, az eugenetika és a civilizációs létra az intellektuális navigációs rendszer kulcsfogalmai voltak. Az osztályozási rendszer globalizálódott: az európaiak tudományos és technológiai felsőbbrendűsége volt az egyetlen általánosan elfogadott társadalmi gyakorlat, a dolgok egyetlen értelmezési módja. Az örök ellenség a primitivizmus volt. Bármilyen kulturálisan távoli társadalmat, osztályt vagy közösséget gondolkodás nélkül „primitívnek” bélyegeztek. A távolság meghatározó tényező volt a viktoriánus évtizedekben: az utazók egy kis csoportja tájékoztatta a közösséget, amelynek legtöbb tagja soha nem hagyta el közvetlen környezetét, a települést vagy falut, ahol élt.

A 20. században a távolság kérdése – amely a Geert Hofstede által megalkotott kategóriához, a „*power-distance*” metaforájához köthető – drámai átalakuláson ment át: a bolygó minden évtizeddel kisebb és kisebbé vált. Mivel e változásért elsősorban a rádiózás feltalálása és a telekommunikáció különböző formái felelősek, nem az utazók növekvő számára lehet következtetni belőle, hanem a „kis bolygó”-érzés megjelenésére.

Az egyidejűség felé mutató haladás első lépése a távírókészülék volt, amely mindmáig a modern társadalmak által létrehozott nyilvános tér legfontosabb és legjellemzőbb eleme. A távírókészülék volt a leghatékonyabb egységesítő eszköz a gyarmatosító kultúra kezében. Asa Briggs és Peter Burke egy 19. századi ausztrál véleményt idéz: „Nekünk, régi gyarmatosoknak, akik hosszú ideje elhagytuk Britanniát, nagy boldogság, hogy tanúi lehetünk ennek, a modern találmányok legtökéletesebbikének ... Azonnal terjesszük el a távírót.”²

A távírókészülék azonban, amint néhány évtizeddel később a telefon, amely utat nyitott az egyidejűség ígéretének földjére, az egyes személyek közötti kommunikációra korlátozódott. (Noha Budapesten történt egy kísérlet: Puskás Tivadar megindította a telefonos műsorszórást) A telefon a szabadság technológiája, ahogy Ithiel de Sola Pool tanítja, és az első lépést jelentette a nyilvános tér privatizálásának folyamatában. A távírókészülék és a telefon megjelenésének idején, amikor ezekhez a ritka eszközökhöz még igencsak korlátozottan lehetett hozzáférni, az új technológiák legfontosabb jellemzője egységesítést elősegítő képességük volt. Manapság, amikor ezek a technológiák virágkorukat élik – és a telefon mindenütt jelen van –, lehetővé teszik az egyéni kapcsolatok és a magánjellegű, meghitt terek kialakulását.

A média és a tér, a távolság legyőzéséért folytatott küzdelem történetének második fordulópontja a rádió volt, majd később a televízió. A műsorszórás, az

² Asa Briggs–Peter Burke, *The Social History of Media*, London: Polity Press, 2002, 141. o.

információ terjesztésének addig ismeretlen rendszere újfajta nyilvános teret, Monroe Price kifejezésével élve „médiateret” hozott létre. A médiateret cenzúrázott, szigorúan ellenőrzött, egységesített és egyidejű tér. A médiateret néhány évtizeden belül gyökeresen átalakított olyan fogalmakat, mint a külpolitika, a nemzetállamok érvényessége, a politikai közösségek jelentése, a kulturális hierarchia és a lojalitások piacának kánonjai. A médiaterben a távolság technológiai és politikai kérdéssé vált. Technológiailag csupán egy kiszámolható összeg: az energia, amelyre egy bizonyos távolság legyőzéséhez szükség van. Persze mindennek ára van: nagy távolságokat áthidalni nem olcsó feladat, és ez politikai nehézségeket is okozhat. Az ellenséges vonalakon keresztül ájtuttatott üzenetek és rádióadások a háborús művészet részeivé váltak. A médiateret folyamatosan felügyelték a korszak kapuőrei, a politikusok. A cenzúra más volt a demokratikus társadalmakban és más az egypártrendszerű Comecon (*Council for Mutual Economic Assistance*) országokban, de technológiailag nem volt különbség az ellenőrzés végrehajtásában. A médiater nemcsak a politikai köröket befolyásolta, hanem valószínűleg a politikai viták természetét és a háborús technológiákat is újraformálta. A második világháborúban a rádiópropaganda kulcsfontosságú elemét alkotta a hadviselésnek; az Öböl-háborúban már a média volt a hadszíntér. A CNN nemcsak közvetítette a háborút, hanem részben létre is hozta.

A harmadik fordulópontra napjainkban zajló digitális forradalom: a konvergencia, a multimédia és az internet-forradalom jelenségei, valamint végül, de nem utolsósorban a különböző mobil és vezetékes vagy vezeték nélküli interaktív kommunikációs eszközök és szerkezetek új keletű összeolvadása. Ez a forradalom, ez az új paradigma újfajta társadalmi teret hozott létre: a kibertert vagy virtuális teret. A kibertér a köz- és a magánszektor közös tartománya, a virtuális identitás, a virtuális szomszédság és a virtuális távolság kifejeződése és megnyilvánulása. A kibertérben az olyan hagyományos fogalmak, mint a távolság vagy a nyilvános és a magánvilág közötti különbség, összedőlnek és eltűnnek. Vannak versengő közösségek, élénk verseny zajlik a lojalitások piacán, most is van kulturális csoportosítás, de mindez ellenőrzés és cenzúra nélkül, olyan kapuőrök nélkül, mint az uralkodó osztályok, a politikusok vagy a nemzetállamok. Mivel a kibertér mára visszafordíthatatlanul részévé vált a politikáról, a médiáról, a kommunikációról és a kulturális fejlődésről folytatott diskurzusnak, gyakran hangzanak el olyan vélemények, amelyek alul-, vagy túlbecsülik e szép új világ jelentőségét (például egyetemes szabadság – globális Nagy Testvér; digitális szakadék – korlátok nélküli világ stb.).

E virtuális tér – a globális öntudat – egyik fontos jellemzője, hogy nincsenek meg benne a 18. század kötelező kategóriarendszerei és osztályozási normái. Ebben az új világrendben, vagy, ha úgy tetszik, virtuális játszótéren, a virtuális távolság e világában benne rejlik az az alapvetően új lehetőség, hogy a kulturális

uralom hagyományos intézményei és a társadalmi felfogás szabályai gyökeresen megváltoznak.

A hálózaton kívüli világban számos olyan globális intézmény és szervezet létezik, amelynek működése a fizikai földrajzban gyökerezik, és amely a távolság hagyományos fogalmán alapuló technológiát képvisel. A következő példa rávilágít a médiatér és a virtuális távolság világa közötti különbségre. A WIPO, a *World Intellectual Property Organization* szinte minden országban elérte, hogy a parlament által jóváhagyott törvényhozás az intellektuális tulajdon európai megközelítését és fogalmát képviselje. Minden fejlett országnak el kell fogadnia, hogy az intellektuális tulajdon és a védjegy nem csupán jó üzlet, hanem egy olyan politikai filozófia kifejeződése is, amely az eredetiséget és az egyéniséget – kulturális és politikai hierarchiánk legkívánatosabb értékeit – mindenk fölé helyezi. (A zsenielmélet elképzelhetetlen lenne eredetiség és egyéniség nélkül.) Mégis mindannyian tudjuk, mi történt az interneten: a nyomtatott sajtó és a sugárzás évszázadain át kialakult intellektuális tulajdon uralma egy szempillantás alatt véget ért. Mindez nem csupán az MP3-aknak köszönhető, vagy a különböző digitális adatbázisok és gyűjtemények folyamatos, az egész világot átszövő cserélődésének és vándorlásának egy olyan kibertérben, ahol a távolságnak már nincs szerepe, ahol a földrajzi határokkal már csak tündérmeseként találkozhatunk a kulturális emlékezet kertjében, vagy esetleg egy weboldalon, amely megörökíti ezt a történelmi fantáziát. Az új fejlesztések gyakran egyszerűen elutasítják vagy figyelmen kívül hagyják a szerzői jogot.

A valódi forradalom abban a tényben rejlik, hogy ma létezik egy világ, az együttműködés világa, a virtuális szomszédság a kibertérben, ahol bárki találkozhat bárkivel, és már csak az a kérdés, hogy milyen navigációs rendszert használjunk. Óriási különbség van a nagy felfedezők kora és a mai kor, a globális öntudat kora között. A múltban a földrajzi térképek gyűjteménye, a navigáció művészete és a természetrajz megfellebbezhetetlen irányítási rendszert alkotott.

Az internet esetében ez azonban egészen másképp fest: a navigációs rendszerek és a felfedezetlen kibertér egymás mellett léteznek. Néhány új keletű jelenség rövid elemzést érdemel:

1. A virtuális archívumok és az *Open Source Movement* a virtuális távolság legjelentősebb vívmányai közé tartoznak: bárki közzé teheti kulturális termékét, és begyűjtheti magának, amire szüksége van. A virtuális és személyes archívumok a mobil interaktív kommunikációs intézmények legjobb példái: a virtuális archívumok folyamatosan alakulnak, soha nincs végleges változatuk. Az interaktív archívumok átszabják az írott és a szóbeli kultúra közötti hagyományos határokat. Mi egy e-mail-archívum? Ki a gyűjtő? Mit gyűjt a gyűjtő: az üzenetek láncolatát? Ahogy Brewster Kahle internetes archívuma (www.archive.org) mutatja, az sem világos, egyáltalán mi egy internetes archívum.

Van-e értelme különbséget tenni az eredeti és a másolat között egy digitális adatbázis esetében? Hogyan kezelje a médiarégészet a digitális másolatokat? Brewster Kahle archívumára hatással volt az alexandriai könyvtár, a Muszeion. De hol van Alexandria a kibertérben? Az én képernyőmön? Kinek a képernyőjén?

2. Személyre szabott, a *collaborative filtering*en alapuló megoldások, új határ a magánjellegű és az egyéni között. Ez kulcsfontosságú: az egyéni kibertér részleges, mindig változó, átmeneti jellegű információrendszert jelent.
3. A transzpublikációs rendszer, Ted Nelson elmélete, aki a Xanadu alapító atyja és a hypertext feltalálója. A transzpublikáció az internet szerzői jogi rendszere: felismeri az együttműködés jelentőségét az intellektuális termékekben. A mű nem létezik végleges formájában, csak az állandó kommunikáció folyamatában. Ezt az állandó tevékenységet dokumentálják az archívumok.
4. A *curiosity cabinet* mint érvényes gyűjtemény reneszánsza: a kívülálló művészek és gyűjtők, valamint a marginalizált kultúra elismerése és értelmezése. A hagyományos kulturális hierarchia vége.
5. A globális, ideológiai alapú intézmények (például a WIPO és a UNO) összeoldólése, és a globalizációt radikálisan bíráló intézmények felemelkedése. A multikulturalizmus, az avantgárd és az ellenkultúrák feltámadása.

Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy a virtuális távolság világa az új szabadságok és jogok, az új kulturális identitást hordozó technológiák, az új elvek és az eredetiség, a kommunikatív, párbeszéd alapú személyiségek és közösségek világa: új kreativitás, új művészeti formák, új globalizáció-diskurzus.

A virtuális távolság világa az új művészi tevékenységek és a globalizáció ellen indult mozgalmak új formáinak világa. Létrejöttek új technológiákon alapuló *widerstandformen*: SMS-ek, mobiltelefon-hívások, e-mailek, internet – digitális folytonosság a politikai szabadság és a közösségteremtés új technológiáiban.

Az előadás kilenc tételt fogalmaz meg, két részre osztva. Az első öt tézis fogalmakkal foglalkozik, a további állítások a médiatudomány kézzelfoghatóbb kérdéseit boncolgatják.

A táv-jelenlét körüli felhajtást érdemes komolyan venni.

Számos tudós rosszalóan tekint a tapasztalás kibertérnek nevezett s állítólag új dimenziója körüli izgatott vitákra. A széles körben terjesztett szlogenek fényében úgy tűnik, hogy igazuk van. Irritáló hasonlóság figyelhető meg a sikkes digitális szerkentyűk hirdetési és a posztmodern médiaelmélet bizonyos táborából hallható nyilatkozatok között. Olyan címek, mint „Táv-jelenlét: az idő és a tér korlátain túllépő technológia”, vagy „Táv-jelenlét: élő, interaktív ‘nézd, ahol tetszik’-videó az interneten” egyszerre váltják ki a metafizikai fantázia szárnyalását és az e-kereskedelemből ismert erőteljesebb reflexeket. Másrészt, ahogy W. J. Mitchell mondta a „kibertér” fogalmával kapcsolatban: „Olyan fordulatról van szó, amely a nyelvünkben található hiány pótlására jött létre.”¹ E szükségletre reagálva, íme egy jól átgondolt definíció:

A táv-jelenlét a szociális közelség lehetővé tételének művészete a földrajzi és az időbeli távolságok ellenére, a számítógépek, az audiovizuális és a telekommunikációs technológiák integrációja révén.²

Az ilyen világos és hasznos magyarázatok azonban nem jutnak el az újságírók szintjéig. Úgy tűnik, hogy a „nyelvünkben található hiány”, amely a hétköznapi diskurzus izgalmanak magyarázata, nem igényel egyszerű megoldást. A táv-jelenlét érintkezik a varázslat és a rejtély kategóriáival, s ez a szemantikai többlet józan elemzéssel nehezen oldható meg.

¹ William J. Mitchell, „Replacing Place”, a Peter Lunenfeld szerkesztette *The Digital Dialectic. New Essays on New Media* című kötet (Cambridge, MA: MIT Press, 2001) 113. oldalán.

² Gerald M. Karam, „Telepresence – Current and Future Technologies for Collaboration (Did the Interstate System Kill Route 66?)”, az 1995-ös *Ontario Telepresence Project. Final Report, Information Technology Research Center, Telecommunication Research Institute of Ontario* című gyűjteményben. Elérhető a <http://www.dgp.toronto.edu/tp/tp.html> cím alatt.

Talán nem is így kellene megközelíteni a kérdést. A technikai szakértelem hiánya a digitális technológiákról folyó hétköznapi eszmecserében maga is komolyan veendő tünet. A hírnök megölése nem megoldás. Gondolkozzunk el a Florian Rötzer német filozófus és újságíró szövegéből származó következő kifejezéseken: „a távolság és az időtartam eltűnése ... az űrközlekedés kiiktatja a kultúrák közötti valamennyi határt ... a valóság pluralizációja és relativizációja”.³ Érzelmős szavak ezek, de mindenkivel megértetik a problémát. Valóban úgy tűnik, mintha a globális, interaktív telekommunikáció korában eltűnt volna a térbeli távolság és az időtartam. Ellenvetésként megemlíthetnénk, hogy a hálózatba kötött számítógépek nyilvánvalóan nem szüntették meg sem a teret, sem pedig az időt. Ez igaz is, csakhogy ez az ellenvetés visszavonulást jelent, a kihívással való szembenézés elkerülését.

Nem engedhetjük meg magunknak, hogy divatos és egyszerű magyarázatokat adjunk a táv-jelenlétről.

„Az idő és a tér korlátain való túllépés” és „a távolság és az időtartam megszüntetése” kifejezések alapvető zavartságot jeleznek, de óvatosan kell velük bánni. Nincsenek törvények, amelyek tiltanak a költői túlzást a PR-iparban, s úgy tűnhet: nem kifogásolható a spekuláció felhasználása annak a lelkesültségnek és megilletődésnek a megragadására, amellyel a határtalan információcsere jár. Ám az ilyen magyarázatként kínáló konstrukciók gondolatilag veszélyessé válnak. Vegyük például a távolságot. A táv-jelenlét állítólag kiiktatja a távolságot. De ha igazán erőltetjük a távolság megszűnését, miszticizmusba sodródunk, a technológia megértése zen jellegű megnyilvánulásokba torkollik.

A problémát megközelíthetjük úgy is, hogy tudomásul vesszük: nem tudjuk feloldani zavarodottságunkat a közelség és a távolság közötti különbségtétel nélkül. Paul Virilio arról panaszkodik, hogy „közelebb vagyunk ahhoz, ami nagyon távol van, s így egyre jobban eltávolodunk saját magunktól”.⁴

Ezt a panaszt csak akkor érthetjük meg, ha ismerjük a „közelség” fogalmának szokásos használatát. Ezt kell feltételeznünk és kiegészítenünk a szerző által sugallt extra csavarással. Képzeli el valakit, akinek semmilyen fogalma nincs a közelségről: egy ilyen embernek semmit nem fog jelenteni az a hír, hogy az elérhető új technikai megoldások közelebb hozzák hozzá a távoli eseményeket. Szükségünk van a tele-távolság közös értelmezésére, hogy különbséget tudjunk

³ Florian Rötzer, „Virtual Worlds: Fascination and Reactions”, a Simon Penny által szerkesztett *Critical Issues in Electronic Media* című kötetben (New York: SUNY Press, 1995), a 126. oldalon.

⁴ Idézi Barry Brown, Nicola Green és Richard Harper (szerk.), *Wireless World. Social and Interactional Aspects of the Mobile Age*, London: Springer, 2002, 26. o.

tenni fizikai környezetünk és ama különös benyomások között, amelyeket „közeli, de távolról jövő”-ként akarunk meghatározni. Ezt el kell különítenünk a „közelségben lévő távolság”-tól, amellyel a fenomenológus jellemezné például azt a feszültséget, amely a liftben együtt utazó emberek között keletkezik, akik próbálják távol tartani magukat egymástól.

A táv-jelenlétről szóló promóciós szövegekben gyakran tapasztalható zavar oka egyszerű. Az olyan fogalmak, mint a „jobb és bal”, az „igaz és hamis”, párokban működnek, s innen ered az időnkénti kísértés valamelyikük túlhangsúlyozására. Ennek közismert példája Baudrillard „univerzális szimulációja”. Az ilyen fogalmi extravagancia szinte elkerülhetetlenül zsákutcába vezet. Amint világossá válik, hogy a megtévesztésnek csak a tudással szemben van értelme, az inga a másik irányba leng ki: ahol nincs tudás, ott nincs megtévesztés sem. A közelség és távolság dialektikája lényegi kérdés. Ha „a távolság és időtartam megszüntetése”-t nem csupán újságírói zsargonként fogjuk fel, olyan utazásra vállalkozunk, amely csakis kínos filozófiai kuszasághoz vezethet.

Meggyőződéseink hálója feszültséggel terhelt. A táv-jelenlét szükségessé teszi az episztemológia néhány alaptételének újragondolását.

Úgy látszik, ellentmondás keletkezett. Hogyan mondhatjuk, hogy a felhajtást komolyan kell venni, miközben azt állítjuk, hogy ez zsákutcába vezet? Az egyik kiút az lehet, hogy elfogadjuk a mindenütt való jelenlét felszíni paradoxonát mint első benyomást, s aztán máshol keresünk ígéretesebb megközelítést az így felmerülő problémára. Ehhez jó kiindulási pont a modern tudományokkal egyszerre létrehozott, hagyományos episztemológiai scenárió. Ebben a paradigmában az emberi percepció a tudás megszerzésének nélkülözhetetlen feltétele. Az ember érző lény, aki appercepció kapacitásának függvényében idő- és térbeli kölcsönhatásban áll környezetével. Triviális igazság, hogy az idegrendszert érő ingereket a befogadó entitás közelében keletkező stimulusnak kell kiváltania. Az anti-metafizikai empirikus filozófia annak rendje szerint az episztemológiai folyamat előfeltételeként határozta meg az érzéki benyomást.

Az ok-okozati láncolatok azonban nem korlátozódnak a közvetlen környezetre. Az emberre hatással lehet a radioaktív sugárzás, vagy a Föld ózonpajzsának elvékonyodása. Az elmúlt században látványosan bővült azoknak a behatásoknak a köre, amelyeket a technológia közvetít az egyes emberhez: gondoljunk csak az elektromosságra, a vezeték nélküli kommunikációra vagy a számítógépes hálózatokra. Az ismert episztemológiai scenárió a gyertya meggyújtását kísérő kognitív folyamat modellálására jött létre, viszont a villanykapcsoló működésének feldolgozásával nem tud megbirkózni. Az elektromosság elterjedése mégsem kényszerített ki episztemológiai revíziókat. Ennek valószínűleg az az oka, hogy a

dolog lényege nem az ok-okozati összefüggésekben rejlik. A tér rendkívül gyors fizikai folyamatokkal áthidalható, de ez önmagában még nem kérdőjelezi meg a tudásról alkotott hagyományos fogalmat, mivel az gondosan el van választva az ok-okozati mechanizmusoktól.

Az episztemológiai leírások jellemző összetevője a jelek használata. A szemiotikai dimenziók az ok-okozati összefüggésektől függetlenek. Valamely szó vagy kép érzékelésekor nem csupán átengedjük magunkat egy fizikai ingernek. Például egy színésznő felismerése az újságban közölt fényképen független az illető fizikai tartózkodási helyétől. Az emberi megismerés működését általában bizonyos szemiotikai rendszerek keretei közt tárgyaljuk, amelyek legszembetűnőbb közvetítő eszközei fogalmak vagy mondatok. Az információ ilyenfajta hordozói a kábelben futó elektromos áramtól látszólag erősen különböző tartományban működnek. Bizonyos értelemben mégis ősrégi dologról van itt szó. A klasszikus kép egyik fontos alapfeltételezése elavult.

A régi jelek meglehetősen statikusak voltak: kimondott szavak, szövegek, képek. Az érzékek szempontjából vagy jelen voltak, vagy nem. A jelentéssel bíró megnyilatkozást a beszélővel azonos helyen tartózkodó másik embernek kellett meghallania. Az adott szöveget egy szűken definiált környezetben kellett befogadni. Egyszerűen *nem volt lehetőség* szövegeknek a világ másik végéről, valós időben, ok-okozati mechanizmusok által történő megjelenítésére. A jeleket, annak ellenére, hogy potenciálisan távoli tartalmakat közvetítenek, be kell ágyazni az érzéki megismerés *közvetlen* tartományába. Közvetlen találkozás keretében kell őket befogadni. Ez jórészt így is maradt, de a modern médiumok lehetővé teszik, hogy nagymértékben túllépjünk a jelrendszerek alapját képező kauzalitáson. Ma már nem függhetünk a hagyományos tapasztalás bizonyos korlátaitól a tudással kapcsolatos állítások alátámasztásánál. A tévében sugárzott élő riport nem fér bele az érzékek bizonyítási rendszerébe. Amikor a riporter a képernyőn keresztül megszólítja közönségét, olyan ok-okozati láncot feltételezünk, amely messze túlnyúlik a nappalinkon, s így teszi hitelessé a riporter mondatait. A klasszikus episztemológia különbséget tesz az érzéki ingerek és a konceptuális aktivitás között. Viszont nem jelöli ki az azonnali tele-közvetítés által továbbított kognitív tartalom helyét.

A jelenlét az időbeli és a térbeli dimenzióra egyaránt vonatkozik. Ez a kapocs komoly igénybevételnek van kitéve, és óvatosan használandó.

A nyelvek tetszetős illusztrációit adják a klasszikus filozófia tele-episztemológiai ártatlanságáról szóló fenti állításoknak. Ugyanazt a kifejezést, a „jelenlét”-et kínálja fel az adott pillanat és az adott pillanatban való részvétel megjelölésére. A „jelen levés” könnyen bővül „a jelen időpontban”-ná. Elég világos, hogy miért.

A tudás elsajátításának a telekommunikáció eljövetele előtti tipikus scenáriója szerint a térbeli tárgyak érzékelése – a teleszkópon keresztül látott tárgyak kivételével – egybeesett azok tényleges jelenlétével. Természetesen a jelek mindig is alkalmasak voltak nagy távolságok áthidalására. Nem voltak azonban beillesztve olyan technológiák kiterjedt ok-okozati hálózatába, amelyek lényegében késedelem nélkül továbbítanak információt egy adott helyről onnan távol eső helyekre.

Az eredményeket jól ismerjük: a telefon, a rádió, a tévé és az internet egyfajta szemiotikai globalizációt kínálnak, azaz olyan szimbólumrendszereket, amelyekre már nem érvényesek a hagyományos beszéd, írás és nyomtatás korlátai. A jel minőségű színes pontok a monitoron nem mind „közvetlen” jelek. Mindent átható jelenlétük nem a jelölő és a jelölt közötti távolság áthidalásának eszköze. Mégis nehezen tudunk szabadulni annak a valaminek az erős hatásától, amit nevezhetnénk „reprezentációs közvetlenség”-nek, amely meghatározott technikai-szemiotikai elrendezés: egy jelkészlet a világon bárhol és bármikor való azonnali hozzáférhetőségének leírasi kísérlete. Gondoljunk csak a futballstadionokban felszerelt óriási tévéképernyőkre. A játékot mutatják, ahogy azt otthonok millióiban látják, a tényleges eseményen jelen lévő közönségnek. Ilyen körülmények között *valóban* értelmesnek tűnik fel, hogy a távolság és az időtartam eltűnéséről beszéljünk.

Ugyanakkor ez mégis rossz irányba vezet, mint a következő érvelés mutatja. A térbeli kategóriák bizonyos jellemző módon valóban cserbenhagynak minket, mivel a tömeg lelkesedését egy távoli stúdióban manipulált képek táplálják. Ez azonban nem implicálja az időtartam megszűnését, ellenkezőleg. Az egésznek az a célja, hogy a kontinens minden nézője részese lehessen egy adott pillanatnak. Az időbeli jelenlét tehát nagyon is érvényben marad.⁵ A táv-jelenlét nem lehetséges közös térbeli és időbeli koordináta-rendszer nélkül, de a két rendszer alapvetően különbözik egymástól: bolygónk egésze látható lehet egy adott időpontban, de nem helyezhető el egy térbeli ponton. Bizonyos célok érdekében időbeli értelemben jelenlévőként lehet kezelni akár az egész emberiséget, de nem lehet fizikailag egyesíteni Budapesten. Ki kell egyeznünk a szimmetria mindent átható felborulásával, mivel a jelenlét térbeli jelentése elválik időbeli jelentésétől. A táv-jelenlét révén emberek egy bizonyos pillanatban osztoznak, de a fogalom megfelelő értelmében *nem* osztoznak a helyben. Az interneten keresztül bonyolított *chat* valós időben zajlik, de a *chat room* a szoftver által létrehozott képződmény. A „jelen levés” kategóriája a *chat folyamán* „az aktuális pillanatban való osztozás” és „egy virtuális környezetben való tartózkodás” elemeiből áll.

⁵ Meg lehetne próbálni egyszersmind kiugrani az időkeretből is, de ez nem témája a jelen dolgozatnak.

Az élet az itt és most-ból ered. Amikor szimmetriája felborul, az eredmény valószínűleg információ-túlterheltség lesz.

Gondoljunk valakire, aki megérkezik a moziba, és a jegyért sorban állók között szeretné megtalálni barátját. Felhívja mobiltelefonon. Mindketten ugyanazt a filmet szeretnék megnézni egy adott időben, de vajon jelen vannak-e ugyanazon a helyen? Triviális értelemben ez persze így van, de a médiaelmélet értelmezésében a dolgok ennél összetettebbek és érdekesebbek. A barát tartózkodási helye, ha felveszi a telefont, nem csupán az általános háromdimenziós koordináta-rendszer egy pontja; jelenlétét vezeték nélküli jelek gondosan megszerkesztett mechanizmusa közvetíti, esetleg a Földön kívüli rádióberendezéseken keresztül. Míg a két barát közös időkerete érintetlen marad – mindketten a film este 7 órai kezdését várják –, az általuk elfoglalt tér bonyolult hibrid jelenség. Vegyünk egy másik példát. Valaki egy kamera előtt állva a monitorra néz, amelyen látja saját képét, ahogyan azt ugyanakkor közvetíti a televízió. Hadd mellőzzem az ilyenfajta közelségek és tele-távolságok részletes elemzését, s legyen elég annyi, hogy hiábavaló igyekezet lenne, ha megpróbálnánk azokat a hagyományos térbeli jelenlét alapján értelmezni.

A „közvetített jelenlét” a következő képet sugallja: valami elérhető közelségben van, noha a valóságbeli távolság áthidalására igénybe vesszük a tele-továbbítást. Ez elegendő lehet a kétirányú kommunikációs rendszerek leírására, de nem elegendő a táv-jelenlét előrehaladottabb formáinak jellemzésére. Az utóbbi esetekben a közvetítés egyetlen mozdulattal átfogja az egész bolygó terét. Csupán kis túlzással telekommunikációs kontinuumról beszélhetünk, amely egy időben jeleníti meg az összes releváns közeget, miközben azokat továbbra is óriási távolságok választják el. A jelenlét *időbeli* aktualitást jelent, és a kihívás abban áll, hogy megbirkózzunk ezzel a fajta jelenléttel, amely jelenlét azzal is jár, hogy a nagyszámú információs csatorna egy második természetes környezetet hoz létre: a *virtuális* teret.⁶

A szimbolikus rendszerek materiális jelölőktől függnék. A mindenütt jelen lévő digitális telekommunikáció megzavarja számos ismert sémájukat.

Elsősorban az elektronikus adatcsere hatására figyeltek fel a tudósok a kommunikáció hagyományos eszközei (mint a beszéd, az írás és a nyomtatás) és információs tartalmuk közötti szoros illeszkedésre. Egy olyan megalapozott, érett technológia, mint amilyen a nyomtatás, utólagos bölcsesség alkalmazása esetén a tudás társadalmi szempontú előállítása, propagálása és kezelése stabilizációs

⁶ A virtualitás elemzése túlmutat a jelen dolgozat keretein.

tényezőjének tekinthető. Ez nemcsak a gutenbergi típusú információcserére igaz, hanem az olyan újabb formákra is, mint a fénykép, a telefon és a rádió. Minden esetben különböző felszerelések és konvenciók formájában egy-egy olyan technikai médium honosodott meg, amely bizonyos korlátokat szabott a szimbolikus eredmény lehetséges *Gestalt*-ja szempontjából. A jól ismert irodalmi műfajokhoz hasonlóan léteznek telefonálási és rádiós műfajok is.

Jelenleg változik a helyzet. Az úgynevezett „másodlagos szóbeliség” kategóriája, amely a Gutenberg utáni, műsorszórással és számítógépes hálózatokon közvetlenül továbbított, spontán kommunikáció megjelölésére jött létre, nem alkalmas annak megragadására, ami az elektronikus médiumok területén történik. A fényképet és a filmet, hogy csak egy példát említsek, még mindig döntően történelmi megközelítéssel, bizonyos kémiai folyamatok eredményeként szemléljük. Pedig nyilvánvaló, hogy ezekre a területekre egyre inkább behatolnak a digitális eljárások. Amióta képek és hangok multimédia szoftverekkel szabadon generálhatók és transzformálhatók, mind az őket megjelenítő hordozó, mind pedig társadalmi szerepük pusztá epifenoménjává válik annak az alapul szolgáló elektronikus feldolgozórendszernek, amely nem tesz különbséget a szöveg, a kép és a hang között.

Nyilván továbbra is megkülönböztetjük a monitort a hangszórótól és a nyomtatótól. Az adott készülékek által kiszolgált érzékelési módok minden valószínűség szerint nem fognak eltűnni. De a táv-jelenléthez hasonlóan az elektronikus információ-feldolgozás elmosza a korábban természetes különbségtételt. A maximális felbontású grafikai szoftverek megjelenése előtt a fényképezés optikai-kémiai eljárása szavatolta a kép autenticitását, a pszicho-akusztikus modellálás korszaka előtt a hifi felvétel volt az audio-lejátszás leghitelesebb forrása. Az ilyen analóg médiatechnológiák most elveszítik hagyományos tartalomformáló kapacitásukat.

Több, a kommunikáció elterjedt fajtáit megkülönböztető definíció már nem megalapozott.

A mérnök a jelátvitel optimalizálására törekszik, de szaktudását az adott intézmény gyakorlata szerint használja. Olyan kultúrában szocializálódtunk, amely megkülönböztette a telefont, a rádiót és a számítógépes hálózatokat, viszont lehetetlen megjósolni a vezetékek nélküli továbbítás jövőbeni fejlődési útját. Vegyük a digitális audio web-műsorszórást. Csak mérsékelt szaktudásra van szükség ahhoz, hogy egy számítógépet privát rádióállomássá alakítsunk át. A CD-meghajtóról zenét játszhatunk le, vagy egy élő eseményt továbbíthatunk a hangkárttyán keresztül, amely így azonnal világméretű közösség által vehető. A következmények nagyrészt beláthatatlanok. Képzelnünk el hétmillió rádióállomást, amelyek egy-egy sztetterd PC-n futnak. Erre persze nem fog sor kerülni, mivel ez annak a társadalmi sémának a megszűnését jelentené, amelyet általában a rádióállo-

másokkal asszociálunk. Amíg értelme van a fogalomnak, viszonylag kevésnek kell lenni belőlük, kormányrendeletek szerint kell működniük, és jórészt profittermelésre kell törekedniük. Az ilyen intézményes korlátok egyszerűen nem illenek a web-műsorszóráshoz, amely, minden valószínűség szerint, alaposan meg fogja változtatni a közszolgálati és a kereskedelmi műsorszórás módozatait.

Ezen a téren a technológia változása szorosan kapcsolódik a politikához.⁷ Az elektromágneses spektrum a rádiós műsorszórást szolgáló frekvenciasávokra volt felosztva. Mivel ezek az erőforrások korlátozottak voltak, szükségesnek tartották, hogy kormányzati szervek felügyeljék a spektrum szegmentumainak odaítélését. Ez persze csak annak bonyolultabb megfogalmazása, hogy a rádióállomásokat be kell illeszteni a rendelkezésre álló sáv szélességbe. Éppen az ellenkezője az internet-protokolloknak, sőt – mint kiderült – helytelen feltételezés. A hagyományos rádiós technológiák a nekik kiosztott teljes sáv szélességen „üvöltöttek”, azaz erős jeleket használtak a zaj és a megszakítások elfojtása érdekében. Léteznek ennél gazdaságosabb módszerek is a rádiójelek biztonságos továbbítására. Számítógépes chipekkel felszerelt vevőberendezések fejlettebb módon képesek az információt kiválasztani és feldolgozni. A „felbontott spektrum” módszereivel szinte korlátlan számú továbbítás lehetséges a teljes spektrumon. A digitális kiegészítésű rádióhoz, legalábbis az interferenciamentes sugárzás vonatkozásában, nincs szükség kormányzati szabályozásra. Ezenkívül alkalmas az IP/TCP kezelésére, ami újabb csavart jelent a határokat átlépő technológiai fejlemények már amúgy is kissé nehezen érthető összefoglalásában.

Az internet-protokollokon keresztül csatlakoztatott rádiókészülék kétirányú kommunikációra alkalmas, és – a megfelelő digitális kiegészítővel – adatok fogadására és küldésére egyaránt képes. Az ilyen készülékek egyik lehetséges felhasználása a környezeti információgyűjtés nehezen megközelíthető területeken, például bizonyos paraméterek nyomon követése a trópusi esőerdőkben. IP-címen keresztül irányítható, viszonylag olcsó rádiók vagy webkamerák csupán előfutárai az eljövendő megoldásoknak.⁸ Utolsó észrevételként gondoljunk csak arra, hogy a következő generációs mobiltelefonok, amelyek az UMTS sztenderdet használják, épp a „felbontott spektrum” technológiát alkalmazzák a teljesítmény, valamint a rendelkezésre álló kapcsolatok számának növelése érdekében. Ahogy a technológiák konvergenciája kiüriti az olyan ismert megkülönböztetések jelentését, mint az egy az egynek (*one-to-one*), egy a soknak (*one-to-many*) és sok a

⁷ Lawrence Lessig elemzést írt erről a kérdéskörrel. A következőkben mondottak jelentős részét *The Future of Ideas. The Fate of the Commons in a Connected World* című könyve (New York: Random House, 2001) ihlette.

⁸ További részletek: *The Cook Report in Internet Broadband Spread Spectrum Wireless Extends Internet Research of ISPs & Field Research Scientists*. Elérhető a <http://wireless.oldcolo.com/biology/progress2000/cookjul.pdf> cím alatt.

soknak (*many-to-many*) kommunikáció, az információ műfajaihoz való megszokott hozzáállásunk egyre inkább elkülönül de facto megvalósításuktól.

Újfajta földrajzot kell kifejlesztenünk, hogy meg tudjunk birkózni a közvetített jelenléttel.

Korábban a tipikus reprezentációk erősen függtek a helytől és a helyváltoztatástól. Rembrandt festményét az Amszterdamban kívül rendezendő kiállításra el kell vinni, és reprodukciói is meghatározott helyeken találhatók. A telekommunikáció jelen ideje más szabályokat kényszerít a szóbeli, képi tartalmakra; még ha a politikus beszéde a helyszínen összegyűltekhöz szól is, óriási a különbség az esemény és a tévében róla készült riport között. A televíziós politika egyértelműen meghatározó erő napjaink demokráciáiban. Az audiovizuális információ egyidejűségére épülő szimbolikus rendszert kínál, amit jól megfogalmaz az osztrák televízió fő hírműsorának címe: „Zeit im Bild”, körülbelül „Jelenünk képekben”.

Ezek a táv-jelenlét viszonylag szerény implikációi; olyan kihívások, amelyekkel már fél évszázada szembenézhattünk. De ha egy pillantást vetünk a legutóbbi technikai fejleményekre, azt látjuk, hogy a 20. század többé-kevésbé megszokott információs struktúrájában felfordulás van. Ha mikrofont dugok a hangkártyámba, bizonyos szoftverek megléte esetén az interneten keresztül korlátlan ideig beszélhetek bárkivel nagyon csekély összegért. Hogyan nevezzük ezt a lehetőséget? A megszokott fogalmak szerint sem nem rádió, sem nem telefon, mint ahogy a webkamera nem film, és nem is tévé. A helyzet hasonlít a 19. századi építészetéhez, amely ősi formai szabályrendszerét vitte át az új építőanyagokra. A közvetített jelenlét tele van meglepetésekkel és potenciálisan kínos helyzetekkel.

De nem csupán – modern – életünk ez? Az Enron bukásának egy valószínűsíthető oka az, hogy a csalásnak áldozatul esett alapok pénzügyi vezetői nem ismerték kellő mértékben az elmúlt évtizedben kifejlesztett rendkívül kifinomult könyvelési és hiteleszközöket. És, hogy egy kicsit közelebbi példát említsek: nem közvetlen következménye-e az osztrák jobboldali mozgalom jelenlegi sikere annak, hogy a vasfüggöny felgördülésével egyértelmű kategóriák és határok szűntek meg? Az általános gazdasági elégedetlenséghez és geopolitikai megrázkódtatásokhoz képest, úgy gondolom, nagyon enyhe zavarokkal foglalkoztam. Igaz, az eddig elmondottakat a megfelelő kontextusba kell helyezni. Nem az volt a célom, hogy ismét újabb korszakot hirdessek meg, hanem hogy felhívjam a figyelmet az információs társadalom két strukturális jellemzőjére: (1) a térnek az időtől való bizonyos fokú elkülönülésére, valamint (2) a telekommunikációs ipar rendszerének alapvető átalakulására. Ha ez a – szenzációkeltő elemektől megtisztított – diagnózis, akkor mi marad a kiberfilozófia vonzóbb oldalából?

Testek nélkül nincs történelem, testek pedig nem lehetnek távolság nélkül.

A táv-jelenlét körüli felhajtást érdemes komolyan venni. De hogyan kerüljük elmélyülését? Íme néhány erősen elvont, puhatolódzó megfigyelés, amelyek egyesítik a leíró tartalmat és a metafizikai hatást. Az atombomba volt az első olyan szerkezet, amely ráébresztette az emberiséget arra, hogy egyetlen helyi cselekménynek azonnali globális kihatása lehet, akár egészen bolygónk megsemmisítéséig. Békésebb példa a Holdra szállás: egy olyan történelmi pillanat, amely megmutatta, hogyan lehet majd egy adott időpontban egyetlen egységesített helyként tekinteni a Földre. Az időbeli jelenlét minősége így rávetíthető a térbeli rendszerre. A nukleáris energia és a műsorszórás viszonylag egyszerű példák ennek alátámasztására. A közvetített jelenlét sokkal sűrűbbé vált. 2001-ben a magántulajdonban lévő mobiltelefonok reagáltak azonnal az éppen zajló terrortámadásra, nem pedig az Egyesült Államok katonai erői. Ez azt sugallja, hogy a nem túl távoli jövőben az egyidejűség és a mindent áthatás, tehát az erős értelemben vett táv-jelenlét együttesen érvényesül majd.

Ez a prognózis koncepcionális zavaron alapul. A szimbólumrendszerek szó szerint képesek tényállásoknak nagy távolságokon át való *megmutatására*, és, manapság, fénysebességgel kapcsolatba hozhatók forrásaikkal. Ez hozzájárul az ok-okozati egyidejűséghez, amely akár kétirányú is lehet, magában foglalva a kiinduló forrás választát. Ok-okozat kiváltotta események pedig, határesetben, felöllelhetik az egész tér-időt. De a *telekommunikáció* vonatkozásában ott van a csapda: a szimbólumok mások, mint az okok. Kicsit óvatosabb analitikus megfogalmazásban: a leírás két autonóm szintjéről van szó, amelyeket nehéz összhangba hozni. A globális felmelegedés olyan ok-okozati folyamat, amely egész bolygónkat érinti, de nem hordoz meghatározott információt. Hasonlóképpen az eredeti elektromágneses hullámok mindent áthatóak és nem informatívak. Csak azért, mert a mérnököknek sikerült tartalmat kódolni ilyen természeti jelenségekkel, nem szabad összetévesztenünk az ok-okozati kapcsolatokat a szimbólumok jellemzőivel. Még ha a szimbolikus médium, bizonyos értelemben, minde nélkül jelen van is, ez nem jelenti azt, hogy a szimbolizált dolgok közelségében vagyunk. Egy szimbólumrendszer használata annyit tesz, hogy felismerjük a jelölő anyaga és a jelölés közötti kategoriális különbséget. Ez egyaránt érvényes, amikor egy közeli fára mutatunk, és amikor a tévében felismerjük egy énekes arcát. A fénysebesség és a válaszméchanizmusok egyszerűen nem kerülnek bele ebbe az egyenletbe.

A következtetés nem az, hogy az ember legyen közömbös az azonnali globális közlés technológiája iránt. Csupán emlékeztetni szerettem volna arra, hogy a szimbólumok mások, mint az egyszerű tárgyak. Az emberi fejlődés erre az enyhe skizofréniára épül, amely képessé tesz arra, hogy fizikailag jelen nem lévő tár-

gyakat mutassunk be. A táv-jelenlét, úgy látszik, azt ígéri, hogy végül ez a hézag is bezárul majd. De gondoljuk át még egyszer. Mit érne, ha a jelek egyetlen kozmikus pillanatban összeolvadnának a jelöletekkel?

A kozmológiaelmélet szerint a világűr történetét csak a megfigyelő műszereink által Föld-időben érzékelt sugárzásból lehet rekonstruálni. Ahhoz, hogy asztrológiai síkon értsük meg a dolgokat, az ilyen jeleket vissza kell írni a tér-időre, s újra be kell vezetni a távolságot, a távollétet és a folyamatot. Most képzeljük el bolygónkat egy Istenéhez hasonló közvetlenségben valamely távoli galaxisból nézve. Az összes jellemző térbeli viszony apró fényponttá olvadna össze. A távolban lévő intelligens lénynek kellene megfejtenie a rejtélyt azáltal, hogy újra bevezetne egy térbeli koordináta-rendszert, valamint a kiterjesztését áthidaló szimbolikus kommunikációt, hogy megérthesse az emberi létet. A gondolati kísérletnek kijózanító hatása lehet. Aki hajlik arra, hogy a táv-jelenlétet a távolság és az időtartam leküzdésének tekintse, gondoljon úgy magára, mint akire egy távoli galaxisból pillantanak le. Ekkor mindenki csupán egy jellegtelen folt, amely arra vár, hogy visszafejtsék egy időben és térben elhelyezett történetté.

Egyáltalán nem magától értetődő, hogy az individuum mibenlétének meghatározásakor miből is kell kiindulnunk. Ha csak a gondolkodástörténet modern időszakára vetünk egy pillantást, már akkor feltűnő a társadalomelméleti megközelítések sokfélesége, s e különbözőségek mögött nem ritkán éppen az individuum jellegének, szerepének a meghatározását érintő eltéréseket láthatjuk.

E vitákat lecsupaszítva két elméleti pozíciót világosan elválaszthatunk. Az egyik az individuum önmeghatározásából és az ehhez kapcsolódó társadalomalkotó képességéből indul ki, a másik pedig az individuumot mindig valamiféle kontextusba (társadalomba, közösségbe, diskurzusba, alakzatba, hagyományba, rendszerbe) ágyazottként láttatja. Ez a vita az elmúlt évtizedekben újra erőre kapott, mégpedig a liberalizmus-kommunitarizmus ellentétében.

– A liberális perspektívát osztó gondolkodók (akiket az amúgy egymástól igencsak különböző rawlsi, nozicki és dworkini elmélettel jelezhetünk) a szabadság, az egyenlőség és az igazságosság eszméjének univerzális jelentésű használatmódjával egyfelől az individuum közösségi kapcsolódásait lementszették, másfelől az individuum, individualitás absztrakt értelmezésére hajlottak.

– A kommunitarista felfogás (pl. MacIntyre, Taylor, Walzer) ezzel szemben azt hangsúlyozta, hogy az individuumok közösségekben élnek, tehát az individuumértelmezés kiindulópontja ez a közösségbe ágyazottság, aminek egyik alapvető következménye a közjó fontosságának elismerése. A fenti gondolkodók emellett azt is kiemelték, hogy e viszonyrendszer történeti variabilitásától sem tekinthetünk el, azaz nem absztrakt elvek leszögezését, hanem a történeti változatosságot is figyelembe vevő flexibilis fogalmi nyelv kialakítását szorgalmazták.

E helyen nem feladatom az említett vita részletes taglalása, csupán az alábbi elemzés számára fontos egyik következményét szeretném rögzíteni.¹ Amennyi-

¹ A vitáról a hazai szakirodalomban nagyon jó áttekintések, értelmezések olvashatók: Boda Zsolt, „A kommunárius elmélet: identitás, kultúra, értelmezés”, a Szabó Márton szerkesztette *Beszélő politika* című kötet 138–161. oldalain (Budapest: József Kiadó, 2000); Láncki András, *A XX. század politikai filozófiája*, Budapest: Pallas Stúdió-Attraktor Kft., 2000, 59–69. o. Az igencsak gazdag és napja-

ben elfogadható az a gondolat, hogy az individualitás nem redukálható az ésszerű individuum öndefiníciós képességére, vagy másként fogalmazva: törvényeit nem önmagából hozza ön maga számára, hanem közösségeinek tagolt szerkezetébe, annak hagyományvilágába ágyazódva látja és láttatja magát egységként, akkor újra kell gondolni az individuum *határainak* kijelölését.² A kérdés nagyon egyszerűen arra vonatkozik, hogy miről is beszélünk, amikor az individuum identitásáról van szó. Az individuum identitásának kérdése is két irányból közelíthető meg: miként látja önmaga azonosságát az egyes ember, illetve milyenként azonosítják őt azok, akikkel kommunikatív viszonyban áll? A következőkben a második aspektussal foglalkozom, s ennyiben vizsgálódásom részleges.

Az individuummal kapcsolatos kérdéseknek különös aktualitást ad az elmúlt évek-évtized azon tapasztalata, hogy kommunikációs eszközök technikai átalakulása következtében a „hely” (lokalitás) fogalma – és persze ezzel (is) összefüggésben az időtudat – átértelmeződött. Gondoljunk csak az internetre, amelynek használatában a távolság és a közelség új jelentést kaphat. Minden egyformán közel, vagy – ha úgy tetszik – egyformán távol van. Vagy arra, hogy a beszélgetőtársainkkal való kapcsolattartásban, az adatbázisokhoz való hozzáférésben a mobilitás élménye sokak közös tapasztalata. A „helyet” körülhatároló vonal egyre halványabb, a különböző időaspektusokat szinkronizáló törekvések pedig egyre hangsúlyosabbak. A hely hagyományosan a testiséggel, a dolgok térbeli kiterjedtségével összekötöten kapott értelmet. Ehhez kapcsolódva jelenlét alatt mindig a „hús-vér” lényként ott lévő emberre gondoltak. Az újféle kommunikációs technológiák hatására azonban azzal kell szembesülnünk, hogy terünk egyre távol, sőt testünkől független „helyre” – amit divatos kifejezéssel a háló virtuális realitásának neveznek – utal. Az interneten keresztüli kommunikációs formák egyfelől új lehetőségeket nyitnak, ezek közül is elsősorban a testiség spiritualizálódását (virtualizálódását) említve, másfelől bizonyos kommunikációs lehetőségeket lementszenek, éppen azokat, amelyek a testi jelenlétéhez kötődnek. A testtel való kommunikáció ugyanis csak korlátozottan fordítható át a szavak világába.

Mindezek a tapasztalatok kihatnak az individuum mibenlétéről folyó elméleti diskurzusra. Vizsgálódásra érdemes az a kérdés, hogy mennyire uralja az egyén azokat a „tereket” és „időkereteket”, amelyekben a közlés kifejeződik. Mennyiben határozhatja meg a közléséhez kapcsolódó megértés térbeli és időbeli aspektusait?

inkban már szinte áttekinthetetlen külföldi szakirodalomból csak egyetlen könyvet emelnék ki, amelyre álláspontom kialakításában különösképp támaszkodtam: Reiner Forst, *Kontexte der Gerechtigkeit*, Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1996.

² A környezetétől elszigetelt individuumkép esztétörténeti előzményeiről lásd Gideon Freudenthal, *Atom und Individuum im Zeitalter Newtons*, Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1982.

Mivel az individuum-értelmezésnek azt az elméleti perspektíváját gondolom gyümölcsözőbbnek, amely az individuumok kontextusba ágyazottságából indul ki, ideje kiteríteni a kártyákat, s megjelölni az individuum jelentésadásában alapvető szerepet játszó kontextust, kontextusokat. Elsődleges kontextusként a tér és az idő kontextusát említeném. Az individualitás lehetséges értelmezését ugyanis a *térrel* és az *idővel* kapcsolatos „helyzet-definíciók” megváltozása alapvetően befolyásolja. Hangsúlyozni szeretném, hogy nem a tér- és időészlelés átalakulását vizsgálom, hanem azt, hogy a *kommunikációkban* jelen levő újféle tér- és időélmény miként hat az individuum-szemantikára.³ A tér- és idő-összefüggésekben tárgyalható kommunikatív kapcsolatokban miként látja-láthatja valaki mások individualitását, illetve őt mások miként azonosítják mint individuumot? Azaz csak az individualitás kommunikatív *hozzáférhetőségére* koncentrálok, ami persze sohasem esik egybe azzal, ahogy egy-egy konkrét individuum a saját individualitását értelmezi. Éppen ezért célszerű az elemzés szempontjából a személy és a személyiség (azaz az individualitás) fogalmi megkülönböztetése, személy alatt értve azt, ami egy-egy konkrét személyiségből a maga kommunikatív viszonyaiban hozzáférhető. Az individuum-meghatározás második rétege már azokat a lehetséges konkrét „témaközösségeket” érinti, amelyekbe belépve a hálón vándorló egyén önmagát valamiképp megjeleníti. Ezek a témaközösségek a háló realitásában szövődő közösségek,⁴ és a benne kommunikáló individuumok: *személyek*. S itt a *persona* eredeti jelentésére, a maszkra, az álarcra kell gondolnunk. Az alábbiakban az elsődleges kontextusként megjelölt tér/idő problematikával foglalkozom.

Ennek során az individualitás-minták és a realitás (a realitás rétegzettségének) viszonyát tárgyalom, majd a kommunikáció problémáját, ahogy a tér és az idő újféle jelentéstartományával szembesíthető (I), ezt követően röviden érintem az internet világának „nomád” jellegét, amelyben az ismerős/ismeretlen,

³ Ezzel nem vitatom azt, hogy a tér/idő észlelés összefüggésében ne lenne kutatásra érdemes téma az a fordulat, amelyet a tömegkommunikációs médiumok által közvetített valóságkép megjelenése hozott magával. Ennek az újféle észlelési helyzetnek az elemzésével foglalkozik például Götz Großklaus, *Medien-Zeit, Medien-Raum*, Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1995. Azonban az alábbiakban nem az észlelési, hanem a kommunikatív helyzet átalakulására koncentrálok, így az „észlelés”-szakirodalom eredményeit nem vizsgálom.

⁴ Hogy a háló témaközösségeit mennyiben nevezhetjük imaginárius közösségeknek, ez további vizsgálódást kíván. Annyiban bizonyosan nem, hogy valóságos kommunikációról van szó, valóságos személyek között. Ugyanakkor kétséges, hogy a csoporthoz kapcsolódók között létezik-e a csoporthoz tartozás mint érték, azaz a konkrét témához kapcsolódó kommunikációkat kíséri-e olyan másodlagos kommunikáció, amelyben kifejeződik az összetartozás, az identitás. Az imaginárius közösség problematikájának egy korai megfogalmazása: Benedict Anderson, *Imagined Communities*, London: Verso, 1963. Ld. még: Mary Fulbrook, *A német nemzeti identitás a holokauszt után*, Budapest: Helikon, 2001, 284–293. o.

bizalmas/bizalmatlan megkülönböztetése nem jelent egyszerű feladatot az „utazó” számára (II), s végül kitérek arra, hogy miként fejeződik ki a hálón keresztüli kommunikációban a modern társadalom *jelenközpontúsága* (III).

I.

Noha a személy fogalmát bizonyos szerepekben vagy pozíciókban (kiváltképp a jogi eljárásban, fogalomvilágban) már az antikvitás óta használták, azzal nem a testi és lelki vonatkozásban egyéniesített ember egészére utaltak. Csak a középkorban kezdték alkalmazni az individualitás megjelölésére akkor, amikor az embert általánosságban és szociális szövedékétől függetlenül individuumként akarták megjelölni.⁵ Hogy valaki önmagát individuumként ismertesse el, erre a modern társadalomban minták sokasága áll rendelkezésre, kezdve a másolástól a magányba vivő egyedülvalóságig.⁶ Azonban e minták, s a minták „realitás-közelisége” vagy éppen „gyenge” realitása között nem oly könnyű eligazodni, már azért sem, mert az ezredvégi modern társadalomban magának a „realitás”-nak a határkijelölése vált problematikusná. Mondhatjuk azt, hogy rétegzett, többdimenziós realitásban élünk, vagy választhatjuk a fogalomalkotásnak azt a divatos útját, miszerint megkülönböztethető a „valós” és a „virtuális” (imaginárius) realitás területe.⁷ Bármelyik megoldást választjuk is, mindegyikben a realitás határ-megvonásával kapcsolatos nehézségek fejeződnek ki.

A realitás rétegzettsége persze nem új jelenség. Eltekintve az egyéni tudatok tapasztalat- és fantáziavilágának különbözőségeitől, s csak a kommunikációra fordítva figyelmünket, már a szóbeli kommunikáció mellett megjelenő írásbeliség, majd pedig az írás tömeges reprodukcióját lehetővé tevő nyomtatási technika elterjedése különböző realitásokra nyitott kaput. A 20. század hang- és képrögzítő médiumai, a komputer bevonulása a háztartásokba, a komputeret összekapcsoló internet mind újabb és újabb realitásréteget halmozott egymásra. Minél inkább „bővült” a társadalom, azaz ahogy a társadalmat konstituáló kommunikációk egyre jobban kiléphettek a kommunikáló felek jelenlétéhez kötött

⁵ Niklas Luhmann, „Die Form 'Person'”, a szerző *Soziologische Aufklärung* című munkájának 6. kötetében (Opladen: Westdeutscher, 1995), a 142–154. oldalakon.

⁶ A másolás mintái közül Don Quijotére gondolhatunk, aki a lovagregények hőseihez akart hasonlítani, vagy éppen a Riesman által „kívülről irányított karakter”-ként leírt társadalmi jelenségre. Az individuum-lét extrém egyedülvalóságát Simmel elemezte érzékletesen (ld. „Az individualizmus” című írását az általa szerkesztett, *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok* című kötetben: Budapest: Gondolat, 1973, 534–542. o.).

⁷ A „reális” és a „virtuális” megkülönböztetésével már ott kezdődnek a problémák, hogy a megkülönböztetés önmagára történő alkalmazása – magyarul, hogy a reális/virtuális különbsége reális avagy virtuális – tautológiához és paradoxonhoz vezet.

interakció világából, annál több és többféle rétege jelent meg a realitásnak.⁸ Ezt a rétegződést a közlést rögzítő médiumok megjelenése és evolúciója tette lehetővé. „A média története: a jelen nem lévő távoli korok és távoli terek feletti szimbolikus uralom növekedésének története.”⁹

A szociokulturális evolúció egyik aspektusa a tér- és az idővonatkozások eltávolodása egymástól. A korai társadalmakban lokalitáshoz kötődő időtudat volt. A térbeli közelség egyúttal időbeli közelséget is jelentett. Évszázadokkal később, az ipari társadalmakban az időiség alapvetően a munka, illetve a munkához kapcsolódó technika által kapott jelentést. Az idő a testi munka természeti és társadalmi előfeltevéseibe ágyazódott. Napjainkra viszont a tér- (a lokalitás) és az idővonatkozások közötti kapcsolat látványosan gyengült. Ebben több tényező játszott szerepet. A technikai fejlődés a közlekedési eszközök sebességének fokozásával lehetővé tette, hogy rövid idő alatt nagy távolságot tegyünk meg. A gazdaság globalizációja térben egymástól távol álló települések gazdasági idejét képes szinkronizálni. A földgolyót behálózó tömegmédiumok katasztrófákról vagy éppen politikai konfliktusokról előállított valóságképe egyidejűleg hozzáférhető a világ különböző pontjain.¹⁰ Az útjára bocsátott információáradat nincs tekintettel a helyi időkre. A témától, a téma megjelenítésétől és az erre irányuló érdeklődéstől függően előállhat a globális idő, azaz a média által létrehozott egyidejűség, ám ez nem más, mint valamely helyen működő hírműsor saját idejének kivetülése különböző helyek saját idejére. Legyen bárhol is nappal vagy éjszaka, a hírműsorok kezdete jobbra az amerikai keleti part időzónája szerint strukturálódik. Emlékezzünk csak az Öböl-válság CNN-es mediatizációjára, vagy a közelmúltból a szeptember 11-ét követő napokra.

Kommunikációról akkor beszélhetünk, ha a közlés valaki másnak a közlést megértő, abból információt nyerő viselkedésével találkozik. A közlést rögzítő médiumok éppen e találkozások térben és időben történő eltávolítására nyújtanak lehetőséget. Hogy mindazok az eszközök, amelyeket a telekommunikáció fogalmával lefedünk, térben távol állókat kapcsolnak össze – ez magától értetődő, ám nem hagyható figyelmen kívül időbeli különbözőségük sem. Gondoljunk csak a-

⁸ A realitás rétegzettségét nem lineáris szerkezetű lerakódásként kell elképzelnünk, miként az egymásra következő földtörténeti korszakok nyomot hagytak a talajban. Ezt a rétegzettséget sokkal jobban érzékeltethetjük éppen az internet szerkezetével, gondoljunk csak a linkek redundanciával terhelt hálózatára, amelyet a különböző szintek összekötése, átugrása, visszautalása együtt alkot.

⁹ Großklaus, i. m. 33. o.

¹⁰ Miként Luhmann fogalmazott: „a világtársadalom szinkronizálódik a jelenben, s ez csak a tömegmédia segítségével lehetséges, ami a koordinációs időt a pillanathoz közeli időtartamra rövidíti.” (Luhmann, „Veränderungen im System gesellschaftlicher Kommunikation und die Massenmedien”, a szerző *Soziologische Aufklärung* című művének 3. kötetében [Opladen: Westdeutscher, 1981], a 314. oldalon.)

kár a telefonra, amely éppen azt teszi lehetővé, hogy a különböző idődiszpozíció ellenére a kommunikáló felek szinkronizálják idejüket. Vagy a televízióra, rádióra: mindkét médium által közvetített adásba *belenézhetünk, beleshallgathatunk*, azaz függetleníthetjük magunkat mind magának a közvetített eseménynek az időszekvenciájától, mind pedig az adást szerkesztő azon elképzelésétől, amelyben a közvetített események értelemteliségét időileg strukturálja a nézők és hallgatók számára.

A komputer által közvetített tudásterület kommunikációs világában még komplexebb a tér- és időbeli különбözőség. A komputerhasználat ugyan térben mindig körülhatárolható tevékenység, miközben persze a konkrét hely változhat (lakás, munkahely, könyvtár, internet-kávézó), de nagymértékben függ a komputerhasználótól, hogy komputeren keresztüli kommunikációjában megjeleníti-e lokalitását mint témát. Az internet kommunikációs világa hasonlatos a szamizdat kultúrához. Nemcsak azért, mert szövegek önkiadására nyújt lehetőséget, hanem mert a közlő elrejtheti a közlés természeti-térbeli helyét.

Az adatok rögzítése és az adatok letöltése időben és térben oly messzire kerülhet egymástól, hogy a közlés és a megértés egységéről már igencsak nehéz beszélnünk. A közlő nem tudja, hogy a másik oldalon ki fog információt szerezni a rögzített adatokból. A „fogadónak” ugyanígy semmit sem kell tudnia arról, hogy ki is az, akinek a közlésével találkozik. Ez persze nem új tapasztalat, hiszen az írásbeliség, majd a könyvnyomtatás már lehetővé tette a közlés és a közlés megértésének tér- és időbeli eltávolodását, ugyanakkor, s ezt sem feledhetjük, az internet mint médium felerősítette a lehetséges és az aktuálisan megvalósuló kommunikáció közötti diszkrepanciát. Az viszont alapvetően új tapasztalat, hogy a forrás tekintélye helyébe többnyire a forrás ismeretlensége lépett. Az ismeretlenség s az ehhez társuló bizonytalanság élménye rombolja a bizalmat. Azonban ezt a bizalomvesztést kompenzálja annak a nyilvánvaló lehetősége, hogy bármelyik pillanatban kiléphetünk az ismeretlen kontextusból. Negatív értelemben tehát mindenki uralja a hálózatot, hiszen a mobiltelefonon vagy a számítógépen bármikor lenyomhatjuk a „kilépés” gombot, vagy éppen törölhetjük a nemkívánatos útvonalakat. Ez a döntési lehetőség persze csak a gép (PC, mobiltelefon) memóriájára vonatkozik, a felhasználó a *saját* emlékezetét nem tudja ily egyszerűen megtisztítani. Egy izgalommal és felfokozott érdeklődéssel teli kutatóút emlékrészecskéi, még ha az út végeredményében tévútnak minősül is, nyomot hagyhatnak.

II.

A hálózat lényeges tulajdonsága, a források ismeretlensége mellett, az ellenőrizhetetlenség. Ehhez a világhoz, az internet világához nem véletlenül társítják a *nomádtársadalom* képét.¹¹ A nomádok földje egy elfoglalt, de fel nem osztott terület, ahol a nomádok területről területre (azaz témáról témára ugorva) szabadon kóborolnak. Egy ismerős helyről egyetlen pillanat alatt – egy linkre kattintva – átkerülhetünk egy ismeretlen tájra.

A távolság, amelyet egyetlen pillanat alatt megtehetünk, nemcsak egyszerűen térbeli, hanem kulturális, azaz műveltségbeli különbözőségekre utaló távolság, s éppen ezért igazán nomád e táj. Az internet egymás mellett kínálja az ellenőrzött, reflektált ismeretek adatbázisát, és az ismeretközlésben elkötelezett laikusok linkjeit. Hogy miképp teszünk különbséget? Hogy mi az, ami miatt az egyik weboldal szövegében megbízunk, a másikéban pedig nem? Erről még nem rendelkezünk elegendő információval.

Engedtessek meg egy rövid kitérő arról, hogy milyen következményekkel járhat az adatbázisokhoz való hozzáférés könnyedsége. A háziorvosunkat személyesen ismerjük, s amikor döntésére bizalommal hagyatkozunk, akkor ebben korábbi tapasztalatunk és társadalmi státusának elismertsége együttesen szerepet játszik. Amikor peres ügyünk van, s ügyvédhez fordulunk, szintén működik egy hasonló státuselismerés, s ez elegendő a bizalomhoz, noha személyes tapasztalattal esetleg nem rendelkezünk. Mindegyik esetben a rólunk szóló témaspecifikus ismeretek forrása (az orvos, az ügyvéd) tekintéllyel bír. Ugyanakkor manapság már rendelkezünk azzal a lehetőséggel, hogy gyógyászati vagy jogi adatbázisokban kutatva laikusként – azaz témaspecifikus tudást nem birtokolva – ellenőrizzük e szakértői tudást. Ha ezekre támaszkodva nem kapunk is felvilágosítást annak tekintetében, hogy mit kellene tennünk, de ahhoz hozzájárulhatnak, hogy problémáink gondozásában felkeresett szakértőink tudásával kapcsolatos kétségeink megjelenjenek, és azokat vélt vagy valóságos érvekkel alátámasszuk. Ezeknek a főként a hálón hozzáférhető adatbázisoknak szakértői kontrolljáról nem sokat tudunk. A tekintély pecsétje gyakran hiányzik, vagy ha ott van is, személyes tudásunk világában nem ellenőrizhető. A kérdés megkerülhetetlen: marad-e még bizalom akkor, ha a tudás hordozója nem megszemélyesíthető? S itt nem is annyira a konkrét személy, s annak személyes ismertsége a fontos, hanem az, hogy a kommunikált tartalmat közlőhöz hozzárendelhetünk-e egyáltalán társadalmi elismertséget.¹²

¹¹ Ld. pl.: Peter Fuchs, „Realität der Virtualität – Aufklärungen zur Mystik des Internet“ (www.netuse.de/~maro/others/pf_rdv.html).

¹² Hogy a laikusoknak szánt szakértői adatbázisok éppenséggel a szakértelem tekintélyének eródlódásához vezethetnek, erről ld. Luhmann, *Die Gesellschaft der Gesellschaft*, Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1997, 1. köt., 302–325. o.

A „nomád” metafora erejét persze rontja, hogy amíg a nomádok *közösségben* vándoroltak, addig a hálón kóborló egyedül van, s témaközösségből témaközösségbe lép át. Kissé pontosabban – és az utalások körét gazdagítva – úgy is fogalmazhatunk, hogy a hálón keresők inkább monaszok közösségét alkotják, akik nomádként viselkednek.¹³

A hálón kereső, kutató ténykedés értelmezhető úgy is, mint egy részben ismerős, részben ismeretlen, még felfedezetlen tájon való utazás. Mégpedig olyan utazás, amelynek során az érintett tájakkal kommunikatív viszonyba kerülünk. Más összefüggésben ugyan, de a kommunikáció és az individualitás kapcsolatáról megfontolandó gondolatokat fogalmazott meg Mary Fulbrock, s ez az internet nomád földjén kóborlóra is vonatkoztatható.

A kommunikációnak alapvető szerepe van abban, hogy milyen az általunk „felfogott világ” és milyen éntudat alakul ki bennünk. ... Hogy miről van részletes tudásunk, az attól is függ, hogy az általunk ismert térképnek mely részei fontosak, mely határokat tekintünk garantálnak, „ami úgy van, ahogy van”, és melyeket érzünk idegennek, erőszakoltnak, „természetellenesnek”. A legfontosabb szerepet e tekintetben természetesen az utazás játszotta.¹⁴

Az utazáshoz nem árt, ha kézbe vehetünk valamiféle térképet. A térkép – hagyományosan – térbeli távolságokat, határokat rögzít. Az interneten kóborlónak azonban nincs ilyen, az utazás előtt kézbe vehető térképe. Orientációs pontokat találhatunk ugyan – a keresőprogramok, a portálok által ajánlott linkgyűjteményekre gondolhatunk –, de magát a személyre szabott térképet mindenkinek magának kell megalkotnia. Nem spórolhatjuk meg a felfedező izalmát és persze tévútjait sem. Nemcsak azért, mert először végig kell járnunk azt az útvonalat, ahol kedvünkre való témákat találunk, hanem mert állandóan módosulhat ez az útvonal. És ezzel ismét eljutottunk a mobil információs társadalom jelenközpon-túságához. A „Bookmarks”-ban rögzített térképeink érvényessége másnap már kérdéses. Hozzá kell szoknunk a variabilitás jelenlétéhez, ahhoz, hogy a tér és az

¹³ A „Monadengemeinschaft – Nomadengemeinschaft” szójáték forrása: Luhmann, „Die Tücke des Subjekts und die Frage nach den Menschen”, a szerző *Soziologische Aufklärung* című, idézett művének 6. kötetében, a 158. oldalon. A „nomád” metafora felmerült Paul Viriliónál is, amikor a 21. századot mint a nomádok és a letelepedettek eljövendő harcát jellemezte. Ám ezt a metaforát Virilio nem az internet összefüggésében használta, az internetre mint virtuális gyarmatbirodalomra tekintett. („Beszélgetés Paul Virilióval”, a Monory M. András–Tillmann J. A. szerzőpáros *Ezredvégi beszélgetések* című kötetében, Budapest: Palatinus, 2000, 449–464. o.)

¹⁴ Mary Fulbrock, i. m. 284. o.

idő rögzítettségét mutató topográfia és kronológia viszonylagos.¹⁵

A hálón történő utazás nyomvonalát a hipertext struktúra, azaz a linkek hálózata jelöli ki. Képektől, szövegektől azonnal további képekhez, szövegekhez léphetünk. Ez a „surf”: a felületen való tovasiklás. A linkek bejáratok, s a felszínen kóborolva szinte folytonosan döntés előtt állunk – belépünk, vagy tovasiklunk? A kontingencia tehát folytonosan irritálja a hálón keresőt. Mindig olyan utalástöbbletbe ütközik, aminek nem tud a végére járni, azaz kontrollálhatatlan marad számára. Ha nem foglalkozunk egy utalással, akkor ez nem jelenti azt, hogy más kontextusban ne ütköznénk később ugyanebbe az utalásba. Folytonos a küzdelem a linearitásért, a kronológia rendezőelvéért. És persze állandóan az információ szűkösségébe botlunk, s ez nem egyszerűen azt a megszokott érzést jelzi, hogy valaminek még utána kell nézni, mégpedig azért nem, mert az éppen olvasott dokumentum tartalmazza azt az utalást, ahová továbbléphetünk, ám ott is további linkek várnak ránk, és így tovább.

III.

A kommunikáció időtől függő jelenség. A hálót használó időszakvenciái elválnak az adatfeltevő időiségétől (legyen szó akár a feltevő időelképzeléséről, akár arról, hogy milyen sorrendiségben teszi fel közlendőjét). A használó a közlő „után” jár – ennyiben egyértelmű a kettőjük közötti időiség. A használó nemcsak a közlő közleményeit tudja közvetlenül azonosítani, hanem az utalásait is. S ezek az utalások további, szintén a közlő által elhelyezett szövegekre, képekre utalnak, vagy a közlő által kijelölt másféle, másoktól származó közlésekre. A linkek sorozata kérdésessé teszi, *mi* is az a szöveg, amit meg kell értenünk, *s ki* is végül a szerző? Mennyiben azonosítható a közlő konkrét individuumként? Hiszen aki saját szövegébe linket helyez, az nem tudja kizárni, hogy később ebben az utaláshálózatban ne jelenjenek meg további utalások, esetleg olyanok, amelyek kivezetnek a közlő által átlátott szövegrétegből. A közlő kezéből tehát kikerül a szövegének teljessége (ebbe értelemszerűen beleértve a linkek általi továbbutalásokat) feletti rendelkezés. Másik oldalról, az olvasó oldaláról ugyanakkor sohasem zárul le végérvényesen a szöveg megértése – nemcsak az idő szűkössége miatt, azaz hogy nem tud az utalások végére járni, hanem azért is, mert másnap

¹⁵ Meg kell jegyezni, hogy a médiavilág megváltozott idő- és téraspektusát gondolatgazdagon elemző Großklaus elméleti javaslata a „térkép” jellegét illetően igencsak leegyszerűsítő. Az orientáció átalakulását elintézi azzal, hogy a térbeli térképet felváltotta az időbeli térkép. Arra utal, hogy „a média realitásában semmi sem rendelkezik ‘hellyel’, hanem csak ‘idővel’.” (Großklaus, i. m. 112. o.) Azért leegyszerűsítő ez a magyarázat, mert az idődimenzió amúgy tagadhatatlan dominanciáját mint a térbeli kontextus megszüntetését láttatja. Holott arról van szó, hogy a térbeliség, mindennemű spiritalizálódás ellenére, fennmarad.

új linkek új jelentés-összefüggést teremtenek a szöveg számára. A szövegből feltárt értelem éppen ezért mindig a jelenhez kötött aktuális értelem marad. Pontosabban az olvasó csak úgy tudja megkerülni-uralni az értelem entrópiáját, ha szövegkutatásának jelenidejében rögzíti a lehetséges olvasatok határmegvonását.¹⁶ „Most tehát erről van szó” – gondolatával rögzíti benyomásait.

De mi is az, amit „jelenként” gondolunk el? A „jelen” értelme arra az időtartamra utal, amelyben a jövő múlttá válik. Ez az időtartam persze lehet egy pillanat, de lehet ennél jóval hosszabb idő is. Hogy meddig tágulhat a jelen, ez elvileg, azaz általános szinten aligha határozható meg. Egy kérdés és az erre kapott válasz közötti idő, vagy az az időtartam, amíg letöltünk egy meghatározott adatcsomagot? Mindegyiket átélhetjük jelenként. Hangulatunk, érzelmi állapotunk viszonylag pontosan jelzi, hogy meddig tart számunkra egy-egy jelen. Valamikor bosszantó, hogy oly gyorsan eltűnik a számunkra fontos jelenbeli pillanat, máskor pedig a változatlanság kínzó unalma jelzi, hogy beleragadtunk egy hosszan tartó jelenbe. Természetesen e két véglet nem jelenti feltétlenül, hogy időmérő eszközökkel megragadható rövidebb, illetve hosszabb időről van szó. Inkább a jelenre vonatkoztatható élményünket, azaz a szubjektív időt fejezi ki.

A jelen felértékelődése persze nemcsak az internet kapcsán figyelhető meg, hanem a modern világ általánosabb jellemzője. A jelen kitüntetettsége ugyanakkor nem jelenti magától értetődően a másik két idődimenzió sorvadását. A múlt-jelen-jövő viszonya összetettebb annál, semhogy zéró összegű játékként megragadhatnánk. Ez az összetettség elsősorban azt jelenti, hogy maguk az időkategóriák is az időiség jegyét hordozzák magukon, röviden: temporalizálódtak. A múlt-jelen-jövő hármassága mind a múltat, mind a jelent, mind pedig a jövőt jellemzi. A jelen felértékelődése nem azt jelenti, hogy háttérbe szorult a múlt és a jövő, hanem inkább annak felismerését, hogy múltunk és jövőnk mindig az aktuális jelen szemszögéből kap értelmet. Éppen ezért téves Paul Virilio kordiagnóza, amikor arról beszél, hogy a helyi idők helyébe lépő „világidő” valójában a jelen uralmát hozta a jövő és a múlt rovására. Virilio ugyanis a jelen uralma alatt azt érti, hogy a jelenlegi információtechnológiák, szolgáltatások mellett egyre kevésbé fontos az emlékezés, mégpedig azért, mert a felejtés ipari változata jött létre.¹⁷ Ez a megállapítás pontosításra szorul.

A modern társadalom időtudatában valóban kitüntetett a jelen idődimenziója, de ez egyáltalán nem jelenti az elmúlttal kapcsolatos érdektelenséget, hanem csak azt, hogy a múlt képe reflektálttá vált, azaz a múlt nem mint egy végér-

¹⁶ Az értelem entrópiája alatt a szövegmegértés esetlegességét, tetszés szerintiségét, ha úgy tetszik, az értelmezést fenyegető káosz jelenlétét értem.

¹⁷ Monory-Tillmann, i. m. 455. o.

vényesen lezárt, már megváltoztathatatlan entitásra tekintünk, hanem tudjuk, hogy a múltkép a mindenkori jelen szemszögéből fogalmazódik meg. Ha változik a jelen, akkor változik a jelen múltja. A múlt tehát a jelen összefüggésében igenis fontos. Ebben a megállapításban persze nemcsak a múlt fontossága hangsúlyos, hanem az is, hogy ez a múlt az aktuális jelen múltja. A jelen és a múlt összekapcsolódásával egyébként az újféle kommunikációs technológiák terén is találkozhatunk. Gondoljunk csak az archiválásra mint a kommunikációhoz kapcsolódó sajátos jelenségre.

Az adatok archiválása annak lehetőségét biztosítja, hogy múltbéli jelentésvilágok a mindenkori jelenben közvetlenül hozzáférhetők legyenek. Ezt érthetjük úgy, mint a jelen kitágítását, mivel a jelenben rendelkezünk a múlt felidézésének lehetőségével. Úgy tűnik, hogy az archiválás gesztus a jövő számára. Nem tudjuk, nem tudhatjuk, hogy a jövőben (hogy kinek a jövőjében, azt végképp nem tudhatjuk) mi lesz múltként érdekes a jelenünkből. S a kutatást megkönnyítendő, amit csak lehet, archiválunk a jelenünkből. Valójában azonban nem csupán, s nem is elsősorban az ismeretlen jövőnek szánt gesztusról van szó, mivel mi vagyunk, legalábbis részben, a jövő. A holnap kalandozás a hálón egy ma még nem ismert jövőben tett utazás, s ebben a jövőben biztos pontokat ad az archiválás.

A történelmi idő konstrukciója összekötődött a könyv médiumával. Az elmesélt időnek volt kezdete, közepe és vége. Az idő folyása a történet vége felé mutatott. „Ezzel szemben a memóriában tárolt idő *üres, avagyholt idő*” – de nevezhetjük ezt, teszi hozzá Grossklaus, „lätens időnek” is.¹⁸ A lätens idő mindhárom időponthoz (a kezdethez, a középhez és a véghez) egyaránt kapcsolódhat. Az archivált, a tárolt idő bármikor előtörhet – persze csak akkor, ha valaki előhívja azt.

Az internet közvetlenül átélhetővé teszi a modern világ polikontexturalitását.¹⁹ Polikontexturalitás alatt azt értjük, hogy kontextusok sokaságában kommunikálunk egyidejűleg, s e kontextusok közül nem választható ki egyetlen mint „igazi” (azaz mint a világra tekintés abszolút pozíciója). Folytonosan irritáló tapasztalat, hogy lehetne aktuálisan másféle kontextusban is kommunikálni. E polikontexturalitás, s az ebből fakadó kontingencia-tudat adja azt a háttérzajt, ami előtt kommunikációinkban a közlés lehetőségeit és a megértést keressük.

Az individuumnak immáron nemcsak „két teste” van, miként a királyról gondolta a késő középkori politika-teológiai felfogás, hanem kontextusok sokaságában jelenhet meg. Mondhatnánk, hogy „sok teste” van, ha a test fogalma még hagyományosan értelmezhető.²⁰ Hogy melyik az igazi, s melyik a másolat? Talán

¹⁸ Großklaus, i. m. 47. o.

¹⁹ Hangsúlyozni szeretném: a polikontexturalitás a modernség jellemzője, azaz nem az internetből következik. Az internet csak annyiban kiemelendő, hogy ezt az élményt nagyon látványosan mutatja.

a másolat fogalmát már nem is használhatjuk, sokkal pontosabb, ha provizórikus és kontextuskötött arcokról, maszkokról (*persona*) beszélünk. A személyiség egyedülvalósága – s miért ne keressük, óvjuk az individualitást – inkább ott rejtőzik, ami kívül marad a kontextusokon, ami a szerepspecifikus kommunikációkban nem jelenik meg. Ennyiben a mobil információs társadalom technológiái oly sok változást nem hoztak a modernségben – sem több, sem kevesebb lehetőséget nem adnak az individualitás kifejeződésének. Akiről beszélni tudunk, az a személy, s aki beszél, az a személyiség. E kettő közötti távolság nem térbeli, nem időbeli, hanem a tárgy és az alany nem grammatikai értelemben vett különbsége.

²⁰ A „király két teste” elméletről: Ernst Kantorowicz, *The King's Two Bodies*, Princeton: Princeton University Press, 1957. A „sok test” metaforát – más összefüggésben – használta Gunther Teubner: „Des Königs viele Leiber”, *Soziale Systeme*, 2/2, 1996, 229–256. o.

A társadalomtudományi elméletalkotásban számottevően felértékelődött a kommunikáció jelentősége a 20. század második felében. A filozófiában lejátszó-dó úgynevezett nyelvi fordulatot mintegy követte a kommunikáció jelentőségét firtató vizsgálódás, mégpedig igen széles horizonton: a klasszika-filológiától a tudásszociológián keresztül a kognitív tudományig számos diszciplína területén megjelent a kommunikáció és az azt közvetítő médium problémája.

Az alábbiakban a kommunikáció és a valóság kapcsolatát igyekszem körüljárni, mégpedig kettős értelemben: egyfelől a kommunikációtechnológia és a realitásfogalom változásának, másfelől a kommunikációs módok változásának erejének szempontjából. Az előbbi elemzés jelentős mértékben támaszkodik filozófiatörténeti adalékokra, míg az utóbbi főként szociológiai és kognitív evolúcióelméleti megfontolásokra épül.

A filozófiatörténeti példák, illusztrációk kettős célt szolgálnak: egyfelől a realitás fogalmának változásába nyújtanak betekintést, másfelől, tágabb összefüggésben, az intellektuális készség és hajlam alakulását illusztrálják a kommunikációtechnológia változásának fényében.

Kommunikációtechnológia és filozófiai elméletalkotás

Az alább következő néhány oldalon arra teszek kísérletet, hogy megmutassam: a valóság fogalma és szerepe a filozófia történetében szorosan kapcsolódik azokhoz az intellektuális szokásokhoz, elvárásokhoz és érdeklődéshez, amelyeket az írásbeliség hívott életre. A 20. században tapasztalható jelentős módosulás, amelyet nevezhetünk a tudat immanenciájából való kilépésnek, vagy akár egyfajta szociologizáló fordulatnak a filozófia történetében, annak a változásnak az indikátora, amelyet a másodlagos szóbeliség ongi terminusával szokás jelölni. Azaz az írásbeliség előidézte noétikus bezárkózást felváltotta egyfajta kitárulkozás a mindennapok „itt és most” világa felé.

Az írás megjelenése

Az írás gyakorlata lényeges változást hozott a világhoz való viszonyban, a róla alkotott elképzelésben. Az eposz korában a közösségek szellemiségüket idealizált heroikus cselekedetokról szóló dalok segítségével próbálták megőrizni. A homéroszi költeményeket mintegy az elsődlegesen orális kultúra kommunikációs paradigmájának tekinthetjük. A gondolkodás és a kommunikáció nem különíthető el, a gondolkodás szorosan a gondolat nyelven keresztül történő megosztásához kötött.¹

Luhmann hívja fel figyelmünket arra, hogy az alfabetikus írás megjelenése és elterjedése után – mintegy annak köszönhetően – tudatosulhatott, hogy a nyelv a jelek különbségéből, nem pedig a nyelven kívüli realitással való összehangoltságból él.² A kizárólag az élőszó eszközére épülő társadalom keretei között nem volt mód arra, hogy e különbséget felismerjék, hiszen az ismeretek, intézmények az eleven nyelvi interakció által maradhattak fenn, abban élhettek tovább.

Az alfabetikus írás megjelenésével azonban lehetségessé vált az elvont, komplikált és differenciált gondolkodás. A közlés és a megértés közé – elsősorban az eleven szituáció eligazító erejének hiánya miatt – beékelődött a reflexív mérlegelés aktusa. Platón gondolkodásában jól tetten érhetők e mozzanatok.

Az írással szemben természetesen nem kevés aggály és ellenérzés nyert megfogalmazást. Platón számos dialógusában jól felismerhető a szóbeliség és a megjelenő íráshasználat keltette feszültség. Így például annak ellenére, hogy Platón a „ritmus és a dallam” akusztikus jelenségét tartja a leginkább képesnek arra, hogy behatoljanak a „lélek belsejébe”,³ épp az ezen eszközökkel élő költészetet tartja kártékónynak, amennyiben gátat jelent az igazság megközelítésében. A költészet ugyanis a „józan gondolkodás helyett a gyönyör és a fájdalom”⁴ birodalmába vezeti nemcsak a közembert, de még az állam vezetésére érdeme-seket is. A költészet, sajátos eszközei által, nagy „varázserő”-vel rendelkezik.⁵ Ellenállni e varázserőnek azért nehéz, mert a „költészet iránti szerelmet belénk oltotta a mi pompás államformáink nevelési rendszere”;⁶ azaz Platón a költészet-

¹ Vö. Carey rituális értelemben vett kommunikáció-fogalmával: James W. Carey, „A Cultural Approach to Communication”, *Communication as Culture. Essays on Media and Society* című kötetében (New York-London: Routledge, [1989] 1992).

² „...daß nämlich die Sprache von der Differenz ihrer Zeichen lebt und nicht von einer Übereinstimmung mit der außersprachlichen Realität.” Niklas Luhmann, *Die Gesellschaft der Gesellschaft*, Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1997, 256. o.

³ Platón, *Az állam*, 401e, a *Platón összes művei* I–III című kiadás (Budapest: Európa, 1984) II. kötetében, a 188. oldalon.

⁴ Platón, *Az állam*, 607a, id. kiad. 682. o.

⁵ Platón, *Az állam*, 601b, id. kiad. 665. o.

⁶ Platón, *Az állam*, 608a, id. kiad. 684. o.

tel mint a szóbeliség által meghatározott áthagyományozási móddal is szembe-fordul. Ezt kifejezendő prózában tanított.

Az írás hozzáadékaira épülő orálisakritika mellett figyelemre méltó az írással szemben megfogalmazott ellenérzés. Az írás inhumánus, mivel úgy tesz, mintha a tudást az elmén kívül is megalapozhatná, holott az csak az elmében létezhet, az írás valamiféle dolog, készítmény, az írott szövegek csupán „emlékeztetők azok számára, akik ismerik a szóban forgó tárgyat”, s ezen ismeret csak a lélekbe íródó beszélgetések által szerezhető meg.⁷ Káros továbbá az írás, mert rombolja az emlékezetet,⁸ noha mint láttuk, másra nemigen alkalmas.⁹ A fentebb említett külsődlegesség és felszínesség Platón meggyőződése szerint tehát abból ered, hogy a szóban elhangzottak mélyebb belátást és elkötelezettséget jelentenek, mint a leírtak.

Az írással szemben megfogalmazott kritika ellenére Platón gondolkodása jól tükrözi az írásnak a gondolatépítkezésre gyakorolt hatását. Ideatana mintegy az írásbeliség példázataként is felfogható: hiszen a platonikus ideák – miként a betűk – hangtalanok, minden melegséget nélkülöznek, izoláltak, nem interaktívak és nem képezik az emberi életvilág részét, hanem afölött, azon túl állanak. A terminus maga is vizuálisan megalapozott.¹⁰ Platón azzal a váddal szokás illetni, hogy megkettőzte a valóságot. A platóni ideatan, amint a híres barlang-hasonlatban és a kérdéshez szorosan kapcsolódó Léthé-mítoszban kifejezést nyert,¹¹ megkülönbözteti az ideák világát és a halandók számára közvetlenül megtapaszthatható árnyékvilágot. A mítosz szerint a lelkek az ideák birodalmából a feledés folyójában megmártózva kerülnek halandó testbe; a földi lét során azonban az ideáknak pusztán árnyéka hozzáférhető számukra. Az ideák között eltöltött időre emlékezve van remény csupán igaz ismeretre.

⁷ Platón, *Phaidrosz*, 278a, id. kiad. 804. o. Vö. „Nekem legalábbis semmiféle munkám nincs a legfőbb kérdésekről, és nem is lesz soha. Hiszen a végső belátást nem lehet szavakkal kifejezni, miként az oktatás szokásos tárgyait: az érte szakadatlanul végzett közös munka és az igazi életközösség eredményeként egyszerre csak felvillan a lélekben – akárcsak egy kipattanó szikra által keltett világosság – s azután már önmagától fejlődik tovább.” Platón, *VII. levél*, 341d, id. kiad. III. köt., 1066. o. E passzus természetesen többet mond annál, mint hogy az igaz tudás a szóbeli érintkezés által, közösen, másokkal együtt nyerhető. Érinti többek között a „végső belátás” artikulálhatatlanságának problémáját, amivel számos 20. századi gondolkodó is szembesült és szembesül.

⁸ Walter J. Ong, *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word*, London: Methuen, 1982, 79. o.

⁹ „...Hiszen csupán emlékezetének támogatására aligha kellett volna leírnia. Mert ha már egyszer szellemi tulajdonává tette az ember, semmi oka sincs attól tartani, hogy elfelejtheti: annyira tömör formában birtokolja, mint semmi mást.” Platón, *VII. levél*, 344e, id. kiad. 1071. o. Ezzel lényegében az írott szöveg emlékeztető funkcióját elvitatja Platón, ami a lényegi ismereteket, tudást illeti, márpedig fontosnak csak ez tekinthető.

¹⁰ Ong, i. m. 80. o.

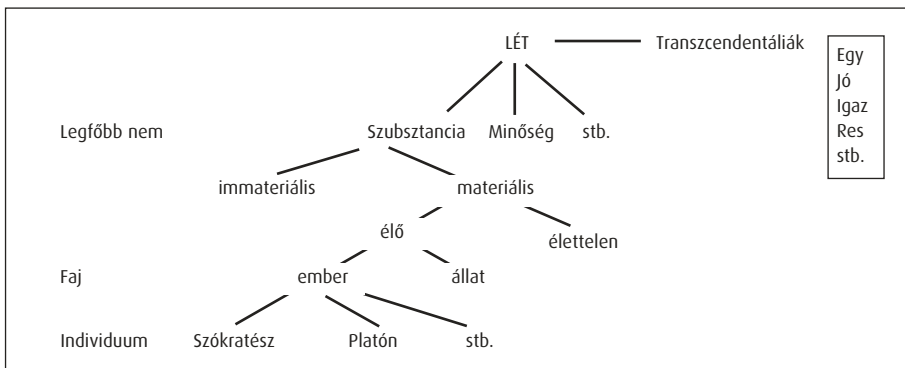
¹¹ A Léthé-mítosz leírását ld. Platón, *Az állam*, 614b–621b, főképp 621a–b, id. kiad. II. köt., 699–709. o.

Maga a hasonlat teszi nyilvánvalóvá, hogy valóságosnak az ideákat tekinthetjük, a mindennapi tapasztalat e valóságnak csak árnyéka.

A gondolattechnikává fejlődő írásbeliség

A skolasztikus bölcseletben elevenen él Plátón és Arisztotelész gondolati öröksége. A lét, a legfőbb létező, az intellektus elsődleges tárgya kapcsán az antik bölcselet e két hagyománya mentén zajlanak a viták. Az alábbiakban Duns Scotus néhány gondolatát idézem fel. Duns Scotus számos vonatkozásban pontosan követi a skolasztikus hagyományokat, olykor a formális teljesség érdekében újabb megkülönböztetéseket vezet be, és saját korában szinte egyedülállóan vallja, hogy a lét közös minden létezőben, akár teremtetlen, akár teremtett. A megismerés folyamatát tekintve sem egyezik a tomista állásponttal. E tanulmány keretein túlmutatna mindezen szempontok részletezése, itt csak ama fogalmak bevezetésére vállalkozom, amelyek a valóság fogalmának szempontjából feltétlenül szükségesek. Duns Scotus bizonyos megfontolásai a fentebb említett kérdések vonatkozásában megvilágítók a realitás skolasztikus jelentésének tekintetében, továbbá érdekes eligazítással szolgálnak a ma oly gyakran használt terminus, a virtualitás kapcsán.

Duns Scotus fogalomhasználata igen összetett, sok tekintetben a skolasztikus hagyományokkal megegyező; mégis, nézetei bizonyos kérdésekben egyedülállók. A középkori gondolkodásban szinte általánosan elfogadott ún. porphyrioszi fa (Porphyriosz, 232–300, újplatonista filozófus) segítségével Kilcullen¹² világos re-

Porphyriosz fája Kilcullen adaptációjában

¹² Ld. R. J. Kilcullen, „Later Medieval Philosophy – The First Object of the Intellect”, <http://www.humanities.mq.edu.au/Ockham/z3604.html>.

konstrukcióját adja Duns Scotus fogalomhasználatának. A fa felépítése a következő: a hierarchia csúcsán a lét áll, alatta következnek sorra a szubsztancia, a minőség, a mennyiség stb., azaz az arisztotelészi kategóriák; a szubsztancia materiális és immateriális szubsztanciára osztható. A materiális szubsztancia alá tartoznak az élőlények, amelyeket tovább oszthatunk, megkülönböztetve az állatokat és az embert. Az emberi faj alatt számos elágazás következik, amelyek mindegyike egy-egy individuális személyt jelent. A lét kitüntetett szereppel bír, hiszen nem sorolható be sem a nemek (*genus*), sem a fajok (*species*) közé, így a legfőbb nemnek a tíz kategóriát tekinthetjük. Az ugyanazon nem alá tartozó fajokat egy speciális különbség, az adott fajon belüli egyedeket pedig egy ún. végső differencia, a *haecceitas* határozza meg. Ebből jól látható, hogy valamely entitás definíciója a nem és a speciális különbség megadásával történhet. A meghatározás tehát a nemek tetszőleges szintjéről kezdve lehetséges. Az egyediséget biztosító *haecceitas* által előidézett különbséget azonban Duns Scotus nem tekinti reális különbségnek – megkülönböztet ugyanis reális, formális és racionális differenciát. A *haecceitas* által előálló különbség nem tekinthető reálisnak – csupán formálisnak –, mivel a tetten érhető különbség nem dolog és dolog (*res*) közötti, hanem kizárólag a dologban gyökerező formális különbség.¹³ *Distinctio formalis*ről akkor beszélhetünk, ha a különbség két formalitás között áll fenn. Duns Scotus különbséget tesz a *res* és a *realitates* vagy *formalitates* között. A dolgok (*res*) léteznek, valós léttel rendelkeznek a formalitások nélkül is, ám a formalitások nem létezhetnek a dolgok nélkül, a dologtól függetlenül kvázi dologként léteznek. Csupán formálisan nem azonosak, azaz nem tartalmazzák egymást definíció szerint. Szemben Tamással, Duns Scotus e formalitásoknak is létet tulajdonít, hiszen azelőtt is léteznek, mielőtt az emberi értelem érintené őket. A *distinctio realis* az emberi értelemről független két dolog közötti különbséget jelenti. Voltaképp minden valóság dolog. A mai szóhasználat szerint ez meglepő lehet, hiszen dolognak azt tekintjük, ami létében független létező, arisztotelészi értelemben vett szubsztancia. Ezzel szemben a skolasztikus szóhasználat tágabban használta a dolog fogalmát: azt is dolognak tekintették, ami a szubsztancia értelmében vett dologhoz tartozott, így a minőséget is. Eképp egy dolog fehérsége is dolog.

A dolog fogalmához megint csak közelíthetünk Porphyriosz fájának segítségével. A skolasztikus bölcelet a dolgot transzcendentáliának tekintette.¹⁴ A transzcendentáliák közé sorolta a „jót”, az „egyet”, az „igazat” és a „rest”, azaz a „dolgot”. Ezek a léttel összefüggésben, de nem a lét alá rendelve helyezkednek el –

¹³ Nem tekinthetjük *distinctio rationis*nak sem, azaz észbeli különbségnek, mivel nem az emberi intellektus hozta létre.

¹⁴ Neve onnan származik, hogy nem sorolható be az első tíz *genus*, azaz a közvetlenül a lét alatt elhelyezkedő tíz kategória alá.

ha a fa hasonlatánál maradunk, mintegy a létből oldalirányba való elágazásokról beszélhetünk. Tehát a transzcendentáliák nem bizonyos fajta létezők – miképp a nemek és fajok hierarchiájának elemei –, hanem a léttel megegyező hatókörrel rendelkeznek és a lét virtuálisan tartalmazza őket.

Lét, transzcendentália, végső differencia és akcidencia¹⁵ sajátos összefüggést alkotnak. A lét közös minden dologban, sőt a materiális szubsztanciákban is, máskülönbben nem ismerhetnénk meg őket. Ugyanakkor a lét nem állítható sem a transzcendentáliákról, sem pedig a végső differenciáról. (Ne feledjük, hogy maga a dolog – res – transzcendentália.) S mi több, transzcendentália és végső differencia egyfelől koextenzív a léttel, másfelől pedig a lét virtuálisan tartalmazza őket. Azt is tudhatjuk, hogy a létnek a transzcendentáliák akcidensei, azaz a lét meghatározásából következnek, noha maga a definíció nem tartalmazza őket.

E sajátos összefüggések egyfelől logikus következményei a Porphyriosztól átvett fa szerkezetének, másfelől azonban meglehetősen bonyolult képletet alkotnak, ha a valóság fogalmát szeretnénk tisztázni. Mint már említettem, a valóság dologszerű entitást jelöl, ám nemcsak a szubsztanciális értelemben vett dolgot – azaz olyat, ami léteiben nem szorul másra –, hanem a valamely dologgal összefüggésbe hozható minőség fogalmát is. A valós fogalmával szorosan összefügg a virtuális fogalma. Az eddig elmondottakból nyilvánvaló, hogy nem lehet dologszerű, azaz dolgok között fennálló viszonyról beszélni. A fa hasonlatánál maradva azt a sajátságot tekintjük virtuálisnak, amely – noha közvetlenül nem percipialható – a hierarchia fölötté lévő mozzanatait a részesülés révén tartalmazza. „Néhány szubsztancia racionális.” – Ebben az esetben azt mondhatjuk, hogy a szubsztancia virtuálisan tartalmazza a *rationalist*, mivel valamely *sub-genus* vagy *sub-species* esetében a definíció eleme a racionális, azaz a döntő *differentia specificat* jelenti. Tehát aktuálisan ugyan nem tapasztalható, de mint potenciális, be(le)látható.

Virtuális és reális különbsége tehát a skolasztikus értelemben vett dologiság, amely egyben egyfajta aktualitást is jelent, illetve a fogalmak és létezők közötti viszonyok belátásának, egyfajta potencialitás felismerésének kérdése. Ami érzékszerveink által aktuálisan hozzáférhető egyfelől, s ami szubsztanciális létező másfelől, azaz amiről a lét állítható mint predikátum, azt tekinthetjük reálisnak, s ami a belátás, bizonyos hierarchikus viszonyok ismerete által tudható, bizonyos benne-foglalás által lehetséges, azt tekinthetjük virtuálisnak.

Az időben mintegy négyszáz évet ugorva még számos hasonlóságot fedezhetünk fel a skolasztikus szóhasználat és például Leibniz terminológiája között.

¹⁵ Azt tekintjük akcidenciának, ami nem tartozik valamely entitás lényegéhez és nem is függ azzal szükségszerűen össze. Ez utóbbi teszi a különbséget akcidencia és tulajdonság között.

Leibniz valóságosan létezőnek kizárólagosan az individuális szubsztanciákat tekinti.¹⁶ Az individuális szubsztanciákat Leibniz monászoknak nevezi. Kiemelkedő közülük Isten, aki az időn kívül, változatlanul létezik, a többi pedig állandó változások közepette örökkön létező. A valós világ szubsztanciák kompozituma – ez képezi mindennapi tapasztalataink alapját. Minden teremtettt létező vagy egyszerű, azaz monász, vagy pedig összetett, azaz monászok aggregátuma. E monászok észlelik egymást, de egymásról alkotott képük tisztasága nem azonos. Így, e „tisztánlátás” szempontjából, egyfajta hierarchikus rendbe tagolhatók. Az individuálisan teremtettt monásznak a monászok aggregátumáról való percepciója nem tökéletes, sőt meglehetősen zavaros lehet. E percepciókat nevezi Leibniz fenoménnek. Megkülönböztethetünk jól megalapozott fenoméneket – amelyek monászok kompozitumairól való percepcióink, s olyan jelenségek is ide tartoznak, mint például a szívárvány – és megalapozatlan fenoméneket, mint például a hallucinációk, álmok, víziók. A fizikai világról való percepciók Leibniz szerint az embernek mint racionális lénynak nem nyújtanak a világról direkt információt. Azaz percepcióink és a világ minőségileg nem hasonlóak. A tudomány segítségével a fenomének tulajdonságaiból következtethetünk a világ felépítésére.

Leibniz felfogása szerint tehát a valóságos közvetlenül nem megtapasztalható, csak közvetett úton, a tudomány segítségével *következtethetünk* tényleges felépítésére, működésére. Leibniz törekvése egy tökéletes nyelv megalkotására szorosan összefügg a valóság megismerésének igényével.

Leibniz korában egyébként számos gondolkodó hívta fel a figyelmet a nyelvi kifejezés problematikusságára, amennyiben a gondolatok közlése során félreértésre ad módot.¹⁷ Leibniz törekvése az univerzális nyelv megalkotására, valamint algoritmikus szemlélete a modern logikának mint a szimbólumok tudományának alapítójává tette őt.¹⁸ Törekvéseinek újszerűsége az arisztotelészi logikával való összevetés során tűnik igazán szembe. Arisztotelész *Organon* címen összefoglalt

¹⁶ Benson Mates Leibniz-monográfiájában számos passzust idéz, így például: „Csak az oszthatatlan szubsztanciák és különböző állapotaik teljesen reálisak.” Valamint: „Ami valóságos [*res*], az vagy változtathatatlan (állandó), azaz az Isten, vagy változó, azaz a teremtettt létező [*ens creatum*]. A teremtettt létező vagy szubsztancia, amely változáson keresztül [*is*] ön maga maradhat, vagy akcidenencia, amely nem.” Benson Mates, *The Philosophy of Leibniz. Metaphysics and Language*, New York–Oxford: Oxford University Press, (1986) 1989, 47. sk. o. – Leibniz több értelemben is használja a realitás fogalmát. Ezek közül kettőt kiemelve: a fent említett szubsztancia akcidensekkel, illetve a valós létezők közös természete: „nihil aliud enim [*est*] realitas quam cogitabilitas.” Mates, i. m. 48. o.

¹⁷ A Bacon által meghatározott négy idolum közül a legproblematisusabb a piaccé, amely szerint a nyelvnek köszönhetően hibás fogalmak jelentek meg az emberek között; Hobbes *Leviatánjának* IV. fejezetében a nyelvvel kapcsolatban figyelmeztet annak téves használatára; Berkeley *A Treatise Concerning the Principles of Human Knowledge* című művének előszavában a nyelvnek betudható tévedésre, megtévesztésre hívja fel a figyelmet.

¹⁸ M. Heim, *The Metaphysics of Virtual Reality*, New York–Oxford: Oxford University Press, 1993, 36. o.

művei¹⁹ a gondolkodást tanulmányozzák, amennyiben az – ti. a gondolkodás – képes megragadni a dolgok természetét. Arisztotelész logikai tanításait – noha a „logika” terminusát²⁰ ő még nem használta – nem sorolta a tudományok közé, hanem olyan eszköznek tekintette – amint azt az *organon* elnevezés is mutatja –, amelyre mindenkinek szüksége van, aki tudománnyal szeretne foglalkozni, mivel ez teszi alkalmassá arra, hogy felismerje, milyen kijelentések szorulnak bizonyításra, és milyen bizonyításra van egyáltalán szükség. Arisztotelész logikai tanításai azt a célt szolgálták, hogy a köznapi nyelven kifejtett argumentációkról biztosan eldönthető legyen, hogy érvényesek, avagy érvénytelenek: az arisztotelészi logika a mindennapi tapasztalat során szerzett ismeretek helyes elrendezésére, helytálló következtetések ellenőrzésére volt hivatott.

A modern logika ezzel szemben eliminálta a környező világ tárgyaira és viszonyaira való referencia jelentőségét, s ebben játszott Leibniz jelentős szerepet. Leibnizot a mindent-tudás, a tökéletes tudás isteni képessége inspirálta: olyan eszközt remélt létrehozni, amelynek segítségével az ember is szert tehet efféle tudásra. Ideografikus jelek olyan rendszerének, az univerzális nyelvnek (*characteristica universalis*) kialakításán fáradozott, amely által bármilyen ismeret, állítás behelyettesíthető egy, az állítás igazságát eldöntő logikai kalkulushoz. E szimbólumkészlet és algoritmus segítségével a különféle vélemények, meggyőződések közös alapra hozhatók, viták eldönthetők, tekintet nélkül tényleges tárgyukra. „Leibniz jóslata szerint, ha majd az új nyelv már tökéletesen kidolgozott lesz, azok, akik egy bármilyen tárgyban felmerült vitás kérdést el akarnak dönteni, vesznek a tollukat, s azt mondják: ‘Számítsuk ki!’”²¹

Kant némiképp radikalizálta a valóság megismerhetőségével kapcsolatos leibnizi álláspontot. A megismerés határait kutatva az érzékeink és értelmünk által konstituált fenomenális világot megkülönböztette a hozzáférhetetlen magánvaló világtól. Kant esetében e noumenális világgal való kapcsolatunk érzékeink, azaz szemléletünk által adott, noha érzékeink által nyert tapasztalat elképzelhetetlen fogalmaink nélkül. A híres passzus szerint: „Érzékiség nélkül tárgy nem adatnék, értelem nélkül nem gondoltatnék. Gondolatok tartalom nélkül üresek, szemléletek fogalmak nélkül vakok.”²²

¹⁹ *Első és Második Analitika, Topika, Szofisztikus cáfolatok, Kategóriák és Cáfolatok*. Ld. Sir David Ross, *Arisztotelész*, Budapest: Osiris, 1996. „Logika” című fejezetét, illetve William Kneale és Martha Kneale, *A logika fejlődése*, Budapest: Gondolat, 1987. II. fejezetét.

²⁰ A *logiké* terminust először az aphrodisziaszi Alexandrosz (i. sz. 3. század) használta a mai értelemben. Sir David Ross felhívja a figyelmet, hogy még a Cicero által használt *logica* sem a mai értelemben vett logikát, hanem dialektikát jelentett: Ross, i. m. 32. o. Logika és dialektika különbségéről ld. W. és M. Kneale, i. m. 18. skk. o.

²¹ W. és M. Kneale, i. m. 324. o.

²² Immanuel Kant, *A tiszta ész kritikája*, Budapest: Akadémiai, 1981, 71. o.

Kant 1787-ben, *A tiszta ész kritikájának* második kiadásához írott előszavában néhány meglepő, ám jellegzetes állítást tesz: „az ész csak azt látja át, amit maga a saját terve szerint teremt ... amit az ész maga helyez a természetbe, azt keresi benne.”²³ A „tér és idő fogalmai, mint érzékiségünk formái s a kategóriák mint az értelem fogalmai” a priori vonatkoznak tárgyakra,²⁴ tehát mint eleve adott formák, sémák és kategóriák, képezik azt az apparátust, amely elrendezi és irányítja tapasztalatunkat. Bizonyos értelemben a fenomenális világ az emberi elme aktivitása által teremtett világ. A noumenális világ mintegy alapját képezi az érzéki ismereteknek, de nem meghatározó ismereteink szempontjából, hiszen e magánvaló világ szemléletünk tárgyának csak ontológiai alapját biztosítja, a tapasztalatok milyenségére nincs mérlegelhető hatása: jobban járunk a „metafizika földadataival, ha föltesszük, hogy a tárgyaknak kell ismereteinkhez alkalmazkodniuk”, hiszen eme előfeltevés fordítottja nem vezetett eredményre – amint Kant fogalmazott.²⁵

Platónnál és Kantnál a világ megkettőzése hasonló módon történt: az ideák világa és a magánvaló világ hasonló ontológiai státussal bírnak: mindkét esetben feltétlen realitással rendelkezik a két szféra; az episztemológia szempontjából – noha mindkettő közvetlenül megközelíthetetlen a mindennapi tapasztalat számára – szerepük különböző. A különbség abban a mozzanatban határozható meg, hogy míg Platón esetében a fenomenális világban való eligazodást, az igaz ismeretet az ideák világában való, ám feledésbe burkolt jártasságtól remélhetjük a visszaemlékezés²⁶ által, addig Kant esetében a magánvaló, megközelíthetetlen világ egy olyan fenomenális világ ontológiai alapját képezi, amely fenomenális világot az emberi értelem aktívan alakítja.

Leibniz és Kant az individuális értelmet mintegy külön, eme értelem sajátosságai szerint berendezett világ létrehozására predesztinálták. A fenomenális és noumenális világ kanti megkülönböztetése a tapasztalataink által közvetített és a velünk született ideák által elrendezett világ, illetve az ennek ontológiai alapját képező világ megkülönböztetését jelenti. Leibniz logikai kalkulusa és szimbólumkészlete, valamint a tudományba vetett bizalma segítségével az értelem számára olyan birodalmat remélt teremteni, ahol nincs helye tévedésnek, bizonytalanságnak, s így teszi lehetségessé az amúgy érzékszerveink által kevésbé megközelíthető világ kiismerését. Mindketten a tudat immanenciáján belül maradvá hoztak létre egy kvázi reális világot, amelyben az individuális tudat otthonosan mozoghat.

²³ Uo. 12. o. Vö. a II. pontban ismertetett koncepciókkal, illetve az alább következő, a tudat immanenciájából való kilépésként aposztrofált fordulattal.

²⁴ Uo. 95. o.

²⁵ Uo. 13. o.

²⁶ Az emlékezetről: Platón, *Menón*, 81d–e, 82a, 86b, 98a, id. kiad., I. köt., rendre: 673., 674., 690., 717. o.

Másodlagos szóbeliség és implicit filozófiai reflexió

Heidegger írásaiban a realitás fogalma igen ritkán fordul elő. Egyik kései írásában – *Wissenschaft und Besinnung* – azonban a modern tudományt mint a valóságos teóriáját határozza meg. Heidegger itt felhívja figyelmünket, hogy a mai tudomány semmiképp nem egyezik meg sem az antik görög *episztémével*, sem pedig a középkori *doctrinával*. Heideggernek ezek a megjegyzései elválaszthatatlanul kapcsolódnak metafizika-kritikájához, azaz ahhoz az igényhez, hogy a rég elvett utat újra felfedezhessük, s a lét és így a bennünket körülvevő világ torzulásaitól mentesen újra hozzáférhetővé váljék.

Úgymond nyilvánvaló eltévelyedésünk Platónnal és Arisztotelésszel kezdődött, akik elterelték figyelmünket a „létről-mint-olyanról”, s a realitás alapjára összpontosították figyelmünket.²⁷ A keresztény filozófia számára a valóság oka és alapja Isten, s ahogy Ágoston és később a skolasztikus filozófusok hangsúlyozták, nemcsak oka és alapja mindennek, de a legmagasabb létező is egyben. A következő meghatározó lépést – Heidegger szerint – Descartes tette meg azzal, hogy az embert mint mindennek a mértékét és középpontját határozta meg, aminek alapján a valóság és az igazság meghatározható. Sőt a szubjektummá lett embert azzal a joggal is felruházta, hogy a természetet bármilyen, számára megfelelő módon kiaknázza. A léthez való viszonyt tekintve azt mondhatjuk tehát, hogy a görögök számára a lét a létező létén keresztül volt megtapasztalható: „a görögök a létező létét már igen korán mint a jelenlévő jelenlétét tapasztalták.”²⁸ A középkor embere számára is a jelenlét volt döntő, pontosabban „Isten abszolút jelenléte tartotta fenn összes teremtményének létét”, Descartes azonban a kozmosz valóságát a magabiztos szubjektum (az ember) számára való jelenlétként határozta meg.²⁹ A szubjektum–objektum polarizációján lényegében sem a kanti, sem a nietzschei erőfeszítés nem változtatott, sőt Nietzsche filozófiája mint a metafizika beteljesedése értékelhető. Felmerül a kérdés, lehetséges-e egyáltalán, s ha igen, miként lehetséges a metafizika meghaladása. Mivel Heidegger a metafizikát mint a lét igazságának sorsát, azaz mint a lét elfeledésének eseményét gondolja el, az egyedül lehetséges utat a metafizika igazságában való áthagyományozásában, azaz magára a létre való emlékezésben határozta meg, s ennek egy általa elindított kísérletét a *Lét és időben* jelölte meg.³⁰

²⁷ Michael E. Zimmerman, „Beyond ‘Humanism’: Heidegger’s Understanding of Technology”, a Thomas Sheehan szerkesztette *Heidegger. The Man and the Thinker* című kötetben (Chicago: Precedent Publ. Inc., 1981), 221. sk. o.

²⁸ Martin Heidegger, „Bevezetés a *Mi a metafiziká?*”-hoz”, a Pongrácz Tibor szerkesztette „...költőien lakozik az ember ...”. *Válogatott írások* című kötetben (Budapest–Szeged: T-Twins–Pompei, 1994), 183. o.

²⁹ Zimmermann, i. m. 223. o.

³⁰ Heidegger, i. m. 174. o.

A *Lét és időben* Heidegger alternatívát kínál a hagyományos világlátással szemben: a külvilággal szemben álló, azt megismerni és meghódítani igyekvő absztrakt individuum polaritása helyébe a világba vetett, abban otthonosan mozgó embert állítja. E világba vetett embernek csupán egyik létmódja az analízáló, distanciáló szemléletmód, jelesül a tudomány számára megfelelő módszer, mindennapjait azonban nem e tudatos-reflexív attitűd határozza meg, hanem – egy későbbi terminust használva Heidegger munkásságából – egyfajta nyitottság, ráhagyatkozás a dolgokra.

A témánk szempontjából releváns újdonságot maga Heidegger fogalmazza meg, amikor az 1973-ban Zähringenben tartott szemináriumok során a Husserl által kidolgozott fenomenológiától való eltávolodás jelentőségét elemezte. Az érzi és a kategoriális szemlélet husserli megkülönböztetése lehetővé tette Heidegger számára, hogy a létet adottként tekintve – „a léten mint a létező létének felfogásán” immár túljutva – maga a lét lehessen a megkérdezett (*Gefragte*).³¹ Ezzel lényegében lehetőségessé vált a lét értelmére vonatkozó kérdés kidolgozása. Ezek után azonban Heidegger a dolog helyét már nem a tudatban, hanem a világban határozta meg. „Minden azon múlik, hogy magának a dolognak az alap-tapasztalását hajtsuk végre. Ha valaki a tudatból indul ki, ez a tapasztalás egyáltalán nem hajtható végre. A végrehajtáshoz más terület kell, mint a tudaté. Ez a más terület az, amelyet itt-létnek hívunk.”³² Az ittlét alapszerkezete a világban-való-lét; a világban-való-lét struktúrája megköveteli a szociális szféra bevonását,³³ még ha Heidegger esetében mindez elsősorban az ontológia szempontjából kap is hangsúlyt.

A Wittgenstein által a *Filozófiai vizsgálódásokban* megfogalmazott gondolatok sok tekintetben párhuzamosak a fentiekkel. Igen hosszas kitérőt jelentene, ha a Heidegger és Wittgenstein nyelvfelfogása közötti párhuzamokat és különbségeket vennénk sorra.³⁴ Mindenesetre Wittgensteinnek a nyelvről alkotott elképzelése sokban rokonítható Heidegger ama célkitűzésével, hogy etalonként a mindennapok, nem pedig a teoretikus mérlegelés nyújtotta kép szolgáljon.

³¹ Heidegger, *Seminare* (GA 15), Frankfurt/M.: 1986, 377. o. A zähringeni előadás során a lét, ami a létező léte, a kikérdezett. „[I]n der Frage nach dem Sinn von Sein ist das Befragte das Sein, das heißt das Sein des Seienden...” (377. o.) Ezzel szemben a *Lét és időben* a kikérdezett a létező, s a lét a megkérdezett. „Sofern das Sein das Gefragte ausmacht, und Sein besagt Sein von Seienden, ergibt sich als das Befragte der Seinsfrage das Seiende selbst.” Heidegger, *Sein und Zeit*, Halle: Max Niemeyer, 1935, 6. o.

³² Heidegger, *Seminare*, 383. o.

³³ Ld. erről Heidegger, *Sein und Zeit*, 27. §.

³⁴ Ld. erről Nyíri Kristóf, „Heidegger és Wittgenstein”, az *Utak és tévutak. Előadások Heideggerről* című kötetben (Budapest: Atlantisz, 1991), valamint G. F. Sefer, *Language and the World. A Methodological Synthesis Within the Writings of Martin Heidegger and Ludwig Wittgenstein*, Humanities Press Inc., 1974.

Wittgensteinnek a *Filozófiai vizsgálódások*ból kiolvasható Platón-kritikája felfogható azon szemlélet kritikájaként, amely a nyelvet analitikusan, a grammatika és a logika szabályaira való tekintettel igyekszik megragadni. Az így keletkező anomáliák a nyelv merőben új felfogásával küszöbölhetők ki, ti. a nyelvnek a használaton keresztül történő megközelítése által. Wittgenstein a nyelvet a használat során folyamatosan változó jelenségként írja le, amely, mint eleven gyakorlat, elválaszthatatlan életformánktól.³⁵

Logikai-filozófiai értekezés 4.5: „A kijelentés általános formája a következő: Ez meg ez az eset áll fenn.” – Ez a mondat abból a fajtából való, amelyet az ember számtalanszor elismétel magának. Azt hiszi, hogy újra és újra a természetet követi, holott csak a forma mentén halad, amelyen keresztül a természetet szemléljük.³⁶

E paragrafus szerint akár azt is állíthatnánk, hogy a világ – a valóság – a nyelv használata során ölt formát, azaz a nyelvi kifejezés, amelynek során megragadni szándékozunk a valóságot, már eleve strukturálja is azt. „'Azt mondd tehát, hogy az emberek közti megegyezés dönt arról, hogy mi igaz, és mi hamis?' – Igaz és hamis az, amit az emberek annak *mondanak*; a *nyelvet* illetően pedig az emberek összhangban vannak. Ez nem a vélemények egyezése, hanem az életformái.”³⁷ E passzus – utalva a nyelvjáték híres meghatározására – egyrészt felhívja a figyelmet az életforma, a napi gyakorlat jelentőségére, másrészt pedig arra a sajátosságra, amire fentebb is utaltam, hogy ti. a valóság tekintetében a nyelv igen fontos szerepet játszik: maga a nyelvhasználat befolyásolja a valóságról alkotott elképzelésünket.

Heidegger esetében a nyelv autentikus használata teremtette meg a lehetőséget arra, hogy a lét feltárulkozhassék, ami egyben a környező világgal való harmonikus viszony feltétele is, Wittgenstein esetében pedig – immár sokkal kézzelfoghatóbban – a nyelv a mindennapi élet szerves részeként, mintegy a valóságot konstituáló mozzanatként jelenik meg.

Objektív adottság vagy konstrukció?

Az alábbiakban egyfelől az előző rész hipotézisét – hogy ti. a gondolat kifejezésének eszköze döntően befolyásolja a világhoz, a valósághoz való viszonyun-

³⁵ Ld erről Ludwig Wittgenstein, *Philosophical Investigations*, Oxford: Basil Blackwell, 1963, 7., 18., 19., 23., 43. §.

³⁶ Wittgenstein, i. m. 48. o., 114. §.

³⁷ Uo. 241. §. A fordítást Neumer Katalintól idézem (Wittgenstein, *Filozófiai vizsgálódások*, Budapest: Atlantisz, 1992).

kat – igazolandó, másfelől a kommunikációtechnológia jelentőségét más oldalról is hangsúlyozandó, először az emberi elme evolúciós fejlődésének néhány vonatkozására, majd a társadalmi valóság bizonyos sajátosságaira térek ki.

Kognitív evolúció és a közösség kihívásai

Merlin Donald³⁸ *Az emberi gondolkodás eredete*³⁹ című könyvében nagyszabású és meggyőző kísérletet tesz arra, hogy „a biológiai és technológiai faktorokat egyetlen evolúciós kontinuumba” egyesítse. Azaz az emberi agy fejlődését a külső, környezeti tényezőkkel szoros összefüggésben vizsgálja, s arra a belátásra jut, hogy az új memóriatechnológiák hatásukban hasonlítanak a korábbi biológiai változásokhoz, „mert meg tudják változtatni az emberi emlékezet felépítését”.⁴⁰ Érvelése szerint az emberi agy bizonyos változásai nem magyarázhatók kielégítő módon pusztán az eszközhasználat vagy a felegyenesedés következményeivel – mi több, e változások magyarázata is kétséges kizárólag biológiai és fizikai szempontok alapján – új szempontok bevonása nélkül. Így például Dunbarre hivatkozva rámutat, hogy az agy térfogatának növekedése (enkefalizáció) nem az eszközhasználat, hanem a társas csoport növekedésével van szoros összefüggésben: „nem az instrumentális, hanem a társas intelligencia vezette az agy növekedését”.⁴¹

Az evolúciós fejlődés során fokozatosan kialakult készségek és az ennek megfelelő biológiai módosulások tetten érhetők a mai ember viselkedésében is. Az evolúciós fejlődést Donald így a bennefoglalás elve alapján gondolja el. Mivel a biológiai és közösségi-kulturális meghatározottságok kölcsönhatása Donald koncepciójának egyik döntő mozzanata, olyan „szintet” kellett meghatároznia, amely képes a két szféra közvetítésére. „[A] kulturális és biológiai valóság közötti híd szükségszerűen kognitív, s egy átfogó evolúciós elképzelésnek a kognitív szintet kell megcéloznia, még akkor is, ha végső célja kulturális változásra való képességünk felderítése.”⁴² Ennek figyelembevételével Donald három fő átmenetet határoz meg az emberszabásúak elméjétől a mai ember elméjének kialakulásáig. Az első átmenet „az emberi reprezentáció legegyszerűbb szintjének, az események utánzásának vagy újraeljátszásának képessége. Ez a ‘mimetikus’ készség támasztotta alá azt a kultúrát, amely létrehozta a szükséges közbülső

³⁸ Merlin Donaldról ld. Pléh Csaba, „Donald, *A Mind So Rare*”, a Nyíri Kristóf által szerkesztett *A 21. századi kommunikáció új útjai. Tanulmányok* című kötetben, Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete, 2001, 255. skk. o.

³⁹ Budapest: Osiris, 2001, Kárpáti Eszter fordítása.

⁴⁰ Donald, i. m. 15. o.

⁴¹ Uo. 23. o.

⁴² Uo.

szintet az emberszabású és a modern emberi kultúrák között”,⁴³ azaz ez a képesség teremtette meg az epizodikusból a mimetikus kultúrába való átmenet feltételeit. Az emberszabásúak „kognitív kultúráját” Donald az „epizodikus” jelzővel határozza meg, mivel, mint írja, „életüket teljesen a jelenben élik, konkrét epizódok sorozataként, emlékezeti reprezentációs rendszerük legmagasabb eleme, úgy tűnik, az eseményreprezentáció szintjén van... társas viselkedésük is ezt a szituációs korlátozottságot tükrözi.”⁴⁴ Az epizodikus kultúra egyedeit jelentős kognitív korlátok terhelték: nem voltak képesek valamely helyzetet reprezentálni, azaz úgy előállítani újra, hogy az adott helyzethez megjegyzéseket lehessen fűzni, közös ismeretté téve azt. A reprezentációnak Donald igen jelentős szerepet tulajdonít, hiszen úgy véli: „Az emberi kultúra kognitív evolúciója bizonyos szinten nagyrészt a különféle szemantikai reprezentációs rendszerek fejlődésének története.”⁴⁵

A mimetikus kultúra egyedei ezzel szemben már képesek a reprezentáció elemi formájára: mimetikus készségüknek köszönhetően tudatos, szándékolt – természetesen nem nyelvi – reprezentációra voltak képesek. A mimézis képessége az epizodikus emlékezettel⁴⁶ már alkalmas közösség létrehozására: kialakulhatnak a társas irányítás új formái, valamint olyan utánpótlási szokások, amelyek az adott közösségre jellemzők.

A következő jelentős lépést a mimetikusból a mitikus kultúrába való átmenet jelenti. E változás elemi mozzanata a nyelv megjelenése. Lényeges azonban megjegyezni, hogy a kezdeti időkben – a kőkori kultúrákban – a nyelv jelentősége elsősorban a közösség vonatkozásában döntő: a közösségi élet szabályozására, összehangolására, más törzsekről való információk megosztására, tervek készítésére, döntések meghozatalára használták. A tárgyi kultúra megteremtésében – a kézművesség területén – továbbra is a mimetikus mintázatok maradtak meghatározók. „A törzsi társadalmakban a nyelv legemelkedettebb használata a mitikus invenció területe – az emberi univerzum konceptuális ‘modelljeinek’ létrehozása.”⁴⁷ A nyelv tehát a mítosz teremtéséhez elengedhetetlen eszközként, az univerzum modelljének megteremtésével döntő szerepre tett szert. „A mítosz átítja és szabályozza a mindennapokat, irányítja az észleléseket, meghatározza az élet minden tárgyának és eseményének a jelentőségét. Ruházat, élelem, menedék, család – ‘jelentést’ mindegyik a mítoszból nyer.” Donald felfogása szerint

⁴³ Uo. 27. o.

⁴⁴ Uo. 139. o.

⁴⁵ Uo. 147. o.

⁴⁶ „Az epizodikus emlékezet, miként arra nevéből is következtethetünk, az élet sajátos epizódjainak, azaz idő-tér-hellyel rendelkező eseményeinek emlékezete. Tehát emlékezni tudunk egy tapasztalat jellemzőire: a helyre, az időjárásra, a színekre, a szagokra, a múlt hangjaira.” Uo. 139. o.

⁴⁷ Uo. 194. o.

az eredeti emberi adaptációban a nyelv „nem nyelvi *minőségben*, hanem inkább mint integratív, kezdetben mitikus gondolkodás szerepelt.”⁴⁸ A nyelv analitikusan megközelíthető elemei – szavak, grammatikák, lexikák – eme integratív funkció mint magasabb reprezentációs rendszer eléréséhez szükséges eszköz gyanánt jöttek létre.⁴⁹

A következő átmenet az írás megjelenéséhez kapcsolódik: „Az orális-mitikus kultúrában három fontos kognitív jelenség tűnik fejletlennek vagy gyakorlatilag hiányzóknak. Ezek a jelenségek a *grafikus újítás*, a *külső memória* és az *elmélet-gyártás*.”⁵⁰ A szimbolikus és elméleti kultúra kialakulásához szükség volt a grafikus reprezentáció átalakulására, majd a memória külsővé válására, s végül egy újfajta „gondolati termék”, az elmélet megszületésére. A grafikus reprezentáció átalakulása, azaz az írás megjelenése lehetővé tette, hogy az ember individuális memóriáján kívül is tárolhasson információkat, tudáselemeket.

A harmadik átmenet, a mitikusból az elméleti kultúrához, hardvert tekintve különbözött a megelőző kettőtől: míg az első két átmenet a biológiai hardvertől, különösen az idegrendszer változásaitól, addig a harmadik átmenet a technológiai hardver ugyanilyen változásaitól függött, különösen a külső memóriaeszközök változásaitól. Az elméleti kultúra kezdettől fogva külsőleg kódolt volt; felépítése az egyén biológiai memóriáján kívüli kognitív mechanizmus teljesen új szuperstruktúráját jelentette.⁵¹

Donald koncepciójából kitűnik, hogy a reprezentáció kognitív készsége a szociális szféra megteremtéséhez kapcsolódik. A re-representáció volt az első olyan kognitív eljárás, amely lehetővé tette a közösségnek a reprezentációs készség területén további invenciókat implikáló formálódását. A tudatos utánzás, a beszéd megjelenése, majd az írás – mint újszerű grafikus reprezentációs eszköz – képezik azon lépéseket, amelyek a modern emberi gondolkodás kialakulásához vezettek. A kognitív reprezentáció fejlődésével párhuzamosan módosult a környezethez való viszony is: a közösségszerveződés bonyolultabb foka, a világ modelljeként a tárgyaknak és cselekedeteknek értelmet adó mítosz létrejötte voltaképp a világhoz való hozzáférést, a világ történéseinek interpretációját alakította. A külső tárolórendszer kiépülése által pedig – ami evolúciós léptékkal tekintve meglehetősen rövid időszakot ölel fel – megszülettek az elméletalkotás feltételei. „Ahelyett, hogy az eseményeket jelentéssel való megtöltésük révén modellálná és analógia

⁴⁸ Uo. 195. o.

⁴⁹ Vö. Wittgenstein nyelvfelfogásával.

⁵⁰ Donald, i. m. 243. o.

⁵¹ Uo. 245. o.

révén összekapcsolná, az elmélet részekre bont, elemez, törvényeket és szabályokat állít, elveket és taxonómiát állít fel, és meghatározza az információk igazolásának és elemzésének eljárásait.⁵² Jól látható, hogy a Donald által leírtak kognitív evolúciós szempontból szinte igazolják a médiumelméletnek⁵³ az írásbeliségről adott leírását, Heidegger modern metafizika-kritikáját, és Wittgenstein útkeresése során megfogalmazott kritikai megjegyzéseit.⁵⁴

Az egyes lépések megtétele minden alkalommal jelentős terhet rótt a biológiai memóriára. Különösen igaz ez az első két lépés, a mimetikus, majd a mitikus kultúrába való átmenet esetében.⁵⁵

„A szimbolikus információs környezettel találkozó monások felszabadultak az alól az elkötelezettségük alól, hogy teljesen a biológiai emlékezetből függjenek; ennek a szabadságnak az ára viszont az interpretáció málhája.”⁵⁶ A külső szimbolikus tárolórendszer jelentősége korunkban igen megnőtt. Ma már „a biológiai emlékezet egyre kevésbé képes saját tapasztalataiból meríteni a KTR-re való utalás nélkül.” Donald e két megjegyzése érdekes problémát vet fel: vajon abból, hogy egyre inkább szimbolikus rendszereken keresztül közelíthető meg

⁵² Uo.

⁵³ A médiumelmélet terminust itt a Meyrowitz-féle értelemben használom. „A médiumelmélet azt vizsgálja, milyen sajátosságai vannak egyes médiumoknak vagy médium-típusoknak. Nagyjából tehát a következő kérdést teszi fel: milyen viszonylag állandó tulajdonságai vannak az adott médiumnak – fizikai, pszichológiai és társadalmi értelemben –, amelyek megkülönböztetik más médiumoktól és a személyes kommunikációtól?” Olyan szerzőket sorol a médiumelmélet teoretikusai közé, mint Harold A. Innis, Marshall McLuhan, Walter J. Ong, Elisabeth Eisenstein. Joshua Meyrowitz, „Medium Theory”, a D. Crowley és D. Mitchell szerkesztette *Communication Theory Today* című kötetben (Cambridge: Polity Press, [1994] 1995), 254–274. o.

⁵⁴ Ld. Wittgenstein Frazer-kommentárjait, ahol kibontakozni látszik egyfajta tudománykritika, jelesül a Frazert jellemző bizonyos szituáció-vakság, illetve egyfajta optika reflektálatlan használata alapján, ld. továbbá a *Filozófiai vizsgálódásokban* érzékelhető kvázi nyelvfilozófia-kritikát, ami hasonló megfontolások alapján nyert kifejezést.

⁵⁵ „A hominida kultúra legkorábbi formája, a mimetikus kultúra az agy ön-reprezentációs rendszereinek bővítésétől függött, és létrehozta a szemantikai emlékezeti raktár kiinduló bázisát, mely kezdetben a némajátékban, gesztusban, mesterségben és készségben visszatükrözött ábrázoló tevékenység forgatókönyveiből állt. A beszéd és a narratív képesség kialakulásával méginkább megnövekedett a biológiai memóriára nehezedő terhelés, mivel nemcsak a fonológiai szabályok és a lexikon egészének tárolóhálózatai adódtak hozzá, hanem a narratív konceptuális tudás nagyon nagy raktára is. – Az első két evolúciós átmenet igencsak megnövelhette a biológiai emlékezet terhelését. Ezen óriási kognitív felvirágzás utolsó lépése azonban a biológiai emlékezet bizonyos aspektusaira nehezedő terhelést *csökkenthette* több tárolási feladat fokozatos áthelyezésével az újonnan kialakult KTR-be [külső szimbolikus tárolórendszer].” Donald, i. m. 279. o.

⁵⁶ Majd Donald így folytatja: „Más emlősök ... nem azért nem tudják értékelni az ember szimbolikus környezetét ... mert nem tudják értelmezni őket. Híján vannak a szemantikai referenciarendszerek különféle szintjeinek és azoknak a kódoló stratégiáknak, melyek elengedhetetlenek az emberek kiterjedt szimbólumhasználatához.” Uo. 275. o.

számunkra a külvilág, nem következik-e, hogy az interpretáció jelentősége egyre nagyobb lesz, azaz a világot egyre inkább mint saját konstrukciónkat értelmezhettük? Az eddig elmondottakból egyértelműen igenlő válasz bontakozik ki. Az egyes szimbólumrendszerekhez szükségképp kapcsolódnak „kódoló stratégiák” és szemantikai referenciák. Ezeket a szűkebb és/vagy tágabb közösség határozza meg. S ha már az olyan primer folyamatok is, mint a biológiai emlékezet vagy az epizodikus tapasztalat, másodkézből megtapasztalhatók – miként arra Donald rámutatott – az interpretáció szerepe mérhetetlenül megnő, az interpretáció pedig, mint láthattuk, a közösség és a kultúra által meghatározott.

Az alább röviden ismertetendő koncepció úgy is felfogható, mint e tapasztalattal kapcsolatos, elméleti igénnyel megfogalmazott beszámoló.

Társadalom által konstruált valóság

Peter L. Berger és Thomas Luckmann *A valóság társadalmi felépítése*⁵⁷ című könyve 1966-ban jelent meg először. A szerzők szándékuk szerint a tudásszociológia eredményeihez igyekeztek hozzájárulni. A tudásszociológia feladatát egyenesen a valóság társadalmi konstrukciójának analíziseként határozták meg, azaz érdeklődésük homlokterében az a kérdés állt, hogy miképp válik bármiféle tudásanyag társadalmilag megalapozott valósággá. A szerzőpáros véleménye szerint semmiféle elméleti formula nem határozza meg kielégítően, hogy a társadalom tagjai mit tartanak valóságnak. Éppen ezért a tudásszociológiának elsősorban azt kell vizsgálnia, hogy az emberek mit ismernek realitásként mindennapjaik során – ha úgy tetszik, pre-teoretikus, vagy éppen nem-teoretikus életükben. E vizsgálódás lényegében a következő kérdés megválaszolására vállalkozik: miképp lehetséges, hogy az emberi aktivitás megalkossa a dolgok egyfajta rendjét, azaz azt a folyamatot firtatja, amelynek során a valóság létrejön.

A szerzők az objektiváció-elmélet talaján vallják, hogy a mindennapok során a valóság az emberi aktivitás eredménye, illetve a társadalom tagjainak meggyőződésai, vélekedései tartják fenn e realitást. „A mindennapi élet nem pusztán objektivációkkal van benépesítve, hanem csupán ezen objektivációk folytán lehetséges.”⁵⁸ A mindennapi valóság pedig már meglévő objektivációkkal terhelt, amely objektivációk – természetük szerint – tőlünk függetlenek, tetemes részben örököljük őket.

Egy igen fontos objektiváció a nyelv – ez, mondhatni, kitüntetett jelentőséggel bír: „a nyelv jelöli ki a társadalomban életünk koordinátáit és tölti be ezt az

⁵⁷ Peter L. Berger – Thomas Luckmann, *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*, Garden City-New York: Doubleday & Company, 1966.

⁵⁸ Berger-Luckmann, i. m. 35. o.

életet jelentéssel bíró tárgyakkal.⁵⁹ A nyelv biztosítja azt a szótárat számunkra, amely által, legyen szó akár technikai eszközökről, akár emberi kapcsolatok hálójáról, kijelöli az eszközöket, rendezi-rendszerezi a viszonyokat. A nyelv az egyik legfontosabb objektiváció. „A mindennapi élet olyan élet, amelyet, mindenek felett, a nyelvvel és a nyelv eszközei által társaimmal megosztok.”⁶⁰ Ekképp egy nyelv megértése döntő jelentőséggel bír a mindennapi élet realitásának megértése szempontjából. A nyelv eredetét tekintve a szemtől szembeni interakciókhoz kötődik, de olyan jelrendszer is egyben, amely alkalmas arra, hogy az „itt és most” szubjektivitásától elválasztva is közvetítsen tartalmat. Más jelrendszerekkel (például a gesztusnyelvvél) összevetve variabilitása és komplexitása lényegesen nagyobb. Ennek köszönhetően a nyelv alkalmas arra, hogy tapasztalatokat, ismereteket generációkon keresztül akkumuláljon.

A mindennapok világának másik fontos eleme az interszubjektivitás. A mindennapi valóság e mozzanata lényeges különbséget jelent más valóságokhoz, például álmainkhoz képest. A mindennapi valósággal szembeni kétségekkel együtt igen problematikus – ha egyáltalán lehetséges – lenne az élet: nincs más választásunk, mint a *par excellence* valóságot feltétel nélkül tudomásul venni. A nem mindennapi tapasztalatokat is e valóság alapján értelmezzük, erre vezetjük vissza, e valóság alapján próbáljuk kezelni.

E valóság több kvázi-intézmény, folyamat által nyer megerősítést egyfelől, és válik interiorizálttá másfelől. Így a tipizálás, szerepvállalás, intézményesülés, legitimáció – hogy néhány fontosabbat említsek – olyan folyamatok, amelyek a mindennapi gyakorlatból kinőve mintegy eligazodásunkat segítik elő és otthonosságunkat építik ki.

Az interszubjektivitás prototípusa a szemtől szembeni interakció. Minden egyéb változat ennek csupán valamilyen derivátuma. A szemtől szembeni helyzetek azért kitüntetettek, mert az eleven helyzet közvetíti a legszélesebb skálán a másik szubjektivitását. A szemtől szembeni találkozás esetében a másik realitása a maximumát éri el: még önmagamnál is reálisabbnak tapasztalom meg, ami abból az egyszerű adottságból következik, hogy az ő valóságossága nem követel tudatos reflexiót tőlem.

A nyelv jelentősége a társadalom szinte minden mechanizmusában döntő jelentőséggel bír: a tipizálás, a legitimáció, a múlt, az egyéni autobiográfia, más realitások integrációja stb. kapcsán szerepe pótolhatatlan – s e szimbolikus univerzum a szerzőpáros álláspontja szerint az ember természetének köszönhető. Az emberi lét kezdettől fogva externalizációs folyamat.⁶¹ Az ember ezen externali-

⁵⁹ Uo. 22. o.

⁶⁰ Uo. 37. o.

⁶¹ Vö. Hajnal István egy figyelemre méltó gondolatmenetével: „Talán már ez is a szociális fejlődés eredménye... Csodálatos ténye az emberi természetnek; az anyagi formákhoz való kapcsolódással

záció folyamán teremti meg voltaképp a valóságot.

Berger és Luckmann tehát az emberi természet szükségyszerű folyamányaként a társadalmi valóságot a mindennapok során kialakuló jelenségnek tekinti. E valóság a közösségbe integrált és a közösség által létrehozott keretek között élő ember számára elengedhetetlen feltétel. E valóság kialakulása szorosan összefügg az ember objektíváló természetével, aminek egyik meghatározó mozzanata a nyelv. A nyelv szimbólumrendszere által egyrészt lehetségessé válik a kaósszal szemben valamiféle rendet állítani, másrészt e rendet fenntartani és megerősíteni.

Kommunikációtechnológiai robbanás – új perspektívák

Valóságérzékelés – valóságfogalom

A vázlatos filozófiatörténeti áttekintés során láthattuk, hogy a 20. században az írásbeliség hozta noétikus bezárkózást felváltotta a tudat immanenciájából való kilépés, illetve a mindennapi gyakorlatra építő elméletalkotás igénye – voltaképp ez tapasztalható a fenti két esetben is: Donald a biológiai, a közösségi, illetve a kommunikációs meghatározottságok összefüggését, szoros kölcsönhatását mutatta ki; Berger és Luckmann a társadalmi valóság működési mechanizmusát igyekezett megragadni, aminek során világossá vált, hogy a térhez és időhöz kötött személyes jelenlét, a szemtől szembeni eleven szituáció képezi a társadalmi valóságot meghatározó és fenntartó társadalmi interakciók prototípusát.

Az ember biológiai meghatározottságai alapján eleve újraépíti az érzékszervei által közvetített valóságot.

...úgy is fogalmazhatnánk, hogy az agy felépít egy virtuális világot, amelyik teljesebb az érzékek által hozzá közvetített képnél. Az információ, amellyel az érzékek ellátják az agyat, főként a szélekről tudósító információ. Ám az agyban a modell képes rekonstruálni a

mintegy 'kiteszi' az élményt az aktuális lelki mozgalmából, s ezzel mintegy 'úrrá lesz rajta'. A taglejtés, sírás, nevetés 'megkönnyebbit'. Az eleven élet lüktetve 'polarizálódik' valami anyagi támaszték felé, hogy megállhasson magával az élettel szemben; a psziche mintegy partra szállva szemléli az élet áramlását, s így sejtje meg annak örökkévalóságát. E belső objektívációs rétegeken, a tudatlan és mégis létező formákon át küzdi fel magát az élmény a tulajdonképpeni objektívációig, a kifejezés-mozgások felhasználásával. Az önkéntelen mozdulat vagy kiáltás most már eljárásmódnak tűnik fel előtte belső élményének anyagi-formai kapcsolására, segítésére... A forma módot ad az élmény tárgyi kapcsolódására, ez a funkciója; a tartalom, a fogalom, változatos értelemmel jelentkezhetik. Itt azonban eljutottunk a 'szociális' objektívációig. Ember s ember kifejezésmozgások útján kezdi megérteni egymást, pszichofizikai természetük alapján... A mozdulatokból, köztük a hangokból is, 'érthető', 'konvencionális' jelek keletkeznek..." Hajnal István, *„Történelem és szociológia”*, a Glatz Ferenc szerkesztette *Technika, művelődés* című kötetben (Budapest: História – MTA Tört.tud. Int., 1993), 179. o.

szélek közé eső területeket. Mint az időbeni diszkontinuitás esetében, lényeges megtakarítást jelent a redundancia kiküszöbölése, majd későbbi rekonstrukciója.⁶²

Természetesen az emberi agy működésére vonatkozó megjegyzések a tudomány fejlődésének olyan jelentős eredményeire támaszkodnak, amelyek csak az utóbbi évtizedekben tekinthetők nyilvánvalónak. Az újkor embere számára még hozzáférhetetlen ismeretek mára számos problémát elimináltak. Némely elképzelés utólag visszatekintve naivnak tűnik, ám esetenként felfedezhetünk ma is helytálló gondolatokat.

Jelen ismereteink birtokában az illúzió is más színben tűnik fel:

...mi emberek, mi emlősök, mi állatok olyan elemekből felépülő virtuális világot lakunk, amelyek, egyre magasabb szinteken, a való világ megjelenítése szempontjából hasznosak. Természetesen úgy érezzük, mintha szilárdan állnánk a való világban – aminek pontosan így is kell lennie, amennyiben elég jó a korlátozott virtuális valóság szoftverünk. Meg kell mondani, hogy nagyon jó, és csak azon ritka alkalmakkor vesszük észre a létét, amikor valamit elront. Ilyenkor illúziót vagy hallucinációt élünk át, mint a homorú maszk előzőleg kifejtett illúziója esetében.⁶³

Dawkins plauzibilis magyarázatot ad a közösség jelentőségére, noha – Donaldal összevetve – az ok-okozat kérdése nála nem látszik egyértelműen eldöntötnnek.

Az olyan nagymértékben társas lények esetében, mint mi magunk vagyunk és az őseink, a virtuális világaink legalábbis részben csoportkonstrukciók. A génjeinknek, különösen a nyelv feltalálása és a szerszámkészítés és technika megjelenése óta olyan komplex és változó világokban kellett fennmaradniuk, amelyek legtakarékosabb leírása a közös virtuális valóság.⁶⁴

⁶² Richard Dawkins, *Szivárványbontás. Tudomány, szemfényvesztés és a csoda igézete*, Budapest: Vince, 2001, 258. sk. o.

⁶³ Uo. 271. o. A maszk illúziója azt az élményt jelenti, amelyet akkor élhetünk át, ha egy domború maszk forgása során annak homorú oldalát is domborúnak, noha ellenkező irányban forgónak látjuk. A szerző szerint ennek oka, hogy „az agy nagyon jól – és nagyon ügybuzgón – konstruál arcokat a maga belső szimulációs kamrájában. A szem által az agyba táplált információ természetesen megfelel a maszk homorú voltának, de ugyanakkor azzal az alternatív hipotézissel is összefér, miszerint domború.” Uo. 264. o.

⁶⁴ Uo. 279. o.

Mindenesetre a reprezentáció fejlettségi fokával párhuzamosan növekvő invenció szükséglet egyre gyorsuló fejlődést idézett elő. E gyors fejlődéshez való alkalmazkodás pedig egyre nagyobb jelentőséghez jutatta a közösséget: akár a közösség stimuláló hatására, akár az ember objektíváló természete felől szemléljük a kérdést, a külső környezet mindkét esetben egyre szorosabban köti valóságmodelláló képességünket társas környezetünkhöz.

Berger és Luckmann tudásszociológiai megfontolásai, valamint Donald evolúciós elmélete alapján alighanem belátható, hogy a mindennapi tevékenykedés során kirajzolódó valóság megbízható keretül szolgál pragmatikus céljaink tekintetében, függetlenül a valóságról alkotott bármínemű elmélettől. Az értékek, normák szempontjából azonban éppenséggel van jelentősége – hiszen egészen más attitűdöt jelent –, ha az objektíve adott valóságról igyekszünk objektíve igaz és örök ismereteket szerezni, s nem pedig egy olyan valóságot igyekszünk kiismerni, amely úgymond esetleges, amennyiben az saját kultúránk és tágabb közösségünk konstruktuma.

Az emberi kultúrában a nyelv uralkodik, mégsem használjuk egyformán a tevékenység minden területén, s nem is egyetlen eszköze a kommunikációnak vagy a gondolkodásnak. Lehet, hogy a nyelv „valamire szánt” rendszer, azaz sajátos alkalmazásokra készült sajátos rendszer, s nem általános célú eszköz.⁶⁵

Donald e megjegyzése ma már triviálisnak tűnik, de az írásbeliség, s még inkább a tipografikus kultúra szülöttei nem feltétlenül gondolták így. Hosszú ideig elevenen élő probléma volt, hogy vajon milyen módon függenek össze az ember-mivolt és a nyelv, a nyelv és a gondolkodás, mennyiben tartozik egyik a másik lényegéhez. Ma, a multimédiális eszközök korában, Donald mondatai plauzibilisen csengenek: manapság nem csak a nyelvi kifejezést tartjuk alkalmasnak arra, hogy pontos és komplikált információt közvetítsen, s ennek a belátásnak igen komoly technológiai előfeltételei és előzményei vannak.⁶⁶ A reprezentációs

⁶⁵ Donald, i. m. 185. o.

⁶⁶ Ld. erről William J. Ivins, Jr., *A nyomtatott kép és a vizuális kommunikáció*, Budapest: Enciklopédia, 2001. Ivins a következőket írta a 18–19. század gondolkodó emberéről: „Nem álltak rendelkezésükre azok az eszközök, melyeknek segítségével mindig is irracionális partikularitásokról elmélkedhettek volna, és általánosságban kellett gondolkodniuk. Így történt aztán, hogy általánosságait igaznak vélték, és ha megfigyeléseik nem támasztották alá ezeket az általánosságokat, a megfigyelések voltak a hamisak. Igen jelentős mértékben még mindig abban a helyzetben voltak, amelyben a görögök a maguk módján gondoltak végig néhány alapvető filozófiai kérdést. Tehát miként a régi görögök kialakították a platóni ideák és arisztotelészi lények elméletét, a tizennyolcadik század kialakította a Tudomány Igazságának és a Természet Törvényének elméletét. Ez nagyrészt azért történt így, mert a megfigyelt partikularitásokat nem lehetett olyan módon megfogalmazni, hogy a kijelentés igazolható legyen” (60. sk. o.).

folyamatokban már nem olyan nagy mértékű a verbalizációs, ezen belül is a textuálisan rendezett reprezentáció kényszere. A képi, hangzó reprezentáció teret nyerhet a technikai adottságok folytán a verbálissal szemben.

Az emberi agy evolúciós fejlődése során egymásra épülő és folytonosan működő készségek súlyukat tekintve átrendeződnek. Ha Donald és Dawkins gondolatmenetét a mai kommunikációs helyzetre alkalmazzuk, azt tapasztalhatjuk, hogy a legújabb kommunikációs technológiák egyrészt más léptéket javasolnak az elérhető és tárolható információ mennyiségét tekintve; másrészt a hozzáféréshez szükséges készségek új mintázatai alakulnak ki;⁶⁷ harmadrészt valóságérzékelésünk is módosulhat, a róla alkotott elképzelésünk pedig már – amint láthattuk – módosult is. Számos, a mindennapjainkat strukturáló fogalom is valószínűleg idővel új értelmet nyer: így a tér, az idő, a közösség fogalma, s összefüggéseik már-már meg is változtak.

A kultúráképződés új mintázatai

Realitás–közösség–kommunikáció hármass összefüggését jól megvilágítják James Carey alábbi szavai:

A valóság nem adott, nem egy emberi létező, amely független a nyelvtől, mellyel szemben a nyelv pusztán halvány visszaverődés. Ellenkezőleg, a valóságot a kommunikáció – tehát a szimbolikus formák konstrukciója, megértése és használata – hozza létre. A valóságot, amely bár nem a szimbolikus formák pusztá funkciója, azok a terminikus rendszerek – illetve az e rendszereket megalkotó emberek – hozzák létre, amelyek ennek létezését specifikus terminusokban jelenítik meg.⁶⁸

Majd néhány bekezdéssel később:

Gondolkodásunkat és életünket tapasztalataink totalitása formálja – jobban mondva, e tapasztalatok reprezentációja, és, ahogy [Raymond] Williams érvel, e tapasztalat egyik neve: kommunikáció. Ha a társadalmat mint kommunikációs formát vizsgáljuk, a folyamatot olyanak látjuk, mint ahol a valóságot megteremtik, birtokolják,

⁶⁷ Manapság a külső tároló rendszer már-már mérhetetlen kapacitása miatt sok esetben célszerűbb tudni valamely információ elérhetőségét – nem beszélve a különböző eszközök kezelésére vonatkozó ismeretekről –, mint magát a keresett adatot.

⁶⁸ James W. Carey, „A Cultural Approach to Communication”, a szerző *Communication as Culture. Essays on Media and Society* című kötetében (New York–London: Routledge [1989] 1992), 25. o.

módosítják és fenntartják. Amikor a folyamat elhomályosul, amikor hiányoznak a valóság azon modelljei, amelyek felfoghatóvá teszik a világot, amikor képtelenek vagyunk ezt leírni, és ebben osztozni; amikor a kommunikációs modellek hiánya miatt képtelenek vagyunk kapcsolatot teremteni másokkal, akkor találkozunk a kommunikációs problémák legerőteljesebb formájával.⁶⁹

Carey álláspontja alapján a kommunikáció kitüntetett jelentőséggel bír. A Carey-féle értelemben vett „rituális” kommunikáció – szemben az általánosan elterjedt transzmissziós meghatározással – közösség- és kultúrateremtő és -fenntartó potenciál. E megfontolások alapján, továbbá tekintetbe véve a kommunikációnak a gondolkodásra – annak biológiai és intellektuális vetületét is beleértve –, valamint a társadalomszerveződésre gyakorolt hatását, az elmúlt évtizedekben végbemenő változások jelentős módosulásokat ígérnek.

Ma már adottak azon technikai feltételek, amelyek között a helytől függetlenül, az időt pedig rendkívül rugalmasan kezelni képes módon születhetnek közösségek, szubkultúrák. Ezek természetesen főbb mintázataikat a mindennapok világából merítik, de tudatosan megszerkesztett virtuális valóságként tartják azokat számon. Lényeges különbséget jelent azonban, hogy míg az utóbbi esetben a szabályok elsajátítása eleinte elsősorban előírások mentén történik, az előbbi esetben főként a mindennapi gyakorlat szolgál eligazítással.

Berger és Luckmann koncepciójához – különösen a szemtől szembeni interakció jelentőségét tekintve – jól kapcsolódik Kenneth J. Gergen koncepciója. Gergen egyrészt különbséget tesz monologikus és dialogikus eszközök között, másrészt, az írással, s még inkább a nyomtatással összefüggésben az Ong által noétikus bezárkózásnak nevezett jelenség társadalmi aspektusát hangsúlyozva, bevezeti a „távol lévő jelenlét” fogalmát. Álláspontja szerint a távol lévő jelenlét igen komoly veszélyeket rejt magában, s az újabb kommunikációs eszközök csak erősítik e tendenciát. A könyv, majd a rádió és a televízió személytelenségük és monologikus jellegük miatt a jelenlét hiányát csak erősítették. Nem jelentenek ez alól kivételt – noha esetükben a dialogikus jelleg fontos szerepet játszik – a számítógépes hálózatok sem. Egyrészt a szemtől szembeni érintkezés szférájának normái megkérdőjelezhetővé válnak egy másik – virtuálisnak nevezett – valóság normái által, másrészt a kapcsolatteremtés könnyed volta erősíti a kiterjedt, ám nem igazán szoros, mély kapcsolatokat. E technológia olyan feltételeket teremt, amelyek közepette az egyén felismerhetősége, identitása opcionális, helyzetenként változtatható, s végül, de nem utolsósorban, bizonytalanná válhat a nyelvnak a min-

⁶⁹ Uo. 33. sk. o.

dennapi gyakorlattal való kapcsolata.⁷⁰ Ezzel szemben a vezetékes telefon, s újabban még inkább a mobiltelefon megtöri e kvázi személytelen kommunikációs formát, s megerősíti a szemtől szembeni interakció valóságát és moralitását. Ezt nemcsak azért teheti, mert a kapcsolatfelvétel permanensen lehetséges, hanem mert megszabható azoknak a köre, akikkel a kapcsolattartást fontosnak ítéljük. Ezáltal intim és fontos – családi, baráti, szomszédsági – kapcsolatok fenntartására és ápolására alkalmas eszköz a telefon, s még radikálisabban a mobil. A mobiltelefon így nemcsak a lokálpatriotizmust erősíti, hanem egyfajta ellenállást tanúsít azzal a multikulturális kihívással szemben, amelyet a fent említett „személytelen” és/vagy monologikus médiumok jelentenek.

Lokálpatriotizmus persze elképzelhetetlen bizonyos helyhez kötöttség, -kötődés nélkül. A kommunikáció médiuma felől szemlélve a hely jelentősége is megváltozott.

A hely – amint Heidegger fogalmazott – az, ami a dolgokat mint összetartozókat gyűjti egybe.⁷¹ Vajon valóban nem ezt jelentette-e a tér az elsődleges szóbeliség idején: egy nyelvet beszélni, egy teret – tájékat – lakni, azonos tájékozási pontokat, mítoszokat, kultúrát ismerni, megosztani?

Hely, közösség, kultúra összetartozásának nyilvánvalósága megváltozik, amint mód nyílik bepillantást nyerni más kultúrákba, még akkor is, ha ez csupán a jelenlét hiányával történhet meg. Az ismeretek rögzíthetősége, sokszorosíthatósága más népek idegenségét némiképp korlátozza. A rögzített textus számára a tér nem akadály, hiszen az írásban rögzített ismeret földrajzilag nem kötött. A földrajzi korlátok leomlása a „hegyen túl lakókkal” szembeni misztikus idegenkedésen is változtat, amennyiben a distanciáltabb gondolkodás és a hozzáférés reményének eszköze már rendelkezésre állt. Hajnal átfogóbb igénnyel a következőképp fogalmazott:

Egyszerűen kifejezve: az írás nagyobb közösségeket teremtett; az emberi belsőtől felszínre hozta a sajátosságokat, amelyekre a közösség tagjai mint közös általános és örök emberi sajátosságokra ismertek rá. A szóbeli érintkezés korának korlátolt, *helyhez kötött közössége*, még a múlt emberét, lelki feljegyzések híján szinte alig ismerhette fel mindenben magához hasonlóknak, s amíg a jelen embernek gondolatait sem ismerhette absztrakt, pontos fogalmazás-

⁷⁰ Gergen nyelvvel kapcsolatos aggodalma sajátos megvilágításba kerül, ha a nyelv jelentőségét tartjuk szem előtt a reprezentáció és a közösség vonatkozásában. Donald megfontolásaiból kitűnik, hogy a nyelv mint igen hatékony reprezentációs rendszer a mitikus kultúra kialakulásával valóságérzékelésünk fontos elemévé vált.

⁷¹ Heidegger, „A művészet és a tér”, a szerző *„...költőien lakozik az ember ...”*. Válogatott írások című kötetében (Budapest-Szeged: T-Twins – Pompei, 1994), a 215. oldalon. Ld. továbbá (215. sk. o.):

ban, nem juthatott az általános emberinek e meggyőző öntudatára. Mihelyt azonban ez öntudat kialakulóban volt, az egyén természet-szerűleg nem ismerhette el tovább a tradicionális megkötöttségek jogosultságát; magához hasonló embereket érezvén a múlt s jelen embereiben, a maga emberi igényeivel lépett fel a társadalmi s a szellemi élet minden területén. A természetjogi felfogás mind erősebb érvényesülése ebből következett s az írás így az egyént megtanította az ész általános érvényűségére is, átfogóbb gondolkodásra; hasonlóan szervezvén az élet egyéni kívüli területeit, gyakorlati célszerűséget s lehetőséget adott a racionális számításra: ráismertek, hogy *csak ismeretlen van, nem kiismerhetetlen*; hogy a távoli országokról szóló mesék nem megoldhatatlanok a számító ész számára.⁷²

A kommunikáció új módozatai, a helyváltoztatás lehetőségei olyan méretűvé tágították a „tájékot”, hogy a korábbi eligazító erőt már nem társíthatjuk hozzá. A számítógépes hálózatok, a multimediális lehetőségek a jelenlét hiánya mellett is lehetségessé tették virtuális közösségek, szubkultúrák létrejöttét, s így a tér, a hely jelentősége nagymértékben csökkent. Ma a tér nem eligazító, megnyugtató otthonosságot, hanem beláthatatlan, sokszor indifferens távlatokat jelent.

A tér mellett az idő élménye is módosulni látszik. A gondolatartikuláció és disszemináció különböző módozataihoz különböző időfelfogás kapcsolódik. Az elsődleges oralitás kultúrájában az adott helyen koncentrálódó populáció a kommunikáció által építette ki és tartotta fenn közösségi, rituális és kulturális intézményeit. A közösséget az eleven kommunikáció teremtette meg és tartotta fenn. Ezzel együtt járt az idő állandó jelenként való megélése. Ezt az időtlenséget tükrözi a korabeli elbeszéléstechnika is – így az *in medias res* kezdés, az időbeni elhelyezkedés másodlagos szerepe.

Az írás megjelenésével az idő veszített társadalmi jelentőségéből: a megőrzés független a személyes jelenléttől és interakciótól,⁷³ valamely ismeret megszerzése, megértése, az olvasás tempója sem befolyásolja a személyes érintkezést direkt módon. Természetesen az írásbeliséggel nem eliminálódik a társadalmi in-

„Meg kellene tanulnunk felismerni, hogy maguk a dolgok a helyek és nem csak odatartoznak egy helyhez. Ebben az esetben hosszú időre arra kényszerülnénk, hogy elfogadjuk a kérdés egy rendkívül nyugtalanító aspektusát: A hely nem a fizikai-technikai felfogás szerinti, előzetesen adott térben van. Épphogy egy tájék helyeinek működéséből bontakozik ki a tér.”

⁷² Hajnal István, „Európai kultúrtörténet – írástörténet”, a *Technika, művelődés* című, idézett kötetben, 18. o. Kiemelések nem az eredetiben.

⁷³ Vö. Ong elképzelésével, amely szerint megnyilatkozás nem lehetséges diskurzus nélkül. „Az írásba foglalás csak megszakíthatja a diskurzust, időben és térben pedig a végtelenségig nyújthatja a megnyilatkozást. ‘Rögzíteni’ ellenben nem ‘rögzítheti’.” Ong, „A szöveg mint interpretáció: Márk ide-

terakció jelentősége, de az írás által megkövetelt szekvencialitás az idő síkját is jól differenciálja. Az írás fonetizálása hozta először létre a jelen mielőtt- és miután-tudatát. Az írás ezzel a kimondott szó közvetlen jelenének reprezentánsa lett. Így nyert értelmet a kronológia is. Itt alakult ki a nyugati ráció, a technológia, a kauzalitás, az óra, a fizikai találmányok, a gutenbergi betű gyökere. Az alfabetikus írást a lineáris idő korszaka és a gépkorszak szívének és motorjának tekinthetjük.⁷⁴

A legújabb kommunikációs technikák mintha az elsődleges oralitás pont-idejét idéznék. Az időzónákon átívelő folytonos online kapcsolat lehetősége, a munkaidő és a szabadidő közötti különbség elmosódása – ami, természetesen, lineárisan tagolt idő nélkül elképzelhetetlen – különös helyzetet teremt az időhöz való viszonyunk tekintetében. A lineárisan tagolt időben a dolgok egymást követik, elkerülhetetlen egyfajta szekvencialitás a teendők és az időbeosztás tekintetében. Az állandó jelenlét egyfelől, s a személyes jelenlét hiánya másfelől sajátos elegyet alkot. A kommunikációtechnológiának köszönhetően jelentős mértékben megnőtt a dialogikus kommunikáció súlya s egyben kényszere: a permanens kapcsolattartás feladatok, problémák rendezetlen halmazát zúdítja ránk. A kapcsolattartás folytonos lehetősége – s ebben jelentős szerepet játszik a mobiltelefon – a pont-időt teljesíti ki, de egy mélyen interiorizált lineáris időtudattal szimultán kényszerít elviselésére.

Látható, hogy a kommunikációs eszközök változásával összhangban kognitív szokásaink, intellektuális várakozásaink is módosulnak. E változások jól tetten érhetők bizonyos fogalmak történeti elemzésével – s ebben komoly kutatási területet jelent a filozófia története. A mobilfóniával kapcsolatban a Gergen által hangsúlyozott személyes jelenlét szempontja sajátos kiegyenlítődésre mutat közösség, tér és idő összetartozásának tekintetében. Addig, amíg az internet korlátozza a hely jelentőségét a közösség szempontjából, a mobil éppen erősíti azt – közösen ismert helyek, helyzetek megbeszélése, már-már egyeztetése általában az első lépés mobilon folytatott diskurzusok esetében. A telefon, s még teljesebb mértékben a mobil által biztosított személyes, azonosítható jelenlét szintén ellenpontját képezheti az identitáscserét lehetővé tevő diskurzusoknak. Az idő esetében pedig sajátos ambivalencia figyelhető meg: egyfelől a már-már folytonos jelenlét által a pont-idő irányában történik elmozdulás, másfelől azonban, mivel a hagyományosan személyesen folytatott diskurzusok mintázatához személyes jellege miatt a telefonbeszélgetés képes a leginkább igazodni – s a mobil gyakor-

jén és azóta”, *a Szóbeliség és írásbeliség. Kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig* című kötetben (szerkesztette Nyíri Kristóf és Szécsi Gábor, Budapest: Áron, 1998), 144. o.

⁷⁴ Peter Gendola, „Punktzeit. Zur Zeiterfahrung in der Informationsgesellschaft”, a R. Wendorff szerkesztette *Im Netz der Zeit* című kötetben (Stuttgart: Wissenschaftliche Verlagsgesellschaft, 1989), 130. o.

ta éppen találkozók megbeszélésére effektíven használatos eszköz –, az idő strukturálásának hagyományos módozatait támogatja. A dinamikusan fejlődő mobiltechnológia azonban mindenképp az azonosíthatóság irányába mutat. A nyomtatott könyv, a hypertext, az e-mailek szerzői számára némiképp adott volt a maszkolás lehetősége. Az újabb technológia azonban – s ez triviális a telefon tekintetében – éppen az identitás állandóságával válhat multifunkcionális eszközzé. A személyes identitás transzparenciája pedig az eleven, szemtől szembeni kommunikáció eddig szinte egyedülálló sajátossága volt.

Az új információs és kommunikációs technológiák, így a mobiltelefonok megjelenésének köszönhetően az írás és olvasás, valamint tanulás természete gyorsan változik. A változások újabb és újabb lehetőségeket és egyben kihívást is jelentenek a pszichológia számára, amelynek fel kellene készülnie azokra a változásokra, amelyek többek között az emberi megismerőrendszerben is várhatók. Az embernek jól ismert természete, hogy szeret kommunikálni, kifejezni magát, kapcsolatot teremteni, mint ahogy ezt a mobiltelefonok intenzív használata is mutatja. Az ember, hogy kifejezhesse magát, szabadon kísérletezik az érzékelés teljes világában; hangját, arckifejezését változtatja, gesztikulál, azaz mindent igénybe vesz ahhoz, hogy kommunikációjában a jelentés finom eltéréseit közvetítse. Bár a mobiltelefonok új generációi sokféle, korábban elképzelhetetlennek tűnő üzenettípus (SMS, MMS, e-mail) továbbítására képesek, az imént említett kommunikációs finomságok továbbítására még ma sem alkalmasak.

Az újabb generációs mobiltelefonok elterjedésével még inkább feltűnhet, hogy a legújabb technikai fejlesztések használata időnként az emberi képességek korlátaiba ütközik. Különösen szembetűnő lehet ez, ha az új vagy a korábbiaktól kissé eltérő eszköz használatának könnyedségét, rugalmasságát vizsgáljuk. Az ember azonban rendkívül eszesnek és felettebb találmánynak bizonyul, ha olyan közegbe kerül, amely kommunikációs akadályokat állít. Az a viszonylag kevés (bár napjainkban sokasodó) pszichológiai vizsgálat, amely a mobiltelefonok hatását kívánta tetten érni, elsősorban kérdőívekkel dolgozott, és főként a mobiltelefont használók általános szokásait igyekezett feltérképezni. Egy korábbi vizsgálatban¹ a mobiltelefont vizsgálati eszközként alkalmaztuk, mégpedig azzal a céllal, hogy a tevékenység közben (online) nyerjünk adatokat arról, hogy a tartalomtól függően miként változnak a szöveges üzenetek jellemzői. Ezt az eljárást kérdőíves módszerrel kombináltuk, választ keresve arra, hogy az intenzív mobil-

¹ Csépe Valéria, „Kognitív fejlődés és mobil információs társadalom”, a Nyíri Kristóf szerkesztette *Mobil információs társadalom. Tanulmányok* című kötetben (Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete, 2001, 75–82. o.).

használat együtt jár-e a megismerési folyamatok változásával, különösen a tér és az idő sajátosságainak feldolgozásában. A vizsgálatok egyik járulékos eredményeként kiderült, hogy minél fiatalabb korosztályhoz tartoztak a vizsgált személyek, annál gyorsabban és rugalmasabban használták a rendelkezésükre álló eszközöket. A tizenévesek teljesítményét részletesebben elemezve felmerült az a kérdés, hogy vajon a fiataloknak a felnőtteknél lényegesen jobb teljesítményéért nem az emlékezeti rendszer működési eltérései felelősek-e.

Emlékezeti rendszer és fejlődés

Már Proust tisztában volt az emlékezeti működések kivételes erejével. Híres regényének szinte minden emlékezettel foglalkozó pszichológust elbűvölő jelenete, amelyben meglátogatja édesanyját, aki teával és süteménnyel kínálja. Ahogy az aprósüteményt, a *petit madeleine*-t teájába mártogatja, majd megízleli, hirtelen élénk emlékek és váratlan érzelmek árasztják el:

De abban a pillanatban, amikor ez a korty tea, a sütemény elázott morzsáival keverve, odaért az ínyemhez, megremegtem, mert úgy éreztem, hogy rendkívüli dolog történik bennem. Bűvös öröm áradt el rajtam, elszigetelt mindentől, és még csak az okát sem tudtam.²

Az intenzív érzelmek következményeként Proust felismeri, hogy mi is a forrása rendkívüli élményének: egy régi emlék, amely nagynénjéhez fűzi. Minden pszichológus azonnal megérti ebből a leírásból, hogy Proustnál mennyire különbözik az emlékezeti hozzáférés a konkrét tartalomhoz az annak forrásához való hozzáféréstől.

Sigmund Freud, Proust kortársa és a pszichoanalízis atyja külön hangsúlyozta a specifikus gyermekkori események és az emlékezet szerepét. Mélyen meg volt győződve arról, hogy az elnyomott emlékek lényeges szerepet játszanak a különböző típusú pszichopatológiai történetekben. Már Freud felhívta a figyelmet egy olyan emlékezeti típusra, amelyet ma implicit emlékezetként ismerünk. Ellentétben az explicit emlékezettel – ilyen Proust emléke a múltbeli *madeleine* süteményről – az arra való emlékezés, hogy miként viszonyuljunk másokhoz, hasonlóan kerül be az emlékezeti rendszerbe, mint a nem szociális készségek, például ahogy megtanulunk biciklizni. Az emlékezetnek ebben a formájában, a procedurális emlékezetben tároljuk mindazt, ami arról szól, hogy miként kell valamit véghezvinni, ugyanakkor az explicit emlékezetben a specifikus események, tények rögzülnek.

Számos tényezőt kell ahhoz figyelembe vennünk, hogy megérthessük a procedurális emlékezet formáit és szerepét.

² Marcel Proust, *Az eltűnt idő nyomában*, Gyergyai Albert fordítása.

Először, azok az események, amelyek procedúraként kerülnek tárolásra, passzív módon irányítják cselekedeteinket; a tudatos hozzáférés nem szükséges. A tevékenységünket meghatározó jellemzők gyakran homályosak. Általában nem sikerül túl jól elmagyaráznunk valakinek azt, hogy hogyan is kell biciklizni. Ennek pedig az az egyik legfőbb oka, hogy ezeket a tevékenységeket a gyakorlatban sajátítjuk el, és ugyanígy, gyakorlással tudja megtanulni más is. Biciklizni lehet elméletben, de a bicikkel eljutni valahová csak gyakorlás után lehet.

Másodszor, az idegtudományi adatok tanúsága szerint az implicit emlékezet létrejötté az agykéreg idegsejtjeinek kapcsolati erősségében beálló lassú növekedéshez kötött. A tanulás tehát időigényes változás, hiszen a neuronok kapcsolatának tartós megváltozása lassú folyamat. Nagyon kevés olyan ember van, akinek egyetlen próba is elég ahhoz, hogy megtanuljon biciklizni vagy lovagolni. Mégis miért igényelnek ezek a változások annyi próbálkozást? A lehetséges magyarázatok egyike, hogy mindazon folyamatoknak, amelyek célja valamilyen átlagos, sok példából kivont prototípus kialakítása, időre van ahhoz szükségük, hogy a reprezentációt felépítsék.

Harmadszor, lényeges elhelyezkedés- és működésbeli különbség van az explicit és az implicit emlékezeti funkciókat biztosító agyi struktúrák között. Míg az implicit emlékezeti működésekben jelentős szerepe van a kisagynak, a hippocampusz (kéregalatti struktúra, az úgynevezett ősi kéreg) egyike azoknak a legfontosabb agyi területeknek, amelyek a tényekre, tapasztalatokra való emlékezésért felelősek. A hippocampális emlékezeti nyomok gyakran egyetlen próba után is létrejönnek és hosszú távú tárolásra továbbbítódnak az agykéregbe.

A kétféle emlékezeti működés fejlődése eltérő. Míg a procedurális emlékezet már fiatal gyermekeknél is látványosan fejlett és erőteljes, az explicit emlékezet hosszabb érési folyamatban alakul, és nem, vagy alig működik 2,5-3 éves kor előtt. Az explicit emlékezet elhúzódó fejlődésének hátterében feltételezhetően az áll, hogy a hippocampusz egyes területeinek érése az egészen fiatal gyerekeknél még nem fejeződött be, éppen ezért a procedurális emlékezet az, amelyre igazán támaszkodhatnak. Elképzelésünk szerint a kétféle emlékezeti működés eltérő fejlődésmenete összefüggésbe hozható azzal a gyakran tapasztalt jelenséggel, hogy a 14 évnél fiatalabb gyerekek lenyűgöző ügyességgel és könnyedséggel kezelik a modern technikai eszközöket, amelyeknek ráadásul rövid idő alatt lesznek „szakértő” használói. A tanulmányban bemutatandó kísérleteink kialakításakor azzal a feltételezéssel éltünk, hogy a tizenévesek könnyedsége és gyorsasága a mobiltelefonok használatának elsajátításában azzal is összefüggésbe hozható, hogy náluk a procedurális emlékezet ehhez eléggé fejlett.

Kognitív architektúra és emlékezet

A tanulás és emlékezet a megismerő rendszer fontos elemei, amelyek meghatározó szerepet töltenek be az információfeldolgozásban. Az emlékezeti feldolgozás klasszikus modelljei három lényeges emlékezeti folyamattal foglalkoznak: a bevéséssel, az emlékezeti tartalmak tárolásával és átrendezésével, valamint az emlékezeti hozzáféréssel. Ezeknek az emlékezeti feldolgozási jellemzőknek a mennyiségi és minőségi elemzése számos olyan adattal szolgált, amelyek alapján az emlékezet fejlődése közelebbről is megismerhetővé vált. Különösen fontos lehet számunkra, hogy megismerjük az emlékezeti rendszer fejlődésében bekövetkező változásokat akkor, ha a fejlődés és érés során tapasztalt változásokat ki akarjuk békíteni azzal a változatlansággal, stabilitással, amelyet a pszichológia jelenlegi elképzelései szerint a megismerőrendszer egészéről, az úgynevezett kognitív architektúráról gondolunk. A kognitív architektúra az az egységes egész, amely az információ-feldolgozás valamennyi alapvető elemét és jellemzőjét magában foglalja. Ezen belül az információk feldolgozásának egyes szakaszai relatív állandóságot mutatnak, ez pedig a fejlődésben lévő megismerőrendszernek is sajátja. A kognitív architektúra állandósága a fejlődés szempontjából azt jelenti, hogy felépítése állandó, hatékonysága és kapacitása viszont a fejlődés során változik.

Amennyiben összehasonlítjuk a felnőttek és gyerekek procedurális tanuláson nyugvó teljesítményét, felmerülhet a kérdés: vajon nem arról van-e szó, hogy az elsajátításnak létezik egy, a gyerekekre, és egy, a felnőttekre jellemző módja? Ebben az esetben azt is fel kellene tételeznünk, hogy ezek valamelyike jobban köthető bizonyos tevékenységi típusokhoz. Az is elképzelhető persze, hogy nem csupán az eszközök használatának elsajátítási módja különbözik, hanem annak típusa és hatékonysága is. Mindenesetre tény, hogy a 10-12 éves iskolásgyerekek a mobiltelefont lenyűgöző ügyességgel használják. Feltételezhetjük tehát, hogy ezeknek a gyerekeknek a tanulási és emlékezeti képessége bizonyos vonásaiban elég fejlett ahhoz, hogy alkalmassá tegye őket arra, hogy bonyolult technikai eszközöket jól, vagy éppen a felnőtteknél jobban használjanak. Természetesen sok más tényező is hozzájárult ahhoz, hogy a fiatalok „kisajátították” a mobiltelefont: gyakran megfigyelhetjük, hogy már a 10-12 éves kiskamaszok magától értetődő természetességgel veszik használatba.

A tanulmányban ismertetendő vizsgálat célja az volt, hogy fényt derítsen az eszközhasználat elsajátításának fontos tényezőit képező kognitív jellemzőkre. Ezen túlmenően a következő kérdésre is választ kerestünk: miként bizonyítható az empirikus pszichológia eszközeivel az az általános benyomásunk, hogy a gyerekek teljesítménye jobb, mint a felnőtteké, amikor az új műszaki fejlesztésekkel létrehozott eszközöket kell használatba venni? Amennyiben elfogadjuk a kognitív

pszichológia fentebb közölt megállapítását, miszerint a kognitív architektúra állandó, a felnőttek és gyerekek között tapasztalt eszközhasználati eltérések magyarázatára olyan megismerési funkciókat kell találnunk, amelyek általában is meghatározók lehetnek, esetünkben pedig magyarázhatóvá teszik a gyerekek gyorsaságát és könnyedségét a mobiltelefonok használatának elsajátításában.

Implicit tanulás és eszközhasználat

Vizsgálataink egyik fő hipotézise szerint a gyerekek procedurális emlékezetének fejlettsége lehet az az egyik tényező, amely lehetőséget teremt arra, hogy a mobiltelefont ők is használatba vegyék. A procedurális emlékezetnek számos olyan jellemzője van, amelyek alapján ez a feltételezés jogos lehet. *Először*, a procedurális emlékezet gyors és automatikus feldolgozási folyamatokra épül, ennél fogva az így rögzült információhoz nem lehetséges a direkt, explicit hozzáférés (deklaratív funkció). Ezt tapasztaljuk, amennyiben közelebből is megfigyeljük, miként használják a gyerekek a technikai eszközöket. *Másodszor*, a gyerekek a technikai eszközök használatát csaknem kizárólag a tevékenység útján, és nem instrukciók alapján sajátítják el. *Harmadszor*, a procedurális emlékezet a tizenéves korig bezárólag a legfejlettebb az emlékezeti működési típusok közül. *Negyedszer*, a próbákat igénylő, explicit instrukciót nélkülöző feladatok végrehajtása sokkal könnyebb a gyerekek, mint a felnőttek számára. Ezekben a feladatokban a megoldás többnyire, sőt egyes esetekben kizárólag akkor lehetséges, ha a tapasztalatokat és a tevékenység eredményét kombináljuk, miközben deklaratív tudásunk nincs az eseményekről.

A procedurális emlékezet szerepének tanulmányozására számos kísérleti eljárást dolgoztak ki a pszichológusok. A legelterjedtebb eljárások lényege, hogy az implicit tanulás során elsajátított ismeretek alkalmazását feladathelyzetben követik. Míg az implicit és explicit emlékezetről beszélve az információfeldolgozás végeredményével foglalkozunk, az implicit és explicit tanulás esetében magát az elsajátítás folyamatát kívánjuk megragadni. Ebben a bevésés, tárolás és ártrendezés jellemzőit próbáljuk követni. Az implicit tanulás során a végrehajtó és stratégiai funkciók nem játszanak lényeges szerepet, az explicit tanulás esetében viszont számos tényezővel kell számolnunk. Utóbbi esetben ugyanis a tanulás erőteljesen támaszkodik a figyelemre, a hipotézisalkotásra, az explicit szabályok kivonására. A perceptuális és motoros készségek elsajátításában implicit stratégiák érvényesülnek, és ez vonatkozik az implicit szabályok kivonására és a valószínűségi tanulásra. Az implicit tanulás végeredményét, az implicit tudást, jellegzetes kísérleti paradigmákban tanulmányozza a kognitív pszichológia. Tipikus vizsgálati eljárásokat alakítottak ki például a mesterséges nyelvtannak, az esemény-sorok és sorozatválaszok (szekvenciatanulás) elsajátításának, valamint a komp-

lex rendszerek feletti kontroll elsajátításának tanulmányozására. Saját vizsgálatunkban az implicit tanulás két lényeges faktorát vizsgáltuk; az implicit szabályalkotást, valamint a szabályalkalmazás rugalmasságát.

Szabálykivonás és szabályalkalmazás

Kísérleti hipotézisünk az volt, hogy a procedurális emlékezeti funkciók relatív előnye miatt az olyan implicit tanulási feladatban, mint a szekvenciatanulás, a gyerekek jobban fognak teljesíteni, mint a felnőttek. Megválaszolandó kérdésünk lényege az volt, hogy az implicit feladatban elsajátított szabály valóban a gyermekek jobb teljesítményében jelenik-e meg, és ha igen, igaz-e, hogy a szabályhoz való tudatos hozzáférés egyformán akadályozott a vizsgált gyermekeknél és felnőtteknél. Ezenkívül feltételeztük azt is, hogy a felnőtteknél várt rosszabb teljesítmény összefüggésbe hozható azzal a rájuk jellemző, kategorizációs és osztályozási feladatokban gyakran megfigyelt stratégiával, amelynek lényege, hogy az egyedi példákból kiindulva explicit szabályt próbálnak kialakítani. Ezért a felnőtt azon feladat-megoldási törekvése, hogy explicit szabályt fogalmazzon meg, interferálni fog az implicit szabály szerint adott ingerek felismerésével.

Az implicit tanulási paradigma, amelyet vizsgálatunkban alkalmaztunk, a Lewicki és kollégái által leírt eljárás³ számítógépes változata volt. A vizsgálatban részt vevő személyek feladata az volt, hogy nyomógommbal jelezzenek, amennyiben egy vizuális inger (geometriai formák) a négy részre osztott képernyő bármelyik pozíciójában megjelent. Az egyes ingerek a négy mező mindegyikében azonos valószínűséggel jelenhettek meg, azonban minden hetedik inger megjelenési helye jósolható volt a megelőző ingerek sorozatjellemezői alapján. A hetedik inger jósolhatóságára épülő implicit tanulást az jelzi, ha erre az ingerre a reakcióidő rövidül, miközben a vizsgálati személyek nem tudnak arról beszámolni, hogy mi az a szabály, amelynek alapján a hetedik ingerre gyorsabb választ adnak.

Az általunk alkalmazott módosított Lewicki-paradigmában a célinger nem bármilyen, hanem egy meghatározott geometriai forma volt, amelynek megjelenési helye hetedikként volt jósolható, ez pedig a megelőző ingerek szekvenciajellemezőire épült. A vizsgálatban résztvevőknek gombnyomással kellett jelezniük, ha a célinger feltűnt a képernyőn. Feltevésünk szerint, amennyiben a célinger várható helyére vonatkozó szabály kialakult, a hetedikként bemutatott célingerre adott reakció rövidebb, mint ugyanarra a célingerre más, nem jósolható pozícióban. Ezenkívül azt is feltételeztük, hogy az implicit szabálykivonás a gyerekeknél jobban működik majd, mint a felnőtteknél, emiatt teljesítményük is jobb lesz.

³ Pawel Lewicki-Thomas Hill-E. Bizot, „Acquisition of Procedural Knowledge about a Pattern of Stimuli that Cannot Be Articulated”, *Cognitive Psychology*, 20, 1988, 24–37. o.

A vizsgálatokban kilenc- és tízéves fiúk (10–10 fő) vettek részt, akiknek a fele ekkor már mobiltelefon-használó volt. Adataikat fiatal, egyetemi és főiskolai végzettségű férfiak (10 fő) adataival hasonlítottuk össze. A reakcióidő-adatok statisztikai elemzése, a viszonylag kis minta ellenére, szignifikáns eltérést jelzett a két csoport között. A gyerekek mindkét csoportjában szignifikáns eltérés mutatkozott a jósolható és jósolhatatlan pozícióban megjelenő célingerre adott reakcióidőben. A részletes elemzés szerint a hetedik pozícióban megjelenő célingerre adott reakciók ideje legjobban a 12 éves mobilhasználók és a felnőttek között tért el. A vizsgálatokat követő kikérdezés eredményei szerint egyik csoportban sem számoltak be olyan szabályról, amely a feladathelyzetre releváns lett volna. Ez azt jelenti, hogy sem a gyerekeknek, sem a felnőtteknek nem volt tudatos hozzáférésük az implicit szabályhoz, jóllehet a reakcióidő-eredmények, ezen belül elsősorban a gyerekéké, azt mutatják, hogy teljesítményjavulásuk megfelel az implicit tanulás kritériumainak. A tevékenység és az eredmény kombinációja implicit tanuláshoz vezet, a szabálykivonás implicit tanulás és jól működő procedurális emlékezet eredménye. Mint ahogy az implicit tanulás pszichológiai irodalmából ismerjük, nem szükséges feltételeznünk, hogy a vizsgálatban résztvevők kidolgozott szabályokat alakítanak ki, sőt inkább arra gyanakodhatunk, hogy az erőszakkal szabálykeresés ütközésbe kerülhet a feladat végrehajtásával, így a teljesítmény meg sem közelíti a tökéletest. Sokkal inkább állíthatjuk: a módosított Lewicki-paradigmában mutatott teljesítmény általában, ezen belül pedig elsősorban a gyerekéké, azt igazolja, hogy az implicit tanulással elsajátított válasz szabályt alkalmaz, és ez egyike lehet azoknak az implicit stratégiáknak, amelyeket akkor is alkalmazunk, amikor tételes instrukciók nélkül vesszük használatba a mobiltelefont.

Rugalmasság és szabályalkalmazás

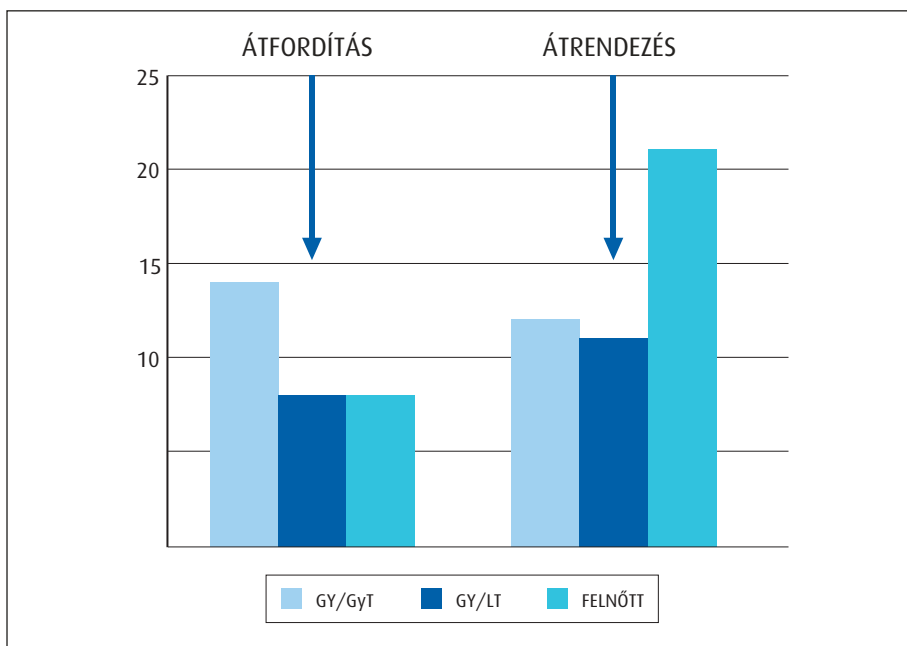
Az elmúlt évtizedben az implicit tanulás természetének feltárására végzett kutatások nem csupán új eredményeket hoztak, hanem számos érdekes kérdést vetettek fel, és több újabb kutatást generáltak, mint a tanulás és emlékezet bármely más aspektusa. Bár a kognitív pszichológia egyelőre nem kínál az emlékezeti rendszer egészére érvényes koherens modellt, eléggé valószínű, hogy maga az implicit emlékezet sem egységes rendszer. Megalapozottabb lehet azt feltételeznünk, hogy az implicit emlékezet alakulásához eltérő tanulási mechanizmusok járulnak hozzá, ezeknek pedig közös vonásuk, hogy nem teszik lehetővé az emlékezeti hozzáférést.

Mint fentebb már szó volt róla, az implicit tanulás vizsgálatára alkalmazott „varázslatos” eljárások közé tartozik a szabálykivonás, valamint a valószínűségi és a szekvenciatanulás. Ugyanakkor célszerű olyan, kevésbé vizsgált tényezőket

is figyelembe vennünk, mint amilyen az implicit tanulóssal elsajátított szabályok alkalmazási rugalmassága. Ez a feltételezett rugalmasság lényeges lehet olyan feladatokban, amelyekben a tanultak átvétele, azaz transzfere gyors alkalmazkodást jelent. Ilyen transzfert alkalmazunk például akkor, amikor egy eddig használt technikai eszköz az új fejlesztéseknek köszönhetően egy vagy több jellemzőjében megváltozik. A rugalmasságra és a tanultak transzferére együtt van szükségünk például, ha egy új mobilkészüléket kezdünk el használni, és ez a telefon eltérő keresési módokat vagy másként szervezett menürendszert alkalmaz, mint az előző. Hogyan lehetne ezt a rugalmasságot és transzfert empirikusan megragadni? A további vizsgálatokban annak felderítésével próbálkoztunk, hogy melyek lehetnek azok a tényezők, amelyek a gyerekek és felnőttek implicit tanulási teljesítményének eltéréseért felelősek.

A vizsgálatok második szakaszában egy újonnan kialakított tanulási feladatot alkalmaztunk. Ez a feladat lényegét tekintve hasonlít egyes számítógépes játékokhoz, amelyekben a helyzeti jellemzők adott kombinációja vezet az elért teljesítmény jutalmazásához. Az első ülésben a vizsgálatban résztvevők a feladatot akkor tudták jól teljesíteni, ha a bemutatott vizuális ingerek egy adott jellemzőjét rendelték egymáshoz, például a bemutatott figurák színét vagy méretét. A második és harmadik ülésben a sikeres feladatvégzéshez egy új kombinációs szabály kivonására volt szükség. Az úgynevezett átfordítási (reverzáció) feladatban a korábban alkalmazott szabálytól eltérően más ingerjellemzők követése vezetett a sikeres megoldáshoz, mégpedig ennek elsajátítását az állandó visszajelzés segítette. Az úgynevezett átrendezési (extra-dimenzionális) feladatban a sikeres megoldáshoz kombinálni kellett a korábbi szabályt, a visszajelzést, és egy olyan, feltehetően lényeges jellemzőre váltani, amely a korábbi feladatban nem képezte az implicit szabály részét. A korábban bemutatott mátrixfeladatban résztvevők vettek részt ebben a feladatban is, de egy más alkalommal. Az átfordítási és átrendezési feladatban a teljesítmény mérésére a sikeres válaszhoz való eljutáshoz szükséges próbák számát regisztráltuk.

Az átfordítási feladatban a gyerekek és a felnőttek teljesítménye nem mutatott lényeges eltérést. Az átrendezési feladatban azonban meglepően eltérőnek bizonyult az egyes csoportok teljesítménye. A kilenc- és tízéves gyerekek csoportja egyaránt szignifikánsan jobb teljesítményt mutatott a felnőttekénél (1. ábra).

1. ábra: A megfelelő teljesítményhez szükséges próbák száma az átfordítási és az átrendezési feladatban
GY/GyT: gyorsan tanuló gyerekek csoportja,
GY/LT: lassan tanuló gyerekek csoportja
(További magyarázat a szövegben)

Amikor a két életkori csoportot aszerint osztottuk alcsoportokba, hogy kevés vagy sok próbával, azaz lassan vagy gyorsan tanultak, az összehasonlítás további különbségre derített fényt. A gyorsan tanuló gyerekek valamennyi vizsgált csoportnál jobb teljesítményt produkáltak, és különösen jól szerepeltek olyan kiegészítő helyzetben, amelyben ismert eszközről új eszközre kellett váltaniuk. Azok a gyerekek, akik mobiltelefont használtak, különösen jól szerepeltek az átfordítási feladatban, teljesítményük jobb volt a felnőttekénél és a mobilt nem használó gyerekekénél is.

Az implicit stratégiák szerepe

Vizsgálati eredményeink tanúsága szerint a gyerekek sokkal inkább támaszkodnak az implicit tanulási stratégiákra, mint a felnőttek. Ez a jól fejlett és gyakran használt tanulási típus lényeges szerepet játszhat a technikai eszközök hasz-

nálatának könnyed elsajátításában: ezek közé tartozik a mobiltelefon is. Mint eredményeink is mutatják, ez a fajta implicit szabálykivonás meglehetősen hatékonyan működhet. Jóllehet ez a tanulási forma nem vezet felidézhető emlékezeti tartalom kialakulásához, megteremti a technikai eszközök, így például a mobiltelefon használatának elsajátításához a szükséges feltételeket. Elképzelhető, hogy az egyik oka annak, hogy a tizenévesek oly könnyedén és örömmel veszik használatba a mobiltelefont, az lehet, hogy a kognitív architektúra egyik alrendszere kellőképpen fejlett már ahhoz, hogy megfelelő tanulási mechanizmusokat biztosít a modern technikai eszközök működtetéséhez. Feltehetőleg ez az egyik magyarázata annak a megfigyelésnek, hogy a gyerekek a különböző eszközöket egymást követő próbák tapasztalatai, azaz a tevékenység és nem az explicit verbális instrukciók alapján veszik használatba.

Elképzelhető, hogy az explicit és implicit tanulási stratégiáknak más a súlyuk, szerepük az egyes életkorokban, illetve hogy ezek közül az iskolába kerüléssel a tapasztalatok, a tréning és az érés az explicit stratégiák felülkerekedéséhez vezet még olyan tevékenységeknél is, amelyekben az implicit stratégia lenne a természetes. A vizsgálatunkban talált különbség feltehetően nem arra vezethető vissza, hogy a felnőttek implicit tanulási képességei gyengébbek lennének a gyerekéknél, hanem sokkal inkább annak köszönhető, hogy a felnőttek olyan helyzetben is az explicit megoldási stratégiákra törekcszenek, amelyben az intuíció és az implicit tanulás alkalmazása sikeresebb lehetne. Lehetséges, hogy a gyerekek, mivel nem igazán tudnak egyes jellemzőket kiemelni, a próbák és a visszajelzés kombinációja alapján jutnak el a megoldáshoz, és sokszor ezt alkalmazzák akkor is, amikor esetleg az explicit stratégia célravezetőbb lenne. Mint ahogy azt a mindennapokban oly gyakran tapasztalhatjuk, az új technikai eszközöket a gyerekek intenzíven használják, és nem csupán azért, mert ezek jók, szépek vagy divatosak. Örömmel használnak minden ilyen eszközt azért is, mert használatukat könnyen, minden különösebb erőfeszítés nélkül sajátítják el, ez pedig azért lehetséges, mert az ehhez szükséges megismerési funkcióik már elég fejlettek. A mobiltelefon tipikusan az az eszköz, amelynek használata implicit stratégiák alkalmazásával viszonylag kevés próbával elsajátítható. Ezek után kérdéses-e még, hogy miért is beszélünk „mobiltelefonos generációról”? Miért nem volt szó korábban Morse- vagy írógép-generációról? Valószínűleg azért, mert ezek az eszközök olyan képességeket igényeltek volna, amelyek a gyerekeknél még nem elég fejlettek.

Mi lehet az a kognitív előny, amely azzal jár, hogy a gyerekek a modern kommunikáció e népszerű eszközét oly könnyen sajátítják el? Feltehetően az, hogy az eszközhasználat könnyen automatizálódik, nem igényel külön figyelmet, így a kommunikáció tartalmára lehet figyelni. Hogy a mai fiatalok ezt az előnyt valóban ki is fogják-e használni, nem tudhatjuk. Így azt sem sejtethetjük még, hogy

vannak-e kognitív hátrányai a használatnak. Fel kell-e tételeznünk, hogy a modern technikai eszközök túlzott használata hátráltatja majd az explicit tanulási formák fejlődését? Ezt elég nehéz elképzelni. További vizsgálatok szükségesek ahhoz, hogy ezekre a kérdésekre tartalmas választ adhassunk.

Az új kommunikációs technológiák megjelenésekor újra és újra felmerülő kérdés, hogy vajon mennyiben változtatják meg ezek az eszközök a már kialakult szokásokat, megismerő és viselkedéses rendszereinket, akár az egyének, akár a közösségek szintjén. Az alapkérdés – nagyon leegyszerűsítve – mindig az: vajon az eszközök változtatnak meg bennünket, vagy a már kialakult – biológiai, kognitív, társas – korlátok közé illeszkednek az új eszközök is?

Mint azt egy korábbi cikkünkben¹ áttekintettük, három alapvető álláspont különíthető el. Ezek közül az első kettő osztozik egy alapfeltevésben: abban, hogy a kommunikációs eszközök megváltoztatják mindennapjainkat, gondolkodásunkat, személyiségünket, kommunikációs szokásainkat.² Míg azonban az optimisták táborában szerint ezek a változások derűlátásra adnak okot, mert az emberi érintkezést könnyebbé és gyorsabbá teszik, a pesszimisták borongósan látják a kommunikációs eszközök okozta változásokat. Ők az állandó elérhetőségben a magán- és családi élet elsorvadását látják, és függőségről, elszemélytelenedésről, elszigeteltségről, a valós és közvetlen emberi érintkezés háttérbe szorulásáról beszélnek.

Ezzel szemben a stabil biológiai rendszerek hívei úgy vélik, hogy az evolúció során kialakult emberi elme és viselkedés nem változik meg egykönnyen. Ezért a modern információtechnológia nem forgatja fel gyökeresen a már megszokott emberi világot, függetlenül attól, hogy az átalakulás kedvező lenne-e vagy sem.

¹ Krajcsi Attila–Kovács Kristóf–Pléh Csaba, „Internethasználók kommunikációs szokásai”, a Nyíri Kristóf által szerkesztett *A 21. századi kommunikáció új útjai. Tanulmányok* című kötetben, Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete, 2001, 93–110. o.

² Peter Bajan, „New communities, new social norms”, *Studia Psychologica*, 40, 361–366. o.

A modern kommunikációs technológia kapcsán ezt a kérdést eddig meghatározóan a kognitív architektúrára és a nyelvhasználatra vonatkoztatva vizsgálták.³ A jelen kutatásban ezt a vizsgálódási kört igyekeztünk kiterjeszteni két területre: egyrészt magukra a kommunikációs helyzetekre, másrészt személyiségpszichológiai konstruktumokra. Arra voltunk kíváncsiak, hogy (1) hogyan hat a mobiltelefon mindennapi kommunikációs szokásainkra, a személyes tér és idő tagolására; (2) meghatározza-e személyiségünk két alapvető tényezője – az extraverzió és az időgazdálkodás – azt, ahogyan a mobiltelefont használjuk?

Itt a stabil rendszerek hívei vélekedhetnének úgy, hogy a biológiai alapú személyiségtényezők határozzák meg a mobilhasználati szokásokban mutatkozó változatosságot. A másik álláspont szerint a mobilhasználat alapvetően átalakítja kapcsolatainkat, és csupán az érvek ütköztetésén múlik, hogy eldöntsük: ez a változás kedvező vagy kedvezőtlen.

Módszer

A vizsgálat során 99 budapesti és szegedi bölcsész, valamint mérnök egyetemi hallgatót kérdeztünk meg, akik mindegyike rendelkezett mobiltelefonnal. Átlagos életkoruk 20,6 év (szórás: 1,8 év) volt. Átlagosan 1,6 éve rendelkeztek mobiltelefonnal (szórás: 1,1 év). A 99 személy nem szerinti megoszlása: 36 férfi és 63 nő. A kérdőíveket személyesen, a helyszínen töltötték ki. A kitöltés nagyjából 20-25 percet vett igénybe.

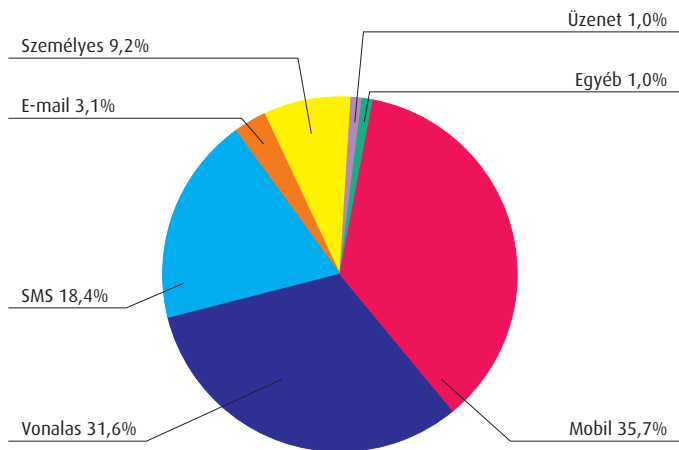
Kommunikációs mintázatok, a tér és az idő tagolása a mobiltelefon használatában

Kíváncsiak voltunk arra, hogy a válaszadók különféle helyzetekben mely kommunikációs eszköz használatát részesítik előnyben. A jelen felmérésben a következő négy helyzetet vizsgáltuk: előre megbeszélte találkozók lemondása, bocsánatkérés mulasztásért, találkozó megszervezése, illetve udvarlás. Az első három esetben külön vizsgáltuk a formális és az informális helyzeteket, vagyis a munkatárstól vagy távolabbi ismerőstől való bocsánatkérést hasonlítottuk a baráttól

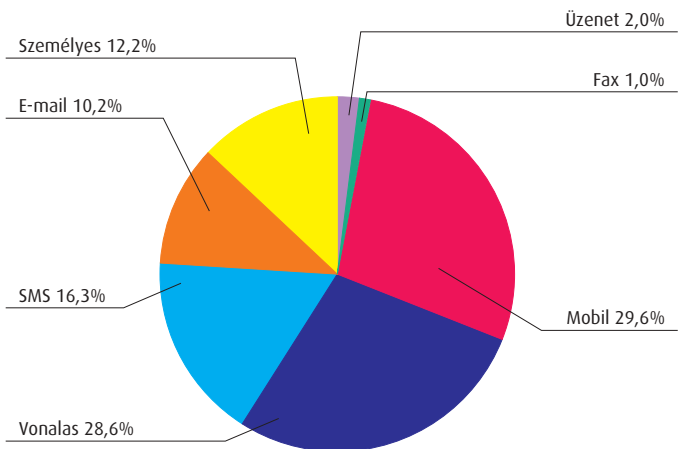
³ Lásd Pléh Csaba, „A kognitív architektúra módosulásai és a mai információtechnológia”, a Nyíri Kristóf által szerkesztett *Mobil információs társadalom. Tanulmányok* című kötetben, Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete, Budapest, 2001, 63–74. o.; Sándor Klára, „Mobiltársadalom és nyelvhasználat: Valami új vagy újra a régi?”, ugyanott, 83–93. o.; Pléh Csaba, „Communicative patterns and cognitive architectures”, előadás a Westel Mobil Rt. és az MTA Filozófiai Kutatóintézete „New perspectives on 21st-century communications” című konferenciáján, 2002. május 24-én; Robin Dunbar, „Are there cognitive constraints on an e-world?”, előadás ugyanakkor, ugyanott; az előadás szövege jelen kötetben olvasható.

1. ábra:

Baráttal vagy családtaggal való találkozás lemondása

Munkatárssal vagy távoli ismerőssel való találkozás lemondása

vagy családtagtól való bocsánatkéréshez és így tovább. Minden esetben azt kérdeztük a személyektől, hogy a *legutóbbi alkalommal*, amikor az adott helyzetbe kerültek, melyik eszközt használták.

Előre megbeszélt találkozó lemondása esetén (1. ábra) a mobilbeszélgetés és az SMS együttesen meghatározó volt, a válaszadóknak több mint a fele mobiltelefont használt. A mobilbeszélgetés utáni leggyakoribb válasz ugyanakkor a vonalastelefon-hívás volt. Így az is elmondható, hogy az esetek közel 60%-ában az előszóban való kommunikációt preferálták. A kommunikációs eszköz használata nem mutat lényeges különbséget aszerint, hogy formális vagy informális találkozót mondtak le a személyek: számottevő eltérés egyedül az e-mail használatában mutatkozik, amely formális kapcsolatban gyakrabban használt médium.

Nem találunk lényeges eltérést a baráti és a munkával kapcsolatos találkozók (2. ábra) megszervezéséhez használt eszközök preferenciája között sem. Annyi különbség azonban megfigyelhető, az informális rendezvényeket hajlamosabbak vagyunk előszóban (mobil- vagy vonalastelefon-beszélgetés) megszervezni, a munkával kapcsolatos összejövetelek megszervezésekor pedig gyakoribb az e-mail használata – az SMS rovására.

Bocsánatkérésnél (3. és 4. ábra) azonban már lényeges eltérést találunk a formális és az informális helyzetek között. Míg munkatárstól vagy távoli ismerőstől a megkérdezettek fele kért személyesen bocsánatot, közeli ismerősnél ez az arány már 70%. Úgy tűnik, hogy formális helyzetekben gyakrabban használunk mobiltelefont ilyen célra, míg a közvetlen kapcsolatokban továbbra is a személyes kommunikáció dominál.

Azok számára, akik a modern kommunikációs eszközök miatt a személyes érintkezés háttérbe szorulásától tartanak, megnyugtató lehet, hogy udvarlásokor (5. ábra) még mindig elsöprő arányú a személyes kommunikáció. Igaz, az ezüstérmes a mobiltelefonon való beszélgetés és az SMS, amelyek együttesen jóval maguk mögé szorítják a vonalas telefonon való közeledést.

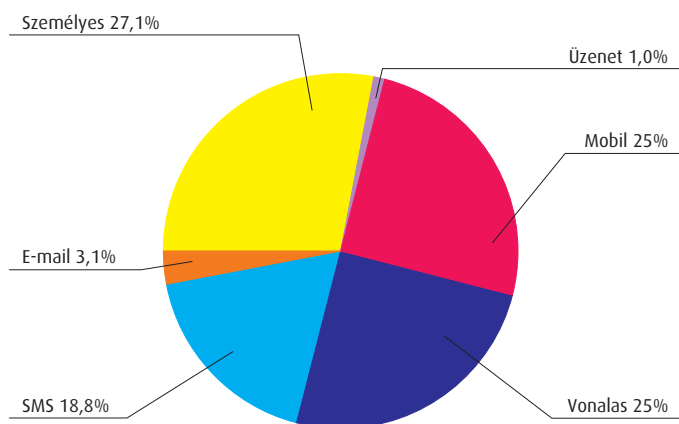
A fenti négy kommunikációs helyzet vizsgálatának átfogó tanulsága, hogy minél személyesebb egy adott szituáció (a találkozó lemondásától a bocsánatkérésen át az udvarlásig), illetve minél inkább kötődünk a kommunikációs partnerhez, annál inkább előtérbe kerül a közvetlen emberi érintkezés. Talán valóban vannak pillanatok, amelyeket személyesen kell átélnünk... De ha mégsem, akkor tényleg a második legnépszerűbb kommunikációs eszköz a mobiltelefon.

További tanulság, hogy az e-mailben való érintkezés elterjedtebb formális helyzetekben. Könnyen lehet azonban, hogy ez csupán műtermék, hiszen formális helyzet alatt szinte mindig munkahelyi eseményt képzeltek el a megkérdezett személyek, így az eredményt magyarázhatja az is, hogy munkahelyen elterjedtebb az e-mail és az internet használata.

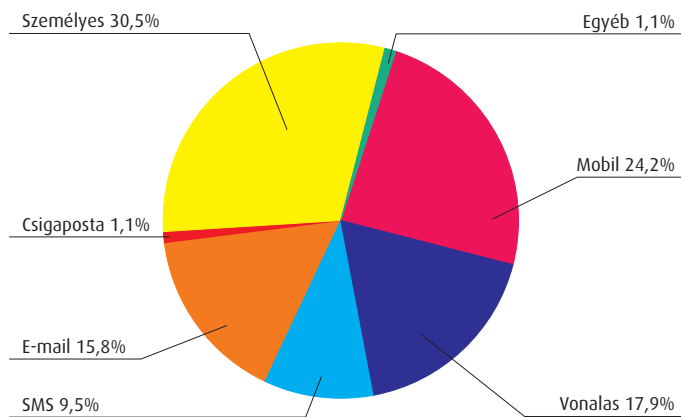
A vizsgált személyektől megkérdeztük azt is, hogy milyen elérhetőségeiket

2. ábra:

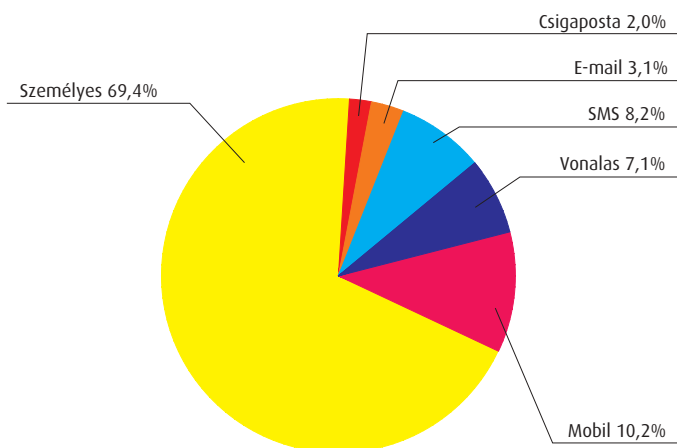
Baráti összejövetel megszervezése

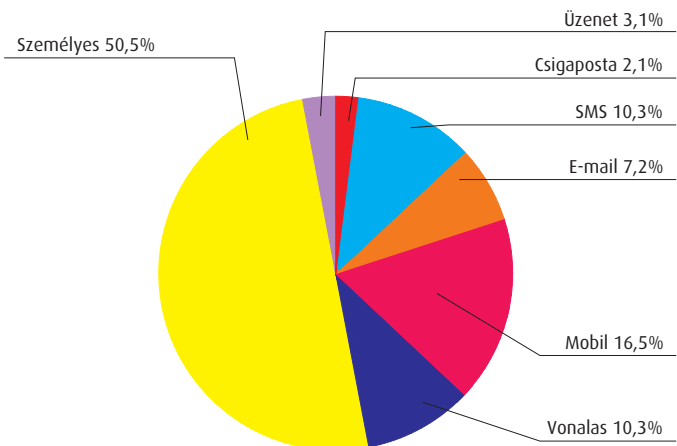
Munkával kapcsolatos összejövetel megszervezése

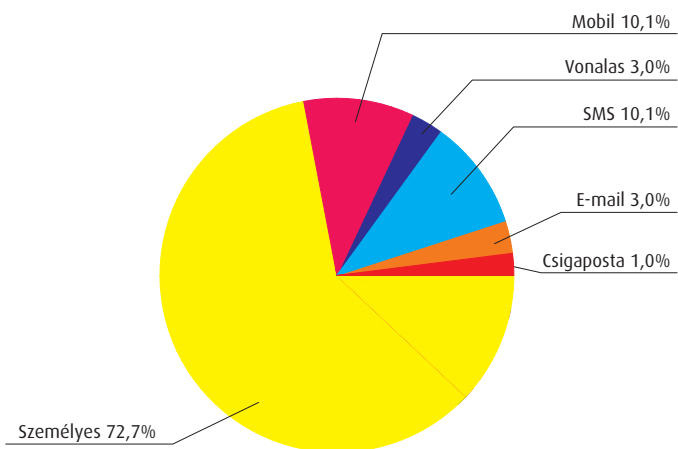
3. ábra: *Bocsánatkérés barátától vagy családtagtól*

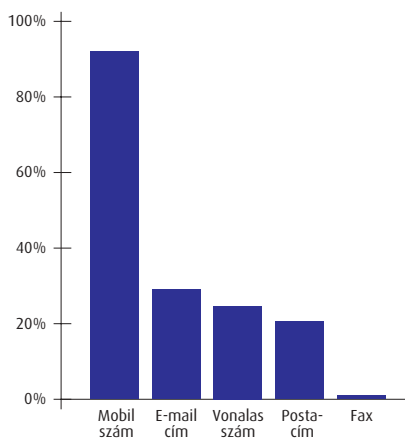
4. ábra: *Bocsánatkérés munkatárstól vagy távoli ismerőstől*

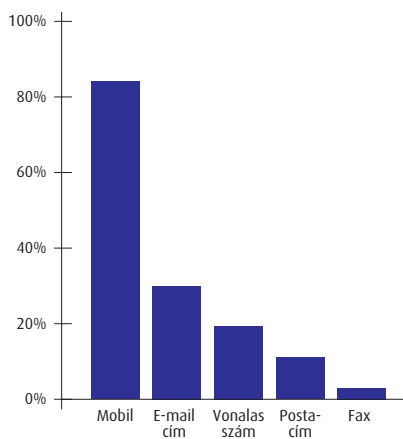
5. ábra: *Udvarlás*

6. ábra:
Elérhetőség (informális)

Elérhetőség (formális)

adták meg legutóbb, amikor megismerkedtek valakivel, akivel a kapcsolatuk várhatóan formális, illetve informális lesz (6. ábra). A személyek itt több választ is megjelölhettek.

Talán némileg meglepő módon itt sem találtunk számottevő különbséget a baráti és a hivatalos kommunikációhoz használt eszközök preferenciája között. Látható viszont a mobil-elérhetőség elsőprő dominanciája: a megkérdezettek több mint négyötöde adta meg mobiltelefonja számát a legutóbbi megismerkedéskor, függetlenül attól, hogy az várhatóan baráti vagy hivatalos kapcsolat lesz. Ez több, mint az összes többi elérhetőség együttvéve. A vonalastelefon-szám, amely tíz éve egy hasonló felmérésben valószínűleg még az első helyen állt volna, most a harmadik helyre szorult: az e-mail-kapcsolat is megelőzi, mind formális, mind informális helyzetekben. Ez persze lehet, hogy a speciális – egyetemistákból álló – minta következménye.

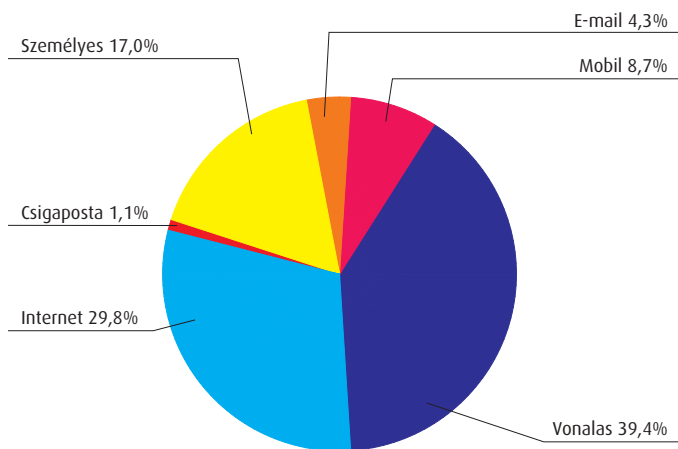
Korábbi vizsgálatunkhoz⁴ hasonlóan most is kíváncsiak voltunk arra, hogy mely médiumokat használják akkor, amikor többféle módon is elérhető információt próbálnak megszerezni. Az eredményeket a 7. ábra mutatja: a vonalas telefon és az internet a leggyakoribb válaszok, a mobiltelefon itt viszonylag háttérbe szorul. Könnyen lehet persze, hogy ez inkább a hazánkban elérhető információs szolgáltatásokra, semmint a megkérdezett hallgatókra jellemző.

A mobiltelefon valódi újdonsága a – mind térben, mind időben – kiterjesztett kommunikációs mező. A mobil használatának legnagyobb előnye – és némelyek szemében hátránya is – a „bárhol és bármikor” való elérhetőség. Ezért a közvetlen kommunikációs mintákon túl az is érdekelt bennünket, hogy milyen hatással van ez a médium a mobilhasználók tér- és időtagolására.

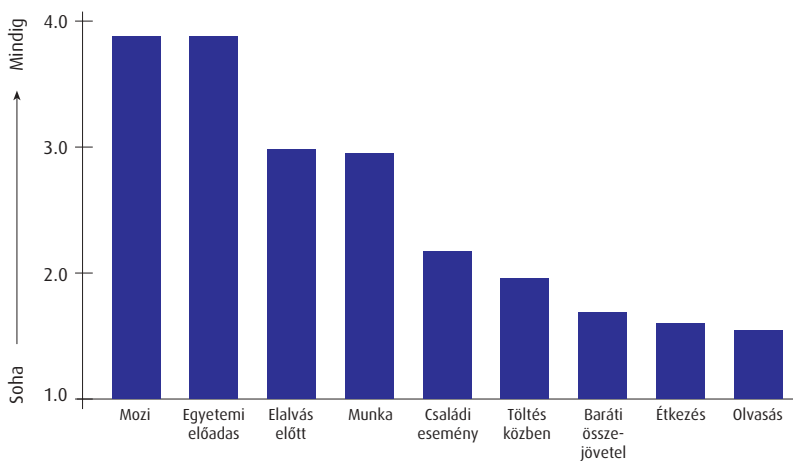
A kérdőív talán legszórakoztatóbb részében azt próbáltuk megtudni, hogy a mobilhasználók különféle – a személyesség mértékében eltérő – helyzetekben mennyire őrzik meg elérhetőségüket. A lehetséges válaszok a „mindig kikapcsolom”-tól a „soha nem kapcsolom ki” válaszig terjedtek, fenntartva a „nem kapcsolom ki, de ha megszólal, akkor nem válaszolok” lehetőségét is. Ez utóbbit azonban a 13 vizsgált helyzet közül kilencben a személyek jelentéktelen mértékben (4%-nál kevesebben) jelölték meg: itt a bekapcsolás egyenlő a hívás fogadásával. Így ebben a kilenc helyzetben egyszerű rangsort lehet felállítani aszerint, hogy milyen helyzetben mennyire őrzik meg az elérhetőségüket (8. ábra). Az ábráról az is leolvasható, hogy a különféle helyzetekben mely válaszok bizonyultak tipikusnak: a „4” jelenti az állandó kikapcsolást, a „3” a „többnyire kikapcsolja”, a „2” a „többnyire nem kapcsolja ki” válaszokat jelenti, míg az „1” az állandó elérhetőséget jelzi.

⁴ Krajcsi Attila-Kovács Kristóf-Pléh Csaba, i. m.

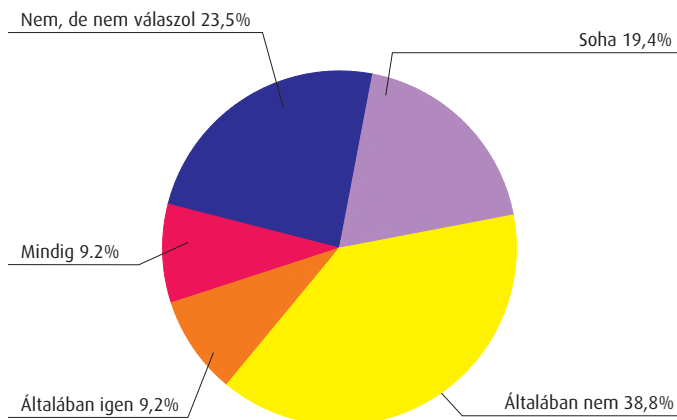
7. ábra: *Információ*

8. ábra: *Milyen gyakran kapcsolja ki?*

9. ábra: Kikapcsolás illemhelyen

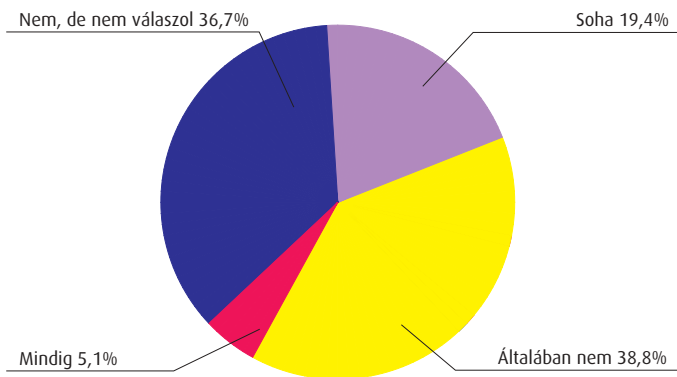

Látható, hogy a kikapcsolás gyakoriságát döntően nem befolyásolja az, hogy milyen mértékben személyes az adott helyzet. A mobilhasználatnál kapcsolatban frissen kialakult illetan annál inkább meghatározó. Elfogadottá vált ugyanakkor, hogy olyan mindennapos tevékenységek közben, mint az olvasás és az étkezés, válaszolunk a bejövő hívásokra. A megkérdezettek baráti és családi eseményeken is többnyire fogadják a hívásokat, bár az utóbbi alkalmakon valamivel ritkábban. Meglepő viszont, hogy munka közben többnyire kikapcsolva tartják a telefont: ez arra utalhat, hogy a vizsgált populáció inkább magánjellegű célokra használja ezt az eszközt.

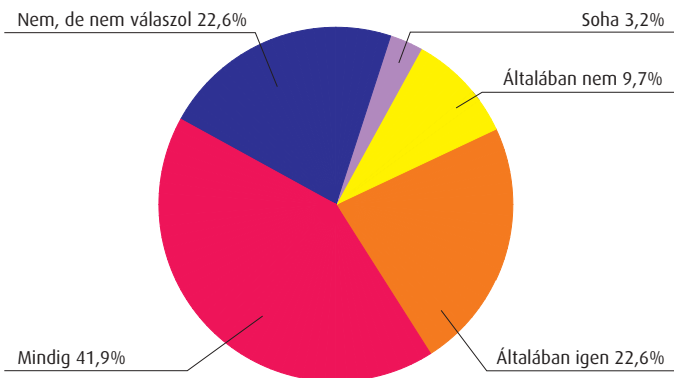
A fennmaradt négy helyzetet, amelyben számottevő volt a „nem kapcsolom ki, de ha megszólal, nem válaszolok” válaszok aránya, érdemes külön is szemügyre venni (9–12. ábra). Ezekből három ugyanis a legprivátabb szférákat érinti: az illemhelyet, a fürdőszobát, valamint a szexuális intimitás helyszíneit. A „bármikor és bárhol” való elérhetőség ezekben az esetekben válik igazán kézzelfoghatóvá.

A képtelefon elkötelezett hívei kénytelenek szembesülni egyes felmerülő problémákkal, amennyiben el akarják kerülni az abszurd helyzeteket: a megkérdezettek egyötöde ugyanis mindig, további 40%-uk pedig többnyire fogadja a hívásokat, miközben az illemhelyen tartózkodik. Ugyanakkor a vizualitás szerelme-

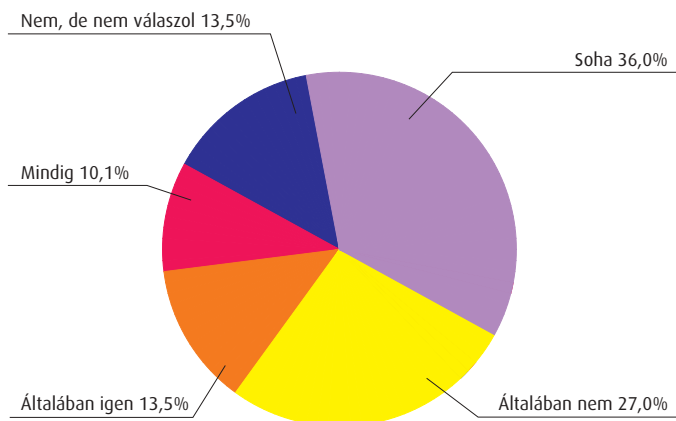
10. ábra: Kikapcsolás fürdés vagy zuhanyozás előtt

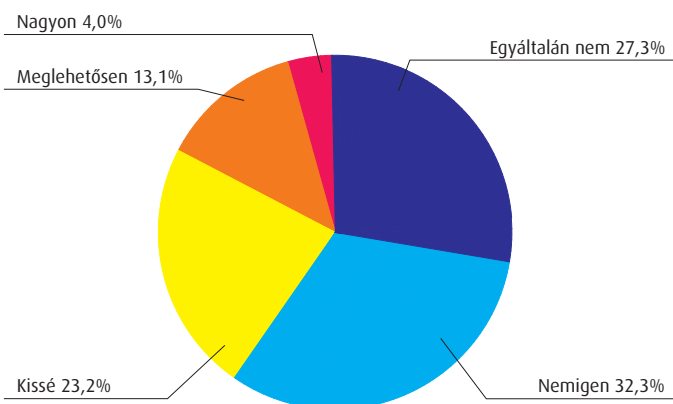
11. ábra: Kikapcsolás szexuális együttlét alatt

12. ábra: *Kikapcsolás vezetés közben*

13. ábra: *Mennyire jön zavarba, ha megszólal a mobilja barátta vagy családtaggal való beszélgetés közben?*

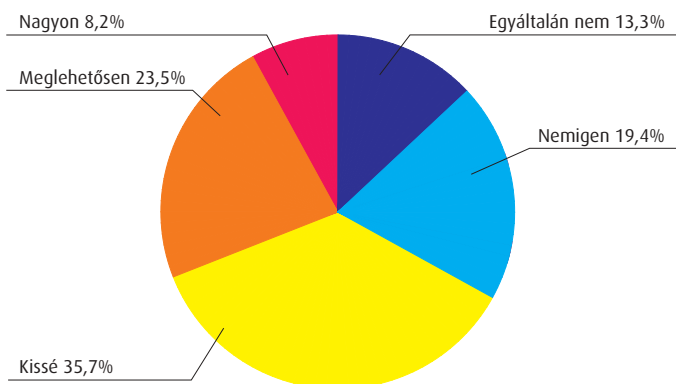
seit – persze a hívott fél esztétikumának mértékével arányosan – talán vigasztalhatja az a tény, hogy fürdés és zuhanyozás tekintetében sincs ez másképp, bár itt már többen vannak azok, akik nem veszik fel a telefont.

Különösen megdöbbenő lehet, hogy a megkérdezettek többsége szexuális érintkezés előtt sem kapcsolja ki minden esetben a mobiltelefonját – igaz, a megkérdezettek több mint 80%-a azért többnyire kikapcsolja, vagy ha nem kapcsolja is ki, nem válaszol. A vizsgált személyek több mint 3%-a az emberi lét legintimebb pillanataiban is bármikor kész hívásokat fogadni.

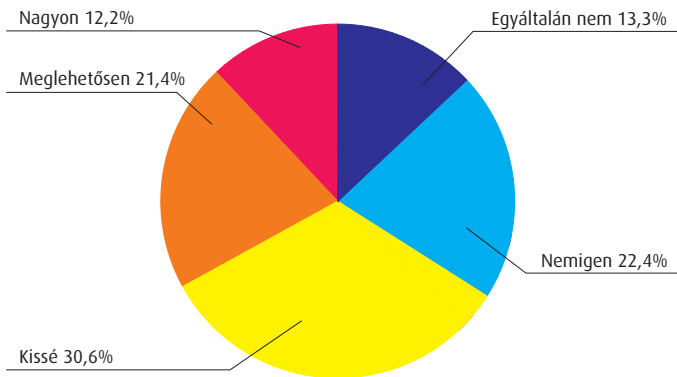
A megkérdezettek közel kétharmada vezetés közben is mindig, vagy többnyire hajlandó hívásokat fogadni. A baleset-veszélyességre vonatkozóan azonban messzemenő következtetéseket nem vonhatunk le, hiszen ehhez azt is vizsgálnunk kellene, hogy mekkora arányuk használ kihangosító berendezést, amikor vezetés közben telefonál.

Kíváncsiak voltunk arra is, hogy miként reagálnak a megkérdezettek arra, ha személyes érintkezés közben szólal meg a telefonjuk (13. és 14. ábra). Baráttal vagy családtaggal való beszélgetés közben a megkérdezettek többsége nem vagy nemigen jön zavarba, ha hívást kap. Azonban ha olyasvalakivel való beszélgetés közben szólal meg a telefonjuk, akivel formális kapcsolatban állnak, akkor már sokkal megosztottabb képet kapunk. Jól látszik a 14. ábrán, hogy ebben az eset-

14. ábra: *Mennyire jön zavarba, ha megszólal a mobilja munkatárssal vagy távoli ismerőssel való beszélgetés közben?*

15. ábra: *Mennyire zavarja, ha barátai vagy családtagjai hallják a beszélgetést?*

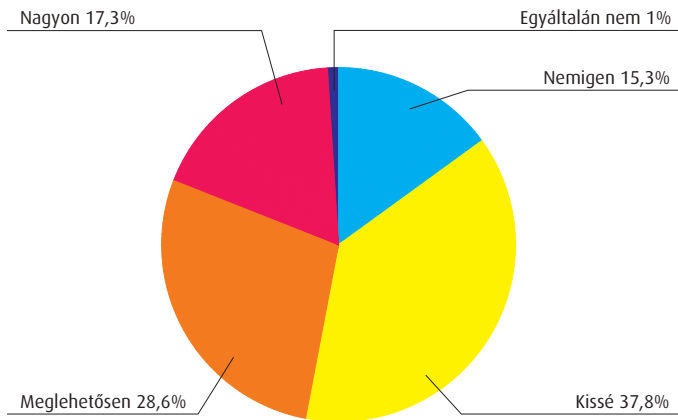
ben szinte tökéletesen kiegyenlítettek a válaszok: a szélsőségek szinte pontosan ugyanolyan mértékben jelennek meg, és a semlegesebb válaszok dominálnak, majdnem tökéletesen a véletlen eloszlásnak megfelelő arányokat kialakítva.

Még ennél is tökéletesebb eloszlású válaszokat kaptunk arra a kérdésre, hogy mennyire zavarja a személyeket, ha nem csupán barátaik vagy családtagjaik jelenlétében szólal meg a telefonjuk, de az ott lévők hallják is, amit a beszélgetés során mondanak (15. ábra). A megkérdezettek több mint 10%-át kimondottan zavarják az ilyen helyzetek, ugyanilyen arányban vannak azonban azok, akiket ez egyáltalán nem zavar, a köztes attitűdök pedig szintén egyenlő arányban és egyre nagyobb számban jelennek meg.

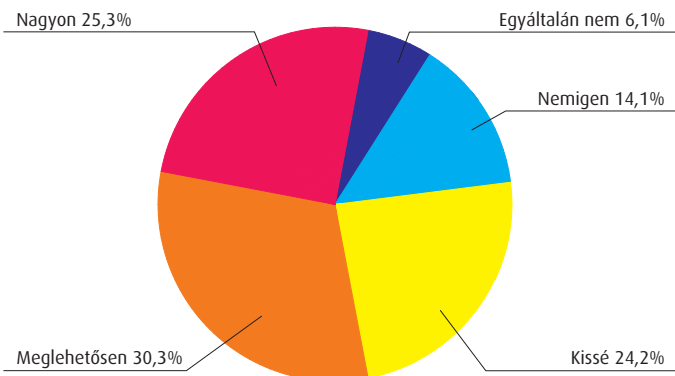
Akkor azonban, amikor távolabbi ismerősök, illetve vadidegenek jelenlétében kell beszélgetést folytatniuk, szinte lineárisan nő azoknak a száma, akik nagyon vagy meglehetősen zavarban érzik magukat: barátok esetében ez a szám együttesen 34%, távolabbi ismerősöknél már 46%, idegenek esetében pedig majdnem 56% (15., 16. és 17. ábra).

Nemcsak attitűdökre, hanem viselkedéses mozzanatokra is rákérdeztünk: azt próbáltuk megtudni, hogy a megkérdezettek milyen gyakran tesznek az ellen, hogy mások hallják, amit egy beszélgetés során mondanak, például úgy, hogy távolabb mennek, vagy eltakarják a szájukat (18. ábra). Itt sem talákoztunk

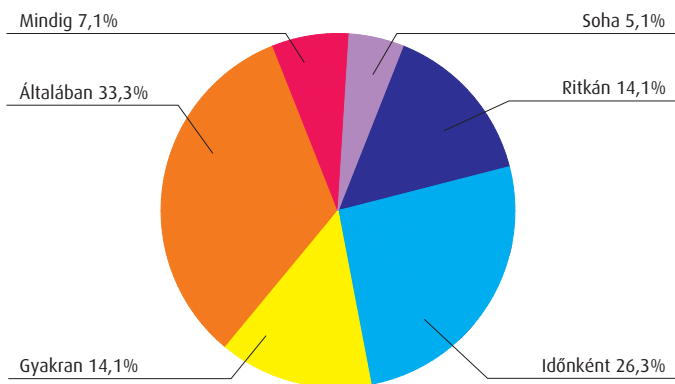
16. ábra: *Mennyire zavarja, ha munkatársai vagy távolabbi ismerősei hallják a beszélgetést?*

17. ábra: *Mennyire jön zavarba, ha idegenek hallják a beszélgetést?*

18. ábra: *Ha mások közelében szólal meg a telefonja, tesz-e az ellen, hogy hallják?*

azonban domináns állásponttal: mindegyik válasz előfordult, az egymással ellentétes álláspontok nagyjából azonos mértékben. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a mért attitűdök⁵ és a viselkedés között bár megbízható, de nem kiemelkedően magas korrelációt találtunk ($r=0.37$; $p<0.01$), vagyis sokan vannak olyanok, akiket bár zavar, hogy hallják a beszélgetéseiket, mégsem tesznek ez ellen semmit.

Ugyanakkor azok, akik igyekeznek elérni, hogy mások ne hallják beszélgetéseiket, a mobiltelefon használatát általában is személyesebb tevékenységként élik meg, így például jobban zavarja őket az is, ha valaki kölcsönkéri a telefonjukat ($r=0.31$, $p<0.01$).

Az extravertió és az időgazdálkodás mint személyiség tényezők lehetséges magyarázó szerepe

Vizsgálatunk egyik központi eleme egyes személyiségvonások és a mobilhasználati szokások kapcsolata. Kétféle eszközt használtunk: a Hans Eysenck által

⁵ Attitűdök alatt itt a fentebb szereplő „mennyire zavarja” típusú kérdések összességét értettük. Ez az általános „mások jelenlétével mint zavaró tényezővel szembeni” attitűd a későbbiekben is szerepelni fog.

kifejlesztett EPQ kérdőív E (extraverzió) skálájának magyar sztenderdjét,⁶ illetve a Richard Roberts⁷ vezetésével a sidney-i egyetemen nemrégiben kifejlesztett ATOMS (*Australian Time Organization and Management Scale* – Ausztrál Időszervezési és Időgazdálkodási Skála) saját fordítását.

Az EPQ E skálája az extraverziót mint stabil és nagyrészt genetikailag meghatározott vonást méri.

A tipikus extravertált szociális, kedveli a társaságot. Sok barátja van, mert szereti az embereket maga körül. ... A tipikus introvertált introspekcióra, elmélkedésre hajló. Előre tervez, mert nem szereti az izgalmakat, a váratlan eseményeket. Jobban kedveli a könyvet, mint az emberek társaságát. Közeli barátait kivéve tartózkodó.⁸

Úgy gondoltuk, hogy az extraverzióról meglévő személyiségpszichológiai tudás alapján joggal várhatjuk, hogy kapcsolatot találunk egyes, fentebb leírt mobilhasználati szokások és e személyiségvonás között. Az extraverzió azonban nem korrelált megbízhatóan sem azzal, hogy a személyek milyen gyakran tartják bekapcsolva a mobiltelefonjukat, vagyis mennyire engedik, hogy más egyének megtalálják őket privát idejükben, sem pedig azzal, hogy mennyire zavarja őket, ha mások – barátok vagy idegenek – hallják, amit egy beszélgetés során mondanak. Az E-skálán elért pontszám az idevágó viselkedéses komponenssel sem korrelált, vagyis eredményeink alapján nem függ az extraverzió mértékétől az, hogy valaki mennyire hajlamos megakadályozni, hogy mások hallják privát beszélgetését.

Talán ennél is meglepőbb, hogy az SMS-chat használata sem korrelál szignifikánsan az extraverzióval. Igaz, ezt az eredményt statisztikai szempontból magyarázhatja, hogy a vizsgált populáció döntő többsége soha nem használja ezt a funkciót (19. ábra).

Megebízhatóan, bár alacsony szinten korrelál viszont az extraverzió azzal, hogy milyen gyakran hordoznak az SMS-ek egyedi stílusjegyeket ($r=0.24$, $p<0.05$). Az extravertáltak tehát gyakrabban használnak sajátos rövidítéseket vagy egyedi írásmódot – vagy legalábbis hajlamosabbak így vélekedni magukról.

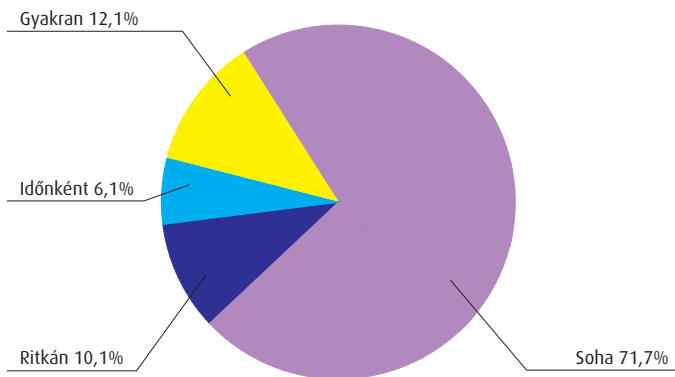
Kíváncsiak voltunk arra, hogy a személyek mennyire igyekeztek „testre szabni” a telefonjukat, vagyis a gyári beállításhoz képest – saját ízlésüknek megfelelően – megváltoztatták-e az előlapot, a csengőhangot, illetve az oplogót. Az erre

⁶ Matolcsi Ágnes, „Az Eysenck-féle Személyiség Kérdőív (EPQ) felnőtt változatának hazai adaptációja”, a Mérei Ferenc és Szakács Ferenc által szerkesztett *Pszichodiagnosztikai Vademecum* című kötetben, Budapest: Tankönyvkiadó, 1992, 270–281. o.

⁷ Richard Roberts személyes kommunikáció során bocsátotta rendelkezésünkre a kérdőívet és a faktorok leírását, amiért nagy hálával tartozunk neki.

⁸ Matolcsi, i. m. 271–272. o.

19. ábra: SMS-chat

való hajlandóság szintén kis mértékben, de megbízhatóan korrelált az extravertzióval ($r=0.22$, $p<0.05$).

Az időgazdálkodást mérő kérdőív (ATOMS) az EPQ E skálájával ellentétben nem egyetlen tényezőt mér, hanem hat különálló alskálából áll. Ezek sorrendben a következők:⁹

1. Céltudatosság (*sense of purpose*). Ez a skála a céltudatosságot, a célok elérése iránti kitartást és a célok állítására való képességet méri. Tipikus állítás ebben a skálában: „motivált vagyok, hogy elérjem a céljaimat”, illetve „ha nehézségekbe ütközöm, feladom”. (Ez utóbbi természetesen fordítva pontozandó.)

2. Határidők betartása (*meeting deadlines*). Ez a faktor gyakorlatilag a „késlekedés” (*procrastination*) néven ismert személyiségtényező fordítottja. A skála azt méri: mennyire érzik úgy az emberek, hogy ők irányítják saját idejüket, és bölcsen, valamint hatékonyan be is tudják osztani azt. Egyúttal azt is méri, hogy mennyire mérik fel helyesen a különféle feladatok elvégzéséhez szükséges időt, és azt, hogy adott idő alatt mennyi feladatot lehet elvégezni. Jellemző állítás például: „realisz-

⁹ A faktorok és alskálák leírása szintén Richard Roberts személyes közlésén alapul.

tikusan mérem fel, hogy az egyes teendőkhöz mennyi időre van szükségem”, illetve „az utolsó pillanatra hagyom a teendőimet” (fordított pontozású).

3. Az időgazdálkodás mechanikus tényezői (*mechanics of time management*). Ez a skála az emberek azon képességét méri, amely lehetővé teszi, hogy különféle stratégiák, szokások és jellegzetes viselkedésminták segítségével megfelelően tudjanak gazdálkodni az idejükkel. Jellegzetes állítások: „listát írok a napi teendőimről”, „pusztán az emlékezetemre hagyatkozva is észben tartom a találkozóimat” (fordított pontozású).

4. Megküzdés az állandó változással (*coping with temporal flow*). Ez a skála két tényezőt mér egyszerre. Egyrészt méri a múlt-, jelen-, illetve jövőirányultságot, másrészt pedig azt, hogy a személy mennyire képes megküzdeni a változással és mennyire tud alkalmazkodni az új körülményekhez. Jellegzetes állítások: „nem bírom a változást”, illetve „félek attól, hogy mit tartogat a jövő” (mindkettő fordított pontozású).

5. A tervezésre való hajlam (*propensity to plan*). Az ebbe az alskálába tartozó tételek olyan viselkedésminták gyakoriságát mérik, amelyek éles ellentétben állnak az impulzivitással és a spontán cselekvéssel. A magas pontot elérő személyek előnyben részesítik a strukturáltságot és a rutinszerű cselekvéseket a rugalmassággal és a megjósolhatatlan kimenetelű helyzetekkel szemben. A következő állítások magas töltést adnak erre a faktorra: „szeretem a véletlenre bízni a dolgokat”, „nem tervezem meg előre, hogy mit fogok csinálni”, „szeretem a zaklatott életmódot” (mindegyik fordított pontozású).

6. Hatékony szervezőképesség (*effective organisation*). A teszt utolsó alskálája azt méri, hogy az emberek mennyire szeretik a rendezettséget maguk körül, és mennyire tartják rendben a munkához szükséges eszközeiket. Számos állítás arra vonatkozik, hogy a kitöltő személy mennyire érzi a rendetlenséget vagy a rendezetlenséget olyan tényezőnek, amely gátolja a hatékony teljesítményt. Például: „nem hagyok rendetlenséget az íróasztalomon”, „nyugodt vagyok, ha rendetlenség vesz körül” (ez utóbbi fordított pontozású).

Az időgazdálkodás faktorai a sztenderdizációs eljárás során pozitív korrelációt mutattak a lelkiismeretesség nevű személyiségtényezővel, valamint a cirkadián ritmussal, vagyis azzal, hogy valaki a nap mely napszakában – este vagy reggel – a legéberebb. Mindkettő, de különösen az utóbbi erős biológiai meghatározottságot mutat.

Saját kérdőívünkben egy hat kérdésből álló kérdéssor azt igyekezett feltárni, hogy a személyek mennyire hajlamosak a mobiltelefont az időgazdálkodás szempontjából funkcionálisan használni. A listában ehhez hasonló kérdések szerepeltek: „előfordul-e, hogy olyan programja van, amely az utolsó pillanatban kapott telefonhívástól függ”; „előfordul-e, hogy kieső (például tömegközlekedési eszközön töltött) idejét arra használja, hogy elintézzé szükséges hívásait”;¹⁰ „mielőtt elindul egy megbeszélrt programra, ellenőriz-e egy telefonhívással, hogy időben ott lesz-e, akivel találkozik”; „szokott-e olyan mobiltelefonhívást kapni, amely megváltoztatja a napirendjét”, és így tovább.

Ez a saját készítésű alskála a fenti faktorok közül a harmadikkal és az ötödikkel mutatott szignifikáns korrelációt. Elmondható tehát, hogy akik magas pontot értek el az „időgazdálkodás mechanikus tényezői” skálán, azok hajlamosabbak a mobiltelefont is funkcionálisan, az időgazdálkodás egyik eszközeként használni ($r=0.38$; $p<0.01$). Ez persze nem meglepő, ám a megbízható korreláció mégis kiemelkedő fontosságú. Az adatok alapján ugyanis világosan látható: az a feltételezés, hogy a mobiltelefon az időgazdálkodás egyik fontos eszköze lehet, több mint pusztá spekuláció. Akik a hatékony időgazdálkodás érdekében rendszeres szokásokat alakítanak ki, és hatékony eszközöket vesznek igénybe, azok kezében a mobiltelefon ugyanolyan kellékké válik, mint a határidőnapló vagy a napi teendőkről készített lista.

Szintén jellemzőbb a mobiltelefon időgazdálkodási eszközként való használata azoknál, akik „a tervezésre való hajlam” skálán magas pontszámot értek el ($r=0.24$; $p<0.05$), ami azt mutatja, hogy a mobiltelefon a hatékony időgazdálkodáshoz szükséges rendszeres szokások részévé válhat: nem alkalmi eszköz, hanem az időgazdálkodási stratégia állandó része.

Akik a mobiltelefont saját időbeosztásuk hatékonyságának növelése érdekében használják, azokra jellemző, hogy mások idejét is tiszteletben tartják: az ilyen személyek, ha késnek egy találkozóról, gyakrabban használnak mobiltelefont, hogy erről értesítsék a rájuk várakozó(ka)t ($r=0.3$; $p<0.01$).

Az „előfordul-e, hogy olyan programja van, amely az utolsó pillanatban kapott telefonhívástól függ” kérdésre adott válasz két további időgazdálkodási faktorról is korrelált. Akik rendszeresebben kapnak ilyen hívásokat, azokra jellemzőbb, hogy könnyebben küzdenek meg az állandó változással járó időgazdálkodási problémákkal ($r=0.27$; $p<0.01$), ugyanakkor kevésbé jeleskednek a határidők pontos betartásában ($r=-0.23$; $p<0.05$).

Az időgazdálkodás mint személyiségvonás számos, az idő célszerű felhasználásához nem közvetlenül kötődő mobilhasználati szokással is összefügg. Akik rendszeresebben hagynak üzenetet hangpostán vagy üzenetrögzítőn, azok szín-

¹⁰ Ez a kérdés Laki János ötletén alapul, amelyért ezúton is köszönetet mondunk.

tén jobban figyelnek az időgazdálkodás mechanikus tényezőire ($r=0.26$; $p<0.01$) és céltudatosabbak ($r=0.2$, $p<0.05$). Mivel azonban ez a szokás a mobilhasználat időgazdálkodási eszközként való használatával is korrelál ($r=0.21$; $p<0.05$), így érdemes óvatossá lenni az esetleges oksági hipotézisek felállításakor.

A mobilhasználattal változó kommunikációs szokások

A mobilhasználati szokásokat illetően a stabil biológiai rendszerek hívei számára optimális magyarázat, ha olyan személyiségtényezőket tételezünk fel, amelyek meghatározzák a kommunikációs szokások egyéni különbségeit. Azonban mind az optimista, mind a pesszimista tábor jogosan teszi fel a kérdést: lehetséges-e, hogy az ilyen típusú magyarázat nem elégséges, és a mobilhasználat idővel átalakítja a kommunikációs mintázatokat, illetve a személyes tér és idő tagolását?

Ennek eldöntése érdekében megvizsgáltuk, hogy a fenti kommunikációs szokások mennyiben függenek attól, hogy az emberek milyen régóta rendelkeznek mobiltelefonnal. Azt tapasztaltuk, hogy az együttjárások kétségtől rendkívül erősek.

A mobiltelefon időgazdálkodási szempontból funkcionális használata összefügg azzal, hogy a személy milyen régóta rendelkezik telefonnal ($r=0.37$; $p<0.01$). Ez erősebb, illetve ugyanolyan arányú összefüggés, mint amelyet az időgazdálkodás mint személyiségvonás egyes alfaktoraival való korrelációs számítás során találtunk. Látható tehát, hogy minél régebben rendelkezik valaki mobiltelefonnal, annál inkább megtanulja, hogyan használja azt a hatékony időgazdálkodás érdekében, függetlenül attól, hogy a többiekhez viszonyítva az időgazdálkodásban általában mennyire kiemelkedő.

Egyes konkrét szokásokon is jól nyomon követhető mindez. Minél régebben rendelkezik valaki mobiltelefonnal, annál jellemzőbb, hogy előre megtervezett napirendjén a telefon segítségével változtat ($r=0.3$; $p<0.01$), illetve annál gyakoribb, hogy kieső, például tömegközlekedési eszközön töltött idejét szükséges hívásainak elintézésére fordítja ($r=0.22$; $p<0.01$). A mobiltelefont megtanuljuk egyre hatékonyabban használni, ami önmagában nem túl meglepő. Viszont ezzel együtt megváltoznak az időgazdálkodás érdekében kialakult szokások is.

A személyes tér tagolását is alakítja a mobiltelefon. Akiknek régebben van mobiltelefonjuk, azokat kevésbé zavarja, ha mások előtt szólal meg a készülék, vagy ha mások hallják, amit egy beszélgetés során mondanak ($r=-0.24$; $p<0.05$).

A mobiltelefon kikapcsolásának gyakoriságában, vagyis az elérhetőség időtartamában láthattuk, hogy nagy különbségek vannak az egyes helyzetek és az egyes személyek között. Általánosságban elmondható azonban, hogy minél régebben van valakinek mobiltelefonja, annál ritkábban kapcsolja ki, így az elérhetőség időtartama is egyre nő ($r=-0.3$; $p<0.01$).

Következtetések

A bevezetőben vázolt vita kimenetele – nem túl meglepő módon – ezúttal sem dőlt el. Annyit azonban láthatunk, hogy az eredmények szerint mindkét – a változást és a biológiai rendszerekben rögzült stabilitást hangsúlyozó – tábor álláspontja mellett lehet empirikus érveket is felhozni. A mobiltelefon használatában mutatott változatosság magyarázatában – legalább részben – biológiai meghatározottságú személyiségtényezők is szerepet játszanak. Ugyanakkor a használati szokások aszerint is változnak, hogy a mobiltelefon használója milyen régóta rendelkezik készülékkel, ezért úgy tűnik, hogy a mobiltelefon idővel átalakítja a használó privát szféráját – mind a személyes teret, mind a személyes időt tekintve.

A vizsgálatok egy sor további kérdést és módszertani problémát is felvetnek. Egyrészt nem nyilvánvaló, hogy a mobil megvásárlása óta eltelt idő és a különféle szokások között milyen természetű az oksági összefüggés. Hiszen természetes, hogy minél idősebb valaki, annál régebben rendelkezik mobiltelefonnal ($r=0.4$; $p<0.05$). Ezért elvileg lehetséges, hogy a mobiltelefon megléte óta eltelt idő és az egyes szokások közti korreláció műtermék, és ezek a szokások valójában az életkorral változnak. A meglévő adatok alapján ez a kérdés nem dönthető el, már csak azért sem, mert a mintánkban szereplő személyek kora – lévén, hogy egyetemi hallgatók töltötték ki a kérdőívet – nagyon kis változatosságot mutat. Viszont ugyanezen okból nem is túl valószínű, hogy életkori változásokról lenne szó.

Másrészt – bár biológiai alapú vonások esetében nem túl valószínű, de – elvileg nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy a mobilhasználat idővel magát a személyiséget is megváltoztatja. E kérdés eldöntéséhez azonban hosszú időn át tartó, longitudinális, nyomkövetéses vizsgálatra volna szükség.

További gond, hogy a mobilhasználati szokásokról nem állnak rendelkezésünkre sztenderdizált kérdőívek, így a személyiségpszichológiai tényezők vizsgálata nehézkes. Ugyanakkor azt gondoljuk, hogy az eddigi vizsgálatok is figyelemre méltó eredményt hoztak. A kommunikációs eszközök és a személyiség viszonya pedig épp olyan fontos kérdés, mint az, hogy változik-e az emberi megismerés az új kommunikációs eszközök hatására – éppúgy érdemes tehát a további empirikus vizsgálódásra.

A grafikus jelek használata a kommunikáció legrégebbi s egyben legújabb formájának számít. Térképeket például évezredek óta rajzolnak homokba, vésnek kőbe vagy rögzítenek agyagba. Manapság megjelennek a mobiltelefonokon, letölthetők az internetről, vagy autós navigációs rendszereken kerülnek frissítésre. A történelmi korokból származó és modern térképeknek, a szakemberek és laikusok, illetve gyerekek és felnőttek által készített térképeknek számos közös jellemzőjük van. Sematizálják az információt, egy részét elhagyják, más részét leegyszerűsítik.² A csekély jelentőséggel bíró nagy távolságokat lerövidítik, a kanyarokat nem ábrázolják, az irányváltozást pedig 90°-osra egyszerűsítik le. A térképeken olyan információt is meg szoktak jeleníteni, amely a valóságban nem létezik, így például tereptárgyak neveit, templomokat és piacokat jelölő szimbólumokat, vagy határokat. Továbbá a valóságban lehetetlen perspektívából tudnak megjeleníteni úthálózatokat, magas tereptárgyakat előlnézetben. A valós tér ilyen torzítása, szépítése, úgy tűnik, megkönnyíti a térképek rendeltetésük szerinti használatát. Ezzel szemben a légi felvételek általában nem alkalmasak térképné.

A grafika tere

A diagrammatikus tér felhasználása a valós tér reprezentációjaként. A térképeken a teret használjuk a tér reprezentálására, ugyanúgy, mint az építészeti vázlatokon, mérnöki terveken és készülékek használati utasításaiban. Az ilyen ábrák ősi eredetűek, és számos kultúrában használták-használják őket. Másfajta grafikus ábrázolásokon a teret metaforikusan térbeli koncepciók és relációk ábrázolására használjuk, például a szervezeti felépítést mutató ábrákon, folyamatáb-

¹ Az itt ismertetett kutatásokat részben az Office of Naval Research támogatta (N00014-PP-1-0649 és N000140110717 sz. támogatások a Stanford University részére).

² Barbara Tversky, „Some Ways that Maps and Graphs Communicate”, a C. Freska, W. Brauer, C. Habel és K. F. Wender szerkesztette *Spatial Cognition* című könyv II. kötetében: *Integrating Abstract Theories, Empirical Studies, Formal Methods, and Practical Applications* (New York: Springer, 2000), a 72–79. oldalon.

rákon és a gazdasági mutatók megjelenítésekor. A metaforikusan térbeli koncepciókat és relációkat ilyen módon megjelenítő grafikus ábrák a 18. század végétől kezdve jelentek meg.³ Érdekes módon a grafikus ábrázolás ezen korai formája, az időbeli változás lerajzolása még ma is a grafikonok legelterjedtebb fajtája.⁴

A diagrammatikus tér felhasználása a metaforikus tér reprezentációjaként. A térnek a tér reprezentációjaként való alkalmazása kognitív közvetlenséggel bír, és könnyen érthető. Persze, ott van a méretarány kérdése, és Borges mitikus esetét kivéve⁵ a térkép kisebb, mint az általa reprezentált tér. A kicsinyítés megértése viszont szinte semmilyen erőfeszítést nem igényel. Gyerekek és felnőttek egyaránt spontán módon gesztikulálnak, amikor tereket írnak le, akkor is, amikor olyan nagy terekről van szó, amelyeket éppen nem látnak.⁶ Ezenkívül spontán módon modellálják a teret különböző eszközökkel vagy papíron. A nyelvnek a térbeli viszonyokat jelölő kifejezéseit, mint a „közel”, „fölött” és „mellett”, a méretaránytól függetlennek tartjuk. A tér használata a metaforikusan térbeli koncepciók reprezentálására, úgy tűnik, kevésbé közvetlen, mint a térnek a tér reprezentálására való alkalmazása. A teret metaforikusan használó grafikus ábrázolásmód új keletű nyugati találmány, ami egyértelműen tükröződik világosságának viszonylagos hiányában. Ez így van annak ellenére, hogy a nyelvek a világon mindenütt metaforikusan használják a teret. A tehetséges diákokról azt mondják, hogy élen járnak, emberek betegségbe vagy depresszióba esnek, tág terük van azoknak, akik a járatlan utat választják. A gesztusok is visszaadják ezeket a térbeli metaforákat: valakiről azt mondjuk, hogy magas lóról beszél, vagy gondoljunk a felfelé vagy lefelé mutató hüvelykujjra. A „fel”, „magas” (a munkanélküliség és az infláció kivételével) általában a jót, a többet, az erőset, egészségeset jelenti.

A gyerekek a diagrammatikus teret metaforikusan térbeli koncepciók reprezentálására használják. Noha későn jelent meg, a teret metaforikusan használó grafika bizonyíthatóan természetes kognitív kifejezésmód.⁷ Három különböző nyelvi kultúrához tartozó gyerekeket és felnőtteket kértünk meg arra, hogy térben, időben, mennyiségben vagy tetszés szerinti szempontból különböző entitá-

³ J. R. Beniger-D. L. Robyn, „Quantitative Graphics in Statistics”, *The American Statistician*, 32, 1978, 1–11. o.; E. R. Tufte, *The Visual Display of Quantitative Information*, Cheshire, CT: Graphic Press, 1983.

⁴ W. S. Cleveland-R. McGill, „Graphical Perception and Graphical Methods for Analyzing Scientific Data”, *Science*, 229, 1985, 828–833. o.

⁵ J. L. Borges, *On the Exactitude of Science. Collected Fictions*, fordította Andrew Hurley, New York: Penguin, 1998, 325. o.

⁶ L. Iverson-S. Goldin-Meadow, „What’s Communication Got to Do with It? Gesture in Children Blind from Birth”, *Developmental Psychology*, 33, 1997, 453–467. o.

⁷ Barbara Tversky, „Cognitive Origins of Graphic Conventions”, a F. T. Marchese szerkesztette *Understanding Images* című kötetben (New York: Springer, 1995), 29–53. o.; B. Tversky, „Spatial Schemas in Depictions”, a M. Gattis szerkesztette *Spatial Schemas and Abstract Thought* című kötetben (Cambridge, MA: MIT Press, 2001), 79–111. o.

sokat reprezentáló ragasztócímkéket helyezzenek egy papírlapra.⁸ A gyerekeket megkértük például arra, hogy ragasztócímkéknek egy papírlapon való elhelyezésével jelöljék meg, mikor reggeliztek, mikor tízóraitak és mikor vacsoráztak, illetve jelöljenek egy nekik nem, egy kevésbé és egy nekik nagyon tetsző tévé-műsort. Az óvodás korú gyerekek közül csak néhányan voltak, akik nem egy vonalon helyezték el a ragasztócímkéket – mintha három teljesen különböző, egymással össze nem függő entitást, kategória-kapcsolatot reprezentáltak volna. A gyerekek többsége egy vonalon helyezte el a ragasztócímkéket, tehát a sorrendi információ szintjén reprezentálták a koncepciókat. Csak a nagyobb gyerekek és a felnőttek használták a teret arra, hogy az intervallum információ szintjén reprezentálják a nem térbeli koncepciókat. A ragasztócímkék elhelyezése az elemek közötti rangsort tükrözte, de ezen túl a köztük lévő időintervallumot is, aminek következtében a reggelit és a tízórait jelölő címkék közelebb kerültek egymáshoz, mint a tízórait és a vacsorát jelölők. A növekedés irányai egybevágtak a nyelvi és a gesztusokkal kifejezett metaforákkal, vagyis a növekedést felfelé és balra vagy jobbra való eltolással ábrázolták, de a lefelé irányuló növekedést kerültk. Az írott nyelv iránya érdekes módon az időbeli relációk kivételével nem befolyásolta a növekedések irányát. Az időbeli relációknál a növekedést az angolul írók általában jobbra, az arabul írók balra való eltolással ábrázolták, a héberül írók pedig vegyes megoldásokat választottak. Az arab nyelvekben a betűket és a számokat egyaránt jobbról balra írják – legalábbis az iskolai oktatás első éveiben –, míg a héberben a betűket jobbról balra, a számokat viszont balról jobbra írják. Ezen túl a héberül beszélőknek nagyobb valószínűséggel van kontaktusuk az európai nyelvekkel.

A diagrammatikus térbeli közelség a metaforikus térben fennálló közelséget fejezi ki. A grafikus ábrázolások alapvető térbeli metaforája a közelségé. Minél közelebb vannak egymáshoz az egyes entitások a valós vagy a koncepcionális térben, annál közelebb kerülnek egymáshoz a diagrammatikus térben. A közelség több információs szinten is megőrizheti a relációs információt. A kategóriáknál például entitások halomba vagy csoportba rendezéséhez használjuk, mint amikor szögeket és csavarokat, vagy késeket és villákat válogatunk össze, vagy embereket országok, illetve foglalkozások szerint. A sorrendiségre alkalmazva a közelséget az entitásokat más sorrendiségeknek megfelelően rendezzük, például gyerekeket a koruk szerint, vagy élelmiszereket abban a sorrendben, ahogy a szupermarketben találkozunk velük. A különböző hierarchiakat tükröző hálózatok esetén, mint amilyenek a taxonómiák vagy a szervezeti felépítések, általános a részleges sorrendiség használata, a tér kategóriák szerinti és sorrendi használata-

⁸ B. Tversky-S. Kugelmass-A. Winter, „Cross-Cultural and Developmental Trends in Graphic Productions”, *Cognitive Psychology*, 23, 1991, 515-557. o.

tának kombinációja. Az intervallumok ábrázolása például a statisztikai adatokat megjelenítő grafikonoknál fordul elő. Ezeknél jelentéssel bír mind az elemek sorrendje, mind a közöttük lévő távolság. Ahol létezik egy természetes zéró érték, a teret az arányokat kifejező skálán való ábrázolásra használjuk, és ilyenkor az elemek közötti arányoknak jelentőségük van.

A grafikus térben összekeverhetők a metaforák. Minardnak egy kesernyés grafikája Napóleon sikertelen oroszországi hadjáratát ábrázolja: sematikus térképen kiemeli a francia határ és Moszkva közötti fontosabb csaták helyszíneit és a tereptárgyakat. A teret a napóleoni hadsereg változó méretének jelölésére is alkalmazza: vastag folyam hagyja el Franciaországot, egy vékony erecske tér vissza. A diagram alján a tér felhasználásával mutatja a csökkenő téli hőmérsékletet. A távolság, a mennyiség, az idő és a hőmérséklet térbeli ábrázolása mind egy szomorú történet grafikus elmondásának eszközei.

A grafikus ábrázolás elemei

Ikonok és a leképezés alakzatai. A grafikus ábrázolásban a jelentés közlésére egyaránt használunk elemeket és teret. Az elem legegyszerűbb és legközvetlenebb fajtája az ikon, tehát egy olyan elem, amely hasonlít az általa reprezentált dologra. Ez olyan régi, mint az ideografikus nyelvek, amelyekben sematizált állatok és eleségek reprezentálták a valóságbeli megfelelőiket, s egyben olyan újak, mint a legújabb számítógépes vagy olimpiai ikonok. Számos hasznos fogalmat azonban nem könnyű ábrázolni. A leképezés alakzatai – képi trópusok – spontán módon alakulnak ki, megint csak ősidők óta. Gyakori a szinekdoché, ahol a rész reprezentálja az egészet, például a birka szarva vagy feje a birkát. Hasonló a helyzet a metonímiával, ahol egy fogalommal összefüggésbe hozott entitás reprezentálja a fogalmat, mint a korona a királyt, a mérleg az igazságot, vagy az olló a törlést. Természetesen ugyanezeket az eszközöket használjuk a nyelvi alakzatokban is. Olyan ikonok, amelyek képi trópusok révén állnak kapcsolatban az általuk reprezentált dolgokkal, úgyszintén megjelentek a régi kéziratokban, s megjelennek mai szerkezetekben is. Az ikonok és képi alakzatok előnye abban áll, hogy jelentéseik könnyen érthetők és megjegyezhetők.

Morfogramok. Létezik az elemek egy másik fajtája is, amely sokféle grafikában használatos, és az adott kontextusban könnyen érthető. A vonalak, keresztek, nyilak és foltok egyszerű, sematikus geometriai alakzatok, amelyek szerves alkotóelemei például sokféle grafikának, térképnek, grafikonnak és géprajznak. Jelentésük geometriai vagy alaki (*Gestalt*) tulajdonságaikhoz kapcsolódik. A vonal például összeköt, ösvény az egyik ponttól a másikhoz, így viszonyt sejtet ezen pontok között. A kereszt két vonal metszéspontja, a nyíl pedig aszimmetrikus vonal, amely aszimmetrikus viszonyt sugall. A folt kétdimenziós, területet sejtet.

Amorf alakja azt sugallja, hogy az alak irreleváns. A nyelv szavaihoz hasonlóan a morfogramok is különböző módon kombinálhatók különböző jelentések létrehozása érdekében. A nyelv szavaihoz hasonlóan a kombinálhatóságnak vannak korlátai. Itt az ideje, hogy ezeket az állításokat kutatási eredményekkel illusztráljam.

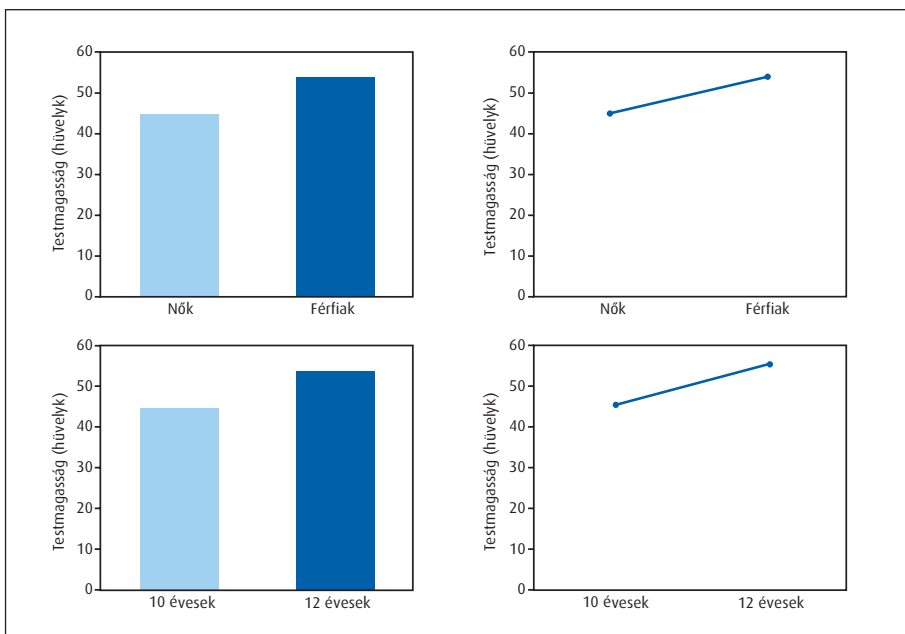
Oszlopok és vonalak a grafikonokban. Vonalas és oszlopos grafikonok sok helyen előfordulnak: nem csupán tudományos folyóiratokban, hanem napilapokban is; sokszor felcserélhető, látszólag a grafika készítőjének kreativitásától függnék. Geometriai és *Gestalt* tulajdonságaikat vizsgálva azonban úgy tűnik, hogy meglehetősen eltérő módon értelmezhető. Mint említettem, a vonalak összekötnek, viszonyt fejeznek ki. Az oszlopok ezzel szemben lezárnak és elválasztanak. Az oszlopok dobozok vagy keretek. Egy X és Y közötti vonal azt sugallja, hogy X és Y között valamilyen viszony áll fenn, hogy X és Y egyazon dimenzió belül különböznek. Egy X-et és egy Y-t képviselő oszlop viszont azt sugallja, hogy az összes X rendelkezik valamilyen tulajdonsággal, az összes Y viszont egy ettől eltérő tulajdonsággal bír.

Annak megállapítására, hogy vajon az emberek különbözőképpen értelmezik-e a vonalakat és az oszlopokat, Zacksszel közösen⁹ megkértük őket egy feliratok nélküli vonalas, illetve egy feliratok nélküli oszlopos grafikon értelmezésére. Az itt leírtakkal összhangban az emberek elsöprő többsége trendként értelmezte a vonalakat és különálló relációkként az oszlopokat. Tehát a vonalas grafikonokról azt mondták, hogy növekedés van, vagy valamilyen trend figyelhető meg A és B között. Az oszlopos grafikonokról azt mondták, hogy a B-k magasabbak, mint az A-k, vagy több a B, mint az A. A következő lépésben tartalmat adtunk a grafikonoknak: vagy folytonos-folyamatos tartalmat, amely vonalakkal vagy trendekkel kompatibilis, vagy diszkrét-különálló tartalmakat, amelyek az oszlopokkal kompatibilisek. A grafikon mindkét esetben magasságot ábrázolt; a folyamatos tartalom esetében tíz- és tizenkét évesek magasságát, a különálló tartalom esetében pedig nők és férfiak magasságát. Ismét megkértük a résztvevőket a grafikonok értelmezésére. A grafikon formája ismét befolyásolta az értelmezést. Több trendként való értelmezést adtak a vonalas grafikonokhoz, és több különállóként való értelmezést az oszlopdiaagramokhoz, amelyek sok esetben ellentmondtak az alapul vett változónak. Az alapul vett – folyamatos vagy különálló – változónak volt ugyan hatása, de a grafikon formája nagyobb hatásúnak bizonyult. Egyes résztvevők még azt is mondták, hogy minél férfiasabbá válnak az emberek, annál magasabbak lesznek.

A harmadik lépésben folytonos és diszkrét értelmezéseket adtunk, és ezeket ábrázoló grafikonok szerkesztésére kértük a résztvevőket. Ugyanazokat a válto-

⁹ J. Zacks-B. Tversky, „Bars and Lines: A Study of Graphic Communication”, *Memory and Cognition*, 27, 1999, 1073–1079. o.

zokat használtuk, tehát a tíz- és tizenkét évesek magasságát, illetve a férfiak és a nők magasságát, s ezeket vagy trendként – a tizenkét évesek (férfiak) magassága nagyobb, mint a tízéveseké (nőké) –, vagy különálló összehasonlításként írtuk le – a tizenkét évesek (férfiak) magasabbak, mint a tízévesek (nők). A leírás fajtája befolyásolta az ábrázolás módját: Több résztvevő alkalmazott vonalakat a trendleírásokhoz és oszlopokat a különálló összehasonlításának ábrázolására, ezáltal ismét sok esetben figyelmen kívül hagyva a változók alapvető jellegét. Szembetűnő a megadott értelmezések nyelve és a grafikonok „nyelve” közötti egyezés.

1. ábra: Példák oszlop- és vonalgrafikonokra¹⁰

Vonalak, görbék, keresztek és foltok úttérképeken. Ugyanilyen szembetűnő a leírás és a grafikon nyelve közötti egyezés az útvonalleírásoknál. Lee-vel együtt¹¹ éhes egyetemistákat állítottunk meg a kollégium előtt, s megkérdeztük őket,

¹⁰ Uo.

hogy tudják-e az utat egy közeli gyorsétteremhez. Azoknak, akik igennel válaszoltak, egy papírlapot adtunk, s megkértük őket, hogy készítsenek térkép vázlatot, vagy szóban fogalmazzák meg az útvonalleírást. Mind a térkép vázlatok, mind a szóbeli instrukciók nagy variációkat mutattak hosszúság, részletesség és elegancia tekintetében, de ettől függetlenül azonos struktúrán alapultak.

A Roble parkolóból
J a Santa Theresára
B a Lagunitára (az első stoptábla)
B a Mayfieldre
B a Campus Drive Eastre
J a Bowdoinra
B a Stanford Avenue-ra
J az El Caminóra
Menjen néhány mérföldet. Jobb oldalon lesz.

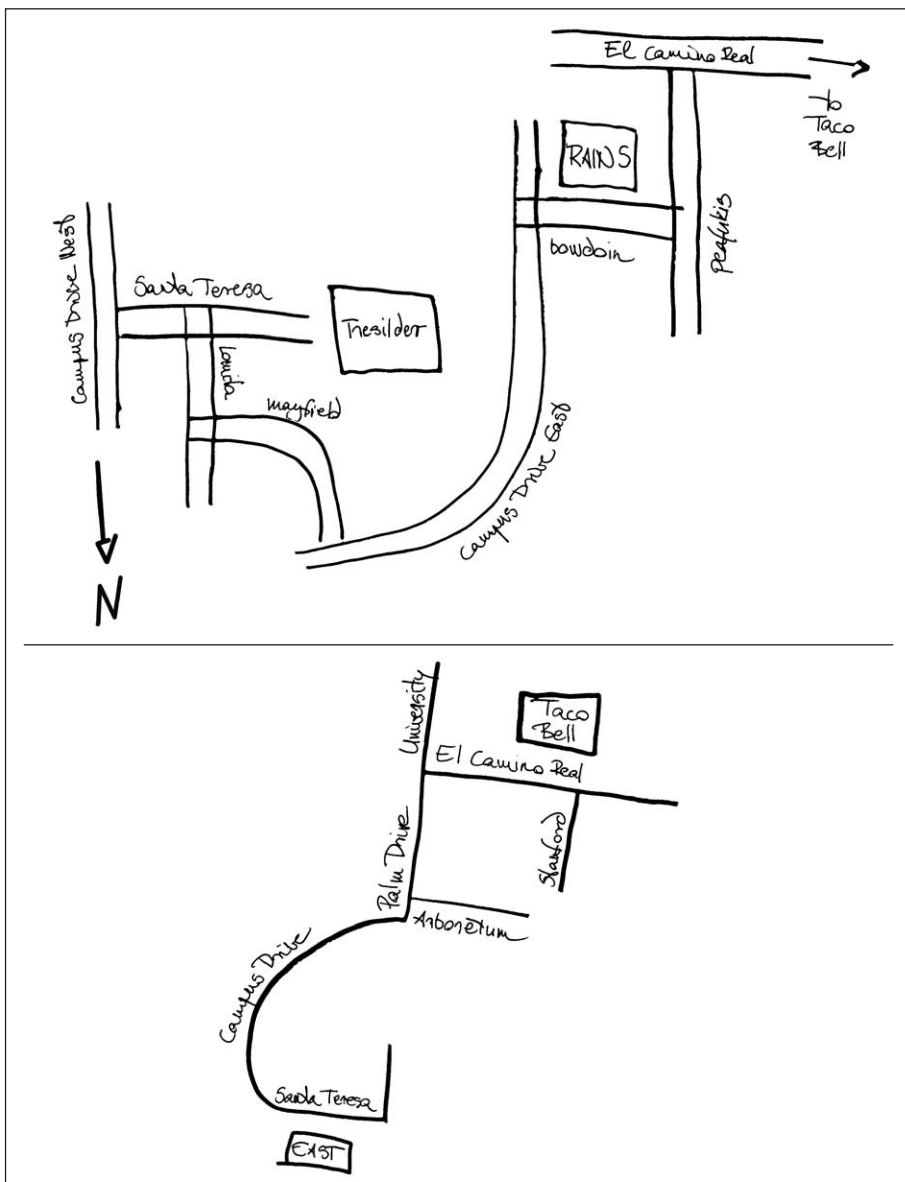
Haladjon az utcán a fő kampuszig (ahol a legtöbb épület van, ellentétben azzal, ahol a mezők vannak) az első valódi utcán (nem kollégiumnak vagy valami másnak a bejárata), forduljon jobbra. Ezután forduljon balra a második utcánál, amelyet elér. Ott néhány épület lesz jobbra (Flo Mo), és balra egy parkoló. Az utca élesen jobbra kanyarodik majd. Maradjon rajta. Így eljut a Mayfield Roadra. A fordulás utáni első kereszteződésben eléri a Campus Drive-ot. Forduljon balra és maradjon a Campus Drive-on, amíg el nem éri a Galvez Streetet. Forduljon jobbra. Haladjon tovább, amíg el nem éri az El Caminót. Forduljon jobbra (dél felé) és néhány mérföld után jobb oldalon lesz a Taco Bell.

Menjen ki a St. Theresára
Forduljon j.
Kövesse a Campus Drive-ot a Galvezig
Forduljon balra a Galvezen.
Forduljon balra az El Caminón.
Menjen, amíg jobbra meglátja a Taco Bellt.

1. tábla: *Példák az útbaigazításra*¹²

¹¹ B. Tversky-P. U. Lee, „How Space Structures Language”, a C. Freska, C. Habel és K. F. Wender szerkesztette *Spatial Cognition: An Interdisciplinary Approach to Representation and Processing of Spatial Knowledge* című kötetben (Berlin: Springer, 1998), 157–175. o.; B. Tversky-P. U. Lee, „Pictorial and Verbal Tools for Conveying Routes”, a C. Freska és D. M. Mark szerkesztette *Spatial Information Theory: Cognitive and Computational Foundations of Geographic Information Science* című kötetben (Berlin: Springer, 1999), 51–64. o.

¹² B. Tversky-P. U. Lee, „How Space Structures Language”, id. hely.

2. ábra: Térképvázlatok¹³

¹³ Uo.

Az útbaigazítások és térképek struktúráját egy Denis¹⁴ által kifejlesztett séma alapján elemeztük, aki szerint az útbaigazítások szegmensek sorozatává bonthatók szét. Minden szegmensnek négy eleme van, kiindulópontja, tájolása, haladása és végpontja, mint például ebben az instrukcióban: „Jöjjön ki a Central Square állomásból, forduljon balra, haladjon a Mass Avenue-n, amíg el nem éri a Café Centrót.” Az útbaigazításokhoz hasonlóan a térképvázlatok is lebonthatók e négy szegmens sorozatává. Érdekes módon több információ hiányzott a szóbeli instrukciókból, mint a térképekről. Az instrukciókból gyakran kihagyták a haladást, valamint a kiinduló- vagy a végpontot, például: „balra a Mass Ave.-n, balra a Magazine-en, jobbra a Williamen.” A hiányzó kiinduló- vagy végpont és haladás egyaránt könnyen kikövetkeztethető a kontextusból. A térképvázlatokból ritkán hiányzott információ, mivel a grafikus médium kikényszeríti a teljességet.

Azonkívül, hogy a térképvázlatokat és a szóbeli instrukciókat azonos fajtájú négy elemre lehetett lebontani, figyelemre méltó hasonlóság mutatkozott a nyelvi és a grafikus komponensek között is. A kiinduló- és végpontokat tereptárgyak reprezentálták. A szóbeli útbaigazításokban ezek nevek voltak, általában utcák és épületek nevei. A térképvázlatokon a tereptárgyakat foltok, az utcákat vonalak reprezentálták, sokszor felirattal ellátva. Az instrukciókban a tájolást elsősorban a be-, illetve elfordulást jelentő kifejezések adták. Az ábrázolásokon a fordulást a kereszteződés jellegétől függően a +, T vagy L jelek mutatták. Sem az instrukciók, sem az ábrázolások nem jelölték meg a fordulások pontos szögét. Ez a térképvázlatok esetében inkább meglepő, hiszen analógok lehetnének, reprezentálhatnák a kereszteződés pontos szögét. Ugyanez a jelenség figyelhető meg a haladás reprezentációjánál. A szóbeli instrukciókban többnyire a „haladjon...”, „kövesse a ...t” kifejezéseket használták – a „haladjon...” az egyenes vonalvezetésű szakaszokra, a „kövesse a ...t” a kanyarodó szakaszokra vonatkozik. A térképeken továbbá elsősorban dichotomikus különbséget tettek az egyenes és a kanyarodó útszakaszok között, annak ellenére, hogy a valóságos térbeli relációk potenciálisan visszaadhatók. A távolságot sem reprezentálták analóg módon a térképvázlatokon. A hosszú egyenes szakaszokat lerövidítették, a bonyolultabb kanyarokkal rendelkező rövid szakaszokat meghosszabbították. Ez egybevág a relatív távolságok közötti különbségeknek a szóbeli instrukciókban való megjelenítésével. A szóbeli és a grafikus elemek összecsengése arra enged következtetni, hogy a két forma közös konceptuális alapstruktúrával rendelkezik.

Összegezve tehát a szóbeli útvonalleírások és a térképvázlatok kisszámú elem kombinációiból álltak. Ebből arra következtettünk, hogy olyan verbális és grafikus eszközkészleteket tudunk az embereknek adni, amelyek elegendőek az útvonal-

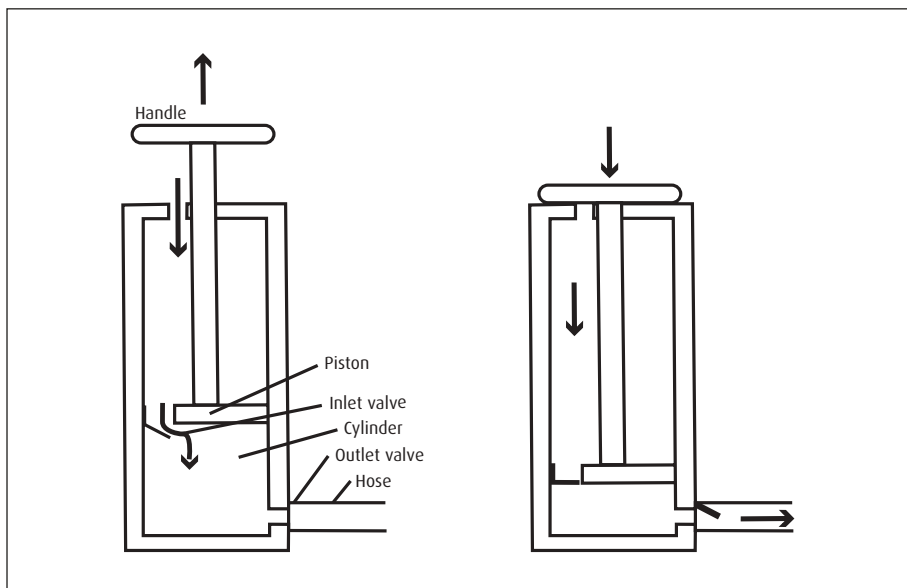
¹⁴ M. Denis, „The Description of Routes: A Cognitive Approach to the Production of Spatial Discourse”, *Cahiers de Psychologie Cognitive*, 16, 1997, 409–458. o.

leírások elkészítéséhez. Újabb résztvevői csoportoknak olyan verbális és vizuális eszközkészletet adtunk, amely a négyféle szegmenst reprezentálta. Megkértük őket, hogy az eszközkészletekkel nagyszámú útvonalleírást vagy térképvázlatot hozzanak létre. Elmondtuk nekik, hogy az eszközkészlet valószínűleg nem lesz elegendő erre a célra, tehát nyugodtan egészítsék ki azt. Javaslatunk ellenére csak néhány résztvevő adott hozzá kis számú elemet valamelyik eszközkészlet-hez, egyesek például autópálya-felhajtókat. Ezeket az általánosan használt grafikus eszközöket integrálták egy úttérképek generálására szolgáló algoritmusba. A módszer kifejezetten fellelkesítette a kísérlet résztvevőit.¹⁵

A térképvázlatok ezeken felül nem csupán sematizálják, hanem torzítják is a valós információt. Baj ez? Valószínűleg nem. A térképvázlatok ősi képlet. Számtalan spontán felhasználói teszten esett át. Térképvázlatokat tipikusan olyan adott környezetben használunk, amely feloldja a kétértelműségeket és korrigálja a sematizált információt. Ha a térképen 90 fokos kanyar látható, de a kereszteződésben 60 fokos szögben lehet kanyarodni, az úton haladónak csak egy választása van: 60 fokos kanyart fog megtenni. Elvégre a szóbeli útbaigazítások is elegendők arra, hogy az utazó célba érjen, és ezek is elnagyolják és sematizálják az információt. Mindkettőnek van pragmatikája, szintaxisa és szemantikája. A pragmatikához tartozik az az implicit tudás, hogy a kanyarok és távolságok hozzávetőlegesek, és ezeket a pragmatikus aspektusokat az útvonalleírások készítői és használói egyaránt értik.

Nyilak géprajzokban. A résztvevők mintegy fele által használt másik grafikus eszköz az utat jelző nyíl volt. Mint említettem, a nyilak hasonlítanak a vonalakhoz: viszonyt fejeznek ki. De a nyilak aszimmetrikusak, ezért aszimmetrikus viszonyt jelölnek. A nyíl formájának természetes megfelelői vannak, éspedig nemcsak a vadászathoz használt nyilak, hanem például a hajlékony anyagokon lefolyó folyadékok alkotta sugarak is. A nyíl az aszimmetrikus viszonyok kifejezőjeként sokféle funkciót tölt be a diagramokban. Az útvonalleírásokban főleg volt nyilakat használni, mivel ezek csak az adott útvonal szempontjából releváns utakat tartalmazták, a kiinduló- és a végpont pedig ismert volt. Úttérképeken a nyilak a térbeli sorrendet és az irányt jelölik. Térképeken és géprajzokon az egyes részek megjelölésére használhatunk nyilakat: összekötik a nevet az adott résszel, vagy rámutatnak valamely részre. Géprajzokon nyilakkal jelölhetjük az időbeli sorrendet és az irányt, továbbá a mozgás irányát és módját. Ahogyan a térbeli közelség absztrakt dimenziók szerinti közelséget reprezentálhat, a nyilak is jelölhetik absztrakt dimenziók, nevezetesen a kauzalitás sorrendjét és irányát.

¹⁵ M. Agrawala–C. Stolte, „Rendering Effective Route Maps: Improving Usability Through Generalization”, *Proceedings of SIGGRAPH '01*, 2001, 241–250. o.

3. ábra: Biciklipumpa nyilakkal¹⁶

A nyilaknak a géprajzokban betöltött szerepe megértésének érdekében Heiserrel együtt¹⁷ megkértük a résztvevőket, hogy készítsenek leírásokat diagramokról. Minden résztvevő egy diagramot írt le, egy biciklipumpáét, egy autófékét, vagy egy emelőcsiga-rendszerét, amelyek vagy tartalmaztak nyilakat, vagy nem. A nyilak nélküli diagramokról a résztvevők elsősorban strukturális leírásokat készítettek, részletezve a rendszer részei közötti térbeli relációkat. A nyilakkal ellátott diagramokról kauzális, funkcionális leírásokat készítettek. A nyilak jelezték a szerkezet működésének időbeli sorrendjét. Az időbeliből a kauzálisra való következtetés láthatóan azonnal megtörtént. Mint az előzőekben példaként használt útvonalleírásoknál és grafikonoknál, itt is elvégeztük a fordított kísérletet, amelyben megkértük a résztvevőket, hogy a szerkezetek leírásai alapján készítsenek diagramokat. Várakozásunknak megfelelően a strukturális leírások alapján több résztvevő készített nyilak nélküli, a funkcionális leírásokhoz pedig nyilakkal ellá-

¹⁶ J. Heiser-B. Tversky, *Descriptions and Depictions of Complex Systems: Structural and Functional Perspectives*, 2002. Megjelenés előtt. – Az ábra J. B. Morrison, *Does Animation Facilitate Learning? An Evaluation of the Congruence and Equivalence Hypotheses* alapján, Stanford Egyetem, disszertáció, 2000, az ábra forrása ott R. E. Mayer és J. K. Gallini, „When Is an Illustration Worth Ten Thousand Words?”, *Journal of Educational Psychology*, 82, 1990, 715–726. o.

¹⁷ Uo.

tott diagramokat. A nyilak így a rendszerek gondolati animációját teszik lehetővé: elősegítik a rendszer dinamikájának és funkciójának megértését. A valódi animációk drágák, és nehezebben közölhetők. Sőt, az – azonos tartalmú és azonos interaktivitású – animált és statikus grafikák sokféle konkrét és absztrakt kontextusban történt összehasonlítása semmilyen bizonyítékát nem adta az animációk magasabbrendűségének.¹⁸

Morfogramok, például vonalak, nyilak, keresztek és foltok sokféle diagramban fordulnak elő. Geometriai vagy *Gestalt* tulajdonságaik alapján értelmezésük az adott kontextusban nem okoz problémát. Különböző grafikai ötletek megvalósítására számtalan, szabályokhoz kötött módon kombinálhatók. Így sok az írott és beszélt nyelv szavaival, szemantikai elemeivel közös tulajdonságuk. A morfogramok a jelentés terén is hasonlítanak a nyelvhez: a vonalak, keresztek és foltok nem csupán megfelelői az olyan térbeli koncepciókat kifejező szavaknak, mint amilyen a viszony, kereszteződés, mező, hanem ugyanolyan gazdagok lehetséges jelentésekben, amelyeket az adott kontextus határoz meg.

A grafikus kommunikáció „nyelve” és funkciói

A grafikus ábrázolás eredendően térbeli, valamint metaforikusan térbeli koncepciók reprezentálására használja a teret és a térben lévő elemeket. Ezek az elemek, legyenek akár ikonok, akár képi trópusok vagy morfogramok, sokban hasonlítanak a beszélt és írott nyelv szemantikai elemeihez, a morféimákhoz; kombinálásukkal számos komplex jelentést fejezhetünk ki. Kombinálásuk módja és térbeli elrendezésük rendszerszerű, nem pedig véletlenszerű, a kombinálás és elrendezés konvenciói hasonlóak a szintaxiséhoz. Ezenkívül a grafikus ábrázolásnak is van pragmatikája: A térképvázlatok grafikai tere például – az építészeti rajzokkal és a topográfiai térképekkel ellentétben – nem méretarányosan értelmezendő.

A grafika sokféle funkciót tölt be. Információt rögzít, ilyen módon megőrizve azt. Kognitív eszköz is egyszersmind, amely átveszi a működő agy néhány funkcióját, nevezetesen a tárolást és az adatfeldolgozást. Értelmezhető és újraértelmezhető, így újabb következtetésekhez, felismerésekhez vezethet. Nyilvános, és így lehetővé teszi a közösség tagjai számára, hogy kollektíven gondolkozzanak dolgokon, és közösen módosítsák elképzeléseiket. A tér használata a grafikában megkönnyíti a megértést, és hasznosítja az embernek a térbeli következtetések levonására való képességét.

¹⁸ B. Tversky–J. B. Morrison–M. Betrancourt, „Animation: Can It Facilitate?“, *International Journal of Human Computer Systems*, megjelenés előtt.

Egyetlen kép, tartja a mondás, ezer szóval felér. Persze a szavakat gyakran kapkodva mondjuk ki, amikor mobiltelefonon beszélünk, és takarékosan bánunk velük, amikor SMS-üzenetet fogalmazunk. Aligha meglepő tehát a feltételezés, hogy a mobilkommunikációban haszonnal alkalmazhatnánk képeket. Ám pontosan miért is ér fel egyetlen kép ezer szóval? Olykor mintha éppen fordítva állna a helyzet. Szavakra van szükségünk képek megjelöléséhez, magyarázásához, egyértelművé tételéhez, csakúgy, mint elvont fogalmak, logikai viszonyok és nyelvi modalitások kifejezéséhez. Írásomban – több ponton is visszautalva „Képjelentés és mobilkommunikáció” című korábbi vázlatomra¹ – először olyan nézeteket idézek, amelyek szerint a gondolkodás őseredeti anyagát képzetek, nem pedig szavak alkotják, s következőképpen fizikai képek is lehetnek a gondolkodás alkalmas eszközei és mind a *hagyomány*, mind a *kritikai-rationális érvelés* kommunikációjának alkalmas hordozói. Noha szavak kísérete nélkül a képi kommunikáció ritkán lesz teljesen sikeres, továbbá minden vizuális nyelv igényli a konvenció hátterét, mégis, képek *természetes jelekként* működhetnek annak következtében, hogy hasonlítanak az általuk képviselt tárgyakra és tényekre. S éppen mivel hasonlítanak arra, amit képviselnek, vizuális információ közvetítését a képek kiválóan szolgálják. Ám a tudás kommunikációjára történő alkalmazásukat az írásbeliség évezredei során mindvégig hátráltatta a képalkotás és képsokszorosítás alkalmatosságainak korlátozottsága. Ez drámaian megváltozott a számítógépes grafika megjelenésével. A multimédiás üzenetküldés eljövételével pedig a képalkotás és képi kommunikáció eszközei mindenütt jelen lévővé válnak. Befejezőképpen azt az állítást fogom megkockáztatni, hogy midőn a vizuális elemek újra helyet kapnak a kommunikáció folyamatában, s midőn a kommunikáció folyamatosságát a nagy távolságok sem szakíthatják meg, a személyes kapcsolatok megőrizhetik vagy újra elnyerhetik azt a bensőségességet, amely a kommunikáció modern világában nagyrészt elveszett – olyan bensőségességet, amely a kis közösségek viszonyait idézi vissza.

¹ Az általam szerkesztett *A 21. századi kommunikáció új útjai. Tanulmányok* című kötetben, Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete, 2001, ld. http://21st.century.phil-inst.hu/2001_dec_konf/contents.htm.

Képi gondolkodás, képi hagyományok

A történet Platónnal és Arisztotelésszel indul, s a késői 1960-as és a korai 1970-es években lényeges új kezdetekkel gazdagodik – az egyik ilyenre mindjárt kitérek –, ám hadd fogjak itt mondandómhoz a vezető neurofiziológus, Antonio Damasio *Descartes tévedése* című, 1994-ben kiadott könyvére tett utalással. Az okfejtés és döntéshozás alapjául szolgáló ténytudás, mondja Damasio, elménkben képzetek formájában van jelen. A képeket a dolgoknak, eseményeknek, szavaknak vagy mondatoknak nem mintegy fakszimile másolataiként tároljuk. Mindnyájan érzékeljük, írja Damasio, hogy amikor valamely arcra vagy eseményre emlékezünk, nem pontos reprodukciót hozunk létre, hanem valamiféle újraértelmezést, az eredeti új változatát, amely ráadásul az idő múlásával újra meg újra más lesz. Másrészt viszont azt is mindnyájan érezzük, hogy lelki szemeink előtt képesek vagyunk megközelítőleg felidézni korábban átélt képeket. Képek alkotják gondolataink fő tartalmát. Persze „a képek mögött számunkra sosem, vagy alig ismeretesen” számos folyamat van, amelyek e képek generálását és alkalmazását irányítják. Ama folyamatok „alapvetőek gondolkodásunk számára, de nem ezek alkotják gondolataink tartalmát”.²

² Antonio R. Damasio, *Descartes tévedése: Érzelem, értelem és az emberi agy*, Budapest: Adu-Print, 1996, 106–114. o. Eredeti kiadás: Damasio, *Descartes' Error: Emotion, Reason, and the Human Brain*, New York: Putnam, 1994. – A képzeteket, mentális képeket, szubjektíve éljük meg, azok a külső megfigyelő számára nem hozzáférhetőek. Az idegtudomány ugyan egyre inkább képes arra, hogy megfeleléseket létesítsen egyfelől a megélt vizuális benyomások és másfelől az agykéreg bizonyos topológikusan szervezett neurális mintázatai között. Viszont nyilvánvaló, hogy itt képekről nagyon is különböző jelentésekben – nagyon is különböző képi létmódok vonatkozásában – beszélünk. Olyan kérdésekre terelődik ezzel a szó, amelyek mélyen a tudományfilozófia területére nyúlnak át, s amelyeket itt persze aligha tárgyalhatok. Meg kell elégednem azzal, hogy röviden kitérjek az ún. *képiség-vita* jelen szakaszának egyik korai dokumentumára, Allan Paivio *Imagery and Verbal Processes* című, 1971-ben megjelent könyvére (New York: Holt, Rinehart and Winston). A könyv tökéletesen tiszta metodológiai álláspontot képvisel. Paivio szerint a „mentális képek”, csakúgy mint a „mentális szavak”, a „posztulált folyamatok” rendjébe tartoznak, vagyis valamennyien „teoretikus konstrukciók”, kizárólag a következtetések láncolatában működő fogalmak („inferential concepts”), amelyeknek csak annyiban lehet „funkcionális jelentőségük”, amennyiben „megkülönböztethetők más elméleti fogalmaktól”, s amennyiben „ezek a megkülönböztetett elméleti tulajdonságok hozzáférhetők a tapasztalati ellenőrzés számára”. Paivio kérdése az, hogy „vajon szükséges-e, vagy legalább hasznos-e, mindkét fajta szimbolikus folyamatot posztulálni – a nem-verbálisat csakúgy, mint a verbálisat – ahhoz, hogy magyarázatot tudjunk adni a változatos helyzetekben megfigyelt hatásokra”. A maga metodológiáját Paivio megkülönbözteti „a képiség klasszikus megközelítésétől”, amelyben „a kép terminussal tudatosan-tapasztalt mentális folyamatokat jelöltek”. (*Imagery and Verbal Processes*, 6–11. o.) Ez a megkülönböztetés az *imagery debate* későbbi vitáiban ismét elmosódottá lett.

Mármost ne feledjük, hogy az a nézet, amely szerint a vizuális képzetek lényeges szerepet játszanak a racionális gondolkodásban, s a képek fontos információhordozók, a huszadik század során a filozófiában mindvégig kisebbségi álláspontnak minősült. Ezt az álláspontot védelmezte Russell, aki 1919-ben így írt: „Az elvont időtöltések szokása a tanult embereket az átlagosakhoz képest sokkal kevésbé teszi alkalmassá a vizualizálásra, s kizárólagosabban készíteti őket arra, hogy ‘gondolkodásukban’ szavakkal foglalatostkodjanak.”³ Russell nézetét visszahangozza H. H. Price 1953-ban, *Thinking and Experience* c. könyvében. Mint Price írja: „Balszerencsénkre a történelem leginkább szavak-gyötörte civilizációjában élünk, ahol ezrek és tízezrek teljes munkás életüket azzal töltik, hogy szavakkal bajlódjanak. Egész felsőoktatásunk arra irányul, hogy bátorítson a verbális gondolkodásra és lebeszéljen a képies gondolkodásról. Reménykedjünk abban, hogy utódaink bölcsőbbek lesznek és mindkettőt bátorítják.” Price itt sokatmondó megjegyzést is tett: „vannak emberek, akik szinte képtelenek rajzolni”.⁴

Wittgenstein

Volt Price-nak egy filozófus kortársa, aki kétségkívül tudott rajzolni, s éppenséggel rajzok segítségével igyekezett érvelésének homályosabb szakaszait világossá tenni: Ludwig Wittgenstein. Hagyatéka mintegy 1400 vázlatot és diagramot tartalmaz.⁵ Wittgenstein szerint a szónyelv és a képn nyelv együtt, egymást áthatva funkcionálnak; a képek, ugyanúgy mint a szavak, életformánkba ágyazott eszközök. Ám míg szavaink túlnyomórészt konvencionálisak, a képek lényeges vonatkozásokban természetadta-konkrét jelentéshordozók. Korai munkájában, a *Tractatus Logico-Philosophicus*-ban (1922) Wittgenstein a szónyelvet magát mint a világ egyfajta leképezését fogja fel;⁶ posztumusz főművében, a *Philosophische Untersuchungen*-ban (1953)⁷ viszont más-más logikát tulajdonít a szónyelvi és a képn yelvi funkciónak, s a két logika kölcsönös viszonyára kérdez rá.

³ Bertrand Russell, „On Propositions: What They Are and How They Mean” (1919). *Aristotelian Society Supplementary Volume*, 2, 1–43. o. Itt a J. G. Slater által szerkesztett *The Collected Papers of Bertrand Russell* 8. kötetéből idézek: *The Philosophy of Logical Atomism and Other Essays*, 1914–19, London: George Allen & Unwin, 1986, 284. sk. o.

⁴ London: Hutchinson’s Universal Library, 252. és 258. o.

⁵ Ld. *Wittgenstein’s Nachlass: The Bergen Electronic Edition*, Oxford University Press, 2000. A Price-Wittgenstein-viszonyra és a Wittgenstein-hagyatékra részletesebben utalok „Képjelentés és mobilkommunikáció” című írásomban (ld. fentebb, 1-es jegyzet).

⁶ „A kijelentés a valóság képe. ... – Hogy megértsük a kijelentés lényegét, gondoljunk a hieroglifa-írásra, amelyik leképezi az általa leírt tényeket. – És ebből alakult ki – anélkül, hogy a leképezés lényege veszendőbe menne – a betűírás.” (Ludwig Wittgenstein, *Logikai-filozófiai értekezés*, Budapest: Akadémiai Kiadó, 1989, 4.01 és 4.016.)

⁷ Magyar kiadása: Ludwig Wittgenstein, *Filozófiai vizsgálódások*, Budapest: Atlantisz, 1992.

Amúgy a *Filozófiai vizsgálódásokban* a kép témája a kötetnek már a legelején megjelenik – az előszóban, nyomban ama hely után, ahol a szerző elmondja: hosszas próbálkozások után föladta tervét, hogy szabályos könyvet írjon, hogy hosszabb, lineáris rendben haladó szövegeket fogalmazzon; s hogy ez a vizsgálódás természetével magával függött össze. Ehelyett *albumot* ad közre, amely ugyanazon pontokat új meg új nézőpontból ábrázoló képekből áll. A „kép” szó metafora itt, ám ez a metafora igencsak kimunkált: a szerző gyöngye rajzolóhoz hasonlítja magát, képvágásokról és tájképekről beszél. S tegyük hozzá: a képek és egyirányú szövegek közötti különbség valódi. Wittgenstein igazából mintha azt sugallná, hogy sajátos vizsgálódásai számára az írott nyelv nem alkalmas közege. A kötet úgynevezett első részének 291. paragrafusa a műszaki rajzot szembeállítja az olyan képekkel, „amelyek egyszerűen azt látszanak ábrázolni, hogy hogyan néz ki valamely dolog”. Az ilyen képek, mondja Wittgenstein, „úgyszólván restek”. Ám megfelelően alkalmazva a képek, csakúgy mint a szavak, eszközökként szolgálhatnak. A 432–434. paragrafusok bevezetik a *gesztusok mint képek* eszméjét, továbbá azt sugallják, hogy a képeknek csakis a *használat* ad életet. A 449. paragrafus érdekes passzust tartalmaz: „Nem gondolunk arra, hogy az ember a szavakkal *számol*, operál, idővel ebbe vagy abba a képbe fordítja át őket.” A 450. paragrafus azt, amikor elképzeljük, hogy valaki hogyan néz ki, az illető *utánzásával* állítja párhuzamba. Mivel az utánzás hasonlóság földidézését jelenti, és mivel az utánzás képessége lényeges vonatkozásokban alapvetőbb, mint a beszéd képessége, Wittgenstein itt valójában azt állítja, hogy bizonyos vizuális reprezentációk szavak kísérete nélkül is közvetíthetnek jelentést. A 454. paragrafus arra emlékeztet, hogy a *nyíl* szimbóluma *önmagában* nem jelez irányt: „A nyíl csak annak során mutat, midőn az élőlény alkalmazza.”

Hadd utaljak még néhány idevágó helyre Wittgenstein más – úgyszintén posztumusz – kötetei alapján. Két érdekes passzus a *Filozófiai megjegyzésekből*: „A közönséges ember gondolati folyamatai bizonyos szimbólumok keverékében mennek végbe, amelyek közül a tulajdonképpen nyelviek talán csak csekély részt alkotnak.” És: „Közönséges nyelvünknek nincs eszköze arra, hogy valamely meghatározott színárnyalatot leírjon – mondjuk asztalom barna színét. Vagyis képtelen arra, hogy előállítsa ennek a színnek a képét.”⁸ Két rövid idézet a *Filozófiai grammatika* címmel kiadott kötetből: „A gondolkodás jól hasonlítható képek rajzolásához.” Továbbá: „ahhoz, hogy a kép mondjon számomra valamit, nem szükséges, hogy reá tekintve szavak jussanak eszembe. Mert hiszen a képnek kellene a közvetlenebb nyelvnek lennie.”⁹

⁸ Ludwig Wittgenstein, *Philosophische Bemerkungen*, a *Schriften von Ludwig Wittgenstein* 2. köteteként, Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1964, 54. és 73. o.

⁹ Ludwig Wittgenstein, *Philosophische Grammatik*, a *Schriften* 4. köteteként, Frankfurt/M.: Suhrkamp, 1969, 163. sk. o.

A gesztusok nyelve

Wittgenstein gondolkodásában, amint azt fentebb érzékeltetem, s amint arra „Képjelentés”-vázlatomban részletesebben is utaltam, a taglejtések, *gesztusok* problematikája lényeges szerepet játszott. Ama vázlatban a neurológus MacDonald Critchley nézeteit is említem, álljon itt ezekhez még néhány adalék. Critchley így írt:

A taglejtések hangtalan panorámája az emberi környezet mindenütt jelen lévő, s éppen ezért gyakran észrevétlenül maradó összetevője. A kommunikáció lényeges, sőt alapvető mozzanatát alkotja; olyankor is alkalmazható, amikor a verbális szimbólumok már csődöt mondanak. ... – Nem meglepő, hogy a taglejtések archaikus és fundamentális természete némely filozófusokat arra indított, hogy abban a beszéd tényleges „őst” pillantsák meg. ... úgy gondolták, hogy valahol a legfejlettebb főemlősök és a legalacsonyabb rendű *homo sapiens* között létezett egy emberfajta, mely mímelt, de nem beszélt. ... Valószínűbb, hogy a mimetikus mozdulatok és a verbalizáció együtt fejlődtek ki... Ezzel együtt is hiba volna a kommunikációs rendszereken belüli valamiféle hierarchia eszméjét félretolni: a taglejtések a beszédnek ha nem is őse, de idősebb bátyja.¹⁰

A nem-verbális emberi nyelv valamiképpen eredendő volta melletti legmeggyőzőbb érvet Critchley a *süketnémák* tradicionális – ősi, szinte ösztönös, természetes – érintkezési rendszerével kapcsolatban fogalmazza meg: „Ez egyfajta pantomimikus gyorsírás, ahol egy-egy gesztus nem egyetlen hangot-betűt, hanem egész szót, kifejezést, vagy akár mondatot jelent. A süketnémák eme ‘természetes jelbeszéde’ általában idegen a kívülállók számára, sőt, sokan létezéséről sem tudnak. Ezt a nyelvet ritkán jegyzik le tankönyvekben vagy tanítják iskolákban.”¹¹ Idevág Rosemary Sassoon megfogalmazása is: „süket közösségek századokon át ‘orális kultúrákként’ maradtak fenn (noha az ‘orális’ jelző itt ironikusan ide nem illő), megőrizve az eleven elbeszélés markáns tradícióját”.¹²

¹⁰ Critchley, „Kinesics – Gestural and Mimic Language: An Aspect of Non-Verbal Communication”, *Aphasiology and Other Aspects of Language* c. gyűjteményes kötetében, London: Edward Arnold, 1970, 297. o. A „Kinesics”-tanulmány, részben, Critchley *The Language of Gesture* című, jóval korábbi könyvében (London: Arnold, 1939) alapszik.

¹¹ „Kinesics...”, jelzett hely, 305. o.

¹² Rosemary Sassoon – Albertine Gaur, *Signs, Symbols and Icons: Pre-history to the Computer Age*, Exeter: Intellect Books, 1997, 119. o.

Hogy a gesztusok hagyománya ma – változatlanul – tényleges befolyással van látszólag merőben verbális tevékenységeinkre is, erre nézve érdekes utalást tesz Bernard Hibbitts „A jog re-víziója: A képi fordulat az amerikai jogi kultúrában” című, 1996-ban tartott előadása.¹³ A jog, írja Hibbitts, „valóságos, noha ritkán formális értelemben ott él a bírósági épület architektúrájában, a bíróság termék ikonográfiájában, az ügyvédek gesztusaiban”. Másrészt a gesztusok hagyománya persze kezdettől fogva átszűrődött a *képi ábrázolás* stílushagyományaiba. A Trois Frères barlang varázsló-figurájának rajza rituális táncmozdulatot őriz;¹⁴ a Kalahári sziklaképek sajátosan ég felé tárt karú absztrakt emberalakokat mutatnak; Karl Sittl a görögök és rómaiak taglejtéseit nemcsak korabeli szövegek, de korabeli műalkotások alapján is rekonstruálhatja;¹⁵ görög vázarajzokon ábrázolt patetikus gesztusok az itáliai reneszánsz közvetítésével Dürerig hatnak.¹⁶

Kalahári sziklaművészet – absztrakt emberalakok

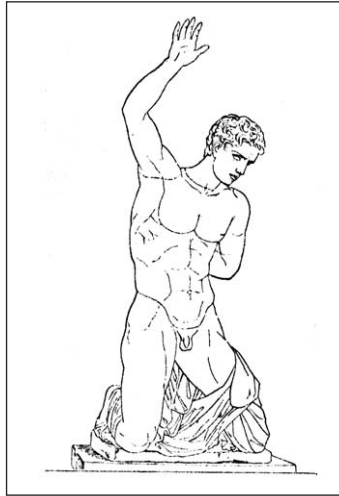
(John E. Pfeiffer nyomán)

¹³ „The Re-vision of Law: The Pictorial Turn in American Legal Culture”, ld. <http://www.law.pitt.edu/hibbitts/pictor.htm>.

¹⁴ Ld. pl. John E. Pfeiffer, *The Creative Explosion: An Inquiry into the Origins of Art and Religion*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 1982, 107. sk. o.

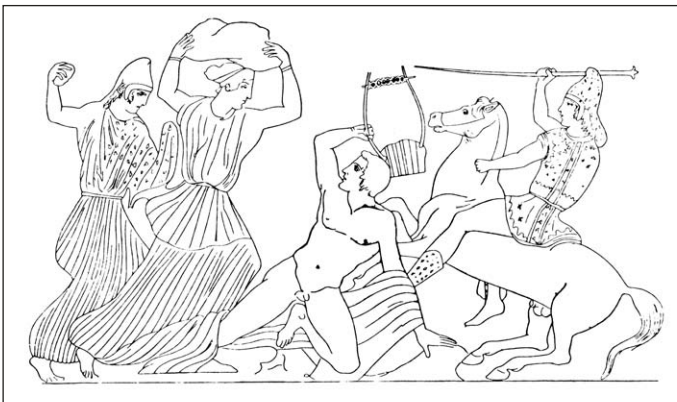
¹⁵ Karl Sittl, *Die Gebärden der Griechen und Römer*, Leipzig: Teubner, 1890.

¹⁶ A klasszikus tanulmány: Aby Warburg, „Dürer und die italienische Antike” (1906), újranyomtatva a Dieter Wuttke által szerkesztett Aby M. Warburg, *Ausgewählte Schriften und Würdigungen* c. kötetben, Baden-Baden: Valentin Koerner, 1980.

Térdre rogyó Niobida

(Karl Sittl nyomán)

Görög vázakép

(Aby Warburg nyomán)

Albrecht Dürer rajza

(Aby Warburg nyomán)

A taglejtésekben megtestesülő képi reprezentáció evolúciós pszichológiai alapkérdése, Donald 1991-ben megjelent *Origins of the Modern Mind* című műve,¹⁷ mely egyfajta a szónyelv kialakulását közvetlenül megelőző mimetikus kultúrát posztulál, már A 21. SZÁZAD KOMMUNIKÁCIÓJA kutatási projekt korábbi szakaszaiban is beható elemzés tárgyát képezte.¹⁸ Elméletét Donald *A Mind So Rare: The Evolution of Human Consciousness* című, nemrég kiadott könyvében¹⁹ építi tovább. A könyvről részletes ismertetést közölt Pléh Csaba;²⁰ magam most Donald gondolatmenetének ahhoz a pontjához szeretnék kapcsolódni, ahol a szerző a szóbeli hagyományozás és az emlékezet külső-szimbolikus segédeszközei közötti kölcsönös viszonylatokat taglalja.²¹ Szemben az első – egyiptomi és sumér – írásrendszerekkel, amelyek használata írástudók elkülönült osztályához kötődött, a jóval korábban kialakult *vizuális szimbólumok*, így jelesül a barlangképek közvet-

¹⁷ Merlin Donald, *Origins of the Modern Mind: Three Stages in the Evolution of Culture and Cognition*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1991. Magyar fordítása: *Az emberi gondolkodás eredete*, Budapest: Osiris Kiadó, 2001.

¹⁸ Vö. Nyíri Kristóf (szerk.), *Mobil információs társadalom. Tanulmányok*, Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete, 2001, 11. és 65. skk. o.

¹⁹ New York: W. W. Norton & Co., 2001.

²⁰ Ld. Nyíri Kristóf (szerk.), *A 21. századi kommunikáció új útjai. Tanulmányok*, Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete, 2001.

²¹ *A Mind So Rare*, 305. skk. o.

lenebb szerepet játszhattak az emberek életében – gondolkodásukban, rítusaikban. Szerves kapcsolat áll fenn, sugallja Donald, a mimézis ősi kultúrája és a képies ábrázolás között. Hogy a kapcsolat esetleg még a Donald által feltételezett-nél is eredendőbb lehet, erre vonatkozóan a közelmúltban a pszichológus Humphrey fogalmazott meg hipotézist.²² A pszichológiai szakirodalom feldolgozta egy 1967-ben Nottingham-ben született autista kislány – Nadia – esetét. Nadia hatéves korában még semmiféle verbális kifejezésre nem volt képes, viszont hároméves korától rendkívüli rajztehetséget mutatott. Rajzai naturalisztikusak, perspektivikusak, fotografikus pontosságúak voltak. Humphrey mármost feltűnő hasonlóságot lát Nadia rajzai és kőkorszaki barlangrajzok között. Hipotézise: a gyer-

A lovak panelje, Chauvet barlang²³
(Humphrey nyomán)

Lovak – a hároméves Nadia rajza
(Humphrey nyomán)

mekrajz-jellegű primitív ábrázolások azt a sorvadást tükrözik, amelyet vizuális reprodukciós készségeinkben a verbális nyelv dominánssá válása okoz; a kőkorszaki barlangrajzok naturalizmusa arra mutat, hogy a szónyelv jóval későbbben alakult ki, mint azt eddig hittük. Ha Humphrey hipotézise helytálló, akkor Donald eredeti elmélete módosításra szorul: eszerint a nyelvelőtti, mimetikus kultúra talaján előbb a tárgyias-vizuális külső szimbolizáció jön létre, s csak azután a szónyelv.

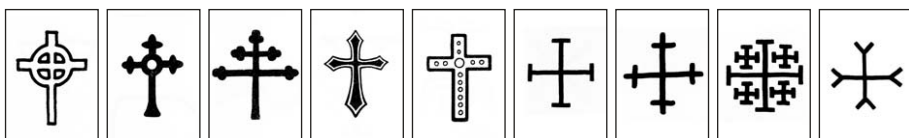
Donald és Humphrey elgondolásai alapján a képi hagyományozás őseredeti szerepének igencsak látványos elmélete építhető fel; ám nélkülük is érvelni lehet amellett, hogy a barlangrajzok nem egyszerűen rituális-vallásos vagy éppen művészi indítékokból születtek, hanem a *tudásmegőrzés-tudásátadás* igényével. 1982-ben jelent meg John Pfeiffer *A kreatív robbanás* című könyve, melyre fen-

²² Nicholas Humphrey, „Cave Art, Autism, and the Evolution of the Human Mind”, *Cambridge Archeological Journal*, 8. évf. 2. sz. (1998).

²³ Vö. J.-M. Chauvet–E. B. Deschamps–C. Hillaire, *Dawn of Art: The Chauvet Cave. The Oldest Known Paintings in the World*, New York: Harry N. Abrams, 1996.

tebb a 14-es jegyzetben már utaltam. Pfeiffer a felső paleolitikum szerszámkészítő forradalmának elemzéséből indul ki. Az emberi világ komplexitásának hatalmas megnövekedéséről beszél, valóságos információrobbanásról, mely kikövetelte úgymond a „törzsi enciklopédia” megújítását. Utóbbi kifejezés Eric Havelock-ot idézi, és valóban, Pfeiffer munkája úgyszólván a szóbeliség-írásbeliség paradigmán alapuló havelocki tradíció-elmélet tárgyi-vizuális emlékekre összpontosító kiegészítése vagy párja.²⁴

A képies ábrázolásokon túl Pfeiffer persze figyelmet szentel a non-figuratív alakzatoknak, *vizuális jeleknek* is. A barlangrajzok között számtalan ilyen van. Túlnyomó többségük megfejtetlen s immár talán örökre megfejthetetlen; ám ismerős jelekre is akadunk. Ilyen például a Chauvet barlangban található harmincezeréves *kereszt*. A kereszt, különböző változataiban, az emberi vallást és kultúrát végigkísérő leggazdagabb és legmaradandóbb geometriai szimbólum; ősi és univerzális alakzat, mely mintegy a kozmoszt képezi le a négy irány mozzanatára csupaszítva. Általánosabban a kettősség és egység jelképe; formáinak, előfordulásainak és jelentéseinek akár csak hozzávetőleges érzékeltetése is sokszorosan

Keresztek

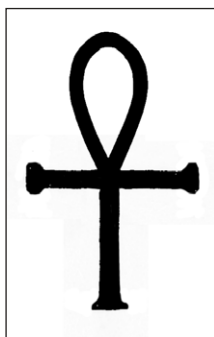
(Carl G. Liungman nyomán, ld. 25-ös jegyzet)

túlnőne jelen írás keretein. A perzsa, zsidó és római világban kegyetlen és megálázó kivégzésre utal, majd Krisztus megfeszítésének jele, amely a keresztény szimbolikán belül megint számos változatban él tovább. Így az eljövendő életet és újjászületést jelentő egyiptomi *ankh* hieroglifa kopt keresztté alakult. A kereszténység terjedése során a kereszt-szimbólum a különböző helyi kereszt-tradíciók örökébe léphetett és új jelentéssel láthatta el azokat.²⁵ A kereszt mint képi hagyomány ma is és ott is tartalmakat látszik hordozni – mondjuk a városi népművészet világában –, ahol e hagyomány szövegszerű háttérismeretét aligha feltelezhetjük.

Ismerős jel a *nyíl* is, melyet a barlangrajzokon sokhelyütt és sok formában ott találunk, így például stilizált alakban a Niaux barlangban, a francia Pireneusokban, 13-14 000 évvel ezelőtt készült bölény-képen. Naturalisztikusabb nyíl-ábrá-

²⁴ John E. Pfeiffer, *The Creative Explosion*, ld. különösen a 121. skk. és 185. skk. oldalakat.

²⁵ Első rövid tájékoztatóként vö. pl. Jack Tresidder, *Dictionary of Symbols: An Illustrated Guide to Traditional Images, Icons, and Emblems*, San Francisco: Chronicle Books, 1998, vagy pl. Carl G. Liungman, *Dictionary of Symbols* (1974, eredetileg svéd nyelven), New York: Norton & Co., 1991.

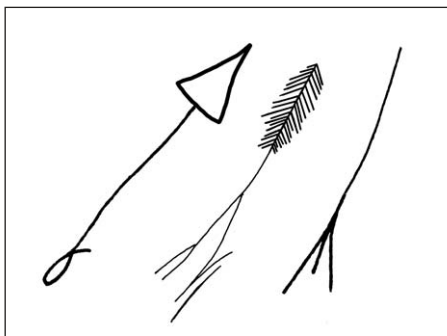

Kopt kereszt

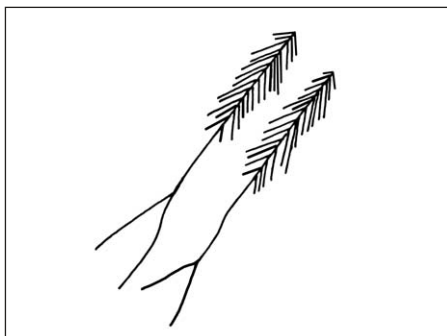

Tetoválás
– bőrön és oplogóként²⁶

nak fogható fel az a három különböző alakzat, amelyet Cosquer tengeralatti barlangban, Marseilles közelében, egy-egy foka-, ló-, illetve dámszarvas-ábrázoláson fedeztek fel.²⁷

Háromféle naturalisztikus nyíl-alakzat
Cosquer tengeralatti barlangban, Marseilles
közelében. A barlangban eddig 16 000 és
26 000 éves leleteket azonosítottak

Naturalisztikus nyíl-alakzatok
Cosquer barlangban

(Jean Clottes és Jean Courtin nyomán)

²⁶ Forrás: Nyíró András, „Miért jó az oplogó? Az új vizuális népművészetről”, a Nyíri Kristóf által szerkesztett *A 21. századi kommunikáció új útjai* c. kötetben.

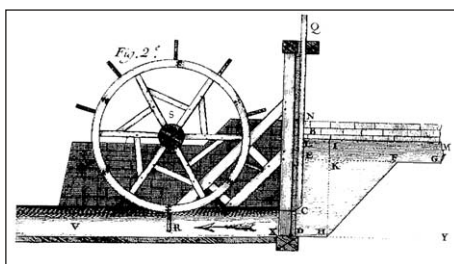
²⁷ Ld. Jean Clottes–Jean Courtin, *The Cave Beneath the Sea: Paleolithic Images at Cosquer*, New York: Harry N. Abrams, 1996 (eredetileg franciául, 1994).

A nyíl áthatolást, halált és szerelmet szimbolizál, a távolság megsemmisítését jelképezi. Ámor szívbe fúródó nyila évezredes, ma is eleven képi hagyomány.

Nyíllal átfúrt szívek oplogón²⁸

Viszonylag újkeletű szimbólum a nyíl mint diagrammatikus leírásokban szereplő iránymutató – Ernst Gombrich a tizennyolcadik századra datálja keletkezését.²⁹

Nyíl mint diagrammatikus iránymutató

(Gombrich nyomán)

Említsük meg, hogy a nyíl eredetileg *természetes jel*, ikonikus hasonmás; ám olyan kultúrák tagjai számára, amelyek a nyílvevőket nem ismerik, csak akkor jelent valamit, ha konvencionális jelentését elsajátították. „Képjelentés”-vázlatomban már utaltam Colin Beardon ikonikus nyelvére,³⁰ s abban is a „férfi a városba megy” jelentésű sematikus képre, ahol a mozgás tényét és irányát nyíl jelzi. Beardon azt javasolja, hogy adott esetben – megértési nehézségeknek elejét vevendő – a nyilat ténylegesen az embert ábrázoló ikon *mozgatásával* helyettesítsük. Ezzel a szimbólum, mondhatjuk, újra képpé válik – a soktízezer éves képi hagyomány visszavezet a gyakorlat életvilágába.³¹

²⁸ Forrás: *Nagy oplogó könyv 2.*, szerk. 777sms team.

²⁹ Ernst Gombrich, „Pictorial Instructions”, a szerző *The Uses of Images: Studies in the Social Function of Art and Visual Communication* c. kötetében, London: Phaidon Press, 1999, 228. o.

³⁰ Nyíri Kristóf (szerk.), *A 21. századi kommunikáció új útjai*, 76. sk. o.

³¹ Ideillőnek érzem az ikonikus nyelv korai úttörőjének, Otto Neurath-nak szavait: „Science gives us accounts of old picture languages in general use, for example, in the first stages of the development of society. The signs used are frequently not very clear to us today, but they were clear when and where they were used. We are not able to take over the old signs as they are. Adjustments have to be made in relation to the forms of today and tomorrow before it is possible for them to come into

Képi racionalitás

Augustus és a képek hatalma című könyvében Paul Zanker³² lenyűgözően mutatja be, hogy a Kr. e. második századtól kezdve a görög képzőművészet behatolása miképpen bomlasztotta a tradicionális római társadalmi viszonyokat; de azt is, hogy az új, konszolidált hatalom idején létrejövő vizuális világ miképpen járult hozzá az elkövetkezendő időszak tartós birodalmi nyugalomához. A képek megbékítenek és fölforgatnak; béklyóba kötnek és fölvilágosítanak. William Ivins hangsúlyozza, hogy a tizennyolcadik század végétől kezdve az olcsó, *illusztrált* könyv a tömeges önképzés eszközévé, radikális felvilágosító közeggé válhatott: „Franciaországban úgy tartották, hogy a tehetség előtt a céheket megszüntető forradalmi törvény nyitotta meg az utat, de a kézműipar gyakorlatilag ezek a ... könyvek szabadították fel, mert függetlenül attól, hogy az olvasó mennyire volt gazdag vagy tanult, elég volt, ha tudott olvasni, és megértette [az egyszerű] képeket.”³³ A képek fölvilágosító, autonóm, racionális erejét néhány éve az „ismeretfilozófiailag nyílt társadalom” mozgatójának nevezhette Barbara Stafford.³⁴ A képek, írja Stafford, aláássák üres bizonyosságainkat. S a globális multimédia korában mind az úgymond „tradicionális”, mind a „modern” társadalmak tagjai szembekerülnek az alternatív életmódok látványával. Vegyük észre ugyanakkor, hogy a kép manapság egyre inkább *mozgóképet* jelent; a képi logika racionális lehetőségeit valójában a video s az animáció valósítja meg – ez Mitchell Stephens nemrég megjelent munkájának tézise.³⁵

David Riesman, a *Magányos tömeg*³⁶ szerzője, az 1950-es években úgy vélte: a könyvek utáni világ a manipuláció és demagógia veszélyét hordozza, hiszen sem a rádióbeszéd, sem a film nem teszi lehetővé az egymás után pergő részle-

general use. Giving a sign its fixed form for international use, possibly for a great number of years, is responsible work. ... It will not do to take the taste of the present day as our only guide; we have to take into account the experience of history. The picture-writing of old Egypt and pictures of fights on old military maps ... are of much help in building up a system of signs.” (Otto Neurath, *International Picture Language*, London: 1936, újranyomtatva: University of Reading: Dept. of Typography & Graphic Communication, 1980, 40. sk. o.)

³² Paul Zanker, *Augustus und die Macht der Bilder*, München: Beck, 1987.

³³ William M. Ivins, Jr., *Prints and Visual Communication*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1953. Magyar fordítás: *A nyomtatott kép és a vizuális kommunikáció*, Budapest: Enciklopédia Kiadó, 2001, az idézet itt a 20. oldalon.

³⁴ Barbara Maria Stafford, *Good Looking: Essays on the Virtue of Images*, Cambridge, MA: MIT Press, 1996.

³⁵ Mitchell Stephens, *The Rise of the Image and the Fall of the Word*, New York: Oxford University Press, 1998.

³⁶ David Riesman, *The Lonely Crowd: A Study of the Changing American Character*, New Haven: Yale University Press, 1950. Magyar fordítás: *A magányos tömeg*, Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983.

tek egymással való összevetését, kritikai-racionális összehasonlítását.³⁷ Stephens munkája ehhez képest ama technológiai fázis kognitív potenciálját elemzi, amely fázis a mozgókép időben egymásra következő elemeinek térbeli-egyidejű egymásvetítését immár magától értetődően lehetővé teszi. Hadd mutassak példát ilyen egymásvetítésre. Koestler Artúr a *Teremtés aktusa* c. könyvében írja le a következő feladványt:³⁸

Egy reggel, pontosan napkeltekor egy buddhista szerzetes elindul, hogy megmásszon egy magas hegyet. Keskeny, egy-két lábnyi szélességű ösvény vezet csigavonalban a csúcson álló, tündöklő templom felé. – A szerzetes változó sebességgel baktat; gyakran megáll, hogy pihenjen vagy a magával hozott szárított gyümölcsökből falatozzon. Röviddel napnyugta előtt éri el a templomot. Néhány napos böjtölés után ismét útnak ered. Napkeltekor indul el és ugyanazon az ösvényen bandukol lefelé, ismét változó sebességgel és többször megpihenve az út során. Átlagsebessége most természetesen nagyobb, mint amikor felfelé haladt. – Bizonyítsuk be, hogy van az úton egy olyan pont, amelyet a szerzetes felfelé és lefelé menet is a nap ugyanazon időpontjában érintett.

Koestler szívesen adta fel barátainak ezt a fejtörőt. Közülük azok, akik matematikai jellegű megközelítést próbáltak alkalmazni, arra a következtetésre jutottak, miszerint nagyon is valószínűtlen, hogy a szerzetes útjai során a nap egy adott pillanatában ugyanazon a ponton találja magát. Voltak azonban olyanok, akik *meglátták* a megoldást. Egy „minden tudományos előképzettség nélküli ifjú hölgy” így mesélt:

Próbálkoztam ezzel is, azzal is, aztán torkig lettem az egésszel, de a fejemből csak nem akart kimenni a kép, amint a szerzetes sáfrányszínű leplében felfelé lépked a hegyen. Aztán egyszerre csak jött egy pillanat, amikor erre a képre – sokkal halványabban – ráraj-

³⁷ „Az a távolságtartás és kritikus attitűd, amelyet a könyvek teremtenek meg, nem lehetséges a beszélt szóra alapozott társadalomban. Esetenként újragondolhatunk egy szónoklatot, de nem hallgathatjuk meg visszafelé, és megint előlről, amint azt könyvek olvasásakor tesszük – vagyis az írók oly módon ellenőrizhetjük, ahogyan a szónokot vagy a filmkészítőt nem lehet. Az a társadalom, amely csak arra hagyatkozhat, amire az egyének emlékezni tudnak, aligha nélkülözheti a demagóg és a költő fogásait: a rímet, ritmust, dallamot, ismétléseket.” (David Riesman, *The Oral Tradition, the Written Word and the Screen Image*, Yellow Springs, OH: Antioch Press, 1956, 8. o.)

³⁸ Ld. Arthur Koestler, *A teremtés*, Budapest: Európa Könyvkiadó, 1998, 232. o. Makovecz Benjámin fordítása. (Eredetileg: *The Act of Creation*, London: Hutchinson, 1964.) Koestler a *Scientific American* 1961. júniusi számát jelöli meg forrásaként, de megjegyzi, hogy a feladvány eredetileg a pszichológus Carl Duncker-től ered.

zolódott egy másik látvány; egy *lefelé* sétáló figura. És ekkor hirtelen rájöttem, hogy a két alak – tekintet nélkül arra, hogy milyen gyorsan mennek és hányszor állnak meg pihenni – *valamikor* bizonyosan találkozik. Aztán ki is okoskodtam, amit már tudtam: teljesen mindegy, hogy a szerzetes két vagy három nap után tér haza a hegytetőről, úgyhogy teljes joggal küldhettem őt haza ugyanazon a napon; kettőzhettem meg, ha lehet így mondani.³⁹

Még a vizuális beállítottságuk számára sem mindig könnyű ezt a megoldást elképzelni. Manapság ilyenkor az a legegyszerűbb, ha az *animáció* eszközéhez nyúlunk. – Jelen kötet számára írt tanulmányában Barbara Tversky empirikus vizsgálatokra utal, amelyek ellentmondanak a feltételezésnek, miszerint az animáció az állóképhez képest kognitív előnyöket hordozna. Ám utal arra a tényre is, hogy képesek vagyunk statikus ábrázolások nyomán mintegy mentális animációkat átélni. Ezt lényeges mozzanatnak tartom. A statikus mentális képek egyáltalán mintha csak *határesetek* volnának a dinamikusoknak.⁴⁰ S azáltal, hogy az animációk készítésének technikája egyre egyszerűbbé válik, alighanem ugyanezen viszony válik majd jellemzővé a fizikai – digitális – képek tartományában is. A jövő tudáshordozója – Mitchell Stephens álláspontjához csatlakozom – a mozgó kép.

Az MMS eljövetele

Ivins visszaemlékszik arra, hogy a Metropolitan Museum-ban dolgozva újra meg újra meg kellett tapasztalnia, „milyen alkalmatlanok a szavak az olyan tárgyak leírására, definíciójára és osztályozására, amelyek mindegyike a maga módján egyszeri”. A szavak, írja, nem képesek „megragadni ama tárgyak személyiségét, amelyekkel közvetlen ismeretségben állunk”, viszont a „képek vagy képzetek” éppenséggel képesek.⁴¹

A képi kommunikációnak nyilvánvaló előnyei vannak; ám nyilvánvaló hátrányai is. A *tökéletes nyelv keresése* című könyvében Umberto Eco helyeslással idézi a vizuális nyelvekkel szembeni szokásos érveket – sokértelműek, nincs grammatikájuk, konvenciókra szorulnak, s csak korlátozottan alkalmazhatók. „Volna ugyan egyetlenegy rendkívül széles körben terjeszthető és érthető jelrendszer”, írja Eco, „mégpedig a film és a televízió képi univerzuma, melyet kétségtelenül

³⁹ Uo. 233. o.

⁴⁰ Ezt a körülményt éppen a pszichológia nagykorúsodásának-önállósulásának évtizedeiben elfedte az emlékezet mint fénykép s kivált a látens emlékezet mint előhívatlan fényérzékeny lemez metaforája, ld. Douwe Draaisma, *Metaforamasina: Az emlékezet egyik lehetséges története*, Budapest: Typotex, 2002, 129. o. Draaisma könyve jelen tanulmány befejezését követően került a magyar könyvesboltokba, ill. – hála Pléh Csabának, akinek ezúton mondok megint egyszer köszönetet – a kezembe.

⁴¹ Vö. A *nyomtatott kép*, 35. sk. o.

az egész világ által megértett 'nyelvnek' szokás tartani." Nem biztos azonban, teszi hozzá, hogy ez a nyelv

valóban mindenki által érthető, gondoljunk – ha másra nem – a vágas képi nyelvtanára. Végül kényelmes módja ugyan a befogadásnak, de annál nehezebb a közlést előállítani általa. Ha ahhoz, hogy egy almáról beszéljünk, előbb le kellene filmeznünk az almát, úgy járnánk, mint a Swift által kifigurázott bölcsek, akik elhatározták, hogy nem beszélnek másként, mint a tárgyakat felmutatva, amelyekről szólának, s így hatalmas zsákokat cipeltek magukkal jártukban-keltükben.⁴²

Magam sem vagyok híve a szigorúan vizuális nyelven történő kommunikációnak. Viszont meg vagyok győződve arról, hogy a verbális – hangzó vagy írott – kommunikáció képi dimenzióval való kiegészítése fokozhatja az információcsere hatékonyságát.⁴³ És Swift bölcseinek ma egyre könnyebb a dolguk. Az MMS – a multimédiás üzenetküldés –, amelynek úttörő bevezetését Magyarország 2002 tavaszán élhette át,⁴⁴ itt jelentős új szakaszt képvisel. Az MMS a mobiltelefon használatjának lehetővé teszi, hogy beépített fényképezőgéppel pillanatfelvételeket készítsen s azokat nyomban továbbküldje; hogy vonalas rajzokat állítson elő, képeket szerkesszen, a grafikához szöveget illesszen, s hogy az ígígyen alkotott összetett üzenetet továbbítsa.

⁴² Umberto Eco, *A tökéletes nyelv keresése*, Budapest: Atlantisz, 1998, 170. o. – A magyar fordítás az olasz eredeti (1993) alapján készült. Az 1995-ben megjelent angol kiadásban a „Ha ahhoz...” kezdetű félmondat helyett ez áll: „Ease of execution is a notable argument in favour of verbal languages. Anyone who wished to communicate in a strictly visual language would probably have to go about with a camcorder, a portable television set, and a sackful of tapes, resembling Swift's wise men...”, azaz: „A kivitelezés egyszerűsége figyelemre méltó érv a szónyelvek mellett. Bárki, aki egy szigorúan vizuális nyelven kívánna kommunikálni, alighanem videokamerával, hordozható tévékészülékkel, s batyunyí szalaggal járkálna, Swift bölcseinek mintájára...”, Eco, *The Search for the Perfect Language*, Oxford: Blackwell Publishers, 1995, 176. o.

⁴³ Hiszen ehhez a felismeréshez jut el Edward Tufte is, ünnepelt trilógiájának harmadik kötetében. (Edward R. Tufte, *The Visual Display of Quantitative Information*, 1982; *Envisioning Information*, 1990; *Visual Explanations: Images and Quantities, Evidence and Narrative*, 1997, Cheshire, CT: Graphics Press.) „Az információ-dizájnról szóló három könyvem között”, írja összefoglalólag, „a következő viszony áll fenn: A *Visual Display of Quantitative Information* a számok képeiről szól, arról, hogy miként képezzünk le adatokat és kényszerítsük ki a statisztikai becsületességet. Az *Envisioning Information* a főnevek képeiről szól (így például a térképek és légifényképek sok-sok, a földön heverő főnévből állnak össze). ... A *Visual Explanations* az igék képeiről szól, a mechanizmusok és mozgás, a folyamat és dinamika, az okok és hatások, a magyarázat és narratíva reprezentációjáról.” (*Visual Explanations*, 10. o.) A trilógia harmadik kötete ezenközben kivált „a képek, szavak és számok megfelelő tér- és időbeli elrendezését” írja le (uo. 9. o.). Figyelemre méltó még, hogy ebben a kötetben az *animáció* témája központi helyet tölt be.

⁴⁴ Ld. http://www.westel900.net/ujdontasok/infokommunikacios_dij.html.

Az útközben kapott mobilfénykép segíti a keresett objektum azonosítását

A mobilon rajzolt vázlat elvezet a keresett helyhez

Ezek a lehetőségek több okból is figyelmet érdemelnek. Amikor úgyszólván folyamatosan rajztömböket tartunk kezünkben, s lehetőségünk van arra, hogy vázlatainkat bármikor továbbküldjük – tudván, hogy azokat a fogadó oldalon a gyakorlati alkalmazás próbájának vetik alá –, alighanem enyhül a Price említett probléma, hogy tudniillik *vannak emberek, akik szinte képtelenek rajzolni*. A képi hagyományozás közösség-összetartó ereje növekedhet, ha a hagyomány aktív hordozóinak köre bővül. Másfelől a *megismerés* azon hordozható s ugyanakkor maradandó objektumainak begyűjtése és ötvözése, amelyekre alapozva Bruno Latour szerint a Nyugat szellemi fölénye megteremtődött, nem maradhat „a tudás hatalmi központjainak” előjoga, amint a tudás dokumentumai valóban mo-

billá válnak, s amint a „képi ábrázolás mestersége” általánosan elterjedt készséggé válik.⁴⁵ Ha a helyszínen fotókat készíthetünk s azokat nyomban továbbküldhetjük, akkor nyilván áthidalható az Ivins által fölpanaszolt nehézség, miszerint a szavak alkalmatlanok az egyes tárgyak egyszeri jellegzetességeinek megragadására. S az Eco által sejtetett különbség, hogy tudniillik a képek előállítás ollyannyival nehezekebb, mint pusztá szemlélésük, kevésbé lesz éles, amint képek alkotása és terjesztése közönséges mindennapi készséggé válik.

Képi kommunikáció és mobilközösségek

Hadd idézzem Neurath egyik emlékezetes megfogalmazását: „A szavak elválasztanak, a képek kapcsolatot teremtenek.”⁴⁶ A képek kapcsolatot teremtenek olyan emberek között, akik amúgy más-más nyelven beszélnek. Ám még azok között is, akik ugyanazt a nyelvet beszélik, a képek hatékonyabban teremtenek közösséget, mint a szavak. Ennek oka régesrég ismert. Szent Bonaventura a tizenharmadik században egy évezred érvelését foglalta össze, midőn a képek egyházbeli intézményével kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy az írástudatlanok a szobrokból és képekből úgy tanulhatnak, mint a könyvekből, s hogy azokat, akiket nem indít meg, ha Krisztus tetteiről hallanak, megindíthatja, ha ama tetteket alakokban és képekben látják.⁴⁷ Mindkét megfigyelés mögött az a lényegi tény rejlik persze, hogy képeket megérteni, képekben gondolkodni, képekkel kapcsolatban érzelmeket érezni, sőt képekben kommunikálni – tudniillik mimetikus formákban – az emberi természet alapvetőbb rétegéhez tartozik, mint a szavakban történő gondolkodás és kommunikáció. Ismétlem: ez nem azt jelenti,

⁴⁵ Bruno Latour, „Visualization and Cognition: Thinking with Eyes and Hands”, *Knowledge and Society: Studies in the Sociology of Culture Past and Present*, Greenwich, CT: JAI Press, 1986, ld. „Képjelentés és mobilkommunikáció” c. írásmat, *A 21. századi kommunikáció új útjai*, 69. o.

⁴⁶ Otto Neurath, *International Picture Language*, 18. o. – Néhány évvel később Neurath így írt: „Amit tudománynak nevezünk, az az érvelés ama jellegzetes módjának tekinthető, amely minden nemzet tagját, szegényt és gazdagot, egyaránt összeköt. A napról, holdról, csillagokról, anatómiáról, földrajzról, örömről és bánatról minden civilizációban vitatkozhatunk; a teológiának és a jogi kifejezéseknek főleg helyi vonásaik vannak. – Fontos, hogy azt, ami az emberekben közös, lehetőleg egyszerű és semleges nyelven fejezzük ki. A képnyelv, a hieroglifa-nyelv előnye, hogy független a szónyelvtől; ezáltal különösen alkalmas arra, hogy ténybeli információkat egyszerűsítve közvetítsen, s bizonyos semlegességgel bír.” (Otto Neurath, „Visual Education: Humanisation versus Popularisation” [1945], itt a német fordításból idézve: „Bildpädagogik: Humanisierung gegen Popularisierung”, az Otto Neurath, *Gesammelte bildpädagogische Schriften* c. kötetben, szerk. Rudolf Haller és Robin Kinross, Wien: Holder-Pichler-Tempsky, 1991, 649. o.)

⁴⁷ Itt David Freedberg, *The Power of Images: Studies in the History and Theory of Response* c. munkájára támaszkodom (Chicago: University of Chicago Press, 1989, 162. skk. o.).

hogy a szavak feleslegesek. Az MMS jelentősége éppen az, hogy *ötvözi* a képeket és a szavakat – a mondott és írott szavakat. A hangban, írásban és grafikában egyidejűleg zajló kommunikáció az emberi kohézió magasabb szintjét teremti meg és tartja fenn, mint ezen dimenziók bármelyike egymagában. Karl W. Deutsch volt az, aki a *komplementaritás* eredetileg kommunikációelméleti fogalmát a társadalmi kommunikáció problematikájára alkalmazta.⁴⁸ Jelen kötethez írt bevezetőmben utaltam arra a distinkcióra, amelyet Deutsch társadalom és közösség között tett. A közösségeket a kommunikáció olyan mintázatai jellemzik, amelyek a különböző csatornákon közvetített információk nagyfokú komplementaritását mutatják. A multimédiás üzenetküldés, a beszéd, szöveg és kép egyidejű-komplementer transzmissziója számomra nem egyszerűen társadalmi tevékenységnek tűnik, hanem olyan tevékenységnek, amely éppen azokat a kapcsolatokat tartja elevenen, amelyekből a valódi közösségek felépülnek.

⁴⁸ Ld. különösen *Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality* c. munkáját (New York: John Wiley & Sons, 1953, 69. skk. o.).

Az infokommunikációs technológiai eszközök (IKT) diffúziója napjainkban kiemelt jelentőségű kutatási kérdés. A posztindusztriális és az információs társadalom elméletei szinte kivétel nélkül egyetértenek abban, hogy az információs korban a társadalmak, közösségek és intézmények teljesítménye és versenyképessége szempontjából meghatározó jelentőségű az IKT-eszközök elterjedése és használata.

Vitathatatlan, hogy a különböző infokommunikációs eszközök közül Magyarországon a mobiltelefon terjedése bizonyult a leglátványosabbnak. 1996 és 2001 között a mobiltelefon-előfizetések száma megtízszereződött, így ma már minden második magyar állampolgárra jut egy készülék. Nagyon valószínű, hogy míg ezt a tanulmányt olvassa, Önnek is legalább egyszer megszólal a mobiltelefonja.

Az alábbi tanulmányban arra a kérdésre próbálunk választ találni, hogy mi lehet az oka a mobiltelefon ilyen mértékű sikerének. Ennek érdekében először röviden áttekintjük az innovációk társadalmi elterjedésével kapcsolatos elméleteket, különös tekintettel az Everett M. Rogers által kidolgozott általános diffúzióelméletre. Ezután a rogersi elmélet egyes felvetéseiből kiindulva vizsgáljuk a mobiltelefon hazai diffúziójának bizonyos jellegzetességeit.

Társadalmi diffúzió

A társadalomkutatókat a kezdetektől foglalkoztatja az a kérdés, hogy miképpen terjed el az emberi közösségekben egy új gondolat, eszme, gyakorlat, technológiai újítás. Az elterjedés jelenségeiről a 19. század végén és a 20. század elején a korai elméletalkotók mint a társadalmi változások kulcsfolyamatairól gondolkodtak. Gabriel Tarde és Pitirim Sorokin olyan, a diffúzióval kapcsolatos megállapításokra jutottak, amelyeket egy szélesebb, a társadalmi változások természetét elemző gondolatrendszerbe illesztettek.¹

¹ Gabriel Tarde, *The Laws of Imitation*, New York: Henry Holt, 1903; Pitirim Sorokin, *Social and Cultural Mobility*, New York: Free Press, 1941.

Az 1940-es évektől kezdve az innovációk diffúziójával kapcsolatos empirikus vizsgálatok száma jelentősen megnövekedett. A kutatások a szociológia legkülönbözőbb területein folytak. Az egyes területeken, a kutatási tradícióknak megfelelően, általában az innovációk egy bizonyos csoportja került alaposabb vizsgálatra.²

A Rogers-féle elmélet

Rogers a különböző területeken és témákban folytatott kutatások áttekintése után, azok eredményeit összegezve és továbbgondolva, egy általános diffúzióelmélet kidolgozására törekedett. Szintézisében az újítások elterjedésének folyamatát – kommunikációelméleti szakember lévén – alapvetően kommunikációs folyamatnak tekinti. Az adott innovációra vonatkozó, különböző jellegű információk meghatározott csatornákon keresztül, bizonyos idő alatt terjednek el az adott társadalmon belül. Tehát az elterjedés egy idődimenzióban leírható döntéshozó procedúra, amelynek egyes állomásain különböző információtípusok és tudásátadó mechanizmusok kapnak főszerepet. A diffúziós folyamat négy alapvető összetevője: maga az innováció, a kommunikációs csatornák, az idő, valamint az adott társadalmi rendszer, amelyben az elterjedési folyamat lezajlik. A szerző sorra veszi az egyes dimenziókat és az azokban szerepet játszó olyan tényezőket, amelyek lényegesen befolyásolják az innováció elterjedésének ütemét.

Az innováció

Rogers az innovációt olyan gondolatként, gyakorlatként vagy tárgyként definiálja, amelyet az egyén vagy más egységnyi alkalmazó újnak értékel. A tapasztalatok szerint az adoptálás ütemét jelentősen megszabják az adott innováció jellegzetességei. Aszerint, hogy a potenciális adoptálók szempontjából milyen tulajdonságokkal rendelkeznek, az újítások öt fő kategóriában jellemezhetők.

- Az egyik, amelyet *relatív előnynek* nevez, arra vonatkozik, hogy az adott újítás milyen mértékben jobb, mint az a már meglévő eljárás, amit helyettesíthet. Relatív előnyt jelenthet például, ha az innováció adoptálása gazdaságilag, financiálisan kedvezőbb. Egyes mezőgazdasági újításokkal kapcsolatos kutatások eredményei szerint a piaci tényezők az egyik legfontosabb magyarázatát adják annak, hogy egyes innovációk milyen mértékben terjednek el. Hasonlóan fontos szempont lehet, hogy az adop-

² James E. Katz, „Theorizing Diffusion”, *American Academy of the Political and Social Sciences*, 1999, 566(3); Everett M. Rogers, *Diffusion of Innovations*, New York: Free Press, 4. kiad., 1995.

tálás milyen egyéb társadalmi előnyökkel, esetleges státusemelkedéssel jár együtt. Az eddigi kutatásokból levonható az az általános következtetés, hogy egy újítás potenciális felhasználók számára mutatkozó relatív előnye egyenes arányban van adoptálásának sebességével.

- *Kompatibilitás*, amely azt mutatja meg, hogy egy innováció mennyire fér össze a potenciális alkalmazók értékeivel, szükségleteivel és múltbéli tapasztalataival. Egyes innovációk terjedését könnyen megakadályozhatja, ha azok használata ütközik az adott közösség értékeivel vagy szokásaival. Emellett egy innováció elterjedésének mértékét az is komolyan befolyásolhatja, hogy mennyire hasonló valamely, az adott közösségben már meghonosodott formához, gyakorlathoz. Minél nagyobb gondolkodásbeli változásra, illetve minél több új tudás elsajátítására van szükség a befogadáshoz, használathoz, annál kevésbé lesz sikeres és gyors a diffúziós folyamat. Általánosítva tehát elmondható, hogy egy újítás elterjedésének sebessége pozitív kapcsolatban áll a potenciális adoptálók által tapasztalt kompatibilitással.

- *Komplexitás*, vagyis annak foka, hogy az adott újítás és annak használata mennyire közérthető. Logikusnak tűnik, hogy egy innováció komplexitásának foka és az adoptálás sebessége fordított arányban áll egymással.

- *A kipróbálhatóság mértéke*, vagyis annak lehetősége, hogy az adott innováció szélesebb körű alkalmazás előtt milyen kisebb alapokon kísérletezhető ki. Minél több lehetőség nyílik a viszonylag kockázatmentes kísérletezésre, annál gyorsabb ütemű az adoptálás.

- *Megfigyelhetőség*, vagyis annak mértéke, hogy az újítás eredményei mennyire átláthatóak, nyilvánvalóak. A megfigyelhetőség mértéke és az adoptálás sebessége egymással egyenesen arányos.

Rogers hangsúlyozza, hogy a fenti dimenziók vizsgálatának a potenciális felhasználók szempontjából kell megtörténnie. Hiába tűnik ugyanis gazdasági vagy műszaki szempontból úgy, hogy egy adott termék vagy eljárás használata jóval egyszerűbb és hatékonyabb az előző formáknál, ha ez a potenciális adoptálók szubjektív nézőpontjából csöppet sem ilyen egyértelmű. Gondoljunk csak a mini-disc esetre! Feltehető, hogy egy műszaki szakember számos érvet tudna felorakoztatni a mini-disc előnyeivel kapcsolatban a hagyományos CD-vel szemben. Kisebb, jobb minőségű hangfelvételek készítésére alkalmas, újraírható stb. Mégis, a mini-disc sikere valahogy elmaradt a várakozásoktól, nagy anyagi vesz-

teséget okozva ezzel a fejlesztő cégeknek. Nyilvánvaló, hogy a megcélzott közönség szempontjából a fenti előnyök kevésbé voltak hangsúlyosak: a mini-disc nem mutatott akkora relatív előnyt a CD-hez képest, hogy emiatt megérje lecserélni az egész hifi-berendezést.

Kommunikációs csatornák

Mint arról fentebb már szó volt, az innovációk diffúziója Rogers szerint valóban egyéni döntések folyamataként vizsgálható. A folyamat első fázisában az egyén a kezdeti, az újítást érintő információkkal való találkozás után kialakítja alapvető vélekedéseit és megközelítését, ami végül az innováció alkalmazásának elfogadásához vagy elvetéséhez vezet. Az újítás alkalmazása melletti döntéshozatalt és az alkalmazást egy bizonyos idő után az innováció értékelése követi.

A folyamat ezen egymást követő szakaszaiban más és más kommunikációs források és csatornák kapnak főszerepet. A megfigyelések arra engednek következtetni, hogy a tömegkommunikációs csatornáknak leginkább a folyamat első részében jut fontos szerep. A potenciális alkalmazók elsősorban ezeken a csatornákon keresztül értesülnek az újítás létezéséről és az azzal kapcsolatos alapvető információkról. E szakasz után azonban megnövekszik az interperszonális kommunikációs csatornák jelentősége: az egyének leginkább az ezeken a csatornákon érkező információk alapján döntenek az adoptálás mellett vagy ellen.

A kommunikációs csatornákat aszerint is tipizálhatjuk, hogy inkább lokális, vagy inkább kozmopolita jellegűek. A kozmopolita jellegű csatornák túlnyúlnak a vizsgált közösségeken, vagy külsődlegesek hozzájuk képest, és főképp a döntéshozatali folyamat kezdeti szakaszában jelentősek. A lokális csatornák elsősorban az attitűdök kialakulásakor és az alkalmazás vagy elvetés döntésekor fontosak.

Mint látható, az interperszonális kommunikáció lényegi szerepet tölt be az adoptálás folyamatában. Az interperszonális kapcsolatok különféle kommunikációs hálózatokat hoznak létre, amelyek jellemzői befolyásolhatják a diffúzió folyamatát. Ezeket diffúziós hálózatoknak is nevezhetjük, mivel a terjedés valódi folyamata ezeken belül zajlik le. A hálózatok vizsgálatának egyik szempontja lehet, hogy a kapcsolatba lépő egyének mennyire hasonlóak egymáshoz, például társadalmi státus, iskolai végzettség, attitűdök szempontjából. Ha az egyének sok tekintetben hasonlóak, homofíliáról, ellenkező esetben heterofíliáról beszélünk. Az interperszonális viszonyok hálózataiban általában homofil egyének közti kommunikációról beszélhetünk. Mindenki sokkal gyakrabban érintkezik hozzá hasonlókkal, és az ilyen kommunikációs viszonyokban a megértés és a hatékony információátadás esélye igen nagy. A kölcsönös megértés esélyét ugyanis lényegesen növelik a közös értékek, tapasztalatok, a hasonló társadalmi helyzet. Ezért bizonyos szempontból a diffúzió folyamatát elősegítheti a homofil kommunikáció,

hiszen a tapasztalatok szerint az egyes egyének aktívan keresik a hozzájuk közel állóktól, hozzájuk hasonlóktól származó információkat, amelyek komoly befolyással bírnak saját döntésükben.

A homofília jelensége azonban gátat is szabhat a sikeres elterjedésnek, ugyanis mintegy „láthatatlan határvonalat” képezhet az információáramlásban. Mint arról már szó volt, az újítások sok esetben a társadalom felső rétegeiből gyűrűznek lefelé. A homofília jelensége azonban útját állhatja az eltérő rétegekbe tartozók kommunikációjának, így a terjedés folyamata megtorpanhat. Márpedig a megfigyelések szerint a diffúziós hálózatok általában homofil jellegűek.

Az egyes egyének jellemezhetők aszerint, hogy hol helyezkednek el ezekben a hálózatokban: milyen kapcsolatokkal rendelkeznek, hol és milyen szerepet töltenek be az információ közvetítésében.

Tehát ha választ akarunk kapni a kérdésre, hogy ennek ellenére egy innováció hogyan jut el egyik társadalmi csoporttól a másikhoz, alaposabban meg kell figyelniük a diffúziós hálózatok természetét és a hálózatokban résztvevők jellemzőit.

Idő

A különböző empirikus kutatások tanúsága szerint egy innováció elterjedése, ha az időbeliség tényezőjét vesszük figyelembe, a legtöbb esetben a már Tarde által is megfigyelt S-görbével ábrázolható. Tehát míg a diffúziós folyamat kezdetén viszonylag kevesen válnak felhasználókká, egy idő után megnövekszik a csatlakozók száma, majd újra csökkenni kezd.

Az egyének csoportokba oszthatók aszerint, hogy milyen hamar adoptálják az újítást. A vizsgálatok tanúsága szerint az ezekbe a különböző – ún. adoptációs – kategóriákba tartozók egyes társadalmi jellemzőik szerint is elkülöníthetők, ezen változók mentén is jól körülírható csoportokba tartoznak. Rogers, miután megadja az egyes csoportoknak az érintettek teljes köréhez viszonyított százalékos részarányát, és ideáltípusos jellemzést ad róluk, általánosításokat fogalmaz meg arról, hogy melyek a legfontosabb különbségek a korábban és később adoptálók között.

- Azok, akik az elsők között adoptálják az innovációt, az összes alkalmazó kb. 2,5%-t jelentik. Ők az ún. újítók. A csoport tagjaira jellemző a kockázatvállalásra való hajlandóság és a fokozottabb érdeklődés az újdonságok iránt. Épp ennek köszönhetően általában több és szélesebb körű, az adott társadalmi csoporton túlnyúló kapcsolatokkal rendelkeznek. Az újítók csoportján belül gyakori az egymás közti személyes kapcsolat és kommunikáció, még akkor is, ha az egyének földrajzilag távol laknak egymástól. Emellett általában bőséges anyagi és technikai forrásokkal, tudástőké-

vel rendelkeznek. Az újítók csoportjának tagjai igen fontos szerepet töltenek be a diffúziós folyamatban, hisz ők azok, akik külső kapcsolataik segítségével behozzák az adott közösségbe az innovációt.

- A korai adoptálók csoportja az összes csatlakozó következő 13,5%-a. Jellemző rájuk, hogy az adott társadalmi rendszer tekintélyes, véleményformáló tagjai. Ezért a potenciális adoptálók számára mintát és jelentős információforrást jelentenek.

- A csatlakozásban az első nagyobb csoport a 34%-ot alkotó, ún. korai többség. Ennek tagjai ugyan ritkán foglalnak el véleményalkotó pozíciókat, de az adott rendszerben jól integráltak. Jellemző rájuk, hogy alaposan megfontolva és óvatosan döntenek, ezért esetükben az előző két csoporthoz képest jóval hosszabb időt vesz igénybe az adoptálás procedúrája. A diffúzió folyamatában igen fontos szerepet tölt be ez a csoport, hiszen ők képezik az átmenetet a korán és a viszonylag későn adoptálók közt.

- A kései többség (34%) esetében az adoptáció már gazdasági és szociális szükségszerűségből fakad. A csoport tagjai inkább szkeptikusak és óvatosak, különböző forrásaik viszonylag szerények.

- Végül a lemaradók (16%) következnek. Ők általában konzervatívak, gyanakvók a változásokkal és az újításokkal szemben, forrásaik szegényesek. Gyakori jellemzőjük, hogy az adott társadalmi rendszerben kevésbé integráltak.

A korai és késői adoptálók jellemzőire vonatkozó megfigyeléseket Rogers három nagyobb dimenzióba csoportosítva foglalja össze. Eszerint a két csoport közti különbségek tetten érhetők (1) gazdasági-társadalmi státus, (2) személyes jellemzők, valamint (3) kommunikációs viselkedés terén.

Elmondható, hogy a korai adoptálók általában iskolázottabbak, magasabb társadalmi státussal és jövedelemmel rendelkeznek, valamint társadalmilag mobilitásosabbak, mint az őket később követő társaik. A legtöbb esetben empatikusabbak, kevésbé ragaszkodnak a megszokott, hagyományos értékekhez, hitekhez, és racionálisabban gondolkodnak. A vizsgálatok szerint ezenkívül általában pozitívabban viszonyulnak a változásokhoz és a tudományhoz, kockázatkezelési képességeik jobbak, valamint ambiciózusabb személyiségek. Ha a kommunikációs kapcsolatokat és viselkedést figyeljük meg, a korai adoptálókra jellemző, hogy több interperszonális kapcsolattal, külső kapcsolattal, tömegkommunikációs eszközök-höz való hozzáféréssel rendelkeznek, mint a kései adoptálók.

Rogers felfigyelt arra a paradoxonra, hogy az utolsóként adoptálók csoportjába tartozók általában azok, akik a legtöbbet profitálhatnak az innovációból.

Társadalmi rendszer

A terjedési folyamatok mindig közösségen belül zajlanak. Az adott közösség struktúrája, normái számtalan módon befolyásolhatják egy újítás elterjedésének folyamatát. E hatások közül jó néhányat már bemutattunk a fentiekben. Fontos azonban megjegyezni, hogy egy közösségben az újítások elfogadása vagy elvetése melletti döntéshozatal egyéni és kollektív szinten is történhet. Rogers a döntéshozatal három típusát különbözteti meg. A döntéshozatal módja erősen befolyásolhatja az elterjedés ütemét.

Választható innovációs döntés esetén az egyén önállóan dönt arról, hogy alkalmazza-e az újítást vagy sem. Természetesen, mint azt fentebb láttuk, a közösség normái ekkor is igen nagy hatással vannak a folyamat alakulására. Gondoljunk csak a magyarországi szelektív hulladékgyűjtési kampányok viszonylagos sikertelenségére. A többször is megismétlődött kezdeményezések – különböző szeméthyűjtők az eltérő típusú hulladékok számára, például boltok előtt – sorra kudarcba fulladtak. Valószínű, hogy Magyarországon eddig még nem vert gyökeret a környezetvédelem érdekében helyi szinten történő, egyéni tevékenykedés gondolata, és ez megakadályozta a konkrét kezdeményezések elterjedését.

Ha tovább gondoljuk a fenti példát, könnyen eljuthatunk a Rogers által leírt döntési típusok második fajtájához.

Megtörténhet például, hogy egy terület, város vagy megye képviselői közösen úgy döntenek, hogy kötelezővé teszik a szemet szelektív módon történő gyűjtését. Ennek érdekében megszervezik a hatékony gyűjtést és szállítást. A döntés demokratikusan született, mindenki számára kötelező érvényű.

A döntést emellett hatalmi szóval egy kisebbség is hozhatja, felhasználva ehhez erejét, befolyását. Ebben az esetben az egyéneknek nincs lehetőségük arra, hogy önállóan döntsenek az adott dolog elfogadásáról vagy elvetéséről: kénytelenek úgy cselekedni, ahogy azt számukra megszabják. Az ilyen autoritativ döntések gyors és azonnali választ váltanak ki: rövid idő alatt nagymértékű elterjedésnek, vagy fordított esetben a diffúzió sikeres megakadályozásának lehetünk tanúi.

Magyarországon például egészen a nyolcvanas évek végéig erősen akadályozta a telefon diffúzióját az a tény, hogy a szolgáltatáshoz való hozzáférést az állami hatóságok korlátozták. Az, hogy valakinek volt vagy nem volt telefonja, nem egyéni döntés, hanem hatalmi engedély függvénye volt. (A hiánygazdaság és az államszocialista jogrend számos más diffúziós folyamatot is meghatározott: változó ideig és módon, de alapvetően befolyásolta például a rádió és a televízió, vagy a gépkocsi elterjedését is.)

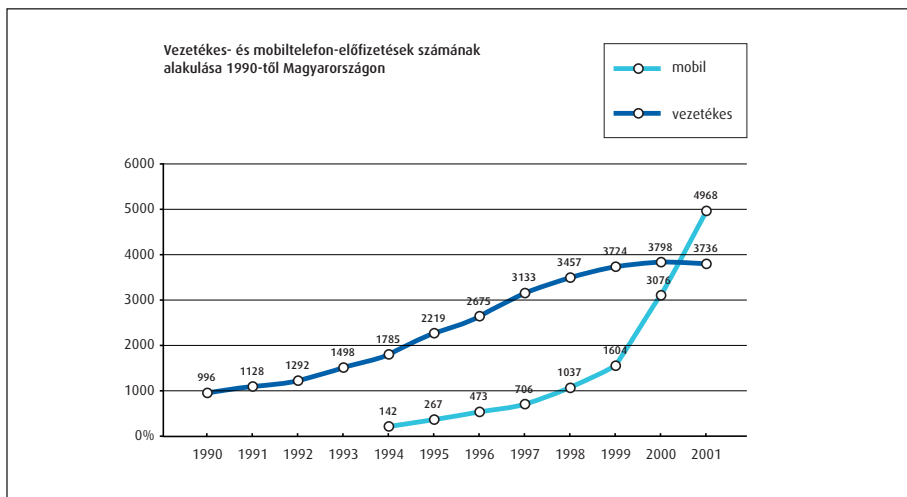
Ám épp a döntéshozás természete miatt a hatalmi szóval hozott döntések esetében különböző problémák léphetnek fel az alkalmazás során. Klasszikus példa lehet erre a magyarországi orosztanítás-tanulás jelensége. Mivel az alap- és középfokú oktatási intézményekben kötelezővé tették, az orosz nyelvórák rövid idő alatt minden iskolában megjelentek. Mindenki számára ismert azonban, hogy ez az intézkedés nem váltott ki látványos eredményeket. Szállóigeszerű mondat, hogy Magyarországon negyven év alatt gyakorlatilag senki nem tanult meg oroszul. Nyilvánvaló, hogy a felülről az egyénekre rákényszerített orosz-tanulás ellenállást váltott ki, az emberek nem voltak hajlandók a formális engedelmeskedésnél többet áldozni valamire, amit nem ők választottak. (További eleme a jelenségnek, hogy ebben az esetben az orosz-tanulásnak való ellenállás az egész rendszerrel való passzív szembenállást is kifejezte, hiszen az orosz nyelv a fennálló politikai rendszert szimbolizálta.)

Egy újítás megjelenése és elterjedése természetesen számos változással, következménnyel jár, mind az adoptáló egyénre, mind pedig az egész közösségre nézve. Rogers kiemeli e hatások tanulmányozásának fontosságát, különös tekintettel arra, hogy az innovációk elterjedésének következményei viszonylag kevésbé kutatott területet képeznek.

A hazai mobildiffúzió néhány állomása

Az újítások társadalmi elterjedésének meghatározott fokozatai vannak, a diffúzió legtöbbször egy normál S-görbe alakja szerint írható le. Az újítások elterjedése lassú bővüléssel kezdődik, majd hirtelen nagy tömegek bekapcsolódásával folytatódik, s végül ismét szerényebb mértékű bővülést mutat.

Az 1. ábrán jól megfigyelhető, hogy a mobiltelefon esetében hazánkban az S-görbe alakulása igen szélsőséges. Összehasonlítva a vezetékes telefon elterjedésének mintázatával, egy igen gyors és széles körű diffúziós folyamatnak lehetünk tanúi. Feltételezhetjük azt is, hogy a vezetékestelefon-előfizetések legutolsó évben történt csökkenése összefüggésben van a mobiltelefonok dinamikus terjedésével: valószínűleg egyesek nem tartják fontosnak azt, hogy mobilkészülékük mellett még egy vezetékest is „eltartsanak”.

1. ábra

Felmerül a kérdés, hogy vajon mennyire igazolhatók a mobiltelefon esetében a rogersi elméletből kikövetkeztethető, az egyes adoptáló kategóriákra vonatkozó hipotézisek? S bár a fentebb ismertetett tételek igazolására vagy cáfolatára egy retrospektív elemzésnek a releváns adatfelvételek sajnálatos hiánya miatt szerény lehetőségei vannak, bizonyos tendenciákat mégis tesztelhetünk.³ Így megnéztük, hogy Magyarországon a mobiltelefon elterjedésének néhány állomásán, 1997-ben, 2000-ben és 2001-ben a készülékkel rendelkezők demográfiai összetétele mennyiben felel meg a rogersi elmélet által felvázoltaknak.⁴

Minthogy a mobiltelefon szinte minden társadalmi rétegben dinamikus terjedést mutatott, figyelmünket érdemes mindig inkább az adott korban érvényes arányokra fordítanunk. Vagyis azt ajánlatos figyelni, hogy arányaiban milyen különbségek fedezhetők fel 1997-ben és 2001-ben az egyes demográfiai csoportok mobiltelefonnal való ellátottságában.

³ Kutatásunk számára a TÁRKI rendelkezésre bocsátotta az 1992-től lekérdezett omnibusz- és háztartásmónitor-kutatásai adatbázisait. Ezekben általában csak a háztartásokra vonatkozóan találunk olyan kérdéseket, amelyek a rogersi diffúzió elemzéséhez relevánsak (mobiltelefon, videokészülék birtoklása), kommunikációs, illetve attitűd-változók sajnos így sem állnak rendelkezésünkre.

⁴ A visszatekintő elemzés során 1997-ből és 2000-ből olyan adatok állnak rendelkezésre, amelyek azt firtatják, vajon a kérdezett háztartásában van-e valakinek mobiltelefonja. Ezek az adatok némileg tehát még el is fedik, tompítják azokat a különbségeket, amelyek a mobiltelefonnal rendelkezők és nem rendelkezők között a társadalmi-demográfiai változók mentén létezhetnek. Az alábbiakban a könnyebbesség kedvéért nem mindig jelezzük külön azt, hogy a mobiltelefonnal való ellátottságot vizsgálva mindig a háztartásokra vonatkozó adatokat elemezzük.

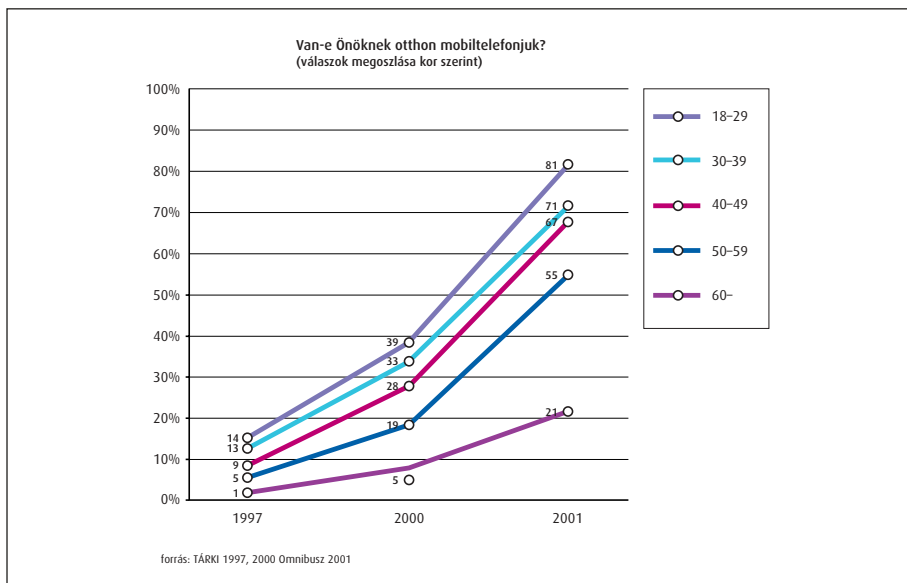
A kor szerinti vizsgálat például azt mutatja, hogy míg 1997-ben a 18–29 éveseknek az 50–59 éves korosztályhoz képest több mint háromszorosa (14%) birtokolt mobiltelefont (50–59 éveseknél 5%), addig ez a különbség 2001-re már csupán másfélszeresre zsugorodik. Ezzel persze azt is állíthatjuk, hogy a mobiltelefonnal rendelkező közönség, illetve a potenciális vásárlóréteg annak ellenére, hogy a nagy szolgáltatók egyértelműen a fiatalokat célozzák meg, kibővült az idősebbek korosztályával. Vagyis a mobiltelefon tekintetében – legalábbis hazánkban – nem érvényes az az állítás, hogy kor szerint nincs szignifikáns különbség a korai adoptálók és a korai többség között, hiszen arányait tekintve legalábbis felzárkózást figyelhetünk meg. Még erőteljesebb felzárkózás mutatkozik a legidősebbek csoportjában: hozzájuk képest 1997-ben még 14-szer több fiatalnak (18–29 évesnek) volt mobiltelefonja, míg 2001-re csupán négyszeresre csökkent a fiatalok ilyen értelemben vett „előnye” (lásd 2. ábra).

Hasonló jellegű felzárkózást látunk a 3. ábrán is. Míg 1997-ben nyolcszor több egyetemi vagy főiskolai diplomával rendelkezőnek volt a háztartásában mobiltelefon (16%), mint a csupán általános iskolai végzettségűeknek (2%), ez a szorzó 2001-re nem egészen kétszeresre zsugorodik. Vagyis mind a kor, mind az iskolai végzettség dimenziójában fellelhető volt a különbség a korai adoptálók (1997) és a késői többség között (2001), s ez a különbség a társadalmi előnyök mentén rendeződött el. Eszerint a társadalmilag preferált csoportokat (fiatalokat, tanulókat) fokozatosan beérik a hátrányosabb helyzetűek.

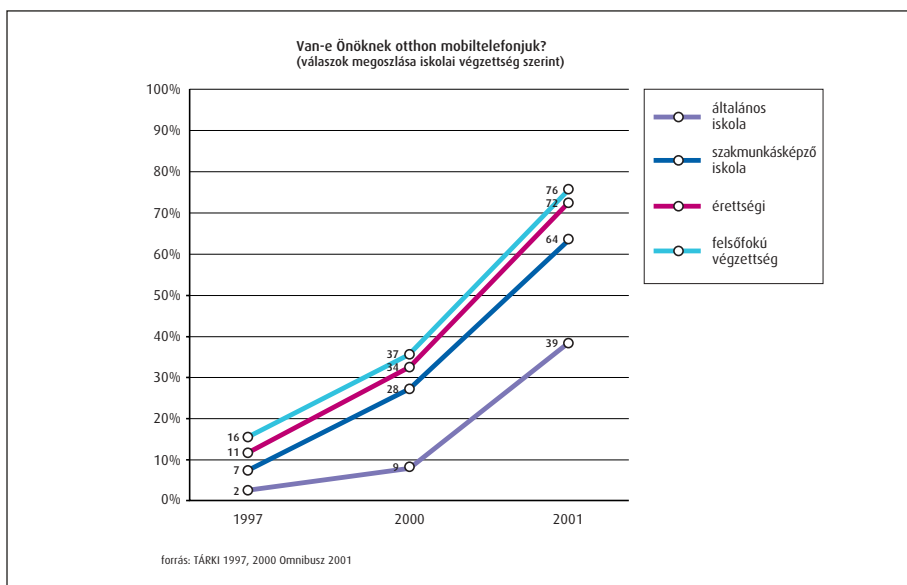
Ennek ellenére mindegyik ábrán megfigyelhetünk egy társadalmi „ollót”, hiszen a vonalak egy csoportja épp a 2001-es időpontra minden ábrán elválnak a vonalak egy másik csoportjától. Az olló magasabb szárán a jobb társadalmi pozíciók vannak (fiatalabbak, magasabb végzettségűek, alkalmazottak, 3-4 fős családok tagjai), a másik szárán a leszakadók (60 évesnél idősebbek, általános iskolai végzettséggel rendelkezők stb.) láthatók.

Ha a háztartások mérete szerint elemezzük ezt a kérdést, egészen látványosan széttartó görbéket figyelhetünk meg (4. ábra). Az egy-két fős háztartások tagjainak mobiltelefonnal való ellátottsága azért olyan alacsony, mert ide tartoznak nagyobb részben az idősebbek, nyugdíjasok is, míg a legjobb mobilfelszereltséggel a négyfős családok rendelkeznek, ez utóbbi családtípusban ugyanis összeadódik a legfiatalabb korosztály és az alkalmazott középgeneráció előnyei.

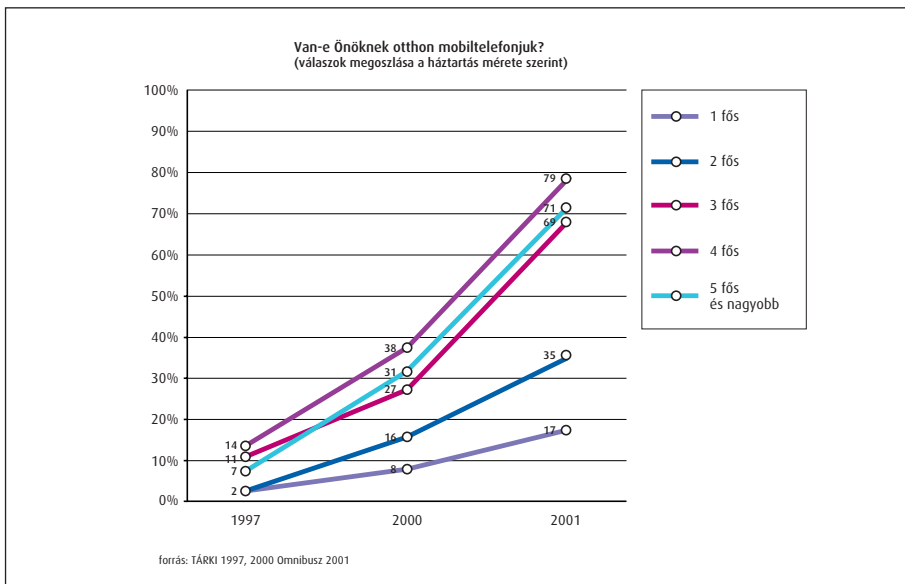
Ugyanakkor az 5. ábrán érdekes megfigyelni, miként hozza be lemaradását a tanulók csoportja az önálló vállalkozók 1997-es relatív előnyéhez képest, s válik 2001-re élvonássá a mobiltelefon birtoklásában. Mindeközben az inaktívak, a munkanélküliek és a nyugdíjasok jelentősen lemaradnak ebben a társadalmi folyamatban.

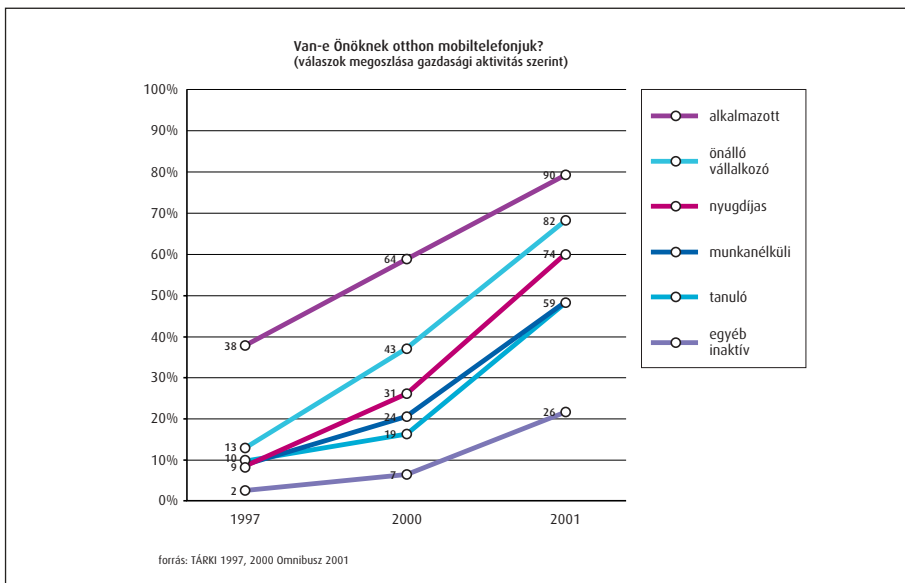
2. ábra

3. ábra

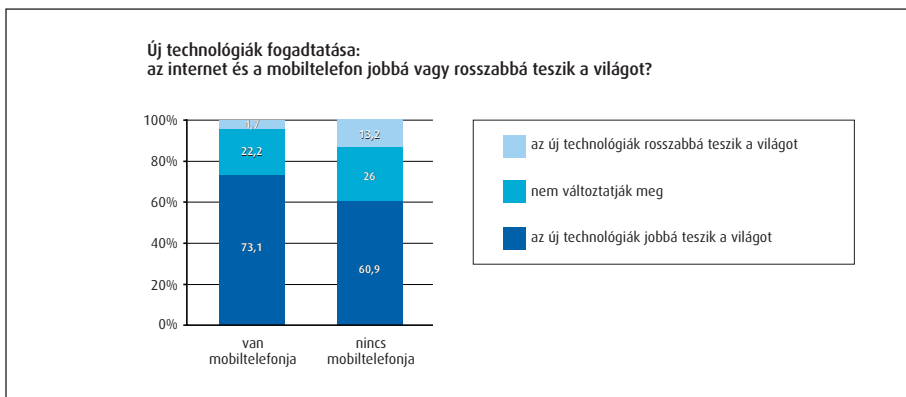

4. ábra

5. ábra

A rogersi megfontolások szerint a különböző adoptáló csoportok nemcsak szocio-ökonomiai helyzetük, hanem bizonyos attitűdjeik szerint is különböznek egymástól. Sajnos ezt a kérdést a mobiltelefon-használók esetében nem tudjuk alaposan megvizsgálni, ugyanis attitűdökre vonatkozó idősoros adatok nem állnak rendelkezésre. A 2001 World Internet Project magyarországi adatfelvételében azonban találunk olyan kérdéseket, amelyek segítségével pillanatképet kaphatunk arról, hogy a mobiltelefont használók és az azt nem használók miképpen viszonyulnak az új technológiákhoz.⁵

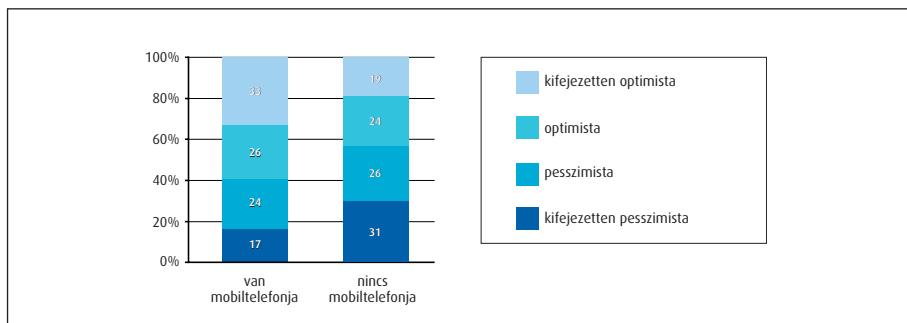
6. ábra

A 6. ábrán azt láthatjuk, hogy a mobiltelefonnal rendelkezők között több mint tíz százalékkal nagyobb azoknak az aránya, akik kifejezetten pozitívan viszonyulnak az új elektronikus technológiákhoz. Ez a teljes népességhez viszonyítva is magas, a felvétel során megkérdezettek teljes körében ugyanis ez az arány 66%.

Érdeemes megvizsgálni a használók és a nem használók közötti különbségeket aszerint is, hogy a kérdezettnek milyen a felfogása a világról, illetve saját helyzetéről.⁶

⁵ Dessewffy Tibor–Fábián Zoltán, *A digitális jövő térképe*, Budapest: ITTK-TÁRKI, 2001.

⁶ Faktoranalízissel vizsgáltuk azt a húsz attitűdkérdésre adott választ, amely a WIP 2001-es adatbázisában megtalálható volt. A lényegkiemelő eljárás (ULS módszert alkalmazva) négy faktort különített el egymástól, s ezek legerősebbike (18%-os magyarázóerővel) egy leginkább „Általános depriátság” néven nevezhető változót hozott létre. E faktorban ilyen állításokkal való egyetértés szerepel nagy súllyal, mint például: „Az ország vezetői nemigen törődnek az Ön sorsával”, „Boldogabb is lehetne az élete, mint most”, „Minél inkább szembesül a világ eseményeivel, annál reménytelenebbnek érzi helyzetét”, „A hatalommal rendelkezők jelentős része megpróbálja kihasználni az Önhöz hasonló embereket”, „Az Ön életében több törés volt, mint a legtöbb emberében, akit ismer”. A faktort négy kategóriára bontottuk, a következő címkékkel: „kifejezetten pesszimista”, „pesszimista”, „optimista”, „kifejezetten optimista”.

7. ábra

A 7. ábrán megfigyelhetjük, hogy a mobiltelefon-tulajdonosok körében jóval nagyobb az optimisták aránya, a kifejezetten pesszimisták pedig feltűnően kevesebben vannak ebben a csoportban, mint a mobiltelefonnal nem rendelkezők között.

A fenti eredményekkel azonban óvatosan kell bánnunk. Első látásra az adatok alátámasztani látszanak a rogersi állításokat, miszerint a korábban adoptálók nyitottabbak a technikai újdonságokkal kapcsolatban, valamint általában is optimistábbak, kevésbé fatalisták. Az eredmények interpretálásakor azonban figyelembe kell vennünk, hogy idősoros adatok híján nincs alkalmunk arra, hogy a mobiltelefon-tulajdonosok csoportján belül is megvizsgáljuk a korábban, illetve a később adoptálók attitűdjeit. Emellett alaposabb vizsgálatot kívánna a szocio-ökonomiai, valamint az attitűdváltozók közötti összefüggések feltérképezése is.

A fenti elemzések azonban még nem adnak választ arra a kérdésre, hogy mi-nek köszönhető a mobiltelefon hazai rohamos térhódítása. E sikertörténetet részben magyarázhatja, ha túllépve a szocio-demográfiai változókon a diffúzióelmélet szellemében figyelembe vesszük az adott innováció sajátosságait is.

Itt leginkább a rogersi kompatibilitás-fogalommal kell foglalkoznunk, amely figyelmeztet: egy adott innováció diffúziójának sikere nagymértékben függ attól, hogy az mennyiben illeszkedik a felhasználók értékeihez, tapasztalataihoz, szükségleteihez. A mobiltelefonok hazai terjedése kapcsán felhívjuk a figyelmet arra, hogy egy olyan társadalomban, ahol az intézmények iránti bizalom nagyon alacsony, azok az eszközök, amelyek az egyén függetlenségét növelik, fokozottan népszerűvé válnak. Az ilyen társadalmak tagjai gyakran erőn felül is képesek áldozni a függetlenséget biztosító technológiai eszközökre. A mobilszolgáltatások kezdeti időszakában a yuppie-k mellett a legtöbb ügyfél a földi vonalra hosszú évekig reménytelenül várakozók közül került ki. A mobiltelefon birtoklásával egyben bosszút álltak azon a rendszeren, amely lehetetlenné tette számukra a kommunikációnak ezt a formáját. A legtöbb mobiltelefon-reklám érvként használja az egyén függetlenségét.

A reklámokban felidézett mobilhasználónak nem kell intézményeket ostromolnia, sorban állnia, tömegközlekedést használnia vagy mentőautóra várnia. Mindezen kényelmetlenségeket elkerülheti mobilja segítségével. Ezek gyakran pán-európai hirdetések; így azt is mondhatjuk, hogy bárhol vannak is, a célcsoportok hasonlóak egymáshoz.

Hasonlóak lehetnek, de azonosak aligha. A lényeg ugyanis az, hogy a közép-kelet-európaiak körében a különböző intézményekkel (egészségügy, tömegközlekedés, rendőrség stb.) kapcsolatos bizalmatlanság nem a valóság félreértelmzéséből fakad, hanem éppen ellenkezőleg, nagyon is megalapozott történelmi és társadalmi okai vannak. Ezért ebben a régióban azok a találmányok, amelyek az egyén függetlenségét növelik, jó eséllyel számíthatnak kedvező fogadtatásra.⁷

Ugyanakkor a mobiltelefon a kompatibilitás körébe tartozó egyéb feltételek esetében is jó tulajdonságokkal rendelkezik. A mobiltelefon használatának elterjedéséhez nem volt szükség jelentős gondolkodás- és tudásbeli változásokhoz, hiszen megjelenésekor a vezetékes telefon, amely alapjában véve igen hasonlóan működik (gombok nyomkodása, tárcsahang, foglalt jelzés stb.) már elfogadott és elterjedt technológiai eszköznek számított. Tehát a mobiltelefonnal kapcsolatban elmondható, hogy a korábbi tapasztalatokhoz a használat módja is illeszkedett.

Emellett a mobiltelefon számos, a hagyományos telefonhoz képest előnyt jelentő tulajdonsággal is rendelkezik, ami valószínűleg szintén nem elhanyagolható a gyors diffúzió szempontjából.

Nyilvánvaló továbbá, hogy a mobiltelefon az innovációk tulajdonságait leíró egyéb rogersi kategóriákban is pozitív tulajdonságokkal rendelkezik. A már fentebb említett tényezők miatt egyértelmű, hogy használata és működési módja közérthető, komplexitásának foka igen alacsony. Emellett előnyei könnyen megfigyelhetők, átláthatók.

A mobiltelefon diffúziója természetesen nem lezárult folyamat. Az elterjedés további alakulására számos tényező lehet befolyással, például a vezetékestelefon-piac liberalizációja vagy az új technológiai lehetőségek. Azt nem tudhatjuk, hogy a jelenlegi dinamikus terjedés időszaka után mikor következik el a lassuló bővülés ideje. Az azonban valószínű, hogy a diffúzió előrehaladtával az attitűdönális meghatározók egyre fontosabb szerepet töltenek majd be az adoptálás melletti döntésben. Ezt a folyamatot erősíti az az elkerülhetetlen váltás, amely a mobildiffúzió nyers mennyiségi mutatói helyett egyre inkább a minőségi elemekre koncentrál majd. A 70%-os penetráció felé közeledve nem az az igazán fontos, hogy kinek van mobiltelefonja, hanem egyre inkább az válik meghatáro-

⁷ Ld. Dessewffy Tibor, „Mission Impossible? Chances for the Information Society in Hungary”, a Liz Jeffrey szerkesztette *Vital Links for a Knowledge Culture* című kötetben (Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2001).

zová, hogy a komplex szolgáltatáskínálatból a használó éppen mit és milyen mértékben vesz igénybe.

Mindez azt is jelenti, hogy paradox módon a mobiltelítettség örömteli állapota felé közeledve a mobildiffúziós kutatások előtt újabb távlatok és az eddigiekénél is komolyabb kihívások jelennek meg.

Nagy Britanniában, Kaliforniában, New Yorkban furcsa, a régi hobók jeleihez hasonló feliratok jelennek meg a falakon. Ahogy annak idején harapós kutyára vagy kedves háziasszonyra figyelmeztették egymást az utazók, ma a WECA¹ szabvány szerinti 10 megabit/mp átviteli sebességű „ingyen” igénybe vehető mobilinternet-hozzáférésre hívják fel a figyelmet. Divat megnyitni magán-hozzáféréseket, egyfajta „bögrecsárda-internetkávézó” jelleggel, hogy az utazók kielégíthessék információs, virtuális közösségi vágyaikat – néhány méteren belülről az 5470–5725 MHz tartományban csatlakozva a jelölt ponton a drótnélküli hálózathoz.²

Svédországban a mobil virtuális kibertérben megjelenő alteregókik segítségével mérkőznek meg egymással a mobilosok a BotFighters nevű játékban.³ A virtuális robotok egymás legyőzésével juthatnak további életerőhöz, az ellenfél pedig az azonos mobil „cellában” mobilozó alteregója lehet. Sokan celláról cellára járnak, hogy a virtuális térben harcba hívják az adott esetben a szomszéd autóból bejelentkező ellenfelet.

A dán Oticon⁴ vállalat, amely amúgy hallókészülékeket gyárt, papír és helyhez kötöttség nélküli irodát valósított meg: a projekt alapú, dinamikus szervezetben a mobil működéshez elengedhetetlen a mobil iroda. Drótnélküli helyi hálózatban működnek a gépek, minden asztal görgőkön áll, és a szerveződő projekteknek megfelelően tolják őket össze reggel – vagy lifteznek fel egy másik emeletre, ha ott van dolguk.⁵

¹ Ld. a WECA szabvány oldalán: <http://www.wirelessethernet.com>.

² Az erről szóló cikket ld. a következő címen: WIRED NEWS <http://www.wired.com/news/wireless/0,1382,53638,00.html>.

³ Ld. a játék weboldalán: <http://www.botfighters.com/welcome/>.

⁴ A cég weboldalának címe a következő: www.oticon.com.

⁵ Az Oticonról szóló cikk a következő online újságban olvasható: <http://www.fastcompany.com/online/03/oticon.html>.

Finn kutatók tinédzserek és gyerekek mobilhasználati szokásait vizsgálják. A jelenség, amelyről a WIRED tudósít,⁶ a horda mint közösségi forma újbóli megjelenése. SMS-ek és rövid beszélgetések segítségével koordinálják mozgásukat, funkcionálnak szétszórta, de összetartó közösség gyanánt a főváros utcáin barangoló finn tinédzserek.

A Social Issues Research Centre kutatói a brit mobiltelefonozók szokásait vizsgálva megállapították:⁷ a mobilbeszélgetések kétharmada pletyka – személyes információk cseréje közös vagy távoli ismerősökről, tévésztárokról. Kiterjesztve Dunbar megállapításait⁸ a pletyka és a kurkászás hasonló hatásáról a lelki egészségmegőrzés tekintetében, Kate Fox szerint ugyanez a hatásmechanizmus mozgatja a mobiltelefonálók döntő többségét, hozzásegítve a mobilosokat, hogy ösztönös kapcsolati és közösségi vágyaikat a természettől távoli nagyvárosi környezetben is kiélhessék.⁹

A mobiltelefonia a faxkészülékekhez és a fénymásolókhöz hasonlóan a politikai erőter fontos szereplőjévé válik. Estrada Fülöp-szigeteki elnök megbuktatásához a mobilokon koordinált állandó tüntetések vezettek;¹⁰ Magyarországon a 2002-es választási kampány egyik legfőbb újdonsága az SMS (és az e-mail) médiuma volt.¹¹

Kötetünk is arról tanúskodik, hogy egy technológia képes a feje tetejére állítani néhány tudományt, például a szociológiát, a nyelvészetet vagy a kommunikációt. Ilyen és hasonló jelenségeket foglal össze Howard Rheingold *Smart Mobs – a következő társadalmi forradalom* címmel készülő könyvében.¹² Szerinte a *swarming* („rajzás”) fogalmával írható le a legmegfelelőbbben, ahogyan a mobiltechnológiák segítségével vezér nélkül, de mégis koordináltan, emergens rendben mozognak és cselekszenek az „okos mobilosok”.

⁶ A kutatás teljes anyagát ld.: <http://www.wired.com/wired/archive/7.09/>.

⁷ Kate Fox „Evolution, Alienation and Gossip – The Role of Mobile Telecommunications in the 21st Century” című cikke a következő weboldalon érhető el: <http://www.sirc.org/publik/gossip.shtml>.

⁸ Robin Dunbar, „Why Gossip is Good for You”, *New Scientist*, 1992, 28–31. o. ld. még kötetünkben Dunbar cikkét: „Vannak-e kognitív korlátai az e-világnak?”

⁹ „Mobile gossip restores our sense of connection and community, and provides an antidote to the pressures and alienation of modern life. Mobiles are a ‘social lifeline’ in a fragmented and isolating world.” Az idézet helye: Kate Fox, i. m.

¹⁰ A mobiltelefonia produkálta érdekességek, furcsaságok összefoglalását adja a következő cikk: <http://www.washingtonpost.com/wp-dyn/articles/A23395-2002Jul30.html>.

¹¹ ld. kötetünkben Sükösd Miklós és Dányi Endre cikkét: „M-politika akcióban. SMS és e-mail a 2002-es magyarországi választási kampányban”.

¹² Az ez év októberében megjelenő könyv tartalmi kivonata és egyes részletei olvashatók a következő weboldalon: <http://www.smartmobs.com/>.

Legérzékletesebben talán az új kifejezések mutatják be a mélyreható változásokat, amelyeket a mobiltelefonia okoz a *thumb tribes* (a hüvelykujjal a számbillentyűzetet püfölő generáció) életében: *time-softening* (ahogy elmosódik a találka ideje, hiszen „rádcsörgök, ha a környéken vagyok”); *cell dancing* (ahogy két mobilos keresi egymást a végtelenségig: „én most jöttem ki a zöldegestől, te most hol vagy?”); *posse pinging* (ahogy a csapat összetelerődik: „nyolckor a Duna Plazánál, add tovább!”); *drunk dialling* (a kéznél lévő kommunikációs eszköz indokolatlan éjjeli használata); *just-in-time partying* („most gyertek ide, itt van mindenki!”).

A mobiltelefonia piaci bevezetése óta két szolgáltatás, a *voice* és a *text*, azaz a beszélgetés és a szöveges üzenetek küldése vívott ki tömegpiaci elfogadottságot. Marketing-kommunikációs szempontból egyik sem tekinthető előzmény nélkülinek. A vezetékes telefon mint piacilag bevezetett szolgáltatás után a mobilmarketing üzenete szerint a mobilkészülék „olyan, mint az otthoni telefon, csak mindig veled van”. Tulajdonképpen erre az alapüzenetre épült rá aztán a különféle használati helyzeteket, előnyöket, életstílusokat illusztráló marketing-kommunikáció. (Magyarországon a monopólium következtében a kezdeti mobilos időkben sokaknak előbb volt mobil-, mint vezetékes telefonjuk, a MATÁV pedig ma már SMS-szolgáltatást vezet be.) A tízéves születésnapját¹³ 2002 februárjában ünneplő SMS futótűszerű terjedéséhez nem volt szükség reklámhadjáratra. Az eredetileg rendszer-karbantartásra használt csatornán a szöveges üzenetek tömeges megindulását csak követni tudta a marketing-kommunikáció,¹⁴ de a szöveges üzenetek küldése a személyhívók kapcsán már jelen volt a köztudatban.

A fent ismertetett jelenségek is egytől egyig a *voice* és a *text* szolgáltatások évtizedes múltra visszatekintő kreatív fogyasztói használatán alapulnak, és a telefonok gyártói és szolgáltatói ma sem kínálnak olyan funkciókat – néhányat kivéve, mint például a csoportosüzenet-küldés vagy az SMS-chat –, amelyek a megfigyelhető használati szokásokra épülnének rá. Az SMS-használat kreativitása alapvetően a mobilosok nyelvi, funkcionális, kommunikációs ötleteiből táplálkozik: kevés olyan SMS alapú tartalomszolgáltatást ismerünk a világban, amely tömegessé tudott válni. A mobiltávközlési társaságok bevétele globálisan ma is túlnyomórészt a kommunikációs infrastruktúra használati díjából, és sokkal kevésbé az ún. „hozzáadott-érték”-szolgáltatásokból származik.

Ennek egyik oka talán az, hogy mindeddig nem sikerült megfejteni a használat vizsgálatából, melyek lehetnek a szélesebb fogyasztói bázis érdeklődésére is

¹³ A Schlumberger cég honlapján a tízéves születésnappal kapcsolatos írások olvashatók: http://www.sema.de/telecomms/news_events/

¹⁴ A következő tájékoztató oldalon olvashatunk arról, milyen váratlanul robbant be az SMS a kommunikáció történetébe: <http://www.mobilesms.com/history.asp>. Ld. még: Malcolm Gladwell, *The Tipping Point*, London: Abacus, 2000.

számot tartó szolgáltatások. A partikuláris jelenségekből még nem sikerült anticipálni a jövőbeli használati szokásokat. Az elfogadottságban alacsony szinten megrekedt, kizárólag a technológiai fejlődés miatt rendelkezésre álló, és végig-gondolatlanul a piacra erőltetett mobiltechnológiák és *feature*-ök sora hosszú. A Wireless Access Protocol (WAP) megkérdőjelezhető pozicionálása – amelyet, mint emlékeztető, „mobil internet”-nek hirdettek ahelyett, hogy például mobil-információ-szolgáltatásnak hívták volna –, avagy a harmadik generációs technológiák bevezetésével kapcsolatos anomáliák marketing tankönyvekbe kerülnek.

A tény, hogy a mai telefonok alapfunkcióikban, kinézetükben, használatukban tulajdonképpen nem térnek el tízéves elődeiktől,¹⁵ vajon értelmezhető-e úgy, hogy azóta csak inkrementális fejlesztések történtek: kicsit kisebb, kicsit esztétikusabb, kicsit tartósabb lett a telefon? De vajon ez azt jelenti-e, hogy nincsen más, nincsen új igény, ami kitapintható lenne? Merre mutathat a fenti jelenségek eredője?

Egy bizonyos: az alaptechnológiák fejlődési üteme törvényszerűen elmarad a *hype*, a felhajtás mögött, a szolgáltatás ára relatíve magas, a *user interface* barátságtalan, azaz a készülék képernyője kicsiny és adatbeviteli konzolja kényelmetlen – ebben a környezetben tehát lenne mit továbbfejleszteni.

A globális marketing-kommunikációs üzenetek nem rezonáltak minden esetben a felhasználók tömegeivel, nem keltettek fel új, elementáris igényeket: fakadhat-e vajon ez a tény abból, hogy a hagyományos marketingkutatási módszerek egyre kevésbé alkalmasak a technológiahasználat előrejelzésére? Természetesen jó néhány olyan mobiltechnológia született, amely kivívta egy kisebb csoport feltétlen rokonszenvét és használatát (SMS tartalomszolgáltatás, játékok, a mobil fizetés normál és emeltdíjas SMS-ben). Ám hiába kedvelnek a „korai elfogadók” egy adott technológiát, és használják nagyon kreatívan, ezekből nem lehet, vagy nehéz egyenes következtetéseket tenni a tömegpiaci használat jövőbeni trendjei tekintetében.

A korai piac és a tömegpiac között szakadék húzódik, amelynek áthidalása a mobiltechnológiákban mindeddig nem történt meg. Geoffrey Moore 1991-ben megjelent könyvében¹⁶ újrafogalmazza a technológiai adoptációs görbének az 1950-es évek óta fejlődő elméletét, amely az új technológiák elfogadási folyamatának piacát öt részre osztotta: innovátorok (őket Moore „technológia-rajongóknak” nevezi), korai elfogadók (Moore-nál „vizionáriusok”), korai tömegpiac („pragmatikusok”), késői tömegpiac („konzervatívok”) és lemaradók („szkeptikusok”). Moore elmélete szerint a technológiai adoptációs görbe nem folytonos,

¹⁵ A mobilrajongók múzeumának oldalát ld. a következő címen: <http://www.krebber.com/fun/museum/sc20009131921614.html>.

¹⁶ Geoffrey Moore, *Crossing the Chasm*, New York: HarperCollins Publishers, 1991, 8–47. o.; ld. még a szerző *Inside the Tornado* című könyvét (New York: HarperCollins Publishers, 1995).

az egyes különálló piacok között rések húzódnak, amelyek a korai piacok (a technológia iránt rajongók és a vizionáriusok) és a tömegpiac között szakadékká (*chasm*) nőik ki magukat. Moore elsősorban a vállalatok számára értékesített technológiai termékek és szolgáltatások *chasm-crossing* stratégiáit elemezte, amit később kiegészített a fogyasztói piaci stratégiákkal.¹⁷ Az elmélet értelmében – például a fogyasztói elektronikával kapcsolatosan – a „kütyösök” nem jelentenek referenciát a pragmatikusok, még kevésbé a konzervatívok számára, akik az új technológiát csak akkor hajlandók megvenni, ha azt már az ő csoportjuk tagjai is aktívan használják.

Az új technológiák tömegpiaci megértési és használati problémái speciális kihívások elé állítják a kutatókat is. A hagyományos kutatási módszertannal és kommunikációs szociológiai eszköztárral a használat kutatható, elemezhető, ám ennek alanyai törvényszerűen a „korai elfogadók” lesznek. Az új technológiák *mainstream* használati jelenségei eleinte nem, vagy csak nehezen elemezhetők, a tömegpiaci használat még nem jelenik meg, tehát mint létező szokás nem kutatható. A „korai elfogadók” tevékenységének kutatása és ennek eredményei azonban nem, vagy csak nagy nehézségek árán extrapolálhatók a jövőbe. A jövő tömegpiaci használatának csoportszociológiájára lenne szükség a jövő technológiai *mainstream* használatának elemzéséhez. A vizsgálandó személyek azonban nem is tudják még, hogy mire vagy hogyan használják majd az adott technológiát.

Előáll tehát egy klasszikus tyúk-tojás helyzet, amellyel nap mint nap szembesülnek a technológiai tömegtermékek marketingjével foglalkozó szakemberek: ha egy szolgáltatásnak, egy technológiának még nincsen tömegpiaca, akkor a tömegpiaci viselkedéseket sem lehet elemezni, az aktuálisan elemezhető „korai piaci” használat jelenségeinek vizsgálata pedig nem feltétlenül vezet értékelhető következtetésekhez a tömegpiacot tekintve.

E helyzet kezelésére többféle megközelítés kínálkozik, egy biztos: különösen üdvözlendő, ha az üzlet meghallgatja a tudomány mondanivalóját a mobiltechnológiáról.

Az egyik lehetséges út az evolúciós gondolkodásmód bevezetése a szolgáltatásfejlesztésben; sokféle szolgáltatás strukturált kipróbálása (fejlesztés–teszt–visszacsatolás); az életciklusok nyomon követése, a tulajdonságok részletes elemzése, a jobban teljesítők tulajdonságainak újraosztása, új szolgáltatási csoportok megteremtése, és mindennek sok cikluson át történő vizsgálata. Így olyan szolgáltatáshoz/technológiához lehet eljutni, amely áthidalhatja a szakadékot. Ehe-

¹⁷ A *Management Insights* című lap 1994. augusztus 1-i száma adta Geoffrey Moore „Crossing the Consumer Chasm” című cikkét a következő online folyóiratnak: <http://www.upside.com/texis/mvm/story?id=34712c0e6b>. Ld. még Clayton M. Christensen, *The Innovators Dilemma*, Boston: Harvard Business School Press, 1997; Kevin Kelly, *New Rules for the New Economy. 10 Ways the Network Economy is Changing Everything*, London: Fourth Estate, 1999.

lyett a mobiltelefonában is sokszor csak ad hoc fejlesztések gyakori ellenőrzés és tanulás nélküli próbálgatása figyelhető meg, általában a rendelkezésre álló technológia által kiváltott impulzusokban.

Egy másik megoldás lehet a motivációk mélyebb megértése. Ha a korai elfogadók konkrét tevékenységeinek, médiahasználati szokásainak megfigyelése és elemzése nem segít, a mögöttes motivációk feltárása kulcsot adhat a tömegpiaci szokások előrejelzéséhez. Ez a megközelítés arra épít, hogy a technológia komplexitása miatt a hagyományos marketingkutatásnál mélyebben kell feltárni a mobilos közösség használati motivációinak lényegét, és az eredményeket beépíteni a termék/szolgáltatás fejlesztésbe. A hordozható telefon alapüzenetére épülő marketing-kommunikációs igényfelkeltés kora az expanzív piaci növekedéssel együtt lassan elmúlik a mobilpiacon, és helyette elérkezik a motivációk mélyebb megértésének kényszere, ahol viszont az üzletnek nagy szüksége lesz a tudományra.

Ilyen motivációs hipotézis lehet a koordináció és a reprezentáció mobiltechnológiai értelmezése. A mobiltelefonia (Japánt mint egyedülálló kulturális környezetet kivéve) eddig elsősorban virtuális koordinációs eszközként szolgált. Ki hol van, hogyan érez a való világban, hol találkozson a közösség, milyen érdekes események történnek – ezeket tudhatjuk meg az SMS-ekből és a helyfüggetlen hívásokból. A mobil tehát egy gyors „kontaktlehetőség” a kibertéren keresztül, bármikor végezhető vele koordináció a virtuális térben. (A mobiltelefonia viharos elterjedése a kilencvenes években értelmezhető úgy is, mint a kibertér szabad elérése iránti elemi igény felszínre törése.)

Azonban a felhasználó a tízéves technológiájú mobiltelefonokon nem tudja magát reprezentálni. Az internet segítségével a kezdetektől lehetséges volt – még ha 9600 kbit/sec sebességen nehézkesen is – a reprezentáció: a saját megjelenés kialakítása, ha csak egy „beszélő” e-mail-cím, egy személyes aláírás, vagy egy bemutatkozó oldal, webes napló, fórumokon és chateken való részvétel segítségével. Paul Saffo megfogalmazásában¹⁸ a kommunikáció a század folyamán úgy növekedett, csatornái úgy szélesedtek, hogy mára eszközből célá vált, útból úti célá vált, és e feltételt elfogadva a koordináció felől a reprezentáció felé mozdulhatunk el.

Az internet mint analógia a koordináció tekintetében természetesen csak korlátozottan működhet a helyhez kötöttség miatt, mindazonáltal a reprezentációval kapcsolatos megfigyelések figyelmet érdemelnek.

¹⁸ „For most of this century we have viewed communications as a conduit, a pipe between physical locations on the planet. What’s happened now is that the conduit has become so big and interesting that communication has become more than a conduit, it has become a destination in its own right – what in the vernacular is called cyberspace.” – Az idézet Paul Saffótól származik, és a következő címen olvasható: <http://www.edge.org/digerati/saffo/>.

A Pew Kutatóintézet Internet and American Life című kutatásának¹⁹ tanúsága szerint az amerikai internetes háztartások 21%-ában használatos szélessávú internetelés (ADSL vagy kábelmodem) mint csatorna átviteli kapacitása már elég nagy, elég állandó („always-on”), így elég kényelmes ahhoz, hogy a használók szignifikáns százaléka mindennapi élete szerves részének tekintse általa a kibertér – és akként is használja ki. A kutatás szerint a felhasználók 16%-a naponta tölt fel új tartalmakat a hálózatra, 40%-uk már legalább egyszer írt fórumokba, töltött fel tartalmat saját oldalakra vagy írt webes naplójába. 43%-uk már töltött fel képeket a hálózatra (14% ezt naponta teszi), 60%-uk küldött már fájlokat egymásnak, 63%-uk töltött már le fájlokat, míg 22%-uk naponta játszik másokkal a hálózaton át.

A szélessávú internetben az átvitel és a rendelkezésre állás mennyiségi változásai minőségi változást hoznak a kibertér közelhözásával. Az ADSL felhasználók negyede a Pew kutatása szerint naponta több mint tíz tevékenységet végez a kibertérben, de egy átlagos használó is hét dolgot csinál egy nap alatt: nemcsak böngészik, hanem keres, vásárol, fényképet hívat elő, társalog, levelezik, és aktívan foglalkozik információk feltöltésével, azaz saját virtuális reprezentációjának kialakításával, a kibertér „belakásával”.

Míg a koordinációs funkció lehetővé teszi, hogy az alapvetően a való világhoz kapcsolódó cselekvéseket valós időben irányíthassuk a virtuális világon keresztül, a reprezentáció új valóságelemeket csatlakoztat a használó személyes valóságából a virtuális valóságba. A koordináció és a pletyka ad hoc jellegű, míg a reprezentáció tervezett, tudatos, végig gondolt. A reprezentáció teszi lehetővé, hogy a mobiltelefonokkal összekapcsoltak ne csak egymás valós világbeli koordinátáit kommunikálják a kibertérben koordinációs céllal („hol van ma este a buli?”, „gyere át”, „kések 15 perct” stb.), hanem lehetővé tegyék az egyénnek a megjelenést a Marshall McLuhan által megálmodott,²⁰ William Gibson által először leírt²¹ kibertérben, a ve-

¹⁹ „The Broadband Difference: How Online Americans’ Behavior Changes with High-speed Internet Connections at Home” címmel olvashatunk a Pew kutatásáról a következő weboldalon: <http://www.pewinternet.org/reports/toc.asp?Report=63>.

²⁰ „The telephone: speech without walls. The phonograph: music hall without walls. The photograph: museum without walls. The electric light: space without walls. The movie, radio and TV: classroom without walls. Man the food-gatherer reappears incongruously as information-gatherer. In this role, electronic man is no less a nomad than his Paleolithic ancestors.” Marshall McLuhan, *Understanding Media*, New York: Mentor, 1964; reprint kiadása: 1994; ld. még: Paul Levinson, *Digital McLuhan – a Guide to the Information Millennium*, London: Routledge, 1999.

²¹ „Cybertér. Akarattól független hallucináció, melyet minden nemzetből törvényes felhasználók milliárdjai tapasztalnak naponta, egészen a matematikai alapfogalmakat tanuló gyermekekig... Az emberi civilizáció összes számítógépének bankjaiból származó adatok grafikus megjelenítése. Hihetetlen összetettség. Az elme nem-terébe nyújtózó fényvonalak, adatok nyalábjai és csoportjai. Mint a távolodó városi fények...” William Gibson, *Neurománc*, Budapest: Valhalla Páholy, 1992, Ajkay Örkény fordítása.

zetékes hálózatok és számítógépek által létrehozott virtuális²² térben.

A reprezentáció első lépcsőfoka érdekes módon fordított irányban teremtdött meg: az oplogó és a csengőhang küldésének, fogadásának és szerkesztésének – többek között piaci és üzleti – sikere tulajdonképpen a kibertéri eszközökkel való reprezentáció a való világban. Hiszen a saját oplogótól és csengőhangtól már csak egy lépés választja el azt az állapotot, ahol a hívó fél saját logójával, kibertérbeli választott arcával jelentkezik be a hívott telefonján – akár a saját csengőhangján.

E ponton nyugodtan meglódulhat a fantáziánk, elképzelhetjük, hogy a küldő kibertérbeli „arca” virtuális érzelmeket tükröz, hangulatának megfelelő ikon kerül a hívott képernyőjére. A reprezentációs lehetőségek kapcsán a már-már megszokott *real time* átalakul *action time*-má: nemcsak akkor, hanem ott kapcsolódunk be az eseményekbe, amikor és ahol azok történnek a kibertér további szereplői segítségével. Kialakul egy újfajta rádiózás, vagy a képek és mozgóképek küldésének belépésével egyre inkább „televíziózás”, ahol a közösség tagjai mint kiküldött tudósítók jelentenek egymásnak, jelenítik meg önmagukat és környezetüket SMS, MMS képküldés, hang, később videó *stream* segítségével – mint manapság a finn és a magyar, dán, német tinédzserek...

A mobiltelefonía új technológiai megoldásai, az MMS és később a MIM (*Mobile Instant Messaging*) a koordináció mellett egyre inkább lehetővé teszik az itt leírt reprezentációs módokat: a felhasználó maga döntheti majd el, hogyan jelenik meg a hívó/hívott mobilkészülékén, közléteheti tartózkodási helyét, hangulatát, szokásait, elérhetőségi paramétereit a mobilhálózaton belül. A virtuális térben az internetre csatlakoztatott mobiltelefon-számítógépek segítségével a felhasználók új identitást alakíthatnak ki akár csak egy általuk kreált felhasználói *nick* név képében, akár különböző univerzumokban gondozott, fejlesztett virtuális karakterek képében.

A kérdés természetesen az, hogy míg az interneten az elektronikus levelezés mellett egyre meghatározóbb a reprezentációs lehetőségeket is nyújtó azonnali üzenetküldés, elterjed-e a szolgáltatás a tömegpiacon. Vajon a reprezentáció lesz-e a következő olyan motiváció, amelynek megértésével és felhasználásával a mobiltelefonában a koordinációt lehetővé tevő *voice* és *text* után újabb technológia – vagy technológiák – léphetik át a szakadékot?

²² „A virtual X (where X is a common noun) is something, not an X, which has the efficiency (virtus) of an X.” – Charles Sanders Peirce-t idézi Peter Skagestad „Peirce, Virtuality, and Semiotics” című esszéjében, amely a következő címen érhető el: <http://www.bu.edu/wcp/Papers/Cogn/CognSkag.htm>.

Az új technológiák színre lépésével az is ki fog derülni: vajon nem kötöttségei, lehatárolt univerzuma miatt szerettük-e meg az SMS-t, amely egyfajta lebegő, mondom-is-meg-nem-is típusú kommunikációs lehetőséget²³ adott? Élünk-e majd tömegesen a lehetőséggel, hogy kipróbáljuk magunkat üzenetben küldhető képek konstruálásában? Meghódítja-e a tömegeket az új virtuális képi művészet, amely nagyobb odafigyelést, akár tehetséget igényel, mint az „SMS-művészet” szűkös szövegszerűsége,²⁴ amelyet tíz év alatt már elsajátítottunk Helsinkitől Tokióig?

²³ Jeremy Wagstaff cikke, amely a *Far Eastern Economic Review*-ban jelent meg 2002. szeptember 19-én, a következő weboldalon olvasható: <http://loosewire.weblogger.com/2002/09/12>.

²⁴ Ferencz Sándor, „A mobil informatikai eszközök hatása információs habitusunkra”, a Nyíri Krisztof szerkesztette *Mobil információs társadalom. Tanulmányok* című kötetben (Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete, 2001). – Köszönettel tartozom Zala Krisztinának, Margit Patrícianak és Szekfű Andrásnak írásom korábbi változataihoz fűzött megjegyzéseikért és tanácsaikért.

A jelenség

A mobiltelefon hihetetlenül gyors és nagyarányú elterjedése, és még látványosabb, széles körű alkalmazása megváltoztatta a mindennapi életet. A 20. század végén jelent meg, illetve került felhasználásra, így hatása hozzáadódik egy sor más technikai fejleményéhez, amely ugyancsak mélyreható változásokat hozott létre az átlagember életében is. Hogy csak a főbb technikai újításokat említsük, és csak a század utolsó negyedét vegyük figyelembe, megemlíthető a videó, a fénymásolás, a telefax, a kábeltelevíziózás, a személyi számítógép, az elektronikus posta vagy a világháló. Ezek mind az információ szabad és gyors terjedését, sokoldalú hasznosítását jelentik, és mind az átlagember hatókörét növelik. Ezekhez járult a mobiltelefon, ám nem szabad megfeledkezni arról, hogy – legalábbis a technikailag fejlett országokban – a vezetékes telefonhálózat nagyarányú kiépítettsége után, illetve a rádiótelefonok rendszereinek növekvő elterjedtsége mellett jelent meg széles körben. A valós tényezőket és hatásokat itt nemcsak a szukcessziók és egyidejűségek bonyolult kombinációi miatt nehéz elkülöníteni, hanem azért is, mert minden új elektronikus hírtovábbító eszköz minőségileg is fejlődik és mennyiségileg is dinamikusan növekvő módon van jelen (a növekedés hol lineáris, hol akár exponenciálisan is felgyorsulhat, de stagnálhat is), és a növekedés napjainkban is folyik. Az összefüggéseket nagyon nehéz szétválasztani és elemezni. A mobiltelefon viszont – nagyjából a kilencvenes évek közepén – robbanásszerűen terjedt el, használata hirtelen szembetűnővé vált, és emiatt a köztudatot – a közbeszédet, a közvéleményt, a médiumokat – rendkívüli mértékben foglalkoztatta. A mobiltelefon népszerűségét mutatja, hogy például Magyarországon immár a hatmilliót is eléri az állomások száma, és mind gyakoribb, kiterjedtebb a használat is. A készülékek száma nemcsak azért nagy, mert a mobiltelefon „fogyóeszköz”, hanem divat új készülékek vásárlása is (szinte a ruhához választják, illetve különböző funkciókra és relációkban más készülékek vannak), és az élet minden területén látható, hogy az emberek hívásokat fogadnak vagy kezdeményeznek.

Az emberi hatások kérdése

A későbbiekben nyilván kutatások is tükrözik a köztudati reakciók trendjeit és tartalmait, egyelőre azonban csak benyomások rögzíthetők. Úgy tűnik, hogy a reakciók – bár a felfutás erősen emelkedő – még a csúcsponttól távol eső szakaszban sűrűsödnek, majd időről időre mutatnak kiugrásokat.¹ Az előnyök, a nagy lehetőségek, a kényelem és a biztonság mellett, amely a mobiltelefonok révén elérhető, hamar megfogalmazódtak a gondok is. Felvetődött a készülékek által keltett rádióhullámok idegrendszeri károsító hatása (mint tudjuk, ennek kivédésére divatba jött a fülhallgató, míg károsításról tényszerű adatok még nem kerültek nyilvánosságra). Foglalkoztatja a köztudatot a balesetveszély, amelyet a figyelem elvonása okozhat (ennek következtében például a közlekedési használatot sok országban kihangosítóhoz kötik), vagy pedig a társadalmi konvenciókat megzavaró használat (a legkülönbözőbb társas helyzetekben felcsendülő hívás). De korán felmerült a használat miatti pszichikus túlterhelés is, hiszen a mobiltelefon olyankor is használható, amikor a vezetékes nem, például idegen helyeken, utcán, útközben stb.

A mindig és mindenütt jelen lévő elektronikus eszköz a társadalom kutatói számára is kihívást jelentett. A pozitívumok korán megfogalmazódtak, igaz, hogy ezek már megismerhetők voltak részben a vezetékes telefonok, részben a számítógépek (és az internet) révén is: nagyobb személyes autonómia, megnövekedett társadalmi participáció, kapcsolatok létesítésének és fenntartásának szélesebb lehetősége, az idő és a tér korlátainak fokozott leküzdési képessége stb. Felfigyeltek azonban arra is, hogy a „telefonia” kiterjedése a személyességet, a közvetlenséget és az emocionális kontaktust növeli az emberek között, és fokozott mértékben valósítja meg a formális és informális emberi viszonyok szabályozását beszéd és szóbeliség révén.² Tehát mintegy a modernizáció előtti állapotot hozza – legalábbis részben – vissza, amikor a dolgok szóbeli kommunikáció révén történtek (legalábbis a hang, illetve a beszéd vonatkozásában). Ennek a jelenségnek – gadameri értelemben véve – szinte antropológiai távlatai lehetnek, mintegy az emberi természetről alkotott eddigi képet módosíthatja.

¹ A tényleges szembetűnés, a Max Weber által már leírt társadalmi láthatóság tényezői mellett nem lehet figyelmen kívül hagyni a média „uborkaszezonjainak” hírgeneráló befolyását. Ennek egy korai értelmezési módja: Daniel J. Boorstin, *The Image. A Guide to Pseudo-Events in America*, New York: Harper and Row, 1964.

² Nyíri Kristóf (szerk.), *Mobil információs társadalom. Tanulmányok*, Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete, 2001; Benczik Vilmos, *Nyelv, írás, irodalom kommunikációelméleti megközelítésben*, Budapest: Trezor, 2001.

Új kommunikációs kultúra?

Az új kommunikációs kultúrának igen sok implikációja van: új kommunikációs szabályok és ezek révén új, mintegy „meta”-szintű üzenetformák alakulhatnak ki, új módon definiálódhatnak az emberi relációk, új értelmet és formalizációt kaphatnak például a hatalmi viszonyok, de új távlatok nyílnak meg például az intimitás számára is a személyes kapcsolatokban.³ Ezek az implikációk még nem értelmeződnek az emberrel és a társadalommal foglalkozó diszciplínákban, de már szóba kerülnek, ha nem is a mobilkorszak kapcsán, hanem az „e-kultúra” – az elektronikus kommunikáció világa – vetületében. „Antropológiai” szinten a nagyfokú elérhetőség tűnt fel (ezt szokták egyébként összefüggésbe hozni a lelki megterheléssel is, hiszen „korunk embere”, akinek állandó szüksége a mobil elérhetőség, a közhelyes sablon szerint nem képes pihenni, nem tud kikapcsolódni – a szó most már szorosan is vehető értelmében), illetve az emberi viszonyok átláthatósága (transzparenciája), elszámoltathatósága és ellenőrizhetősége.⁴

A meglévő viszonyokba ugyanis belépnek a már említett, illetve érintett új szerepnormák. A mobiltelefont ki lehet kapcsolni, de a szervezeti viszonylatokban meg kell indokolni ezt, illetve járulékos szabályok válnak érvényessé (a hangpostán vagy SMS-en kapott üzenetre választ kell adni) és hasonló (esetleg még komolyabb szubjektív jelentőségű) szabályok élnek a személyes relációkban is. A hívó azonosítható a kis képernyőn felbukkanó száma révén, a hívás nem fogadása is metakommunikatív jelentést kaphat stb. Itt mutatkozik meg egyébként az eszköz fejlődésének, finomodásának hatása is: apró technikai változások nagy kihatással bírhatnak pszichoszociális téren, új „meta-struktúrák” jöhetnek létre, például az oplogók révén.⁵ Az időviszonyok pontos kijelzése éppúgy „szoríthat” a viszonyokon, mint ahogy az automatizálható válaszsablonok lazíthatnak. Nem áll messze a haladás attól, hogy fontos relációinkban képet is kell mutatni magunkról, ilyenkor az arc nem verbális jelzéseinek széles köre (ha nem is minden eleme), például a tekintet, a mimika egy része, a fejmozgás stb. is bevonó-

³ A probléma általában mind gyakrabban jelentkezik a kommunikációelméleti szakirodalomban, leginkább az internet és a mobiltelefon kapcsán, például Caja Thimm (szerk.), *Soziales im Netz. Sprache, Beziehungen und Kommunikationsstrukturen im Internet*, Opladen-Wiesbaden: Westdeutscher, 2000.

⁴ Például Barry Brown–Nicola Green–Richard Harper (szerk.), *Wireless World. Social and Interactional Aspects of the Mobile Age*, London: Springer, 2001.

⁵ Nyíró András, „Miért jó az oplogó? Az új vizuális népművészetről”, a Nyíri Kristóf szerkesztette idézett kötetben, a 37–58. oldalakon – a tanulmányban bemutatott jelenségben a metakommunikatív mozzanatot emelném ki.

dik a kommunikációba.⁶ Mindennek a többnyire íratlan, a hétköznapi kommunikációs kultúrához, kontextusokhoz tartozó szabályrendszerei bonyolódnak, elabórálódnak majd, és sokban hozzájárulhatnak a mindennapok életminőségi és élethelyzeti változásaihoz.⁷

A társadalmi kontroll dilemmája

Hozzájárulhatnak – ugyanis nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a mobiltelefonálás nehezen választható külön az elektronikus kultúra más hatáselemeitől. Ez igazolható azzal, hogy a mobil „telefonía” ártalmaival kapcsolatos aggályok újra és újra megjelennek minden új technikai információtovábbító eszközzel kapcsolatban, és ha nagy változásokat figyelhetünk meg, akkor közös effektusok, kumulálódások lehetőségeivel is számolnunk kell. Az esetleges túlterhelődésben közrejátszhat a rádió és a televízió (több készülék, hordozható vagy autóba épített változatok), a vezetékes telefon (a hangrögzítővel vagy a faxkészülékkel együtt), amelyből a fontos emberek asztalán már régebben is több apparátus állt (vagy legalábbis a titkárnő több vonalat közvetíthetett oda), nem is beszélve a számítógépről. A kontroll, az elszámoltathatóság, az áttekinthetőség már korábban is megvolt, ha nem is ennyire magas szinten. Külön kérdés a társadalmi ellenőrzés dilemmája. Ismert a rádiós és televíziós közlemények politikai szabályozása a totalitárius társadalmakban; a telefonok ellenőrzése (e téren a mobiltelefon sem biztonságosabb a vezetékesnél: ugyancsak a nyilvános – vezetékes – átlomások kínálnak névtelenséget, és itt sem ismerjük a technikai változások távlatait, de sem esetleges diktatúrák visszaélési lehetőségeit nem tudjuk elképzelni, sem azokat a kényszereket, amelyeket a bűnözés vagy a terrorizmus vált majd ki a világban), illetve a világháló felügyelete (amely egy sor ok miatt égető társadalmi feladat, a számítógépes bűnözéstől a pénzmosáson át a gyermekpornóig vagy a szélsőséges politikai agitációig menően) stb. A mobiltelefon következményei a már meglévő eszközök lehetőségeinek sorában koncipiálhatók.

⁶ E témakörben a nem verbális kommunikáció területére utalok, például Anton Wolfgang (szerk.), *Nonverbal Behavior. Perspectives, Applications, Intercultural Insights*, Seattle-Toronto-Göttingen-Bern: Hogrefe & Huber Publishers, 1997; Peter A. Andersen-Laura K. Guerrero (szerk.), *Handbook of Communication and Emotion. Research, Theory, Applications and Contexts*, San Diego-London: Academic Press, 1998.

⁷ A változások kiterjedését mutatja, hogy amióta Magyarországon bárki kérhet tételes telefonszámlát a saját háztartásában lévő (a saját bankszámlájáról fizetett) telefonokról, nagyon gyakori a házasságon kívüli partnerkapcsolatok lelepleződése. Ma – emiatt – elterjedt a titkos kártyás mobiltelefonok használata (persze a készüléket megtalálhatja a házastárs, nyomozhat a hívók után, magyarázatot igényelhet, és így tovább).

Visszaélés az eszközzel

A társadalmi visszaélés formáin kívül a használói, fogyasztói visszaélés vált ki aggodalmat a köztudatban és szaktudományos síkon egyaránt. A visszaélés fogalmában a túl gyakori, az ésszerűtlen (tehát a konszenzuális társadalmi, illetve lélektani célszerűség határain túlmenő), a túlzott mértékű vagy túlzottan költséges mobiltelefonálás (mind a tényleges költségek, mind a ráfordított idő vetületében) értendő. A kommunikációs események sokasága tartozhat ide, esetleg szimbolikus formában is. Visszaélhetünk mások idejével, egyáltalán, a kommunikációval „elkölthetünk” a partnerek pozitív elfogadásából, értékeléséből, „szereket-tőkéjéből”, esetleg el is fogyaszthatjuk azt, illetve rosszul gazdálkodhatunk a saját időnkkel, amely más életfeladatokra lenne használandó. Egyfajta gazdálkodási metaforarendszer bukkan itt fel a köztudatban és a tudományos gondolkodásban egyaránt, valamiféle univerzális hasznossági elméletet sugallva, mert például az időfelhasználást is befektetésként vagy az elmaradt károk hasznaként (az elmulasztott „ráfordítások” kárainak tekintetében) szemléljük, és így mintegy értéktelen a szórakozó, időtöltő, örömszerző vagy feszültségoldó használat. A minősítés valamilyen konvencionális etalon alapján történik, az ésszerűséget vagy a célszerűséget tulajdonítjuk, attribuíjuk másoknak.⁸

Ez különösen akkor aggasztó, ha a felhasználót nem tekintjük kompetensnek vagy teljesen felelősnek: általános társadalomkritikai értelemben, amikor is a fogyasztót csábítások és pressziók érik, amikor divatok hatása alá kerül, amikor nem von(hat)ja ki magát a társadalmi elvárások alól. Ez a megközelítés az úgynevezett fogyasztói társadalom szinte minden karakterisztikus jelensége esetében gyakori, például az elektronikus eszközökkel kapcsolatosan is. Mindenesetre a gyermekért a köztudat szemében a társadalom felelős, és ilyen értelemben a visszaélés meggátolása, korrekciója társadalmi feladat. Mind a káros következmények, mind pedig a megoldás módjai ezért ma a közbeszéd gyakori témái. Különösen a média szól gyakran arról, hogy a mobiltelefonnal való abúzus azért is lehet veszélyes, mert hozzászokást okoz, és a hozzászokás révén szinte kényszeresen befolyásolja a viselkedést, míg végül dependencia, illetve addikció alakul ki, hasonlóan a kémiai anyagabúzushoz, vagy az úgynevezett viselkedési addikciókhoz, amelyek közül ma leginkább a kóros játékszenvedély ismeretes.

⁸ A személypercepció, illetve a társadalmi okértelmezés ún. attribúciós elméletére utalok, a szociálpszichológia keretében.

Filozófiai, antropológiai előzmények

A visszaéléssel kapcsolatos társadalmi aggodalmak ugyancsak az emberkép, az emberi természet felfogását érintik, és úgy tűnik, hogy visszanyúlnak egyfajta kultúrkritikai hagyományhoz, amely a 20. században vált erőteljessé és a modernizáció folyamatával összefüggésben változtatta fókuszait. Előbb a nyugati civilizáció általános változásaival, például az urbanizációval (városkritika), illetve a tömegtársadalommal (eltömegesedés, a „tömegek lázadása”) kapcsolatosan jelent meg, majd az értékvesztés lehetőségével (Riesman), illetve a populáris vagy tömegkultúrával. A fő mozgatók között mind erőteljesebben irányult a figyelem a tömegkommunikációra. Előbb a sajtó és a szórakoztató könyvkiadás, majd a film és a televízió került a kritikák előterébe, elsősorban a lehetséges visszaélő, túlzott, hozzászokást generáló, és ezáltal a morált, a személyiséget rontó társadalmi hatások miatt. A gyermekek tekintetében különösen a televízióról esett sok szó. Közismert a televízió és az erőszak kérdése, amely szerint az agresszív televíziós műsorok a gyermekekben agresszív késztetéseket erősítenek fel.⁹ Csak szakemberek tudnak róla, hogy gyermekvédő szervezetek és neves orvosok, pszichológusok kezdeményezték a televízió- (illetve videó-) addikció fogalmának hivatalos elismerését és így a probléma megelőzésének és terápiájának társadalmi képviselését.¹⁰ Újabban nagy irodalma van a számítógép-, illetve internet-addikciónak, ennek kórkép jellegét a klinikai pszichológia és a pszichiátria elfogadta.¹¹ Míg a film vagy a televízió visszaélő használata egyfajta „fogyasztás”, és természetét illetően hasonlít a megengedett és az illegitim kémiai anyagok visszaélő használatához, az internet-addikció az első teljesen kommunikációs addikcióforma, és ilyen minőségében mintegy előképe és modellje a mobiltelefon-addikció gondolatának.¹²

Az abúzus és addikció koncepciója tehát a végkifejletet betegségnek, kórállapotnak tekinti, amelyet gyógyítani kell, az abúzust pedig kockázati tényezőnek, amely ilyen kórképhez vezethet. Az abúzus pótcselekvés, más életfeladatoktól veszi el az időt és az energiát, rövidzárlatos örömforrás; a hozzászokás mintegy

⁹ Például Barrie Gunter–Jill McAleer, *Children and Television*, London–New York: Routledge, 1997.

¹⁰ Például Velkey László, „A televízió- és videóműsorok mint gyermekeink és fiataljaink testi-lelki-szellemi egészségét veszélyeztető tényezők”, *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 2000, 1–2, 41–50. o.

¹¹ A kérdésről lásd Buda Béla, „Az elektronikus kommunikációs kultúra árnyoldalai? Aggályok és tények az internet és a mobiltelefon visszaélő, illetve túlhasználatával kapcsolatban”, a Nyíri Kristóf szerkesztette, idézett kötet 81–91. oldalain – itt megtalálható az internetabúzusra vonatkozó újabb szakirodalom.

¹² A kommunikációs elem természetesen megtalálható a szerencsejáték-, illetve fogadójáték-addikció, vagy másként: a kóros játékszenvedély vagy az ún. szexuális addikció jelenségeiben is, de ott a kommunikáció csak a viselkedésforma egyik arculata. Erről lásd a későbbieket.

rontja a karaktert. A pótcselekvés azt is jelenti, hogy valóságos viselkedés helyett valamiféle virtuális tevékenység alakul ki, a telefon esetében a tényleges kommunikáció helyett az eszköz révén közvetetté váló kontaktus.

A bulvársajtó és az értelmiségi magazinok az utóbbi években kész tényként kezelik, hogy a mobiltelefonok képesek ilyen hozzászokás és addikció kiváltására, és nagyszámú esetet említenek, akik kezelésre szorulnak. A hírek szerint nagyvárosokban klinikák¹³ nyílnak a mobiltelefonhoz hozzászokott fiatalok – gyerekek és serdülők – terápiájára.

Az addikció modellje

Mint láttuk, sok más, a technikai fejlődés által tömegméretekben előidézett, funkcionális örömmel járó, túlhasználatot és mintegy játékos alkalmazást jelentő viselkedésformához hasonlóan a mobiltelefonálás excessusait is az addikció modelljével írják le. E modellnek kétségtelenül a kémiai anyagvisszaélések és hozzászokások nagymérvű elterjedése, de elsősorban az alkohol és a tiltott drogok használata adta az alapját.

A drog esetében a visszaélés maga a használat, és ha a hozzászokás olyan mérvű, hogy a drogfogyasztás a személyiség központi tevékenységévé válik, akkor a függés és az addikció metaforái alkalmazhatók.

A hivatalos meghatározások talán még érthetőbbé teszik ezt a modellt.

A drogok vagy a drogfogyasztással egyenértékű izgalmi helyzetek keresésének és a drogok fogyasztásának olyan kényszeres viselkedésmintáját nevezzük addikciónak, amelyet a drogok iránti erős vágy, valamint a drogelvonást követő gyors visszaesés jellemez. Három fő jelenség utal addikció fennállására: tolerancia, dependencia és szenzitizáció. ... Toleranciáról akkor beszélünk, ha emelni kell a drog dózist ugyanannak a kívánt hatásnak az elérése érdekében. ... A dependencia vagy függőség akkor áll fenn, ha a drogelvonás következtében jellegzetes elvonási tünetek lépnek fel. ... Szenzitizációról akkor beszélünk, ha a drog hatása intenzívebbé válik a fogyasztás következtében.¹⁴

¹³ Mivel a hazai hírek külföldi közlemények fordításai, a klinika nyilvánvalóan járóbetegellátó központot jelent, és nem egyetemi oktatókórházat, amint ez a magyar nyelvben szokásos jelentése a kifejezésnek.

¹⁴ Gerevich József, „Az addiktológia spektruma”, a Németh Attila és Gerevich József szerkesztette *Addikciók* című kötetben (Budapest: Medicina, 2000), 9–18. o. – az idézetek a 13., 14. és 15. oldalról valók. – Megjegyzendő, hogy nem minden szakember tekinti a dependenciát az addikció elemének, sokan egyfajta szinonimaként kezelik, mintegy a függőség enyhébb formájának tekintve. Nem mindenki tartja lényegesnek a szenzitizációt.

Egy másik definíció: „A modern addikcióelméletek szerint az addikció *krónikus betegség*, amelyet a drogokkal összefüggő (a droghatásra vagy drogelvontásra kondicionált) környezeti (külső, objektív) és szubjektív (belső) ingerek sokasága tart fenn.”¹⁵ Itt már hangsúlyt kap, hogy az addikció betegség, mégpedig annak idült fajtája.

A pszichiátriai betegségekkel kapcsolatosan két, nemzetközileg is elfogadott osztályozási, illetve meghatározási rendszer az alapja minden definíciónak. Az egyik az Amerikai Pszichiátriai Társaság Diagnosztikai és Statisztikai Kézikönyvének IV. kiadása (DSM-IV),¹⁶ illetve ennek a mentális- és viselkedészavarok osztályozására vonatkozó része.¹⁷

Az amerikai rendszer, a DSM-IV. a következő módon határozza meg a dependenciát (itt például a dependencia szinonimája az addikciónak):

A szer használatának maladaptív módja, amely klinikailag jelentős károsodáshoz vagy zavarhoz vezet, legalább 3 az alábbiakból, bármikor ugyanabban a 12 hónapos időszakban:

- 1) tolerancia, amelyet az alábbiak valamelyike jellemez:
 - a. a szer jelentősen fokozott mennyiségeinek az igénye, intoxikáció vagy a kívánt effektus elérése érdekében;
 - b. a szer azonos adagjának folyamatos használata esetén jelentősen csökken a hatás;
- 2) megvonás, amit az alábbiak egyike jellemez:
 - a. a szerrel kapcsolatban jellegzetes megvonásos szindróma (megfelel a megvonás A és B kritériumainak a megfelelő szereknél);
 - b. ugyanolyan (vagy közel hasonló) szer bevétele a megvonásos tünetek csökkentésére vagy elkerülésére;
- 3) a szert gyakran nagyobb adagokban vagy hosszabb időszakig szedik, mint eredetileg szándékozták;
- 4) állandó kívánság vagy sikertelen kísérletek a szerhasználat abbahagyására vagy kontrollálására;
- 5) jelentős idő és aktivitás irányul a szer megszerzésére (például több orvos látogatása vagy hosszú utazás megtétele), a szer használatára (például lánc-dohányzás) vagy a hatásaitól való megszabadulásra;
- 6) fontos szociális, foglalkozási vagy rekreációs tevékenységek feladása vagy csökkentése a szerhasználat miatt;

¹⁵ Gerevich, i. m. 13. o.

¹⁶ Magyarul: A DSM-IV *diagnosztikai kritériumai*. Zsebkönyv, Budapest: Animula, 1997. (A továbbiakban: DSM-IV.)

¹⁷ Magyarul: World Health Organization, *A mentális- és viselkedészavarok BNO-10 szerinti osztályozása. Klinikai leírás és diagnosztikai útmutató*, Budapest, WHO-MPT, é. n. (A továbbiakban: BNO-10.)

- 7) a szerhasználat folytatása olyan állandó vagy visszatérő fizikai vagy pszichológiai problémák megléte ellenére, amiről tudja, hogy valószínűleg a szerhasználat okozza vagy súlyosbítja (például kokain használata a kokain okozta depresszió felismerése ellenére, vagy folyamatos ivás annak ellenére, hogy az alkoholfogyasztás a gyomorfekélyt rosszabbítja).¹⁸

A DSM-IV meghatározza a visszaélés fogalmát is:

- A. A szer használatának maladaptív módja, amely klinikailag jelentős károsodáshoz vagy zavarhoz vezet, legalább egy vagy több az alábbiakból 12 hónapos időszak alatt:
1. Visszatérő szerhasználat, amely a nagyobb munkahelyi, iskolai vagy otthoni szerepelvárásokban hibát eredményez (például munkahelyen ismételt hiányzások, gyenge teljesítmény, iskolai hiányzás, lógás vagy eltanácsolás, a gyermekek vagy a háztartás elhanyagolása).
 2. Visszatérő szerhasználat olyan helyzetekben, amikor az fizikailag veszélyes (például szer hatása alatt történő autó- vagy gépvezetés).
 3. A szer használatával kapcsolatos ismételt jogi problémák (például letartóztatások a szerrel kapcsolatos viselkedés miatt).
 4. Folyamatos szerhasználat tartós vagy visszatérő szociális vagy interperszonális problémák ellenére, amelyeket a szer hatása okozott vagy súlyosbított (például vitatkozás a házastárral az intoxikáció következményeiről, tettlegesség).
- B. A tünetek sohasem felelnek meg az adott pszichoaktív szernél kialakuló dependencia tüneteinek.¹⁹

Látható, hogy itt a diagnózis szempontjai vannak előtérben.

A BNO-10 definíciója is hasonló – de szóhasználatában eltérő az abúzustól és a dependenciától. Itt a dependencia ismét egyenlő az addikcióval, ennek ellenére kiemelését érdemel, hogy a szakirodalomban az addikció kifejezés elterjedtebb.²⁰

¹⁸ BNO-10, 112–113. o.

¹⁹ DSM-IV, 94. o.

²⁰ Németh Attila–Gerevich József (szerk.), i. m.

A viselkedési addikciók

Az alkohol és a drog modellje kiterjedt olyan viselkedésformákra is, amelyek hozzászokás-szerűek, kényszeresek, velük kapcsolatosan tolerancia és „dózisnövekedés” alakul ki, és amelyektől valódi függőség, illetve addikció lép fel. Legszembetűnőbb e vonatkozásban a játékszenvedély, amely mind gyakoribbá válik, és amelynek nyomán az internet-addikció – és a mobiltelefon-addikció – koncepciója kialakult. A BNO-10 ezt a kóros szokások és impulzuskontroll-zavarok kategóriájába sorolja. E zavarok meghatározása:

Máshol nem osztályozott viselkedészavarok kerültek ide besorolásra. Olyan ismételt cselekedetekkel jellemezhetők, amelyeknek nincs egyértelmű ésszerű motivációjuk, nem kontrollálhatók, és a páciens és más emberek saját érdeke(i) ellen vannak. A páciensek elmondása szerint a cselekedeteket belső kényszer, feszültség előzi meg. A zavarok oka nem ismert, azért kerültek egy csoportba, mert sok „tüneti” hasonlóság található, és nem azért, mert fontos közös jellemzőjük van.²¹ ... [a kóros játékszenvedély] lényege gyakori, ismétlődő belefeledkezés szerencsejátékokba, ami meghatározó része az illető életének aláásva a szociális, munkahelyi, házassági és családi értékeket és kötelezettségeket.

Akik ebben a zavarban szenvednek, veszélyeztetik munkahelyüket, kölcsönöket vesznek fel, hazudnak, és törvénybe ütköző cselekedeteket hajtanak végre, hogy pénzhez jussanak, vagy megadják tartozásaikat. Jelentős feszítő vágyat éreznek a játékra, amelyet nehezen tudnak kontrollálni. Minden gondolatukat és fantáziájukat a szerencse- (házárd)játék és az ehhez kapcsolódó események töltik ki. Ezek a belső késztetések és belefeledkezések stresszteli életkörülmények esetén szaporodnak. A zavart játékkényszernek is nevezik, de ez a kifejezés pontatlan, mivel nem kényszer-cselekvés, a szó szoros értelmében, és a viselkedészavar sem kapcsolódik az obsessiv-compulsiv zavarhoz. Alapvető jellemzője ennek a zavarnak az ismételt szerencsejáték, ami folytatódik a kedvezőtlen és kellemetlen szociális következmények ellenére, mint például az elszegényedés, megromlott családi kapcsolatok, a magánélet zavarai.

A játékszenvedélyhez hasonlóan a kényszeres és hozzászokásszerű szexuális viselkedésformák is bekerültek az addikciók fogalmkörébe. A szexuális addikciók közé számos olyan viselkedésmódot sorolnak ma, amelyet korábban perverciónak vagy parafiliónak neveztek.

²¹ BNO-10, 316. o.

A különbségek mellett vannak hasonlóságok a kényszerbetegségek és a parafilák között. Mindkét betegcsoport ellenállhatatlan készítetést érez bizonyos cselekvés végrehajtására, amelynek során a feszültségük oldódik. A cselekvés ritualizált jellegű. A parafilásoknál azonban ez a cselekmény – amely kontrollvesztéssel jár – az esetek többségében másokra ártalmas, heteroagresszív jellegű. Tisztában vannak cselekményük kockázataival, félnek a lelepleződéstől, a szexuális aktus után szégyent, önutálatot éreznek, de mégis képtelenek abbahagyni. Egyre több időt, pénzt és energiát köt le az ezzel való foglalkozás, gondolkodás, fantáziálás. Nagyon jellemző lehet a „kettős életvezetés” („Dr. Jekyll–Mr. Hyde” szindróma). E betegek a „civil életben” rendkívül szolidan élnek, mintaférjek és kiváló munkatársak lehetnek. A környezetük nem is sejti, hogy a „felszín alatt mit rejt a mély”. ... Erich Fromm már 1941-ben írt a kompulzív szexualitásról, de e spektrumszemlélet irányába a szakemberek érdeklődése csak az utóbbi tíz évben fordult. A szexuális addikciók fő jellegzetességei: ismétlődő ellenállhatatlan készítetés; kontrollvesztés; folytatás a káros következmények ellenére.²²

Itt érdemes megjegyezni, hogy mind a játékszenvedélyben, mind a szexuális addikciókban fellelhető bizonyos kommunikációs elem: a viselkedés korlátozottan interaktív, a partner valójában nem egyenrangú résztvevő, szerepe behatárolt, korlátozott. Az internet-addikcióban ez a chat-fórumokon valóban interaktív lehet (más kérdés, hogy az interakciót behatárolja az identitás elrejtésének lehetősége), de a különféle honlapok használatában az interaktivitás virtuális.

A mobiltelefon-addikció „dekonstrukciója”

Az abúzus, dependencia és addikció jelenségeinek és fogalmainak vizsgálata után felmerül a kétely, érvényes-e az addikciós modell a telefon túlzott, hozzá szokásszerű, szenvedélyszerű használatára. Lehetségesek-e olyan súlyos esetek, amelyekben pszichoszociális önkárosítás történik, aminek a személyiségre tartós és negatív hatásai vannak? Nyilván ismét metaforáról van szó, és felmerül annak lehetősége, hogy ez a konstrukció²³ már e modell túlzott kiterjesztése. Valamiféle negatív társadalmi minősítést tükröz, amely e modell révén mintegy betegségként kezelhető, tehát felmentést tartalmaz a viselkedésformával kapcsolatos különféle konfliktusok következményei, szankciói alól. A modern kor a te-

²² Németh Attila, „Szexuális addikciók: Bűnösök vagy betegek?“, a Németh Attila és Gerevich József szerkesztette, idézett kötet 245–259. oldalain, az idézett rész a 247. és a 248. oldalról való. – Részletesebben lásd: Ralph Earle–Gregory Crow, *Lonely All the Time. Recognizing, Understanding and Overcoming Sex Addiction. For Addicts and Co-Dependents*, New York–London–Toronto: Pocket Books, 1989.

rápiák kora, a viselkedés- és élményváltozás nagy lehetőségei nyíltak meg szakszerű pszichológiai (pszichoterápiás) segítség révén, a terápia mindinkább kiterjed tehát betegségnak nem mondható állapotokra is.²⁴ A mobiltelefon használata végső soron valódi kommunikáció. A vezetékes telefon gyermekkori, serdülőkori használatára is jellemző volt a környezet, különösen a család kritikus viszonyulása. A túlhasználat gyakran váltott ki konfliktusokat, különösen a telefonálásra fordított idő (és annak elmulasztott hasznos eltöltése, a feladatok, kötelezettségek teljesítése helyett), kisebb részben a költségek miatt. Mindez inkább mennyiségileg, mint minőségileg fokozódhat a mobiltelefonálás révén, és kiterjedhet az iskolára vagy az utcára is. Átcsaphat-e ez valódi szenvedélybe?

A telefonálás valódi kommunikációs jellege abban nyilvánul meg, hogy a folyamatot a másik fél, a partner is szabályozza. A részvétel a telefonálásban nem kényszer. Ha tehát a kommunikáció a másik számára unalmas vagy kellemetlen, megszakíthatja azt. A gyermekek és serdülők telefonhasználatával kapcsolatban a családban és a környezetben felmerül ugyan a partner kérdése, de vagy rá is kiterjed a negatív minősítés (hiszen ő is mulaszt, szórakozik, beszélget – például tanulás helyett), vagy miatta is felelősséget éreznek. A telefonálás egyébként a normálisnak tekinthető kommunikáció minden ismervét magában foglalja. Fontos az említett kölcsönösség, egyenrangúság, mindig kapcsolatot feltételez, ezen belül kontextusokra épül (és folyamatosan építi és fejleszt a kapcsolatot és differenciálja annak kontextusait). Érzelmi elemekkel telített, a hang ezeket jól közvetíti.²⁵ A telefonos kommunikációban állandó visszacsatolós szabályozás folyik, ebben a részvétel lélektanilag fejlesztő hatású, hiszen alkalmazkodni kell a másikkhoz. Monitorizálni kell a kontaktust, a megértést, észlelni kell a másik igényeit stb. Mindaddig tehát, amíg a telefonálás a konvenciók keretein belül marad, lehet hosszadalmas, a helyzethez képest inadekvát, fárasztó, akár kimerítő is, de mindenképpen valódi kommunikáció. A telefonnal lehetségesek különféle visszaélési formák (például zaklatás, provokáció, zavarás, néma hívás stb.), de ezek szétfeszítik a kommunikáció kereteit, és leginkább névtelenül, az identitást rejtve valósulhatnak meg. A telefon valódi kommunikációs jellegét mutatja, hogy igen elterjedt a telefonos lelki segélyszolgálat és ennek segítségével komoly terápiás effektusok érhetők el.²⁶

²³ Vivien Burr, *An Introduction to Social Constructionism*, London–New York: Routledge, 1995.

²⁴ A pszichoterápiával kapcsolatban: Buda Béla, *A pszichoterápia alapkérdései. Kapcsolat és kommunikáció a pszichoterápiában (Válogatott tanulmányok)*, Budapest, Országos Alkohológiai Intézet, 2001.

²⁵ Hanus Papoušek–Uwe Jürgens–Mechtild Papoušek (szerk.), *Noverbal Vocal Communication. Comparative & Developmental Approaches*, Cambridge: Cambridge University Press, 1992.

Saját megfigyelések

A mobiltelefonálás árnyoldalait, illetve kórtanát az MTA Filozófiai Kutatóinté-zete és a Westel által indított mobilkommunikációs kutatás keretében kezdtük el vizsgálni. Jellemző, hogy a vizsgálat során a média álláspontját adottnak vettük, és keresni kezdtük a mobiltelefonos addikció eseteit. Ezt a megközelítést erősítette, hogy egyetemi hallgatókkal végzett fókuszcsoportos megbeszélésekben²⁷ a mobilabúzus gyakorisága és a kóros, addiktív használat lehetősége megerősítést nyert; a résztvevők (összesen 61 diák, 6 csoportban) saját megfigyeléseikre és mások közléseire hivatkoztak. Majd 14 aktív hallgató segítségével keresni kezdtük az addiktív telefonálás eseteit, a naturalisztikus vizsgálat módszereivel szándékozva vizsgálni őket. Pszichoterapeutákat és segítő foglalkozást gyakorlókat, főleg gyerekekkel és serdülőkkel foglalkozókat kérdeztünk meg, és kértünk ilyen esetek gyűjtésére, adataik átadására. Először sok, anekdotikus eset került felszínre, végül az esetek száma folyamatosan csökkent, ahogyan életrajzi adataikat, élethelyzetüket és telefonálási viselkedésüket jobban megismertük (általában a velük érintkezésben lévő szakembereken át). Kiterjedt az esetkeresés külföldi szakemberekre is, abból a feltevésből kiindulva, hogy az addiktív használat és a sok terápiára szoruló eset híre külföldről származott (ezért bécsi, müncheni, londoni stb. kollégáktól kértünk segítséget), és ezért feltételezhető volt, hogy a megengedőbb, a fiatalokat önállóan hagyó, a technikai civilizációval szorosabb kapcsolatban lévő városi kultúrákban esetleg nagyobb a telefonaddikció lehetősége.

Az esetek keresése és értékelése folyamatban van, új közegeket is bevonunk a kutatásba (például iskolapszichológusokat, családsegítők munkatársait, az említett telefonszolgálatok önkénteseit stb.). Végül kilenc olyan esetre derült eddig fény, amelyben a mobiltelefon használata szélsőségesen gyakori volt, amiből komoly mulasztások és konfliktusok származtak. Ezekben látható volt a telefonhasználat kompenzatív jellege, a menekülés a valóság igényeitől, a kötelességektől; ezenkívül bizonyos tolerancianövekedés volt megfigyelhető, illetve nehézség a telefonhasználat korlátozása, abbahagyása terén. Mindegyik esetben fennálltak azonban a problémák már a „telefonszenvedély” kiterjedése előtt, másfajta kitérő, elkerülő viselkedésformák (játékautomata-használat, televíziózás, kortárs csoportokhoz való túlzott kötődés, tanulási nehézségek, kapcsolati kötődések stb.). Az esetek nagyobb részében a túlzottnak mondható telefonhasználat egyértelműen egyfajta egyensúlykeresést, megbirkózási (*coping*) törekvést

²⁶ Kelemen Gábor (szerk.), *Tele-dialógus. Tanulmányok az öngyilkosság-megelőzés kommunikatív perspektíváiról*, Pécs: Pannónia Könyvek, 2000.

²⁷ Siegfried Lamnak, *Gruppendiskussion. Theorie und Praxis*, Weinheim: Beltz, 1998.

is kifejezett. A telefonkommunikáció egy része a problémákra vonatkozott, és azokkal összefüggésben jelentette a feszültségek levezetését, illetve hozott információkat, visszacsatolásokat. Az esetek vizsgálata jelenleg is folyik, de egyelőre igazi addikciós esettel nem találkoztunk. A telefonos viselkedés, illetve kommunikáció megfigyelése azonban mind pozitívabb képet ad a mobiltelefonálásról. Úgy tűnik, hogy ez – a felnőtt világ számára feltűnő vagy kellemetlen változataiban is – a csoporthoz tartozást, az egyenrangú kapcsolatépítés képességét, az önkifejezést, a szociális normaérzékét, a kontextusok értékelését és felhasználását, és még egy sor más, fejlődéslélektani jellegű, a serdüléssel és a felnőtté válással kapcsolatos lelki feladat lebonyolítását segíti elő. Úgy tűnik, a lehetséges ifjúkori reakciómodok, megküzdési sémák közül a mobiltelefon túlzott használata talán a legenyhébb és leginkább elfogadható társadalmilag, sőt akár esetleg fejlesztő szempontból ajánlható is. Természetesen a mobiltelefon hasonlít sok más technikai eszközhöz, lehet rossz célra is használni, de ez nem az addikciómodell vagy a betegségkoncepció kategóriájába tartozik, tehát a mobil például elősegítheti a drogozást, a bűnöző életmódot, a kapcsolódást a szektákhoz vagy politikai szélsőségekhez, ám itt a telefon csupán nemspecifikus eszköz, és nem oka a kifogásolt magatartásnak.

A mobil mindenesetre látványosan változtatott a telefonálás formáin, bizonyos viselkedésmódok, használati formák szembetűnőbbek lettek, kialakultak új magyarázatok, minősítési konstrukciók, ezeket érdemes tanulmányozni. Maga a telefonálás ma már annyira részévé vált a mindennapi életnek, hogy természetesnek vesszük; ezáltal a „telefonhasználó viselkedés” tudományos megismeréséhez nehéz a szükséges kognitív távolságot kialakítani. Talán a hordozható, hiszen a test tartozékává váló kis készülék nyomán ez jobban sikerülhet.

Bevezetés

A politikai nyilvánosság fórumai jelentős részben a média intézményi keretein belül, a média kommunikációs közegében működnek. A média technológiájának változása ezért hat a politikai nyilvánosság szerkezetének alakulására, a demokratikus intézményrendszer működésére is. Az új kommunikációs technológiák, az internet és a mobiltelefon megjelenése és tömeges használata – csakúgy, mint a televízió térnyerése néhány évtizeddel ezelőtt – megváltoztatta a demokrácia működésének kommunikációs közegét.

Attól függően, hogy a demokratikus intézményrendszer információs átalakulásának melyik foratókönyvét vesszük alapul, az új kommunikációs technológiáknak különböző szerep jut. Az optimista felfogás a decentralizált és interaktív kommunikációt lehetővé tevő technológiákat helyezi a középpontba.¹ Ez az álláspont a 20. század második felében kialakult hagyományos politikai kommunikációs struktúra megváltozását, az egyirányú kommunikációt megtestesítő hagyományos tömegmédia (a televízió, rádió, sajtó) háttérbe szorulását, sőt a demokratikus politikai intézményrendszer átrendeződését, a közvetlen demokrácia térnyerését vetíti előre.

Ezzel szemben a realistának nevezhető megközelítés szerint az új technológiák alkalmazása a jelenlegi politikai intézményrendszer működését teheti jobbá, hatékonyabbá, egyszerűbbé. Az új kommunikációs technológiák használata így a képviseleti demokrácia új minőségének létrejöttét segítheti.²

¹ Nicholas Negroponte, *Being Digital*, New York: Knopf, 1995; Pierre Lévy, *Collective Intelligence: Mankind's Emerging World in Cyberspace*, New York: Plenum, 1997.

² Stephen Coleman, „E-Politics: democracy or marketing?“, Voxpolitics.com, <http://www.voxpolitics.com/news/voxfpub/story266.shtml>, 2001; Pippa Norris, *Digital Divide? Civic Engagement, Information Poverty and the Internet in Democratic Societies*, New York: Cambridge University Press, 2001. – Az optimista és a realista közelítéssel is szembenálló cyber-pesszimisták az új eszközökben rejlő veszélyeket hangsúlyozzák. Szerintük az internet megerősítheti és tovább mélyítheti a már meglévő globális és társadalmi különbségeket, valamint fokozhatja az elidegenedést (Norman H. Nie-Lutz Erbring, *Internet and Society*, Stanford Institute for the Quantitative Study of Society, 2000. <http://>

Akár az optimista, akár a realista forgatókönyv áll közelebb a szívünkhöz, az új információs technológiák mindenképpen fontos szerepet játszanak a képviselői demokrácia, a demokratikus kormányzás és a civil társadalom intézményeinek megerősítésében. A decentralizált és világméretű kommunikációs hálózat például elősegítheti a civil szervezetek országhatárokon átnyúló tevékenységét, a hasonló érdekű és érdeklődésű szervezetek összekapcsolódását (az állampolgárok és újságírók könnyebben és gyorsabban, idő- és pénztakarékos módon férhetnek hozzá a hivatalos dokumentumokhoz, információkhoz; a pártok és más politikai szervezetek hatékonyabban kommunikálhatnak tagjaikkal, támogatóikkal és a bizonytalan választók csoportjaival).

Ebben a dolgozatban az utóbbi jelenséget, tehát az új média közegében megváltozott politikai kommunikáció sajátosságait vizsgáljuk a 2002-es magyar országgyűlési választási kampány elemzése alapján. Írásunkban különösen az interaktív kommunikációs eszközök – az SMS és az e-mail – felhasználását elemezzük. A dolgozat a következő kérdésekre kíván választ adni:

1. Milyen ismérvek alapján különíthetjük el az online média két működésmódját, az online tartalomszolgáltatást és az interakciót lehetővé tévő kommunikációs eszközöket?

2. Milyen célok elérésére s hogyan alkalmazták az interaktív eszközöket a pártok és szimpatizánsaik a 2002 tavaszi választási kampányban? Milyen elméleti keret alkalmas az interaktív politikai kampány megértésére és elemzésére?

3. Hogyan értékelhetjük az interaktív eszközökkel folytatott politikai kommunikációt normatív szempontból, a társadalmi nyilvánosság fogalma alapján?³

Tartalomszolgáltatás versus interaktivitás

Posztmodern kampánytechnikák

Pippa Norris, a Harvard Egyetem professzora egyik írásában megkülönbözteti a pre-modern, a modern és a posztmodern kampánytechnikákat.⁴ A *pre-modern* kampány először a jelöltek és a szavazásra jogosult állampolgárok közötti személyes interakcióra épült. A kampányeseményeket, választási gyűléseket ötletsze-

www.stanford.edu/group/siqss/Press_Release/internetStudy.html; Robert D. Putnam, *Bowling Alone*, New York: Free Press, 2000). Azt állítják, hogy az információs hálózatokban előnyös helyzetben lévők az információs technológiák segítségével csak tovább erősítik pozícióikat – tartósan hátrányos helyzetbe kényszerítve ezzel az információkkal rosszabbul ellátott tömegeket.

³ Jürgen Habermas, *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*, Budapest: Osiris, 1999.

⁴ Pippa Norris, „Political Communications and Democratic Politics”, a John Bartle és Dylan Griffiths szerkesztette *Political Communications Transformed: From Morrison to Mandelson* című kötetben (Basingstoke: Macmillan, 2000). <http://ksghome.harvard.edu/~pnorris.shorenstein.ksg/acrobat/bartle.pdf>.

rően szervezték, majd megnövekedett a pártlapok szerepe. Az 1920-as évektől a rádióbeszédok kezdték átvenni a személyes kampányok szerepét, a legfontosabb médiumok mégis a pártközeli újságok maradtak.

A választóközönség egyes csoportjai erősen kötődtek az egyes pártokhoz. A *modern* kampányt (az 1950-es évek végétől a 1980-as évek végéig) az országosan központosított sajtóiroda tevékenysége fémjelezte. A párt néhány vezetője, a sajtófőnökök, néhány külső tanácsadó és közvélemény-kutató alkotta a központi kampányirodát. A teljes választási kampány során a jól megtervezett politikai eseményeken volt a hangsúly. Legfőbb célja az országos média hírműsorainak tematizálása vált. A különféle pártok kampányai módszereiket tekintve – a korábbi hagyományoktól eltérően – közeledtek egymáshoz. Ezzel párhuzamosan (és részben emiatt) a választóközönség pártkötődése csökkent.

Az 1990-es évek közepétől a *posztmodern* kampányok váltak dominánssá. A pártok proaktív kommunikációs stratégiájának fő elemei a marketingtechnikák és a közvélemény-kutatások lettek. A választási kampányok tervezésében a professzionális kommunikációs tanácsadóknak és reklámszakembereknek már legalább olyan fontos szerep jut, mint a politikusoknak. Ennek megfelelően magának a politikai stratégiának a kialakításánál is tekintetbe veszik a választási üzenetek, a program marketing-kilatásait. A multimédia-korszak, az új kommunikációs technológiák használata révén rendkívül összetetté vált a pártok, a média és a közvélemény viszonya. A posztmodern kampányban a modern tömegkampány módszerei mellett újra megjelentek a személyes interaktivitás formái. A pre-modern személyesség közvetlenségét azonban az új kommunikációs technológiák korszakában a technológia által közvetített személyesség, az interaktív internet- (és mobil-) használat veszi át.

A magyar történelemben először a 2002-es országgyűlési választásokon játszottak jelentős szerepet az új kommunikációs technológiák.⁵ A pártok a kampányban eltérő módon használták internetes honlapjaikat. Az offline kampányban tapasztalható szabályok és hagyományok azonban csak ritkán változtak az online környezetben. A honlapokat általában hagyományos pártújságként alkalmazták. A kis pártok nem voltak képesek kihasználni az új eszközökben rejlő le-

⁵ Ezt jelzi, hogy a leglátogatottabb (saját belpolitikai hírszolgáltatással rendelkező) internetes portálok jelentős forgalomnövekedést regisztráltak a választási kampány során. A portálok olvasottsága ezzel megelőzte a nyomtatott sajtó jelentős részét. A Medián WebAudit elemzése szerint „a parlamenti választások iránti felfokozott érdeklődésnek köszönhetően áprilisban kiemelkedően magas forgalmat könyvelhettek el a hazai internetes hírszolgáltató oldalak. Az [origo] portál oldalátöltéseinek száma már a választások előtti napokban megközelítette a 4 milliós átlomhatárt, az első forduló másnapján regisztrált több mint 5.1 millió oldalátöltés és a 680 ezret meghaladó látogatás-szám pedig kimagasló látogatottsági rekord a hazai internet történetében.” (Medián WebAudit, „Kimagasló látogatottság a választások idején”, <http://webaudit.hu/>, 2002.)

hetőségeket ismertségük, népszerűsítésük növelésére. A gazdag honlapokkal rendelkező, nagyobb pártok pedig – egy kivétellel – nem tudtak másképp tekinteni az internetre, mint egy nagy faliújságra.⁶

A pártok internetes tartalomszolgáltatása önmagában nehezen váltja valóra a hozzá fűzött reményeket, hiszen a minőségi tartalom előállítás drága, bizonytalan a célközönség és kérdéses a hatékonyság mérése. S ami a legfontosabb: az egyoldalú tartalomszolgáltatásban nem hasznosulhat a felhasználók interakciója, az aktív, többoldalú kommunikációban rejlő politikai tőke.⁷ Még mielőtt azonban az a kép alakulhatott volna ki, hogy az információs technológiák megmaradnak a hagyományos kampánystratégiák által kijelölt kereteken belül, a választás két fordulója között előtérbe kerültek a személyközi kommunikációt segítő eszközök: az e-mail és az SMS. A forgalom nagyságrendjét mutatja, hogy a választás két fordulója közötti tizennégy napon mintegy négy millió ember küldözgetett és/vagy kapott Magyarországon SMS-t. Ez körülbelül húsz százalékkal magasabb arány, mint kampányon kívül, politikai békeidőben.⁸ Ez a forgalomművekedés azonban csak azért szokatlan, mert a politikai aktivitásnak köszönhető. Egyébként nem tekinthető kiugróan nagyra, hiszen nőnapkor, vagy Valentin-napkor hasonló mértékben növekszik az elküldött SMS-ek száma. Az, hogy az SMS- és e-mail-kampány ennyire látványos volt a két forduló között, elsősorban annak köszönhető, hogy ezúttal az elektronikus üzenetek küldése és fogadása nem kizárólag a fiatalokra volt jellemző. Vagyis azok a mobil- és internethasználók is bekapcsolódtak az elektronikus politikai kommunikációba, akik soha, vagy csak ritkán írnak SMS-t vagy e-mailt.

Centralizált kommunikáció: párthonlapok a kampányban

Ami az internetet mint posztmodern kampányelemet illeti, az elmúlt években a legtöbb nyugati politikus és párt rájött arra, hogy honlapjuk alkalmas a felülről lefelé történő kommunikációra, azaz a meghatározó politikai szereplők önbemutatására. Ezt a folyamatot egyébként az internet grafikus felületének sajátosságai

⁶ Dányi Endre, „A faliújság visszaszól. Politikai kommunikáció és kampány az interneten”, *Média-kutató* 7, 2002. nyár; kivételt egyedül az SZDSZ jelentett, amely a www.szdsz.szamizdata.hu oldalán interaktív plakátversennyel kampányolt.

⁷ Dányi Endre–Sükösd Miklós, „szavazzram.hu – Párthonlapok a választási kampányban”, *Népszabadság*, 2002. március 25. <http://www.nol.hu/Default.asp?DocCollID=44345&DocID=44565#44565>.

⁸ A *Magyar Hírlap* értesülése szerint a választási kampány két fordulója között az SMS-forgalom mintegy 20-30 százalékkal ugrott meg (*Magyar Hírlap*, 2002. április 16 – „A politikai SMS-tréfa mint új iparág”). Reális becslés lehet a második fordulót megelőző időszakban a napi 4-5 millió elküldött SMS. A Hírközlési Felügyelet (<http://www.hif.hu>) jelentése szerint egyébként a mobil-előfizetők száma 2002 márciusában 5 361 746 fő (a lakosság 52,6%-a) volt.

is nagyban elősegítették.⁹ Ezért a világháló technikai szempontból jól illeszkedik a pártok bevett kampánystratégiájába. Stephen Coleman és Nicola Hall a 2001-es brit választási kampány kapcsán elemezte a pártok internetes stratégiáját.¹⁰ Tanulmányukban négy érvet sorolnak fel amellet, miért éri meg a pártoknak (jó) honlapot üzemeltetniük.

- *Multimédia* – a hang-, a képanyagok és a különféle szövegek összeillesztése jó lehetőség, ráadásul olcsóbb, mint a nyomtatott kiadvány készítése.
- *Személyre szabottság* – lehetővé válik a személyre szabott, személyessé tett, pontosan irányított üzenetek közlése az egyes személyeknek és érdekcsoportoknak.
- *Interaktivitás* – nyitott az út a társalgás, a vitatkozás, a visszacsatolás előtt.
- *Közvetlenség* – az üzenetek a média, az újságírók szűrője nélkül, közvetlenül juthatnak el a célközönséghez.

Ezek az online kampány mellett szóló érvek azonban csak technikai jellegű megoldásokra, módszerekre és általános tulajdonságokra hívják fel a figyelmet, az interaktivitás által követelt szemléletbeli átalakulás nem kerül szóba. Nem csoda, ha az újításokra kapható politikusok (és pártok) honlapjukat elsősorban önbemutatóra használják.

Az interneten a pártoknak is szembesülniük kell a tartalom (*content*) és a kommunikáció (*communication*) harcának dilemmájával. Andrew Odlyzko szerint az internet jövőjét elsősorban a személyközi kommunikáció (*peer-to-peer, p2p*) fogja meghatározni, és nem a tartalomszolgáltatás.¹¹ Az online politikai kommunikáció területén ez azt jelenti, hogy az igazi hozzáadott értéket nem a párt sajtóközleményeinek a webről letölthető változata, hanem a különféle kommunikációs hálózatokon történő információáramlás jelenti. Ez utóbbi ugyanis lehetővé teszi, hogy a párt iránt érdeklődő internetezők és mobilizók passzív epizodisták helyett aktív és interaktív résztvevőkké váljanak. Mindez különösen fontos a kampány kitüntetett időszakában.

⁹ Michael Margolis–David Resnick, „Third Voice: Vox Populi Vox Dei?“, *Firstmonday.org*, 4/10, 1999. http://firstmonday.org/issues/issue4_10/margolis.

¹⁰ Stephen Coleman–Nicola Hall, „2001: CyberSpace Odyssey“, <http://www.hansardsociety.org.uk/cyberodyssey.htm>.

¹¹ Andrew Odlyzko, „Content is not King“, *Firstmonday.org*, 2001, 6/2, http://www.firstmonday.org/issues/issue6_2/odlyzko/index.html.

A tartalom és az interaktív kommunikációs alkalmazások harca a pártok számára nem jó hír. Ha Odlyzkónak igaza van, akkor a politikusok hiába kezdik felfedezni maguknak a webet. A jövő kampányának meghatározó elemei nem(csak) az önbemutató, az önreprezentáció és a felülről lefelé irányuló kommunikáció, a pártújság online változatai lesznek. Az információs átalakulással járó szemléletváltás hosszú távon a külső kommunikáció átrendeződését, a belső kommunikációs rendszerek elterjedését, adatbázisok, tudásmegosztó és menedzselő rendszerek létrejöttét és hatékony használatát jelenti. Mindennek feltétele új intézményi-szervezeti megoldások és szakmai tudástípusok kialakítása, illetve eddig ismeretlen összetételben együtt dolgozó szakmai csoportok létrehozása. Akár tesszik a pártoknak és politikusoknak, akár nem: az új média közegében az interaktivitás is domináns elem, nemcsak a pártprogram és a pártújság online verziója.

Decentralizált kommunikáció: SMS és e-mail a kampányban

Égészen 2002. április elejéig, a választások első fordulójáig úgy tűnt, hogy az új kommunikációs technológiáknak nem lesz komoly szerepük a 2002-es magyarországi választásokat megelőző kampányban. Az új médiumok hirtelen mégis fontossá váltak a két választási forduló közötti felforrósodó közhangulatban. Újszerű, politikai jellegű használatuk azonban nem elsősorban a pártok tartalomszolgáltatásához, hanem a személyközi kommunikációt segítő eszközökhöz – az e-mailhez és az SMS-hez – kapcsolódott.

Az SMS és az e-mail – mint személyközi kommunikációt segítő eszközök – már jóval a 2002-es választási kampány előtt fontos szereplői voltak a mindennapi információfogyasztásnak. Egy aktív internethasználó közösség körében végzett empirikus felmérés szerint mindkét kommunikációs lehetőség felvette a versenyt gyorsaságban, megbízhatóságban, személyességben, valamint egyéni stílust kifejező erejében a mobil-, illetve vonalas telefonnal.¹² Pléh Csaba és munkatársai kutatása alapján az SMS és az e-mail mind a négy tulajdonság alapján közel azonos pontszámot kapott. A gyorsaság és a megbízhatóság szempontjából a mobil kapta a legmagasabb értéket. (A második mindkét helyen a vonalas telefon.) Ha ezeket az eredményeket a politikai kampányüzenetek szempontjából értékeljük, akkor két fontos következtetésre jutunk. Egyrészt az SMS és az e-mail egyik legfőbb erénye, hogy segítségükkel gyorsan lehet üzeneteket továbbítani. Másrészt pedig ezen üzenettípusok (természetesen számos megkötéssel)

¹² Krajcsi Attila-Kovács Kristóf-Pléh Csaba, „Internethasználók kommunikációs szokásai”, a Nyíri Kristóf szerkesztette *A 21. századi kommunikáció új útjai. Tanulmányok* című kötetben, Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete, 2001.

megbízhatónak (azaz hitelesnek) számítanak a felhasználók értékítélete szerint. A pártok számára mindkét tulajdonság rendkívül értékes.

Benczik Vilmos a különféle kommunikációs technológiák és eszközök tulajdonságainak összefoglalásakor az e-mailt szekvenciálisan interaktívnak nevezi.¹³ Ez azt jelenti, hogy bár az üzenet egyidejűleg sok címzethez is továbbítható, egyszerre azonban csak egy irányban képes működni. Ezzel szemben áll a telefon, amely egyidejű interakciót tesz lehetővé. Az e-mail ezen tulajdonságát – amelyet szakaszos interaktivitásként is magyarázhatnánk – az SMS-re is kiterjeszthetjük. Mindkét személyközi kommunikációt segítő eszköz – számos tartalmi és formai különbségük mellett – hasonló elven, szakaszosan működik.

A szakaszosan/egyidejűen interaktív felosztással egybevág Barry Wellman és társai kutatásának elméleti kerete.¹⁴ A National Geographic Survey 2000 elnevezésű felmérésében a faktoranalízis tíz kiválasztott online tevékenységet¹⁵ két dimenzióba rendezett. Az egyik a *szinkron skála*. Ide az olyan tevékenységek tartoznak, amelyekben két vagy több felhasználó egyidejűleg vesz részt (ide tartozik például a chat, a MUD-ban, MOO-ban vagy többfelhasználós játékokban való részvétel). A másik az *aszinkron skála*, amelyhez olyan tevékenységek tartoznak, amelyek nem követelik meg a felek egyidejű jelenlétét. Az aszinkron tevékenységek ugyanakkor lehetővé teszik az „egy a sokhoz” kommunikációt (egy ember egyszerre több embernek üzenhet). A kutatás leszögezi: az aszinkron e-mail a leggyakrabban használt online aktivitási forma.¹⁶ Csakúgy, mint a szakaszos interaktivitás fogalma, az aszinkronitás tulajdonsága is tökéletesen kiterjeszthető az SMS-re.

Összefoglalva e rövid elméleti áttekintést: az e-mail és az SMS olyan személyközi kommunikációt segítő eszközök, amelyek adott időben csak egy irányban képesek működni, azaz nem követelik meg két vagy több fél azonos idejű aktivitását. Ezen eszközök fontos tulajdonsága ugyanakkor, hogy az „egy a sokhoz” kommunikációs minta miatt alkalmasak egy üzenet sok emberhez való rendkívül gyors és olcsó eljuttatására. Mindezek a jellemzők – tekintetbe véve azt is, hogy a felhasználók a rendelkezésre álló adatok szerint megbízható eszközöknek tartják

¹³ Benczik Vilmos, „Másodlagos szóbeliség és mobil telefónia”, a Nyíri Kristóf szerkesztette *A 21. századi kommunikáció új útjai. Tanulmányok* című idézett kötetben.

¹⁴ Barry Wellman–Annabel Quan Haase–James Witte–Keith Hampton, „Does the Internet Increase, Decrease, or Supplement Social Capital?”, *American Behavioral Scientist*, 45/3, 2001. november, <http://www.chass.utoronto.ca/~wellman/publications/netadd/hungarian-article2.PDF>. Magyarul megjelent az *Információs Társadalom* II/1. számában.

¹⁵ 1. E-mail küldése és fogadása; 2. levelezőlistákban való részvétel; 3. digitális könyvtárak, újságok, magazinok használata; 4. online egyetemi kurzusok látogatása; 5. termékek és szolgáltatások igénybevétele; 6. böngészés a weben; 7. usenet hírcsoportokban való részvétel; 8. chatelés; 9. MUD-ok, MOO-k és egyéb többfelhasználós környezet látogatása; 10. többfelhasználós játékok.

¹⁶ Barry Wellman és társai, i. m.

őket – az e-mailt és az SMS-t kitűnő marketing- és kampányeszközzé teszik.

A korábban tárgyalt Norris-féle felosztás alapján az e-mail és az SMS a poszt-modern kampánytechnikák közé tartoznak, mert lehetővé teszik az interakciót, a decentralizált kommunikációt. Kérdés azonban, hogy a politikai e-mailek, SMS-ek valóban ösztönzik-e a kommunikációt. Egyfelől igen, hiszen üzeneteket kapunk, emésztünk, olvasunk, cserélünk, küldözgetünk. Másfelől nem, mivel ezekre az üzenetekre ritkán válaszolunk, csak továbbküldjük (vagy kitöröljük) őket, tehát kétoldalú dialógus ritkán jön létre.

Az SMS és az e-mail hasonló elven működő (személyközi kommunikációt lehetővé tevő) eszközök, ugyanakkor különbségeik is jelentősek. Az SMS pénzbe kerül (kb. 20 Ft), a karakterszám kötött (160), egyelőre elsősorban szöveges üzenetet küldhetünk. Az SMS személyközi kommunikáció ugyan, de a mostani kampányüzenetek inkább tekinthetők személyesen továbbított szórólapnak. Fontos, hogy általában baráttól, ismerőstől kapjuk, ezért nem annyira durva és személytelen beavatkozás, mint a szórólap-osztogatás, vagy a választási hirdetések a postaládában.

Az e-mail a hozzáféréssel rendelkezőknek ingyen vagy olcsón áll rendelkezésére. Az SMS-től eltérően az üzenet akármilyen hosszú lehet, csatolható hozzá grafika, fénykép, hang, sőt mozgóképek is. E-mailben ezért komoly politikai érvek, cikkek, racionális fejtegetések, álláspontok, nyilvános aláíróívek, politikai epistolák, sőt hosszú versek is terjedtek a 2002-es kampányban. Az e-mail az SMS-nél egyszerűbben továbbítható sok embernek, adott esetben ismeretleneknek is. Ehhez csak jó adatbázisok vagy víruszerű programok kellenek – mindkettőre látunk példát.

A különbségek elemzése mellett rá kell mutatni a két üzenettípus, illetve a mögöttük álló technológiák konvergenciájának trendjére is. Már a 2002-es kampányban megjelent az internetről küldött, személytelen, tömeges SMS típusa is. Az internet- és a mobilvilág újabb érintkezési pontja, hogy az SMS-ek egy idő után már e-mailben is terjedtek. A tartalmi átfedés egyelőre a tartalom „átugrása” miatt következett be: ugyanaz a tartalom helyeződött át a másik médiumba. A technológiai konvergencia trendje azonban egyre közelebb hozza egymáshoz az SMS-t és az e-mailt, mivel egyre kompatibilisebb a szoftverhátterük, és egyre inkább egybeolvad az őket szolgáló hardver. Már ma is küldhetünk e-mailt mobiltelefonról és SMS-t a számítógépünkről. Ráadásul az újabb mobilkommunikációs eszközök – bár sokszor még mobiltelefonnak hívjuk őket – már egyaránt magukban foglalják a telefon és a tenyérszámítógép, valamint a PDA (Personal Digital Assistant, menedzserkalkulátor), sőt a fényképezőgép funkcióit. A korábban elkülönülő eszközök mai egybeolvadása arra mutat, hogy az SMS és az e-mail ma élesen különböző tulajdonságai csupán időlegesenek, és a konvergencia folyamatában határaik mindkét oldalról egyre inkább átléphetők.

Mire használták az interaktív eszközöket a 2002-es kampányban?

Természetesen már a választási kampány előtt számos SMS-típust lehetett megkülönböztetni. Talán a legfontosabb dimenzió, amely alapján a mobil-üzeneteket csoportosítani lehet, hogy személyes vagy tömeges közlésről van-e szó. Balázs Géza a következőket sorolja fel:¹⁷

- személyes (magán) SMS
- MMS (mobiltelefonon küldött kép)
- letölthető SMS, oplogó
- köresemes
- hivatalos, szolgáltatási információ
- egyéb tematikai hírügynökségi-információs szolgáltatás
- SMS-fal szolgáltatások
- nyilvános chat-SMS a televízió képűségén
- magán chat-SMS-szolgáltatások
- emlék-SMS
- akció-SMS

A fenti SMS-típusok közül az akció-SMS kapott a választási kampány során fontos szerepet. Az akció- vagy kampány-SMS-ek és e-mailek további három üzenettípusát különíthetjük el. E három üzenettípust érdemes külön tárgyalni:

1. felhívás közös politikai cselekvésre, mozgósítás politikai rendezvényekre
2. propaganda- és PR-üzenetek (ezek több fajtája is megjelent a kampányban)
3. politikai humor, az online poénok.

Politikai mozgósítás

A politikai vagy ahhoz kapcsolódó közvetlen mozgósításban, a tüntetésekre, rendezvényekre hívásban – a politikai lehetőségek, az emberi, szimbolikus és anyagi erőforrások, az értelmezési keretek és más tényezők mellett – kulcsszerepet játszanak a kommunikációs eszközök. A politikai és más közéleti szerveződések számára a hatékony kommunikációs hálózat komoly szervezeti erőforrást jelent. A magyar történelemben a decentralizált kommunikációt lehetővé tevő technológiáknak először 1990-ben volt komoly szerepük a közvetlen mozgósításban. 1990 októberében a taxisok CB-rádiós hálózataik segítségével néhány óra

¹⁷ Balázs Géza, „Futótűz- vagy pontról pontra-kommunikáció – A választási SMS-ek folklorisztikai-szövegtani vizsgálata”, kézirat, eDemokrácia Műhely, 2002. július.

alatt országos blokádot szerveztek a hazai közutakon, a váratlan benzináremelés elleni tiltakozásul.¹⁸

A taxisblokádnál ilyen gyors és hatékony megszervezése elképzelhetetlen lett volna a horizontális kommunikációs eszközök autonóm használata nélkül. Ahogy Baló György mondta 1990. október 26-án a *Napzártá* című tévéműsor adásában:

...bebizonyosodott, hogy a központi állami hírközlő és távközlő rendszerektől független kommunikációs rendszerek rendkívüli társadalom-szervezési lehetőségeket teremtenek. Ez az ország a CB és az URH rádió segítségével került blokádnak alá. Ez a fajta kommunikáció tehát működik és működtethető mindenféle központi akaratától és ellenőrzéstől függetlenül is – egyszerűen itt tart a technika.¹⁹

1990. október 24-én néhány taxis a benzinárak radikális (65%-os) emelése és a kormányzat korábbi, áremelést tagadó nyilatkozatai miatti elkeseredettségében összegyűlt a Dózsa György téren. A CB- és URH-rádiókon pillanatok alatt megszerveződött a taxisblokádnál. Taxik, kisbuszok, teherautók zárták el a hidakat és a főbb útvonalakat. Megbénult Budapest, majd később az egész ország közlekedése. A decentralizált kommunikációs eszközök olyan hatékonyak voltak, hogy a taxisok a kormánnyal való tárgyalások során többször úgy bizonyították kompetenciájukat, hogy villámgyorsan fel tudtak szabadítani hidakat, majd újra elzárták őket.²⁰ Ígéretet tettek arra, hogy számukra kedvező döntés esetén mindössze három óra alatt járhatóvá teszik az országban az utakat. Mindebből az következik, hogy az önszerveződésre, a mozgósításra és a különféle akciók irányítására a központi hírközléssel párhuzamosan létező horizontális kommunikációs hálózat alkalmas, sőt bizonyos esetekben hatékonyabb lehet, mint a korábbi technikák.

Az 1990-es taxisblokádnál még különlegességnek számított, hogy a taxisok decentralizált és független kommunikációs eszközük, a CB-rádió birtokában gyorsan és hatékonyan tudtak szervezkedni. Ma, az internet és a mobiltelefon korában a decentralizált mozgósítás a hálózatok révén továbbadott üzenetekkel már egyáltalán nem számít különlegesnek. A 2002-es magyarországi kampányban a baloldal és a jobboldal egyaránt szervezett SMS-ben és e-mailben közönséget

¹⁸ Ezúton szeretnénk köszönetet mondani Halmai Gábornak és Kenedi Jánosnak a taxisblokáddal kapcsolatos értékes észrevételeikért.

¹⁹ Forrás: *Rendszerváltó évek* – dokumentumfilm-sorozat. XXII/16. rész: *Zaklatott ősz* (1997). Rendező: Litauszki János, szerkesztő: Sóvári Gizella, sorozatszerkesztő: Gombár János.

²⁰ Horváth Pál, „Szóval, ha lehet, akkor soha ne lövöldözzünk egymásra”, a *Magyar Hírlap* 1991. október 25-i számának 8–9. oldalán, közreadta Kenedi János. A beszéd *A nyilvánosság próbája: a taxisblokádnál* című konferencián hangzott el 1990. december 15-én a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen.

több, kiemelkedően fontos tüntetésre, nyilvános eseményre. Néhány kiemelkedő példa a mozgósító SMS-kampányból:²¹

- A „gyűlöletbeszéd” elleni tüntetés a Fidesz-székháznál (több kisebb rendezvény után ez volt az egyetlen jelentős politikai esemény, amelyre az első forduló előtt SMS-ben mozgósítottak): „Gyere tüntetni holnap 5-kor a FIDESZ Szekház hoz a Kövér-féle beszéd ellen!Küldd tovább 10 példányban!Üdv.” (április 2).²²
- Hofi Géza temetése: „Hofi Géza temetése szombaton 12 orakor lesz a Farkasréti temetőben. Gyere el es hozz egy szal piros szegfut. (Küldd tovább!)” (április 13).
- Az MSZP-SZDSZ kávéházi találkozója a Vörösmarty téren. A tömeges elektronikus mozgósítás itt a pártok vezetésétől nagyrészt függetlenül történt: „Vasárnap 16órákor a Vörösmarty téren a kormányváltásra szavazók békés demonstrációt tartanak h.megmutassák:NEM FÉLÜNK!Add tovább 10 embernek” (április 14).
- A Fidesz gyertyás tüntetése a második forduló előtt a Dunánál: „Fényhidat építünk a polgári jövőért. 18-án 20 órától a budapesti dunapartokon és hidakon. Gyere égő gyertyával, hogy messze ragyoghassunk! Add tovább!” (április 18).

Bár a horizontális kommunikációs technológia szempontjából a taxisblokádnak szervezése az SMS- és e-mail-kampány elődjének tekinthető, érdemes hangsúlyoznunk a különbségeket is. A taxisok CB-rádiója szakmai kommunikációs hálózat, szolgálati rádiócsatorna. Így a beszélgetéseket csak a szakmai közösség tagjai, a beavatottak hallgathatták, illetve csak ők szólhattak bele. Az adott szakmai körben azonban mindenki teljes körűen, automatikusan hallotta az üzeneteket – ehhez nem kellett külön információs hálózatba lépni, ott tagságot szerezni. Ezzel szemben a mozgósító SMS-ek és e-mailek esetében több feltételnek is teljesülnie kellett ahhoz, hogy valaki értesüljön egy rendezvényről. Egyrészt szükséges a megfelelő technológiai hálózatban való részvétel. Ma a teljes népesség több mint fele mobilhasználó (52,6%), ám csak 16% körül van a rendszeres internet-használók aránya.²³ Másrészt szükséges egy olyan ismeretségi körben, hálózat-

²¹ Az első tudatos SMS-kampányakció az SZDSZ nevéhez kötődik. 2001. október végén SMS-ben kérték a választók véleményét egészségügyi programjukról. A felhívásra több mint ezer SMS érkezett. (*Magyar Hírlap* – 2001. november 23.)

²² Az SMS és e-mail üzeneteket betűhíven közöljük. Valamennyi idézet forrása a Nyílt Társadalom Archívum elektronikus kampánylevél-archívuma 2002 április 10-től május 10-ig: <http://www.osa.ceu.hu/kampanyarchiv>.

²³ Hírközlési Felügyelet, „2002. márciusi gyorsjelentés”, http://www.hif.hu/menu3/m3_2/mobil/2002/marcius.pdf. – Netsizer.com.

ban való tagság, amelyben a politikai kampányüzenetek terjednek. E hálózatok nagyságáról ma még becslések sem állnak rendelkezésünkre.

A taxisblokádnál alkalmazott CB-rádió és az új decentralizált technológiák használata közötti további különbség, hogy ez utóbbiak esetében közvetlenül is fennáll a külső befolyásolás, manipulálhatóság veszélye. 1990 októberében a taxisok a blokádot a szakmai kommunikációs hálózat intakt keretei között szervezték. A mobilizációt szolgáló kommunikációs rendszer közvetlen, egyidejű, külső befolyásolása ezért technikailag nem volt kivitelezhető. (A politikai befolyással kapcsolatos feltételezések sem erről, hanem közvetett hatásról, illetve személyes utcai érintkezésről és szimbolikus támogatásról szólnak.) A 2002-es kampány során azonban találunk példát olyan rendezvényszervező akcióra, amellyel kapcsolatban gyanítható a közvetlen pártbefolyás.

Suttogó propaganda és politikai vírusmarketing

A 2002-es választási kampány első fordulójának (2002. április 7.) eredménye mindenkit meglepett, a pártokat és a széles közvéleményt egyaránt. Az első forduló rendkívül szoros pártlistás eredményeinek (MSZP 42%; FIDESZ–MDF 41%) és az ország tarkabarka egyéni választókerületi térképének ismeretében elméletileg még megfordítható volt a választások kimenetele. Az első forduló után a FIDESZ stratégiát váltott, s kemény negatív kampányt indított ellenfele ellen. Hirtelen döntő lett a szavazói elkötelezettség, a szoros országos és választókerületi eredmények miatt minden szavazat megszerzése számítani kezdett.

A pártok aktivizálódásának eredményeképpen a családokban, a munkahelyeken, az iskolákban, baráti körökben, civil szervezetekben a magyar demokrácia tizenkét éves történetében ismeretlen politikai aktivitás nyilvánult meg. A Nyílt Társadalom Archívum www.osa.ceu.hu/kampanyarchiv címen található, közel kétezer kampány-e-mailt és háromszáz SMS-t tartalmazó gyűjteménye azt mutatja, hogy a 2002-es országgyűlési választások két fordulója közti időszak hangulatának hű lenyomata (és gerjesztője) az elektronikus kommunikáció. Az e-kampány jellegzetes eleme volt az ún. suttogó propaganda.

A propaganda nemzetközi irodalmában a suttogó vagy fekete propagandának nevezett kampánytechnikák nem számítanak újdonságnak, e kampányfogásokra számos külföldi példát találunk. Aronson és Pratkanis több, a tömegek befolyásolására alkalmas technikát is elemez.²⁴ A 2002-es választási kampányra azonban különösen jellemző volt két kampányfogás: a *faktoidok terjesztése* és a *vakcsoport-technika*.

²⁴ Elliot Aronson–Anthony Pratkanis, *Rábeszélőgép*, Budapest: AB OVO, 1992.

A faktoidok tulajdonképpen áltények, amelyeket a tömegmédiá tesz közismertté. Magyarországon a faktoid iskolapéldája az 1979-es, az állítólagos bicskei földrengésről szóló. Országszerte elterjedt a hír, miszerint 1980 januárjában földrengés lesz Magyarországon, s az epicentrum várhatóan Bicske környékén lesz. Az értesülés rémhír volt.²⁵ Ezt az esetet dolgozta fel rendkívül alaposan Hann Endre. Kutatása során bebizonyosodott, hogy a faktoid, azaz a rémhír kialakulásában, de főleg fennmaradásában és elterjedésében komoly szerepe volt a tömegkommunikációs eszközöknek. Az 1979-es esetről azonban feltételezhető, hogy valamilyen félreértésen alapult, míg a posztmodern választási kampányokban egyes faktoidokat mesterségesen gerjesztenek.²⁶

Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a faktoidok és a pletyka egymást részben átfedő területek. A politikai pletyka a hírességekről való pletykálgatás egyik típusa vagy rokona. Kate Fox tanulmányában meggyőzően érvel amellett, hogy a mobiltelefon hatékonyan szolgálja ki a pletykálgatás iránti egyetemes emberi igényt. A modern társadalom elidegenedett, elfoglalt világában a közvetlen, személyes pletykálgatás mellett a mobiltelefon ad lehetőséget az emberi melegséget, baráti hangot és érzelmeket keltő, normákat megerősítő pletykának.²⁷

A suttogó propaganda és a pletyka abban közös, hogy az üzenetek, hírek a személyes (közvetlen vagy technológiailag közvetített) kommunikáció helyzeteiben terjednek. A terjesztés ideje nyitott végű (eltérően a hagyományos tömegkommunikációtól, amely esetében a közvetlen terjesztés a tévéadásra vagy az újságmegjelenésre korlátozódik), szimbolikus tere pedig az egész társadalomra vagy egy adott csoportra kiterjed. A különbség, hogy a suttogó propagandában szándékosan törekszenek a rémhírek terjesztésére, a pletykában pedig spontán módon terjed a hír. Az üzenetek igazságtartalma mindkét kommunikációs formában másodlagos. A két forma közelségét jól mutatja, hogy átfedő területük a rosszinulatú, szándékosan terjesztett pletyka, a lejárató céllal terjesztett igaztalan hír.

A másik jellemző kampányfogás a vakcsoport-technika volt. Az elnevezés arra utal, hogy az adott támogatói csoport tagjait a politikai marketing igényeinek megfelelő, előre meghatározott, tetszőleges szempontok alapján választották ki.²⁸ A csoportoknak az „ők-mi”, „jók-gonoszok”, „tiszták-mocskosak” ellentétek

²⁵ A rémhír alaptulajdonsága: nem fontos, hogy elhiszik-e az emberek, vagy sem. Az a lényeg, hogy az is beszél róla és továbbadja, aki kételkedik az igazságában. Hann Endre, *Egy „földrengés” hatásai. A tájékoztatási rendszer paradoxonairól egy rémhír kapcsán*, Budapest: Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1981.

²⁶ A média által keltett rémhír, mesterséges faktoid klasszikus esete Orson Welles 1938-as rádiójátéka, a *Világok háborúja*. Fontos megjegyezni, hogy a műsor nem szándékosan keltett rémhírt. Magyarországi rémhír-eset például a Postabank-pánik 1997-ben.

²⁷ Kate Fox, „Evolution, Alienation and Gossip – The Role of Mobile Telecommunications in the 21st Century”, ld. <http://www.sirc.org/publik/gossip.shtml>, 2001.

²⁸ Aronson-Pratkanis, i. m. 130. o.

alapján kell elkülönülniük és meghatározniuk egymást. A választási kampány két fordulója között a két nagy politikai tábor (a kormánypárti konzervatívok, a jobb-
oldal, illetve a kormányváltó szocialisták, liberálisok, a baloldal/balliberális oldal)
közötti ellentét rendkívül kiélezetté vált. A kampánystábok szándékai szerint
mindkét táboron belül kialakultak a csoporthoz tartozás kellékei: a szimbólumok,
a közös tulajdonságok és a másik táborról való egységes negatív vélekedés. A
meggyőzés szempontjából mindez azért hasznos, mert – az „oszd meg és ural-
kodj” elv alapján – a rábeszélő el tudja érni, hogy a csoport tagjai az ő akarata
szerint gondolkodjanak és érveljenek.

Vírusmarketing: az üzlettől a politikáig

A suttogó propaganda és a rémhírterjesztés hosszú politikai múltra tekint vissza,
legelterjedtebben a hidegháborús korszakban használta őket mindkét szuperha-
talom, az Egyesült Államok és a Szovjetunió. Kevésbé ismert, hogy a suttogó pro-
pagandát az üzleti marketing céljaira is felhasználják. Erre nyújt érzékletes példát
Vágvölgyi B. András *Tokyo Underground* című könyvében:

A lányok ugranak a leggyorsabban az új hóbortokra, szerteágazó
kapcsolatrendszerük van; egy tinédzserholmikra specializálódott
cég PR-menedzsere szerint 2000 regisztrált tinialkalmazottjuk ré-
vén suttogó propagandával 300 000 gimnazista lányt érnek el csak
Tokióban, az egyetlen trükk, hogy az új termékkel kapcsolatban ti-
toktartást kell fogadtatni mindenkivel, akinek szót ejtenek róla. Az-
tán terjed, mint a földrengés után a tűzvész. Bevezető reklám nél-
kül piacra dobják, viszik, mint a cukrot.²⁹

Ezekhez a kétségkívül ügyes üzleti marketingfogásokhoz képest a 2002-es vá-
lasztási kampány újdonsága az interaktív online technológiák használatában
van.³⁰ A marketing- és PR-szakemberek viszonylag szűk körében ismert, ám egy-
re divatosabb kifejezés a vírusmarketing, amely a vírus terjedésének tulajdonsá-
gaira utal. Lényege olyan stratégia, amely arra készíti az embereket, hogy to-
vábbadják a hozzájuk érkezett üzenetet. A vírushoz hasonlóan az üzenet nagyon
gyorsan, nagy tömeghez (akár több millió emberhez is) eljuthat.

Az online közeg, a hálózatok hálózatának kommunikációs áramlata (*flow*)³¹
különösen kedvez a vírusmarketing szándékos fertőzéseinek. A különféle számí-
tógépes vírusok és férgek is a hálózati kommunikáció sajátosságait használják ki.

²⁹ Vágvölgyi B. András, *Tokyo Underground*, Budapest: Új Mandátum, 2000, 66. o.

³⁰ Köszönettel tartozunk Erdélyi Zsoltnak a hasznos ötletekért és észrevételekért.

³¹ Manuel Castells, *The Rise of the Network Society*, Oxford: Blackwell, 1996.

A vírusmarketing klasszikus esete a hotmail.com népszerűségének növekedése. Az ingyen e-mail címet és szolgáltatást nyújtó Hotmail minden felhasználója által küldött minden e-mail üzenet alján van egy egysoros hirdetés. Mindenki, aki elolvassa a barátjától, munkatársától kapott levelet, látja az üzenetet. Ez ma már nem tűnik újdonságnak, de a Hotmail volt az első, amely ezt megtette. Ralph S. Wilson hat lépésben foglalja össze a vírusmarketing-stratégia lényegét:³²

- A vírusmarketing a megfelelő feltételek esetén az érintettek („fertőzöttek”) exponenciális növekedéséhez vezet. A legegyszerűbb esetben, ha egy ember két másikhoz továbbítja az üzenetet, akkor az hét lépésben 64, nyolc lépésben már 128 személyhez jut el:

Kulcskérdés természetesen, hogy a horizontális kommunikációban résztvevők tovább is küldjék az üzenetet. Erre két út kínálkozik. Az egyik: a továbbküldést technikai vagy más eszközzel kötelezővé lehet tenni (lásd a Hotmail példáját, ahol nincs mód a vírus-üzenet kiiktatására). A másik: a továbbküldésben motiválttá kell tenni a kommunikáció résztvevőit. A pozitív ösztönzésre több módszer is megfelel: például titkot bízna a résztvevőkre, amelynek továbbadása a célközönségben presztizsértékű (lásd a japán tinilányok példáját); anyagi érdek fűző-

287

dik a továbbadásához, sőt a beszerzéshez (ez az üzleti ügynökösködés, az ügynökbeszerzés és a pilótajáték képlete); remek lehetőségnek tűnő, ellenállhatatlanul előnyös ajánlat, amelynek továbbadásával szolgálatot teszünk a címzetteknek; humoros üzenetet kapunk, amely ugyanúgy terjed, mint a vicc (a továbbküldés röhögéssel és közös élménnyel ajándékozza meg családtagjainkat, barátainkat, kollégáinkat, s ez a feladónak és a címzettnek egyaránt kellemes) stb.

A vírusmarketing érthető módon nem maradt meg a világháló keretein belül, hanem alkalmazták az SMS-változatot is. Egy ír sörszállító cég (The Brew Crew) például úgy népszerűsítette magát, hogy elterjesztett egy SMS üzenetet: „Sorry I’m late, the dog ate my...” („Bocs, kések, a kutya megette a ...”). Aki kiegészítve elküldte a cégnek az üzenetet, nyerhetett egy sört.³³ Az SMS egyre többször bizonyul jó reklámhordozónak, annak ellenére, hogy a 160 karakter erős korlátot jelent. Érthető tehát, hogy a választások alatt a politikai üzenetek, poénok, rémhírek jó táptalajra leltek az új technológiák közegeiben.

Tanulmányunk alaptézise, hogy a 2002-es magyar választási kampányban a politikai pártok és szimpatizánsaik felhasználták a vírusmarketing technikáját. E jelenség megragadására, s az üzleti célú vírusmarketingtől való elkülönítés céljából alkottuk a politikai vírusmarketing fogalmát. A politikai vírusmarketing során a politikai szereplők a vírusmarketing technikáját alkalmazzák interaktív médiumok (SMS és e-mail) használatával politikai célokra (tipikusan kampánycélokra).

Érdeemes megemlíteni, hogy az online politikai vírusmarketing a magyar kampányban részben az offline szuttogó propaganda meghosszabbításaként, kiterjesztéseként jelent meg az új médiumok közegére.³⁴ Mindez természetesen nem jelenti, hogy számos kezdeményezés ne a választóktól, a pártok szimpatizánsaitól, alulról indult volna. Továbbadásra érdemes üzenetek alkotásával – valamint a pártok és más szereplők által kitalált üzenetek terjesztésével – az SMS- és e-mail kampányban részt vevő választók aktív és időnként kreatív részesei lettek a kampánykommunikációnak. Ez pedig jelentős váltás a hagyományos tömegmédia egyirányú kommunikációs mintájához képest.

³³ Az ötlet az Rtn2Sndr nevű reklámcégtől származik. Lásd: Rtn2Sndr – <http://www.rtn2sndr.com/home.htm>.

³⁴ Helyszűke miatt a politikai vírusmarketing konkrét példáinak elemzésétől és a szuttogó propaganda témaival való átfedésének ismertetésétől el kell tekintenünk. Álljon itt csupán érzékeltetésül néhány szöveg elérhetősége: <http://www.osa.ceu.hu/kampanyarchiv/7.html>; <http://www.osa.ceu.hu/kampanyarchiv/11.html>; <http://www.osa.ceu.hu/kampanyarchiv/12.html>; <http://www.osa.ceu.hu/kampanyarchiv/18.html>; <http://www.osa.ceu.hu/kampanyarchiv/72.html>

Politikai humor

A feszült politikai légkör kétségtelenül kedvezett a rémhíreknek. A faktoidok részben tovább élezték a kialakult helyzetet, részben konzerválták a táborok közti határvonalakat. A politikai feszültséget ugyanakkor oldotta a humor: a hálózaton tömegesen jelentek meg a viccek, rövid, humoros (vagy annak szánt) üzenetek, versikék. Coleman és Hall is beszámolt hasonló jelenségről a 2001-es brit választások kapcsán, bár úgy tűnik, ott a főszerep nem az e-maileké és az SMS-eké, hanem a vicces honlapoké volt.³⁵ A szerzőpáros kiemeli, hogy a választási plakátokon látható graffitiknél, vicces vagy otromba falragaszoknál többről van szó.

A virálisan terjesztett internetes poénok mögött gyakran komoly munka van. Jó példa erre a *Csillagok háborúja* előzetes politikai célú, parodisztikus felhasználása. A *Vörösök támadása* a *Klónok támadása* hivatalos filmelőzetesének jó minőségű átirata, amelyben a kormányváltó erők képviselik a sötét oldalt, s a konzervatív pártok jeles képviselői jelennek meg hős Obi-Wan Kenobiként, Yoda-ként, vagy éppen Anakin Skywalkerként.³⁶

Az online és SMS-humorban – csakúgy, mint a hagyományos személyközi helyzetekben – a viccek megerősítő, feszültségoldó szerepét kell kiemelni. Az interaktív technológiák hálózatain megnyilvánuló humor a tágabb politikai vicckultúra részeként működött. Részben ugyanazokat a vicceket küldözgettük, amelyeket szóban is meséltünk egymásnak.

Más poénok a hétköznapi folklór részeként annak műfajait dúsították fel a választási kampány motívumaival. A *Mozgó Világban* 1980-ban Háty Ágnes közölt a hétköznapi szóbeli folklórból, gyerekkultúrából összeállított gyűjteményt: jó néhány csúfolódó versikét, mondókát, paródiát, obszcén dal-átíratot.

A tömegkultúrával és a „magas” kultúrával szemben a művészetnek egy közösségalkotó és közösség által alkotott megnyilvánulása ez. Bár forrásai frissebbek, felismerhetőbbek, mint a hagyományos értelemben vett folklór esetén, a szelekcióban és átformálásban itt is egy önálló kultúra nyilatkozik meg.³⁷

A 2002-es kampányban terjedő poénok egy része mind formájában, mind hangulatában ezeket a közzsájon forgó versikéket idézi. Az interneten hangsúlyos műfajként jelent meg a vicces politikai költészet. A e-mail-folklór hosszabb műveinek sorában Petőfi, Arany János és más 19. századi klasszikusok naprakész politikai átirataival, aktuális paródiáival is találkozunk.

Emellett a választási kampányhoz tematikájában hasonlító kortesdalokkal való rokonság is figyelemre méltó. A kortesdalok műfaja a 19. századi pártharcok során terjedt el, és a döntő politikai változások éveiben, 1945-ben, 1956-ban,

³⁵ Stephen Coleman–Nicola Hall, „2001: CyberSpace Odyssey”, id. hely.

³⁶ Lásd: Index: „Mindenki hozzon magával még egy Jedít”, <http://index.hu/kultur/showbiz/redalert/>.

1988–1990-ben hirtelen újraéledt.³⁸ Balázs Géza Katona Imre nyomán mutat be néhány ilyen rigmust.³⁹

Tisza malma két közre jár
Bécsnek öröl, nekünk darál.
Gesztre megyen extra-vasút
Abcug Tisza, éljen Kossuth!

Szabó Károly olyan fajta,
Ki a kormány talpát nyalja.
Nyaljad Károly, jó tisztára!
Püspök leszel nemsokára!

A kortesdal aktualizált, sokszor ironikus formája a rendszerváltás óta nagy erővel először 2002-ben jelent meg. Ez részben a minden választáson tapasztalt-nál erősebb negatív kampánynak, részben az SMS megjelenésének köszönhető.

A 2002-es választási SMS-poénok jelentős része kihasználta a médium valós idejű működését, és azonnal – néhány óra alatt – reagált az aktuálpolitikai eseményekre („Bokros Lajos vagyok. Csomagolok és jövök!”; „miniszterelnöki tapasztalattal fiatal jogász állást keres”). A SMS-poénok feszesek (rímbe szedve loscsolóversike, csasztuska stílusúak, néha graffitihez hasonlítanak). Ennek oka a korlátozott karakterszám, a kötött forma kényszere:

- Mit mond 22-én reggel Orbán Viktor? Vagy azt hogy az Állam én vagyok vagy azt hogy az Állam leesett.
- Hány kormánypárti fér el a Kossuth téren? Az összes.
- Vasárnap ráforrasztjuk a vöröscsillagot a koronára
- Az utinform jelenti hogy költözés miatt utelzaras van a Parlament és Felcsut között.
- Ne csuggedj! Napoleon szeret teced!! Küldd tovább 100 igaz korzikai haffynak!!!
- FIDESZ-MATEK: 2szoba 3gyerek 4kerék 5karika 6alom 7főig
- Kifogastalan állapotban lévő ország elado érdeklodni lehet Greshem jeligével a Köztársaság téren.
- Meggyőződésemm hogy legegészségesebb gyümölcs a narancs a „Centrum vitamin” csak valami megtevesztő mesterséges pótlék

³⁷ Háy Ágnes, „Hülye aki elolvassa”, *Mozgó Világ*, 1980. június, 9–17. o.

³⁸ Balázs Géza, „Futótűz- vagy pontról pontra-kommunikáció – A választási SMS-ek folklorisztikai-szövegtani vizsgálata”, kézirat, eDemokrácia Műhely, 2002. július.

³⁹ Katonát idézi Balázs, i. m. 8–9. o.

A posztmodern kampánytechnikák és a nyilvánosság

Párhuzamos univerzumok

Az e-mail- és SMS-hálózatok esetében a két nagy politikai tábor között valószínűleg kicsi volt az átjárás, mindegyik csoport a saját álláspontját megerősítő üzeneteket kapott/küldött. Mindezt azonban nagyon nehéz közvetlenül bizonyítani. A mobiltelefon-társaságok csak összesített adatokat közölnek (ha közölnek egyáltalán) a választások alatt jócskán megnövekedett telefon- és SMS-forgalmukról. Az egyes üzenetek követése, a hálózat (a virális üzenetek) útjának utólagos rekonstrukciója nehezen lehetséges. Nem tudjuk azt sem, hogy vajon főleg városi jelenséggel állunk-e szemben.

Kutatásunk során arra találtunk bizonyítékokat, hogy egyes szakmai levelezési listák a politikai vitafórum funkcióját is betöltötték e kivételes két hétben. E listákon névvel jelzett hozzászólásokban ellenérdekű álláspontok, érvek is megjelentek. Itt tehát szemtől szemben találkoztak a két nagy tábor képviselői, úgy, mint a chat-szobákban. A szakmai listákon viszont racionálisabb vita folyt, mert kollégák vitatkoztak, s nem álnévvel. Közvetett bizonyíték a két tábor között létező – legalább kis – átjárásra, hogy – mint a Kádáros, Gorbacsov, Reaganes viceknél – megjelentek az átiratok (például: „a FIDESZ/MSZP a javadat akarja, de te ne add oda”).

Politikai spam

Idetartozó szempont, hogy a politikai vírusmarketing *spam*nek is tekinthető. Normál időszakban, politikai békeidőben zokon vennénk, ha ennyi kéréstlen üzenettel bombáznának bennünket ismerősök, online és valós félismerősök, ismeretlenek. A kéréstlen üzenetküldés, a *spam* a címzett számára nem kívánatos, a netikett szempontjából udvariatlan és megengedhetetlen, végül jogilag is tiltott. Értelmezésünk szerint a 2002-es választási kampány e-mail- és SMS-üzeneteinek egy része nemcsak a netikettet, hanem a tételes jogot – az e-kereskedelemtől szóló törvénynek az e-marketinggel kapcsolatos szabályozását –, valamint az adatvédelmi biztos állásfoglalását is sértette.⁴⁰

A felforrósodott, sőt hiszterizált kéthetes zárókampány sodrában azonban a politikai *spam* gyakorlata természetesnek tűnt. Hírfüggők, politikai *junkie*-k, igényeltük és gyors továbbküldéssel honoráltuk az instant információ-injekciókat, véleményeket, üzeneteket. Magyarországot érdekes köztes helyzetben találta a

⁴⁰ Az online választási kampány – ezen belül az SMS és az e-mail – jogi szabályozásához és az ezzel kapcsolatos önszabályozáshoz kapcsolódó kérdéseket és problémákat itt csak jelezni tudjuk.

2002-es kampány: már tömeges a mobilozók és e-mailezők száma, de még nem érvényesül kellő mértékben a privátszféra jogi és önszabályozó védelme.

Interaktív politikai marketing

Hogyan értékeljük az elektronikus tér robbanásszerű átpolitizálódását, a választópolgárok online aktivitását? Egyfelől azt mondhatjuk: a nemzeti politika, a közügyekkel foglalkozó társadalmi nyilvánosság kitágult és magába ölelt sok-százezer, addig passzív állampolgárt. Az internet hatását elemezve jelentős elméletírók⁴¹ attól féltettek, hogy az új médiumok az egységes társadalmi nyilvánosságot szétaprózzák, és helyette tematikus „nyilvánosságocskák” ezreit hozzák létre. A témák szerint specializálódó vitafórumokon mindenki csak a saját témáival foglalkozik, s a sokszínű mozaikban elsikkadnak a lényeges, központi kérdések. A 2002-es kampány utolsó két hetében Magyarországon éppen ellentétes folyamatnak voltunk tanúi: az országos nyilvánosság tört be a fórumok sokaságára (ez akár helyeselhető is volna) és magánéletünk terébe (ez viszont nem kívánatos).

Másfelől a felforrósodott vitákban kevés maradt a racionális elem, annál több az érzelmi kitörés, a pártlózsongok ismételtetése, a kampány érdekeit követő megnyilvánulás. Sokan a felülről lefelé szerveződő politikai marketing bábjaiként kommunikáltak. A megnövekedett online politikai részvétel tehát helyes és üdvözlendő, csakúgy, mint a magas választási részvétel – ám csak annyiban értékes, amennyiben érvekkel támogatott és többoldalú eszmecsere folyik.

A tömegek „sok küldi soknak” típusú online politizálása eddig ismeretlen és új jelenség a magyar politika történetében. Amikor az eDemokrácia Műhely keretében folyó kutatásunkban még a választások előtt megkérdeztük a pártok kampánystábjaikat, úgy nyilatkoztak, hogy az SMS és az e-mail csak marginálisan szerepel kelléktárjukban. Ők sem számítottak rá – s a folyamat ellenőrizhetetlensége miatt némileg tartottak is tőle –, hogy profi kampánymunkájukba aktívan beleszólhatnak a választók tömegei. Ugyanakkor az interaktív kampány elemzése és néhány, a szűkebb propagandára vonatkozó írásos dokumentum arra mutat, hogy a víruskampány alkalmazása tudatos pártstratégia részeként működött mindkét oldalon. Az interaktív kampány elsősorban a nem szervezett pártszimpatizánsok tömegeinek üzenetet továbbadó tevékenységére épített. A pártok azonban igyekeztek szervezetüket és aktivistáikat módszeresen bevonni a belső

⁴¹ John Keane, „The Structural Transformations of the Public Sphere”, a K. L. Hacker és J. van Dijk szerkesztette *Digital Democracy: Issues of Theory and Practice* című kötetben (London: Sage, 2000), a 70–89. oldalon.

körben gyártott üzenetek kiküldésébe – legalábbis az egyes vírusüzenetek terjesztésének indulásakor, a „fertőzés” kezdeti időszakában.

Végül kérdés, hogy csak a 2002-es, szokatlanul felfokozott kampányhoz kötődő, kivételes és egyszeri jelenségről van-e szó. Az interaktív technológiák segítségével kialakuló virtuális közösségek értelemszerűen nem feltétlenül kötődnek földrajzi helyhez. Ugyanakkor egy szempontból, az adott közösséghez való tartozás szempontjából jóval homogénebbek offline társaiknál. Gedeon Péter azonban fontos sajátosságra hívja fel a figyelmet, amikor azt állítja, hogy az „információs technológia révén fenntartott kapcsolatokat nem csupán a virtuális, hanem a lokális közösségi szálak erősítésére is felhasználhatják, és fel is használják”.⁴²

Wellman és munkatársai kutatási eredménye egybevág ezzel: a földrajzi távolság szerepe az internetes kommunikációban is fontos. A legtöbb üzenetet azoknak az ismerősöknek, barátoknak, rokonoknak stb. küldjük, akik ötven kilométeres körzeten belül találhatók.⁴³

Dolgozatunk témája szempontjából ez azért jelentős, mert a politikai üzenetek továbbítására használt SMS-ek és e-mailek egyszerre jelenítik meg – a kampány során a pártpreferencia szerinti – homogenitást és a lokalitást. Bár a helyi dimenzió az interaktív országgyűlési választási kampányban még nem volt jelentős, később azonban – hosszabb távon – komoly szerepe lehet.

⁴² Gedeon Péter, „Piac és pénz a mobil információs társadalomban”, a Nyíri Kristóf szerkesztette *A 21. századi kommunikáció új útjai. Tanulmányok* című kötetben, Budapest: MTA Filozófiai Kutatóintézete, 2001.

⁴³ Barry Wellman és társai, i. m.

BENCZIK VILMOS (1945) az ELTE Tanító- és Óvóképző Főiskolai Kara magyar nyelvi és irodalmi tanszékének docense. A rotterdami székhelyű Eszperantó Akadémia tagja. Kutatási érdeklődése elsősorban a kommunikációs technológiák és a nyelvfejlődés, ezen belül mindenekelőtt az irodalmi nyelv fejlődésének összefüggéseire irányul. Főbb munkái: *Studoj pri la Esperanta literaturo*, Takasago: La Kritikanto, 1980; *Szépirodalmi szövegek szintetikus olvasása idegen nyelven*, Budapest: Trezor, 1995 (részleges elektronikus kiadás: <http://emil.alarmix.org/trezorbt/doktart.html>); *Nyelv, írás, irodalom – kommunikációelméleti megközelítésben*, Budapest: Trezor, 2001 (elektronikus kiadás: http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/kmfil/kmkt/Benczik_book/benczik_tart.htm). Honlap: <http://emil.alarmix.org/trezorbt/szakmai.htm>. E-mail: trezor@axelero.hu.

BUDA BÉLA DR. orvos, pszichiáter, pszichoterapeuta, addiktológus, 25 éven át vezette egy kórház pszichoterápiás osztályát, 1993 és 2001 között a SOTE Magatartástudományi Intézetének általános és klinikai igazgatóhelyettese és ambulanciavezetője volt, az orvosi antropológia és a kommunikáció részleg vezetője. 1998-tól 2002-ig vezette a Károli Gáspár Református Egyetem BTK Kommunikáció tanszékét. Tudományos igazgató a Nemzeti Drogmegelőzési Intézetben és az Erasmus Közéleti Kommunikációs Intézetben. Több szaklap főszerkesztője (*Pszichoterápia*, *Szenvedélybetegségek* stb.). Fő szakterülete a kommunikációelmélet, kommunikációkutatás, főleg a személyközi kommunikációs folyamatok érdeklik, ezek szerepe a kapcsolatok szerveződésében, a személyiség funkciózavaraiiban, és főleg a pszichológiai zavarok és problémák pszichológiai és pszichoszociális segítségével és terápiájában, ill. foglalkozik a prevenció és az egészségpromóció kommunikációs vonatkozásaival. Főbb publikációi közül néhány: *Empátia – a beleélés lélektana*, 4., bőv. és átdolg. kiad., Bp.: Ego School, 1993; *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*, 3., átdolg. kiad., Bp.: Animula, 1994; *Elmélet és alkalmazás a mentálhigiénében: Újabb tanulmányok a lelki egészségvédelem és az elsődleges megelőzés témaköréből*, Bp.: TÁMASZ-OAI, 1998; *A pszichoterápia alapkérdései: Kapcsolat és kommunikáció a pszichoterápiában*, 2., bőv. kiad., Bp.: OAI-TÁMASZ, 1999; *A lélek közegészségtana*, Budapest: Animula, 2001.

COY, WOLFGANG (1947) elektrotechnikát, matematikát és filozófiát tanult a darmstadti Műszaki Főiskolán. Számítástechnikából doktorált 1975-ben. 1979 és 1996 között a számítástechnika professzora a brémai egyetemen, 1996 óta a művelődés- és társadalomtudományi informatika professzora a berlini Humboldt Egyetemen. Könyvei: *Industrieroboter: Zur Archäologie der Zweiten Schöpfung* (Berlin: Rotbuch, 1985); *Aufbau und Arbeitsweise von Rechenanlagen* (Braunschweig – Wiesbaden: Vieweg, 2. kiad., 1991); Lena Bonsiepen-nel: *Erfahrung und Berechnung: Zur Kritik der Expertensystemtechnik* (Berlin: Springer, 1989). Társszerkesztője, M. Warnke-vel és Ch. Tholen-nel, a *HyperKult – Geschichte, Theorie und Kontext Digitaler Medien* c. kötetnek (Basel – Frankfurt: Stroemfeld, 1998). Számos közleményt publikált a számítástechnika szakmai, filozófiai és társadalmi kérdéseiről, valamint a digitális médiumok elméletének köréből. További információk: <http://waste.informatik.hu-berlin.de>. E-mail: coy@informatik.hu-berlin.de.

CSÉPE VALÉRIA pszichológus-kutató, az MTA doktora, az MTA Pszichológiai Kutatóintézetének főmunkatársa, a Fejlődés-pszichofiziológiai Csoport vezetője. Szakterületei a kognitív pszichofiziológia, kísérleti pszichológia, valamint a fejlődés-neuropszichológia. Néhány újabb publikációja: Csépe Valéria, Szűcs Dénes és Lukács Ágnes, „Mindegy, hogy hogyan tanulunk olvasni? Eltérő tréning, eltérő összemérés, változó eltérési negativitás (EN)” a Pléh Cs., László J. és Oláh A. által szerkesztett *Tanulás, kezdeményezés, alkotás* c. kötetben, Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2001; Valéria Csépe, Judit Osman-Sági, Márk Molnár, Mária Gósy, „Impaired speech perception in aphasic patients: event-related potential and neuropsychological assessment”, *Neuropsychologia*, 39. köt. 11. sz. (2001); Valéria Csépe (szerk.), *Dyslexia: Different Brain, Different Behavior*, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers, 2002, sajtó alatt. E-mail: csepe@cogpsyphy.hu.

DÁNYI ENDRE (1978) az ELTE szociológia és kommunikáció szakán végzett 2002-ben. Az *eDemokrácia Hírlevél* főszerkesztője, az eDemokrácia Műhely tagja, a Tilos Rádió műsorkészítője. 2000 elején alapítója és 2001 júniusáig főszerkesztője volt a *Politikafórum.hu* online politikai magazinnak. Fő kutatási területe a politikai kommunikáció, a digitális egyenlőtlenségek, valamint az információs technológiák társadalmi-politikai hatása. Legutóbb megjelent publikációi: „A faliújság visszaszól – politikai kommunikáció és kampány az interneten”, *Médiakutató*, 2002 nyár; „e-Dzsihád a szobádban” *Politikafórum.hu*, 2001. szeptember; „A teletext kialakulása”, *Hullámvadász*, 2001. – 2002 szeptemberétől a Közép-Európai Egyetem Politikatudományi Tanszékének hallgatója. E-mail: danyi.endre@axelero.hu.

DESSEWFFY TIBOR (1962) szociológus, az ELTE Szociológiai Intézetének docense. A World Internet Project egyik magyarországi vezetője, az ELTE Szociológiai Intézetében 2002 ősze óta működő Információs Társadalom és Hálózat Kutató Központjának (ITHAKA) alapítója. Fontosabb művei: *A kocka el van veszve* (Aula, 2002); *Melan-Cola* (Helikon 2002); *Iskola a hegyoldalon* (Új Mandátum, 1999); *Kedélyes labirintus* (Új Mandátum, 1997).

DUNBAR, ROBIN, filozófiát és pszichológiát tanult az oxfordi egyetemen, majd a bristoli egyetemen doktorált a főemlősök viselkedése és ökológiája témakörben. Ezt követően tudományos munkatárs volt a cambridge-i és a liverpooli egyetemen, majd a stockholmi egyetem és a londoni University College tanáraként dolgozott. Jelenleg a liverpooli egyetemen az evolúciós pszichológia professzora, ahol a főemlősök, a patások és az emberek viselkedésökológiájával és evolúciós pszichológiájával foglalkozó kutatócsoportot vezeti.

GALÁ CZ ANNA (1979) az ELTE BTK Szociológiai Intézetének végzős hallgatója. 2001 tavaszától a World Internet Project magyarországi kutatócsoportjának és az ELTE Szociológiai Intézetében 2002 őszén alakult Információs Társadalom (ITHAKA) kutatócsoportjának tagja. Az információs társadalom témakörében született publikációk, tanulmányok: Galá cz Anna – Molnár Szilárd, *A World Internet Project magyarországi megvalósíthatósági tanulmánya* (TÁRKI – ITTK, 2001); Dessewffy Tibor – Galá cz Anna – Gayer Zoltán, *„Digitális forgószél” – Az info-kommunikációs technológiák (IKT) magyarországi terjedése* (TÁRKI, 2002).

GREEN, NICOLA, PhD, az új médiumok és új technológiák szociológiáját oktatja a surrey-i egyetemen. Korábbi kutatásai a virtuális valóság technológiáinak társadalmi termelésére és fogyasztására irányultak, ezeket a kutatásokat részben a University of California, Berkeley, szociológiai tanszékén folytatta. Újabban a mobiltechnológiák társadalmi hatásait vizsgálja. Néhány publikációja: *Wireless World: Social and Interactional Aspects of the Mobile Age* (társszerkesztőként, Barry Brown-nal és Richard Harper-rel, 2002); „How Everyday Life Became Virtual”, *Journal of Consumer Culture*, 1. évf. 1. sz. (2001); „‘Strange Yet Stylish Headgear’: VR Consumption and the Construction of Gender”, az Alison Adam és Eileen Green által szerkesztett *Virtual Gender: Technology, Consumption and Identity Matters* c. kötetben (2001). E-mail: n.green@soc.surrey.ac.uk.

GYÖRGY PÉTER (1954) egyetemi docens, az ELTE Művészetelméleti és Médiakutatási Intézet média szakának vezetője, továbbá a Budapesti Műszaki és Gazdasági Egyetem Médiakutató Központjának társigazgatója. Fő kutatási témái: a hagyományos és új médiák határterületei, olvasás a multimedialitás kontextusá-

ban, művészeti kánon és tömegkultúra. Néhány újabb publikációja: „Between and After Essentialism and Institutionalism”, *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 57. évf. 4. sz. (1999); *A néma hagyomány* (Budapest: Magvető, 2000); „From Hollywood to Bollywood”, *Constellations*, 2000/1 (sajtó alatt). E-mail: gpete@emc.elte.hu.

HRACHOVEC, HERBERT, 1947-ben született Bécsben, a bécsi egyetem filozófiai intézetének professzora. Germanisztikát, történelmet, filozófiát és teológiát tanult Bécsben és Tübingenben. Oktatói és kutatói tevékenységének főbb helyszínei: Oxford, Münster, Cambridge (MA), Berlin, Essen és Weimar. Kutatások az analitikus filozófia, a metafizika és az esztétika körében. Jelenlegi fő kutatási témája: az új médiumok. Néhány fontosabb publikációja: *Drehorte. Arbeiten zu Filmen* (Wien: 1997); *Monist Interactive Issue*, 80. évf. 3. sz. (1997. július, vendég-szerkesztőként); „Electronic Texts are Computations are Electronic Texts” (az N. Blake és P. Standish által szerkesztett *Enquiries at the Interface: Philosophical Problems of Online Education* c. kötetben, Oxford: 2000). További információk: <http://hrachovec.philo.at>. E-mail: hrachoh3@univie.ac.at.

KARÁCSONY ANDRÁS 1957-ben született Csurgón. A filozófiai tudomány kandidátusa. Tanszékvezető egyetemi tanár az ELTE ÁJK Filozófia Tanszékén; oktatási dékánhelyettes. Széchenyi Professzori Ösztöndíjas 1999-től. Kutatási területe: társadalomelmélet, jogfilozófia. Külföldi tanulmányutak: Bielefeld, Antwerpen, Trier, Münster, Düsseldorf, Regensburg. Fontosabb publikációi: *Bevezetés a tudáshoz*, Budapest: Osiris-Századvég, 1995; *Bevezetés a társadalomelméletbe*, Budapest: Rejtjel, 1997; *Jogfilozófia és társadalomelmélet*, Budapest: Pallas Stúdió-Attraktor Kft., 2000; *Német társadalomelméletek. Témák és trendek 1950-től napjainkig* (társszerző: Balogh István), Budapest: Balassi Kiadó, 2000. E-mail: karan@ludens.elte.hu.

KONDOR ZSUZSANNA 1990-ben végzett az ELTE filozófia és történelem szakán. Kandidátusi fokozatát 1999-ben nyerte el filozófiából. Értekezésében a kommunikációtechnológia változását a logosz hagyományának, ill. az objektiváció-elméletnek fényében vizsgálta. Jelenleg Bolyai ösztöndíjas, kutatásait az MTA Filozófiai Kutatóintézetében folytatja. Főbb kutatási területei: kultúrfilozófia, a kommunikációtechnológia története, ill. változásának társadalmi és intellektuális következményei. Néhány fontosabb publikációja: *Bevezetés a kultúrszociológiába*, Miskolc: Miskolci Egyetemi Kiadó, 1995; „Objectivational Process or Spiritual Involvement?”, a Peter Fleissner és Nyíri Kristóf által szerkesztett *Philosophy of Culture and the Politics of Electronic Networking* I. kötetében, Innsbruck-Wien / Budapest: Studien Verlag / Áron Kiadó, 1999; „The Tradition of Logos and a New

Intellectual Attitude”, a Jeff Bernard által szerkesztett *Semiotische Berichte* 2000/1–4. számában. E-mail: kondor@phil-inst.hu.

KOVÁCS KRISTÓF 1979-ben született. A Szegedi Egyetem pszichológia szakos hallgatója, valamint a Láthatatlan Kollégium diákja. Az intelligencia és a megismerés egyéni különbségeivel, valamint annak evolúciós megközelítésével foglalkozik. Közleményei jelentek meg a *Magyar Pszichológia Szemlében*, a *Budapesti Könyvszemlében*, a *Psycoloquy*-ben, illetve kognitív tudományi tanulmánykötetekben.

KRAJCSI ATTILA 1998-ban végzett az ELTE-n, kognitív kísérleti pszichológusként. A Szegedi Tudományegyetemen tanársegéd, kísérleti pszichológiát és módszertant tanít. Szakterülete az intuitív matematika, a következtetés pszichológiája és az internet pszichológiája. Az ELTE doktori iskola doktorandusza. A *Pszichológia Online* alapítója, szerkesztője. Főbb közleményei: „Velünk született családetektor?”, a Pléh Cs., Csányi V. és Bereczkei T. által szerkesztett *Lélek és evolúció* c. kötetben (Budapest: Osiris, 2001); „Feltételes állítások megértésének vizsgálata Wason szelekciós feladatában” (megjelenés alatt); „Az internettel kapcsolatos régi problémák”, *Jel-kép*, 2000/3. E-mail: krajcsi@pszichologia.hu.

NYÍRI KRISTÓF (1944), egyetemi tanár (ELTE), az MTA tagja, az MTA Filozófiai Kutatóintézetének igazgatója. Vendégprofesszúrák: Helsinki, Graz, Innsbruck, Santa Barbara (University of California), Buffalo (SUNY). Néhány fontosabb publikációja: „The Picture Theory of Reason”, a Berit Brogaard és Barry Smith által szerkesztett *Rationality and Irrationality* c. kötetben (Vienna: öbv-hpt, 2001, 242–266. o.); *A hagyomány filozófiája* (1994); *Tradition and Individuality: Essays* (Dordrecht: Kluwer, 1992); *Keresztút* (1989); *Európa szélén: eszmetörténeti vázlatok* (1986, német kiadás: *Am Rande Europas: Studien zur österreichisch-ungarischen Philosophiegeschichte*, Wien: Böhlau, 1988); *Gefühl und Gefüge: Studien zum Entstehen der Philosophie Wittgensteins* (Amsterdam: Rodopi, 1986); *Ludwig Wittgenstein* (1983); *A Monarchia szellemi életéről: Filozófiatörténeti tanulmányok* (1980, orosz kiadás: Moszkva: Müszl, 1987). E-mail: nyiri@phil-inst.hu.

PLÉH CSABA tanszékvezető egyetemi tanár, az MTA I. tagja. A BME Információ és Tudásmenedzsment Tanszék és a BME Kognitív Tudományi Központ vezetője. Fő kutatási területe a kognitív pszichológia és a kognitív tudomány, ezen belül a nyelv és a megismerés kapcsolata. Újabban a megismerési és idegrendszeri fejlődés kapcsolatával foglalkozik, speciális sérült populációknál (Williams-szindrómásoknál). Fontosabb vendégkutatói és professzori meghívásai: Center for Advanced Studies in the Behavioral Sciences, Stanford, CA (1986); Universität Wien

(1990–98); Collegium Budapest (2001/2002). A *Magyar Pszichológiai Szemle* főszerkesztője. A Magyar Filozófiai Társaság volt elnöke (1998–2002). Néhány újabb munkája: *Bevezetés a megismeréstudományba* (Budapest: Typotex, 1998); „Ernst Mach and Daniel Dennett: Two Evolutionary Models of Cognition”, a Peter Fleissner és Nyíri Kristóf által szerkesztett *Philosophy of Culture and the Politics of Electronic Networking* I. kötetében, Innsbruck–Wien/Budapest: Studien Verlag/Áron Kiadó, 1999; „Modularity and Pragmatics”, *Pragmatics*, 10, 2000; *A lélektan története* (Budapest: Osiris, 2001). E-Mail: pleh@itm.bme.hu.

SÁNDOR KLÁRA a nyelvtudomány kandidátusa (1996), főiskolai tanár (Szegedi Tudományegyetem). Kutatási területe az evolúciós nyelvelmélet, a nyelvi értékítéletek biológiai és kulturális vonatkozásai; valamint nyelvészeti kérdésekkel is foglalkozik. 1998–1999-ben a *From Stigmatization to Tolerance* c. nemzetközi kutatás vezetője, jelenleg is több kutatása van folyamatban az említett témákban. Néhány fontosabb publikációja: „Amiért a szinkron elemzés foszladozik”, az általa szerkesztett *Nyelvi változó – nyelvi változás* c. kötetben, Szeged: JGYF Kiadó, 1998; „National Feeling or Responsibility: The Case of the Csángó Language Revitalization”, *Multilingua*, 19/1–2, 2000; „A nyelv ‘gyenge pontjai’”, a Károly L. és Kincses Nagy É. által szerkesztett *Néptörténet – nyelvtörténet* c. kötetben, Szeged: SZTE BTK Altajisztikai Tanszék, 2001. További információk: <http://www.jgytf.u-szeged.hu/~sandor>. E-mail: sandor@jgytf.u-szeged.hu.

SÜKÖSD MIKLÓS (1960) politológus, szociológus, médiakutató, a Közép-Európai Egyetem (Central European University) Politikatudományi Tanszékének docense. Az ELTE szociológia–népművelés szakán végzett 1985-ben. A politikatudomány kandidátusa (1992). A Harvard Egyetem Szociológia Tanszékén szerzett M.A. fokozatot (1994) és tanított. 1995 óta a Közép-Európai Egyetem Politikatudományi Tanszékének oktatója. Kutatási területei: médiapolitika, politikai kommunikáció, e-demokrácia, környezetvédelem és zöld politika. Publikációiból: *Anarchizmus* (társszerk., Budapest: Századvég, 1991); *Liberty and Socialism. The Writings of Libertarian Socialists in Hungary 1884–1919* (társszerk., Savage, MD: Rowman & Littlefield, 1991); „Democratic Transformation and the Mass Media in Hungary: from Stalinism to Democratic Consolidation” (a Richard Gunther és Anthony Moughan által szerkesztett *Democracy and the Media: A Comparative Perspective* c. kötetben, Cambridge: Cambridge University Press, 2000); *A hír értékei. Etika és professzionalizmus a mai magyar médiában* (társszerk., Budapest: Média Hungária Könyvek, 2001). E-Mail: sukosdm@ceu.hu.

SZEKFŰ BALÁZS (1972) PhD hallgató (PTE BTK Kommunikáció doktori iskola), tudományos munkatárs (BKÁE E-business Kutatóközpont), alapító és elnök (Carna-

tion Internet Consulting Rt.), elnökségi tag (Informatikai Vállalkozások Szövetsége, International Federation of Multimedia Associations), műsorkészítő (Tilos Rádió). Fő szakmai érdeklődési területei a virtuális közösségek, az emergenciac és a digitális evolúció, illetve az infokommunikációs technológiák hatása a vállalati kommunikációra, a vállalati stratégiára és a társadalmi viszonyokra. Közreműködik a Kornai János professzor vezette „Trust and Honesty” kutatásban. Rendszeresen ad elő konferenciákon és egyetemeken az internetgazdaságról és az információs társadalomról, cikkei jelennek meg a sajtóban, fontosabb szakmai publikációja a magyar *Harvard Business Manager*ben Z. Karvalics Lászlóval együtt írt „Hálózati közösségek az új gazdaságban”.

TVERSKY, BARBARA, a pszichológia professzora a Stanford Egyetemen, Stanford, CA. Kutatási területei: térbeli gondolkodás és nyelv; emlékezet, különösen az egyéni élet eseményeinek újbóli narrációi; esemény-észlelés és -megismerés; tudás-struktúrák és -kategóriák, különösen a következtetésekben; diagrammatikus érvelés. Néhány fontosabb publikációja: B. Tversky és E. Marsh, „Biased Retellings of Events Yield Biased Memories”, *Cognitive Psychology*, 40 (2000); B. Tversky, J. B. Morrison és J. Zacks, „On Bodies and Events”, az A. Meltzoff és W. Prinz által szerkesztett *The Imitative Mind: Development, Evolution and Brain Bases* c. kötetben (Cambridge: Cambridge University Press, 2002); B. Tversky, „Functional Significance of Visuospatial Representations”, a P. Shah és A. Miyake által szerkesztett *Handbook of Higher-level Visuospatial Thinking* c. kötetben, Cambridge: Cambridge University Press (sajtó alatt). E-Mail: bt@psych.stanford.edu.

Z. KARVALICS LÁSZLÓ (1961) információstársadalom kutató, a történettudományok kandidátusa. A Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Információmenedzsment Tanszékének docense és az ITTK (Információs Társadalom-és Trendkutató Központ) igazgatója. Az 1992 óta létező Információtörténelem Műhelykurzus vezetője, az *Információs Társadalom* c. negyedéves folyóirat főszerkesztője. Kar Kiváló Oktatója (1999), Széchenyi-ösztöndíjas (2000-től). Számos, információs társadalommal foglalkozó kurzus kidolgozója, szakkönyv és tanulmány szerzője, a témával foglalkozó hazai és nemzetközi konferenciák rendszeres meghívottja és előadója. Legfrissebb könyvei: *Az információs társadalom keresése* (AULA, 2002); *Fogpiszkáló a hálózaton. Írások az Internetről* (PRÍM, 2000). Fontosabb tanulmányai az elmúlt egy évből: „The Security of Information Society as a Global Biocultural System”, a Klaus Brunnstein és Jacques Berleur által szerkesztett *Human Choice and Computers. Issues of Choice and Quality of Life in the Information Society* c. kötetben (Kluwer, 2002); „Bevezető az információs társadalom tudománytörténetéhez”, *Információs Társadalom*, 2001/1.

